Predrag Novaković

Historija arheologije u novim zemljama Jugoistočne Evrope

Univerzitet u Sarajevu

Predrag Novaković

Historija arheologije u novim zemljama Jugoistočne Evrope

Autor:
Predrag Novaković

Urednik:
Prof. dr. Muharem Avdispahić

Recenzent:
Prof. dr. Staša Babić

Lektor:
Sonja Dolžan

Prevodilac dijelova teksta sa engleskog:
Nazifa Savčić

Izdavač:
Univerzitet u Sarajevu

Na naslovnici:
Antički cipusi iz Arheološkog muzeja u Zadru; fotografija: Balduin Saria; Arhiv Oddelka za arheologijo, Filozofska Fakulteta, Univerza v Ljubljani

Štampa:
ŠTAMPARIJA FOJNICA DOO

Tiraž:
300 primjeraka

©Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo 2014., www. unsa.ba. Nijedan dio ove knjige se ne smije umnožavati, fotokopirati ni na bilo koji drugi način reproducirati bez izdavačevog pisanog odobrenja.

Web verzija knjige 18.9.2014

Predrag Novaković

Historija arheologije u novim zemljama Jugoistočne Evrope

Knjiga je nastala u okviru Tempus projekta
„Curricular Reform of Heritage Sciences in Bosnia and Herzegovina“
(BIHERIT) (2012-3014/001-001) (Broj projekta: 530755-TEMPUS-1-2012-1-BA-TEMPUS-JPCR), koji je finansiran od strane Evropske komisije.

Ova knjiga prikazuje gledišta autora i ne predstavlja mišljenje Komisije. Evropska komisija nije odgovorna za bilo kakvu upotrebu informacija koje se ovdje nalaze

Univerzitet u Sarajevu, 2014

SADRŽAJ

PREDGOVOR 7

I. UVOD 13

II. SLOVENIJA 29

Prve tradicije: antikvari, tradicija Landeskunde i prosvetiteljski projekti 31

Formiranje arheološke nauke i njene infrastrukture u Sloveniji u austrijskom državnom i kulturnom okviru (1800 – 1918) 36

Slovenačka arheologija u Kraljevini Jugoslaviji (1918 – 1941) 44

Savremena nacionalna škola arheologije u Sloveniji 48

Drugi val modernizacije slovenačke arheologije (1980 –) 58

III. HRVATSKA 65

Antikvarska tradicija u Dalmaciji (13. – 19. vijek) 68

Nastajanje moderne arheologije: muzeji, univerzitet i nacionalna hrvatska arheologija (1750–1918) 70

Hrvatska arheologija između dva svjetska rata (1918 – 1941) 74

Moć kontinuiteta: razvoj hrvatske arheologije nakon Drugod svjetskog rata 78

IV. SRBIJA 89

Nacionalne starine i prve arheološke prakse u 18. i 19. vijeku 93

Ka modernoj srpskoj arheologiji i njenoj institucionalizaciji (1880 – 1941) 97

Savremena srpska arheologija (1945 –) 104

Konceptualna obnova: izlazak iz Vasićeve sjene 114

Mračne 1990-te 124

V. BOSNA I HERCEGOVINA **129**
Starinarstvo u kasnoosmansko doba (1800 – 1878) 134
Austrijski period (1880–1918): Arheologija kao kolonijalna intervencija 140
Stagnacija u Kraljevini Jugoslaviji (1918 - 1941) 143
Revitalizacija arheologije i povratak stare slave (1945–1991) 146
Arheologija u uslovima poslijeratne obnove (2000 –) 155

VI. MAKEDONIJA **165**
Arheološke aktivnosti prije nastanka Republike Makedonije (1800 – 1945) 169
Nacionalna arheološka škola u Republici Makedoniji (1945 –) 174
Arheologija poslije 1991. i „makedonsko“ pitanje 184

VII. CRNA GORA **193**
Sporadične arheološke aktivnosti (1890 – 1941) 195
Oblikovanje savremene nacionalne infrastrukture crnogorske arheologije (1945 –) 197

VIII. KOSOVO **203**
Osnivanje arheološke nauke na Kosovu nakon Drugog svjetskog rata 208
Arheologija na Kosovu poslije sticanja samostalnosti 216

IX. POKUŠAJ SINTEZE: JUGOSLOVENSKA ARHEOLOGIJA (1918 – 1991) **221**

INDEKS IMENA **257**

INDEKS GEOGRAFSKIH POJMOVA **265**

BIBLIOGRAFIJA **275**

Predgovor

Osnovu za ovu knjigu predstavljao je duži ogled sa naslovom Archaeology in the New Countries of Southeastern Europe: A Historical Perspective, koji je 2011. godine bio objavljen u zborniku Comparative Archaeologies: A Sociological View of the Science of the Past *kojeg je izdala kuća Springer, a uredio američki arheolog Ludomir Lozny (2011).*

Ogled je nastao na poziv urednika koji je želio tekst o „Balkan archaeology" kojim bi kompletirao poglavlje o razvoju globalno manje poznatih nacionalnih i regionalnih arheologija u Evropi i svijetu. Manje poznatih iz angloameričkog ugla gledanja. Taj stav urednik eksplicitno navodi rekavši da se radi o zborniku o arheologijama izvan engleskog govornog područja (Lozny 2011, 5) i da je jedan od ciljeva zbornika da sa tako velikim brojem studija i kritički iz drugog ugla reflektira globalno dominantni angloamerički diskurs u arheologiji.

Poziv za pisanje ogleda stigao je već 2008., kada me je urednik, na preporuku kolegice Marjete Šašel Kos*, kontaktirao i izrazio veliku želju za tekstom o „arheologiji Balkana". Među glavnim razlozima naveo je poznate političke događaje iz 1990-tih povezane sa raspadom Jugoslavije i ratovima na ovom prostoru sa željom da bi u zbornik uvrstio tekst koji bi uključio pregled razvoja „balkanskih" arheologija, utjecaj komunističke ideologije u kontekstu SFRJ i posljedice po arheologiju poslije njenog raspada – sve to u približno 20-25 strana!*

U korespondenciji koja je uslijedila pokušao sam uredniku objasniti, da je u tako skromno odmjerenom prostoru praktički nemoguće predstaviti tako kompleksan sadržaj bez (pre)velikih generalizacija, simplificiranja i, na kraju krajeva, održavanja određenih stereotipa o balkanskom prostoru i njegovoj kulturnoj historiji. Ako je zbornik u velikoj mjeri bio zamišljen kao način kako bi se „druge" arheologije predstavile angloameričkom govornom prostoru tako kratko odmjeren tekst o arheologijama na Balkanu mogao bi razumjeti samo onaj ko bi dobro poznavao brojne kulturne i političke kontekste u kojima je potrebno posmatrati razvoj jedne humanističke nauke kao što je arheologija, i koji su vrlo očito utjecali na njen razvoj u posljednjih nekoliko vijekova. Urednika sam jasno upozorio na taj problem i poslao mu skicu dva poglavlja – o razvoju arheologije u Sloveniji i Hrvatskoj čiji korijeni sežu sve do renesansnog razdoblja što je

bilo poznato samo najboljim poznavaocima historije arheologije u Evropi. U toj skici bilo je jasno pokazano da su se obje nacionalne arheologije, unatoč više od sedamdeset godina zajedničkog državnog okvira i to u ključnom razdoblju za formiranje savremene arheološke discipline, ipak izgrađivale na različitim tradicijama i dostignućima i sve vrijeme u doba Jugoslavije (1918–1991) sačuvale vlastiti karakter u brojnim elementima naučnog diskursa. Uredniku sam naglasio da se u slučaju razvoja arheologije u Sloveniji i Hrvatskoj radi o dvije nacionalne arheologije koje imaju u svom kulturno-historijskom i epistemološkom razvoju još najviše zajedničkih poteza. Bilo mi je jasno da je historija arheologije na Balkanu vrlo slabo poznata izvan svojih granica i izuzetno mali broj stručnjaka izvan ovog prostora upoznat je sa izuzetnom heterogenošću njenog kulturno-historijskog razvoja i brojnim dostignućima u posljednjih 500 godina. U stvari, za mnoge je čak i tako duga historija arheološke misli na ovim prostorima bila veliko iznenađenje.

Na moje veliko iznenađenje urednik se složio sa mojim prijedlozima i praktički mi dao slobodne ruke. Razlog mom ustrajanju da je potrebno historiju arheologije na širem prostoru Balkana, odnosno Jugoistočne Evrope, prikazati na opširniji i drugačiji način nego što je to dosad bio slučaj u preglednim publikacijama (uglavnom na engleskom jeziku) o razvoju arheologije u Evropi proizlazio je iz iskustva rada na prijavi velikog istraživačkog projekta 2008. godine. Tada sam sa kolegama iz 9 zemalja Jugoistočne Evrope koordinirao prijavu vrlo ambicioznog i finansijski zahtjevnog projekta nazvanog CULPA EST (Culture and Politics of Sciences of Antiquity in Southeast Europe) čiji je glavni cilj bio detaljna refleksija i analiza razvoja brojnih disciplina koje se bave starijom prošlošću u Jugoistočnoj Evropi i paralelno tome, oblikovanje nove regionalne perspektive posmatranja tih disciplina u kontekstu savremenog evropskog društva. Iako, unatoč vrlo visokim ocjenama recenzenata, projekt na kraju nije bio izabran za finansiranje, vrlo intenzivna diskusija sa kolegama arheolozima, historičarima, filolozima, sociolozima i drugim naučnicima iz Slovenije, Austrije, Hrvatske, Italije, Bosne i Hercegovine, Srbije, Makedonije, Grčke i Bugarske pokazala je veliku potrebu za novim kritičkim promišljanjem kulturne historije humanističkih disciplina na ovom prostoru. De nobis fabula naratur *– tako smo nazvali prvu od sedam glavnih istraživačkih tema – jasno je odražavala naš stav.*

S tim što mi je urednik dao puno veću slobodu porasla je i moja odgovornost korektno i nekako proporcionalno predstaviti razvoj svih nacionalnih arheologija, odnosno arheoloških škola u Jugoistočnoj Evropi. Godinu dana sam intenzivno proučavao relativno rijetke i teško dostupne tekstove o starijem razvoju nacionalnih arheologija Rumunije, Bugarske, Albanije i Moldavije i što više truda i pažnje sam posvećivao tim zemljama sve više sam dolazio do spoznaje da će biti vrlo teško jednako detaljno i korektno predstaviti i te zemlje kao što sam mogao predstaviti arheologiju u zemljama nekadašnje Jugoslavije. Do posljednjeg trenutka sam se nadao da ću uspjeti završiti i taj dio, ali su ograničeno vrijeme i veliki opseg tog predmeta istraživanja predstavljali preveliku prepreku. Podaci, koje sam uspio pronaći u bibliografiji jednostavno nisu bili dovoljni za koherentan prikaz arheologija u ovom regionu. Historijat institucija, profesionalnih i ličnih biografija, okolnosti koje su uveliko utjecale na otkrića važnih lokaliteta i njihovo kasnije istraživanje, društveni, ekonomski i politički uslovi u kojima su iznesene određene ideje i prakse, sve ovo, a i više, čine bitne izvore da se razumije razvoj i sudbina arheologije. No, o tome se mnogo toga jednostavno ne može pročitati u arheološkim publikacijama kao što su katalozi lokaliteta i otkrića, izvještaji o istraživanju ili interpretativni članci, ili pak, u monografijama. Radi se o građi koja je duboko zakopana u arhivima i koja nam je vrlo malo poznata. Upitno je isto koliko je ta građa sačuvana i arhivski sređena. O mnogim informacijama sakupljenim iz publikacija bilo je potrebno razgovarati sa brojnim kolegama, koji su bili lično angažirani u procesima i događajima na osnovu kojih su ti podaci nastajali ili su imali obuhvatnije znanje širih konteksta u kojima su se odvijale određene arheološke aktivnosti.

Na taj sam se način ograničio na sedam novih zemalja koje su nastale nakon raspada bivše Jugoslavije: Sloveniju, Hrvatsku, Bosnu i Hercegovinu, Srbiju, Makedoniju, Crnu Goru i Kosovo. O istočnom dijelu Jugoistočne Evrope (Bugarskoj, Rumuniji, Moldaviji) i Albaniji ovdje ne raspravljam. Međutim, ograničavanjem ove studije na šire područje zapadnog Balkana, nisam izbjegao ili smanjio problem kompleksnosti i heterogenosti razvoja arheološke discipline u posljednja dva vijeka. I zaista, upravo je u ovom području ta složenost možda i najveća. Osam država, od kojih ni jedna nema više od deset miliona stanovnika, tri glavne religije (rimokatolička, pravoslavna i islamska) zajedno sa jevrejskim i protestantskim stanovništvom, zona utjecaja tri velike tradicije (italijansko/

venecijanske, centralnoevropsko/austrougarske i osmanlijske), brojne lokalne slovenske kulture, područje deset glavnih jezika (uz prevladavajuće slovenske jezike i albanski, vlaški, rumunjski, mađarski, turski, italijanski i jezik Roma) maternji su jezici populacija i etničkih grupa u ovom regionu. To je područje s obiljem historije u pogledu glavnih političkih i demografskih promjena tokom posljednja dva vijeka koje teško možemo naći u bilo kojem drugom dijelu Evrope. Arheologije u ovim zemljama nose tragove svih ovih okolnosti, uslova i historijskih putanja.

Ogled u zborniku Comparative Archaeologies*... bio je pisan za „stranu" publiku što je iziskivalo brojna objašnjenja stvari koje su arheolozima i drugim poznavaocima historije Jugoistočne Evrope dobro poznata i zbog čega ih u ovoj knjizi nećemo ponavljati u istom obliku. Knjiga nije jednostavna prerada izvornog ogleda za domaću publiku, već u njoj pokušavam predstaviti još neke druge vidike i teme, koje nije bilo moguće uključiti u izvorni ogled zbog toga što su bile previše lokalno specifične ili su zahtijevale odlično poznavanje društvenog i kulturnog konteksta što ne možemo očekivati od „vanjskih" čitalaca i što jednostavno nije bilo moguće predstaviti u izvornom ogledu. Ova knjiga uključuje i određene sadržaje koji su se pojavili poslije 2010. godine, kada je ogled bio predat u štampu, i koji značajno dopunjuju i ilustriraju najnovije pojave koje značajno obilježavaju sadašnji trenutak nacionalnih arheologija na ovom prostoru.*

Knjigu značajno karakterizira i kontekst u kojem se pojavljuje i publikuje – projekat BIHERIT (Curricular Reform of heritage Sciences in Bosnia and Herzegovina) u sklopu EU programa TEMPUS. Projekat čiji je cilj stvoriti kvalitetnu i održivu infrastrukturnu bazu za revitalizaciju arheološke i drugih heritoloških disciplina u Bosni i Hercegovini. Taj projekat predstavlja uz moj predavački i istraživački rad na matičnom Univerzitetu u Ljubljani najveći profesionalni angažman u posljednjih nekoliko godina. U funkciji sekretara Evropske asocijacije arheologa (EAA) imao sam priliku 2006. godine posjetiti kolege u Sarajevu i poslije više od 15 godina od mog posljednjeg posjeta Bosni i Hercegovini vidjeti kakve je katastrofalne posljedice po kulturnu baštinu i samu arheološku disciplinu, odnosno struku, ostavio rat u toj zemlji. Još kao student slušao sam svoje profesore koji su sa velikim stručnim poštovanjem govorili o kolegama iz Zemaljskog muzeja i velikim dostignućima bosanskohercegovačke arheologije od njenih početaka prije više od 120 godina. Rijetko koja institucija

imala je tako velik renome kao što je to bio Zemaljski muzej, a publikacije Centra za Balkanološka ispitivanja ANU BIH bile su obavezni dio literature za ispite. Kratki dvodnevni susret sa kolegama u Sarajevu 2006. godine ostao mi je u sjećanju kao vrlo tužno iskustvo. Nije bila u pitanju samo velika šteta na kulturnoj baštini BiH, već spoznaja o skoro potpunoj nemoći arheologije koja je ostala bez sredstava, ljudi i institucija i pitanje kakve su uopšte njene razvojne perspektive. Kao član Izvršnog odbora EAA čija je odgovornost bila i praćenje razvoja arheološke struke u zemljama Jugoistočne Evrope morao sam reagirati što sam najbolje mogao i znao. Glavni privilegij sekretarske funkcije u EAA bila i ostala je vrlo dobra mreža profesionalnih poznanstava po Evropi, mogućnost efikasne komunikacije sa brojnim kolegama širom Evrope i iskustvo *na konkursima za evropske fondove. Tako smo, uz veliku pomoć i ogromne napore kolege Adnana Kaljanca sa Filozofskog fakulteta u Sarajevu, u 2011. godini uspjeli na konkursu programa TEMPUS dobiti značajna sredstva kojima se omogućava veliki dio prepotrebne infrastrukture za arheološku struku u Bosni i Hercegovini. Aktuelna knjiga je jedan od mojih zadataka u ovom projektu u kojemu se prvi put u historiji Bosne i Hercegovine na domaćim univerzitetima školuju prve generacije studenata arheologije. Uz spomenuto moram se zahvaliti i izdavačkoj kući Springer koja je bez finansijske naknade odobrila upotrebu dijelova mog teksta iz zbornika Comparative Archaeologies.*

Oba rada, izvorna studija na engleskom jeziku i aktuelna knjiga, ne bi mogli nastati bez pomoći mnogih kolega koji su sa mnom podijelili svoje znanje i iskustva. Želio bih izraziti posebnu zahvalnost Božidaru Slapšaku, mom profesoru a kasnije i kolegi s Odsjeka za arheologiju Filozofskog fakulteta u Ljubljani. Raspravljati s njim o problemima slovenačke arheologije i drugih arheologija u nekadašnjoj Jugoslaviji pričinjavalo mi je pravo uživanje i divljenje njegovoj intelektualnoj pronicljivosti. Staša Babić i Aleksandar Palavestra, moji dugogodišnji vrlo kompetentni „gešprehspartneri" sa Univerziteta u Beogradu, znatno su mi pomogli da poboljšam svoje znanje o srpskoj arheologiji. Bez njihove pomoći ostao bih uskraćen za brojne teško dohvatljive informacije o lokalnim naučnicima i institucijama, dok su njihovi komentari na neke moje ranije tekstove bili neprocjenljivi za poboljšanje kvaliteta ovog rada . Podaci o najnovijem razvoju u arheologiji sa Kosova bili bi veoma nepotpuni bez informacija koje mi je pružio Kemal Luci iz Muzeja Kosova i koji me je redovno snabdevao informacijama

i novijom literaturom iz kosovske arheologije. Nade Proeva, Nikos Čausidis i Goce Naumov, kolege s Univerziteta u Skopju i Irena Koništrkoska Nasteva iz Arheološkog muzeja iz Skopja, pružili su brojne značajne podatke o makedonskoj arheologiji o čijem razvoju nažalost nema puno publikacija. Tokom mojih brojnih posjeta Filozofskom fakultetu u Sarajevu imao sam priliku razgovarati sa Enverom Imamovićem, Salmedinom Mesihovićem i Adnanom Kaljancem o razvoju i sadašnjem stanju arheologije u Bosni i Hercegovini i njenoj sudbini u nedavnom ratu, kao i čitanjem tekstova Dubravka Lovrenovića koji su mi otvorili nove horizonte o ovoj zemlji i njenoj fascinantnoj historiji. Dužnik sam i Amri Šačić i Tijani Križanović koje su mi vrlo ljubazno pomogle pri otklanjanju jezički grešaka. Puno sam toga saznao i naučio o hrvatskoj i bosanskohercegovačkoj arheologiji razgovarajući sa Darkom Perišom sa Katoličkog Sveučilišta u Zagrebu, koji svojim minucioznim radovima značajno doprinosi otkrivanju manje poznatih vidika hrvatske arheologije. I konačno, veoma sam zahvalan svojoj supruzi Oliveri bez čije pomoći i podrške u privatnom životu moja dugogodišnja putovanja Balkanom (u metaforičkom i doslovnom smislu) ne bi bila moguća.

I. UVOD

Promisliti i predstaviti razvoj arheologije u Jugoistočnoj Evropi, preciznije rečeno, na području nekadašnje Jugoslavije, u kulturnim, infrastrukturnim, epistemološkim i političkim okvirima tokom posljednjih nekoliko vijekova, predstavlja veliki izazov. Iako mnogim arheolozima, koji ne žive i ne rade na ovom području, ovaj zadatak možda i ne izgleda toliko drugačiji od sličnih ogleda, odnosno prezentacija regionalnih i nacionalnih arheoloških škola, odnosno putanja u razvoju evropske arheologije, domaćim poznavaocima arheološke discipline ovaj zadatak bi se činio izuzetno teškim, ako ne i skoro nemogućim. Svijest o izuzetnoj složenosti historije ovog regiona koja zahtijeva široko poznavanje brojnih lingvističkih, kulturnih, religioznih i političkih vidika i konteksta da bi se razumjele historijske i kulturne i druge razvojne putanje, zahtijeva veliki oprez i pažljivo kritično promišljanje kako bi se izbjegle simplifikacije i površni zaključci.

Za velike studije o historiji arheologije koje su nastajale od kraja Drugog svjetskog rata pa negdje do devedesetih godina 20. vijeka možemo utemeljeno reći da u njima prevlađuje evropocentrična perspektiva, tačnije rečeno, „zapadnoevropska“ perspektiva (npr. Daniel 1975; Trigger 1989; Murray 1999; Murray and Evans 2008). Takvu perspektivu današnji kritičari često označavaju kao tipičnu za kolonijalni diskurs koji se u odnosu Evrope prema drugim zemljama, prije svega Aziji, Africi i Latinskoj Americi, zadržao još više decenija poslije kraja kolonijalnog svijeta, dok su se brojni elementi takve perspektive i diskursa sačuvali i u većem dijelu druge polovine 20. vijeka i u pogledu evropskih arheologija. Razloga za to ima više i zavrijeđuju posebnu studiju.

Tek od kraja osamdestih počinju se pojavljivati studije o historiji arheologije koje pokušavaju biti inkluzivnije i koje pokušavaju ispraviti „kolonijalnu“ optiku. Prvi takav pokušaj je svakako knjiga Brucea Triggera *History of Archaeological Thought* (1989, 2006) u kojoj autor inače nije eksplicitno pisao o „kolonijalnoj“ perspektivi, ali je pokušao u značajnoj mjeri dati mjesto i drugim manje poznatim regionalnim tradicijama arheologije (npr. poglavlje o ruskoj carskoj i sovjetskoj arheologiji). U tom pravcu nastavlja i izuzetno značajna studija M. Díaz-Andreu *A World History of Nineteenth- Century Archaeology* (2007) koja ne samo da još šire otvara vrata drugim regionalnim i kulturnim tradicijama, već

je pisana u eksplicitno post-kolonijalnom diskursu. No i ovom značajnom djelu savremene arheološke historiografije ipak možemo prigovoriti da je arheologija u Jugoistočnoj Evropi ostala izrazito podreprezentirana i vrlo skromno obrađena. Vjerujemo da glavni razlog za takvo stanje leži u teže dostupnoj literaturi o arheološkim školama u Jugozapadnoj Evropi koja je napisana na manje raširenim jezicima i nedostatku takvih studija na nekom od velikih jezika. Ali, knjiga ipak propušta priliku da promisli svojevrstan „pseudo-kolonijalni" odnos prema tom prostoru o kojemu je bilo puno toga već napisanog u tekstovima koji se bave kulturno-historijskim fenomenom Balkana i njegovom percepcijom u Evropi i svijetu.

Na prvi pogled se možda čini da je to ipak tema koja nije najrelevantnija za proučavanje historije arheologije na našim prostorima, da se studija M. Díaz-Andreu bavi arheologijom u globalnom kontekstu u kojem možda arheologije Jugoistočne Evrope i nisu imale tako značajnu težinu i da „kolonijalni" pogled nije najprimjereniji referentni okvir posmatranja razvoja arheologije u Jugoistočnoj Evropi. Takav stav (kojeg M. Díaz-Andreu, naravno, ne dijeli) je svakako pogrešan. Na jednom drugom mjestu (Novaković 2012) pokušao sam osvijetliti taj vid razvoja u arheologijama nekadašnje Jugoslavije proučavajući transfer znanja i gdje sam, nadam se, argumentovano pokazao da je na djelu bio mehanizam koji je varirao od čisto kolonijalne intervencije (npr. u slučaju uspostavljanja arheološke discipline i struke u Bosni i Hercegovini u vrijeme austrijske vladavine tom zemljom) pa do mehanizama koje je korektnije opisati modelom interakcija između centra i periferije. Iako se u ovoj knjizi ograničavamo na prostor nekadašnje Jugoslavije identični mehanizmi transfera znanja djeluju i u drugim zemljama Jugoistočne Evrope.

U ovom djelu pokušavamo oblikovati drugačiju perspektivu. Ova izmjena ne znači prvenstveno kritiku tradicionalnih principa koji su rukovodili klasičnim pisanjem historije arheološke discipline, već kao neophodno sredstvo za bolje i tačnije razumijevanje regionalnih i lokalnih razvoja u Jugoistočnoj Evropi u kontekstu aktuelnih koncepata i standarda u pisanju historije arheološke discipline danas. Prije svega, potrebno je drugačiji podesiti „model", odnosno „gledište" globalnog razvoja discipline u drugoj polovini 20. vijeka kojeg je kao opšti model fiksirao dominantan zapadni arheološki diskurs. Drugim riječima, poznati razvojni redoslijed kojeg je u posljednje 3-4 decenije odredila angloamerička arheologija:

tradicionalna arheologija - procesualna arheologija - postprocesualna arheologija, vrlo malo doprinosi razumijevanju historije arheološke discipline u Jugoistočnoj Evropi. Ne negiram korisnost ovog razvojnog modela u nekim slučajevima, ali, uopšte govoreći, ovaj redoslijed je razvijen u arheološkom diskursu koji ima vrlo malo referenci na razvoj u Centralnoj i Jugoistočnoj Evropi.

Posmatrati arheologije u Jugoistočnoj Evropi kroz zapadnu perspektivu progresa ove discipline bi u izvjesnom smislu značilo ponoviti tradicionalne opšte stavove Zapadne Evrope prema Balkanu, odnosno Jugoistočnoj Evropi. Već je opšte poznato da je od početka konceptualizacije (neki bi rekli i invencije) u kulturno-historijskom diskursu Evrope termin „Balkan" predstavljao više od geografske, odnosno regionalne oznake. On je često označavao kulturno *različite*, *ne-evropske*, *orijentalne*, *druge*..., bio je zamišljen kao svojevrsna binarna opozicija vrijednostima Zapada. Mnogobrojni su razlozi za takvo poimanje Balkana: povećana anti-turska i anti-muslimanska propaganda na Zapadu u 19. vijeku, aktivno podržavanje nacionalnih pokreta Grka, Srba i drugih „domaćih" balkanskih naroda, nedostatak informacija o kulturnim, historijskim i društvenim aspektima života ne-turskog stanovništva, legitimiranje imperijalnih i drugih političkih ciljeva zapadnih sila koje su postepeno osvajale turske sfere utjecaja, kontakt napredujućeg zapadnog kapitalizma s neindustrijaliziranim i tehnološki nerazvijenim društvima na Istoku; lingvističke barijere, religijske razlike, i drugo.

Marija Todorova, jedna od najpoznatijih savremenih poznavateljki fenomena Balkana, navodi kako najraniji spomeni termina „Balkan" datiraju s kraja 15. vijeka (Todorova 1997, 2006, 793),[1] i da termin ulazi u evropski geopolitički diskurs dosta kasno, od kraja 18. vijeka, bez pravih referencija na najranije spominjanje. Zbog značajnih političkih i kulturnih promjena u 19. vijeku (npr. nacionalni oslobodilački pokreti Grka, Srba, Rumuna, Bugara, povlačenje Osmanskog carstva, političko nadmetanje evropskih sila, itd.) ovaj je prostor dobio status posebnog „političkog" regiona.[2]

---

[1] Reference stranica su iz srpskog prevoda drugog izdanja (Marija Todorova, *Imaginarni Balkan*, Biblioteka XX vek, Beograd 2006); sve daljnje reference odnose se na srpsko izdanje.

[2] U ovom kontekstu se pojavio i termin „balkanizacija", koji označava podjelu multinacionalnih država na manje, etnički homogenije cjeline, a koristi se i za označavanje međuetničkih konflikata u multietničkim državama. Balkanizacija je ipak nešto mlađi termin, koji je nastao u geopolitičkom diskursu nakon Prvog svjetskog rata da bi se opisala fragmentacija koja je uslijedila nakon rušenja Austrougarskog i Osmanskog carstva u jugoistočnoj Evropi.

Takav, dosta nejasno definisan termin, dopuštao je brojna tumačenja i aplikacije koje su znale biti često i pejorativnog karaktera (prije svega u svakodnevnoj upotrebi) u relaciji prema „razvijenom“ i „civilizacijski progresivnom“ Zapadu. Toga su bili svjesni neki balkanolozi već u 19. vijeku, a u širem smislu ta je svijest prisutna posljednjih nekoliko decenija. Da bi se izbjegle omalovažavajuće konotacije, termin „Balkan“ zamijenjen je u aktuelnom političkom diskursu često terminom „Jugoistočna Evropa“. No ni taj termin nije posve „neutralan“ i bez upitnih historijskih sadržaja. Njegov autor je Johan Georg von Hahn (1811–1869), austrijski konzul u Janjini i Atini, specijalista za albansku historiju. Možda je u početku bio posve prikladan da bi se kompromitirao kada je njemačka ekspanzionistička politika, posebno za vrijeme nacizma, uključivala *Südost* u svoje geopolitičke planove (Todorova 2006, 88–89). Jasno je da današnje ponovno uvođenje termina „Jugoistočna Evropa“ ne želi imati nikakvih referenci u odnosu na ranije slučajeve, ali se ipak moramo upitati da li su njegovi „evrokratski“ predlagači detaljnije promislili historiju ovog termina i sve implikacije koje je imao u različitim historijskim kontekstima.

No, moja namjera nije da se udubljujem u „fenomenologiju“ Balkana. U svrhu ove studije, dovoljno je ukazati na neke ključne vidike invencije Balkana u kojoj se razvila posebna zapadna perspektiva, odnosno specifičan stav koji je tokom mnogih decenija služio kao opšta matrica preko koje su se slike i predstave o Balkanu i njegovoj historiji i kulturi širile Evropom.[3] Nijedna ozbiljna studija

[3] Neki utjecajni naučnici (npr. Bakić-Hayden 1995) smatraju da je ovaj stav sličan, ako ne i jednak, konceptu orijentalizma kojeg je predložio E. Said, prema kojem je Zapad „izmislio“ Balkan i njegov „sadržaj“ da bi ih prilagodio svojim gledištima i ideologiji, a i politici, prema Istoku. I upravo su se u ovom kontekstu i pojavile balkanske studije kao posebno disciplinarno polje u tradiciji regionalnih studija. One su prvobitno konceptualizirane na početku 20. vijeka, i poticale su iz regionalne geografije, historije i etnografije. Ne treba zaboraviti da je ovo bio period kada su vodeće nacionalne geografske škole prigrlile antropogeografiju kao glavnu paradigmu regionalnih studija, a vodeći nacionalni geografi (npr. F. Ratzel u Njemačkoj, H. Mackinder u UK-u, P. Vidal de la Blache u Francuskoj, a na ovim prostorima svakako Jovan Cvijić sa svojom školom) veoma ozbiljno proučavali političko-geografske aspekte glavnih strateških problema u modernoj politici u Evropi). Prije konceptualizacije balkanskih studija najpopularniji žanr koji se bavio Balkanom bili su putopisi koje su napisali brojni putnici i posjetioci ovog područja, posebno u zemljama pod turskom vlašću... Ipak, sistematsko izučavanje balkanskih fenomena u referentnom okviru sličnog orijentalizmu E. Saida je skorijeg datuma, sa početka 1990-ih. Za dublje upoznavanje ove teme svakako je najpoznatiji tekst Marije Todorove (1997), koji pruža osnovni okvir za razumijevanje historijskih i kulturnih konjunktura koje su dovele do „pronalaska“ Balkana. Vesna Goldsworthy u knjizi *Inventing Ruritania*. *The Imperialism of the Immagination* (Yale University Press 1998) istraživala je načine na koji je Balkan nudio motive, metafore, krajolike, herojske likove itd. u britanskoj književnoj produkciji i industriji zabave, koje je, metaforički govoreći, označila kolonijalnim sirovinama za britansku industriju (metaforički kolonijalizam). Milica Bakić-Hayden (1995) daje značajan rad o balkanskoj varijaciji orijentalizma. Orijentalni okvir analize je i predmet često citiranog rada Milice Bakić-Hayden i Roberta Haydena (1992) u kome autori istražuju moć simbola i označitelja u kulturnoj geografiji bivše Jugoslavije. U knjizi koju je uredio Andrew Hammond (2004) nekoliko članaka se bavi modernim slučajevima

balkanskih historijskih i kulturnih fenomena ne može ignorirati i danas prisutno postojanje i djelovanje takvih slika i predstava koje su se u značajnoj mjeri odražavale i u okolnostima oblikovanja, odnosno uvođenja arheološke discipline i prakse na ovim prostorima u 19. i ranom 20. vijeku. Ratovi koji su pratili raspad Jugoslavije su u brojnim slučajevima u nedostatku stručnih i detaljnijih analiza uzroka koji su doveli do ratova i raspada države, u velikoj mjeri pomogli oživljavanju starih stereotipa (npr. vidjeti Allcock 2000, 1–3).

Historija arheologije, pa i historija starijeg antikvarstva uopšte, svakako se pisala u svojevrsnom kolonijalnom ključu što je dovodilo do reduciranih naracija i slika o arheologiji Jugoistočne Evrope, ali jednako, i primjena pojednostavljenog kolonijalnog modela o zapadnom prisvajanju balkanske prošlosti ne bi puno doprinijela ka boljem razumijevanju korijena i razvoja arheologije i povezanih disciplina u ovom regionu. I takva alternativa može voditi u redukcije i simplifikacije.

O selektivnom „pripitomljavanju“ i „prisvajanju“ prošlosti Balkana u zapadnom akademskom diskursu već je bilo dosta toga napisano. Antička Grčka je svakako najpoznatiji slučaj kako je jedan fenomen bio isključen iz svog regionalnog konteksta historije i kulture i uzdignut na opštu evropsku, pa i svjetsku razinu. Antika južnog Balkana (tj. Grčke) jednostavno nije bila preciznije posmatrana i iz regionalne perspektive.

To je možda najilustrativniji primjer kako su zapadni arheološki akademski krugovi odigrali dvostruku, a donekle i paradoksalnu ulogu. Prihvatali su prethistorijsku drevnu jugoistočnu Evropu kao područje izuzetnih kulturnih dostignuća u dalekoj prošlosti Evrope, kao most ka visokim civilizacijama Egipta i Bliskog istoka, a antičko doba Egeja kao inspiraciju za stvaranje modernih evropskih kultura. Zapadni akademski krugovi, budući da su bili u 18. i 19. vijeku glavni stvaraoci (a i vlasnici) ovog posebnog znanja, također su njegovali stav da su oni, odnosno njihova društva i simbolični nasljednici najvećih dostignuća tog doba, pa se s tim još dodatno legitimiralo „pravo“ na iščitavanje prošlosti ovog regiona. I tu bismo mogli navesti brojne primjere ali ograničit ćemo se na samo

omalovažavanja Balkana. Treba naglasiti da su recentni naučni radovi na području balkanskih studija još više katalizirani ratovima i etničkim konfliktima u bivšoj Jugoslaviji u 1990-im. Izbor savremenih radova na tu temu je svakako puno veći pa ga na ovom mjestu i ne možemo citirati. Za detaljnije upoznavanje svakako savjetujemo biliografiju navedenu u spomenutim radovima.

jednog koji je u posljednje vrijeme bio predstavljen u izuzetnoj studiji Susan Marchand o historiji filohelenizma u njemačkoj kulturi 18. i 19. vijeka (Marchand 1997). Tu je autorica minucioznom analizom brojnih izvora jasno pokazala kako su se u procesu dirigovanog stvaranja njemačkog građanina novog doba (tzv. *Bildungsburger*) planski koristili simboli, sadržaji i naracije antičkih „vrlina", kojima se željelo dostići, prije svega, dvoje – antičkim vrlinama kao univerzalnim zamijeniti regionalne „vrline", odnosno ponuditi jednog od zajedničkih kulturnih imenitelja nove građanske klase kao glavnog nosioca razvoja buduće udružene Njemačke i stvoriti još jaču legitimaciju pretenzija za većom političkom moći i ugledu Njemačke u utakmici sa drugim tadašnjim evropskim i svjetskim velesilama; tadašnji imperijalni stav nije mogao bez imperijalne prošlosti.

Taj isti mehanizam ostavio je onu drugu, vizantijsku, pravoslavnu, „istočnu" komponentu Balkana (pa i same Grčke) gotovo bez ikakvih referenci u odnosu na raniju regionalnu historiju, te je tim ta komponenta postala dolaskom Turaka i njihovom političkom i kulturnom dominacijom još udaljenija od Evrope. Upravo su u ovom procesu brojni lokalni naučnici bili marginalizirani, odnosno asimilirani u zapadni diskurs kao dio procesa „modernizacije" Jugoistočne Evrope poslije uspješnih nacionalnih oslobodilačkih ratova.

Mada brojne osobine razvoja arheologije na Balkanu u većem dijelu njene istorije odgovaraju „kolonijalnoj" arheologiji, osobno ne podržavam u potpunosti ovo gledište. Umjesto toga, po mom mišljenju razvoj discipline u ovom području daleko se bolje može opisati pomoću modela interakcije između centra i periferije. Ovaj standardni model kojeg je uveo sociolog Immanuel Wallerstein za promišljanje djelovanja globalnog društva („svjetskog sistema") čini mi se boljim iz jednog vrlo značajnog razloga. Nasuprot „kolonijalnom" modelu, koji u principu pravi razliku između dvije suprotstavljene strane (kolonijalnog naspram kolonijaliziranog), model centar – periferija omogućava, zapravo zahtijeva, daleko više varijeteta u odnosima involviranih strana i subjekata. Drugim riječima, nisu sve „zapadne" arheologije tretirale prošlost Balkana jednako, a ni Balkan, odnosno Jugoistočna Evropa ne mogu se tretirati na generalizirani, uniformirani način, odnosno unutar samo jednog konteksta ili referentnog okvira.

Uzmimo za primjer obalu Istočnog Jadrana (historijsku regiju Dalmacije). Ovdje se visoko razvijena urbana kultura pojavila u ranom Rimskom carstvu i gotovo

bez prekida nastavila preko srednjeg vijeka do modernog doba. Venecija, značajna kulturna i ekonomska sila u južnoj Evropi, između 12. i 18. vijeka upravljala je većim dijelom Dalmacije i Istre. Ova politička dominacija imala je bez sumnje jak kulturni utjecaj na samu regiju i njena susjedna područja. Brojni dalmatinski pisci, naučnici, svećenici itd. koji su bili lokalnog slovenskog porijekla, razvijali su autentičnu renesansnu slovensku kulturu (jezik, poeziju, pozorišne komade, filozofske i teološke tekstove itd.) što svakako svjedoči da nije bila riječ o pukoj „transplantaciji" italijanske renesanse na obale Istočnog Jadrana, već o autentičnom lokalnom izrazu koji je uporište za svoje stvaralaštvo nalazio i u domaćem kulturnom miljeu. Kao što ćemo pokazati kasnije, među njima su bili i neki od najstarijih antikvara u Evropi koji su ostali poprilično zaboravljeni u historijama evropske arheologije.

Također treba naglasiti da je Jugoistočna Evropa područje veoma kontrastiranih razvojnih putanja, možda i najkontrastnijih iz evropske perspektive. Istina je da su veliki dijelovi ovih područja u nekim razdobljima zaista bili udaljena periferija dominantnih političkih i ekonomskih sila. Od srednjovjekovnog perioda ovim područjem su dominirale sile čiji su se centri nalazili van ovog regiona (npr. Vizantija, Venecija[4], Mađarska, Austrija), a ovaj „periferni" položaj još više se povećao s turskom vladavinom od 15. vijeka nadalje. Ali, taj položaj nije nužno značio potpuno „pasivni" i rubni položaj lokalnog stanovništva. Na ovom prostoru možemo kroz sve ovo vrijeme sresti ličnosti, događaje i postignuća koji su daleko prevazilazili uslove i mogućnosti perifernosti, bacajući drugačije svjetlo i na samu predodžbu o arheološkoj disciplini i arheološkim praksama u ovoj regiji.[5]

„Zapadni" arheološki diskurs u kojem je i nastao tradicionalni model opšte historije arheološke discipline ispostavlja brojna zajednička mjesta kao ilustraciju glavnih razvojnih etapa discipline, npr. uloga devetnaestovjekovnih skandinavskih

[4] Strani naučnici često zanemaruju Veneciju kada raspravljaju o glavnim političkim i kulturnim podjelama Balkana (npr. između Austrije i Turske vidjeti Allcock 2000 i Todorova 2006). Venecija je kontrolisala velike teritorije na istočnom Jadranu i u njegovom zaleđu od dvanaestog vijeka do kraja osamnaestog vijeka kada su nakon Napoleonovog poraza ove teritorije pripale Austrijskom carstvu. Utjecaj Venecije i, uopšte, italijanske kulture, bio je ključan u kulturnom razvoju moderne Hrvatske i Crne Gore, a uveliko je utjecao na politički razvoj zapadnog Balkana. U pogledu istorije arheologije, venecijanska vladavina i kontakti s Italijom ostavili su snažne tragove u tradicijama koje su oblikovale modernu arheologiju u dijelovima Slovenije, Hrvatske i Crne Gore.

[5] O modelu „centar – periferija" u opisu razvoja arheologije u zapadnim balkanskim zemljama vidjeti Novaković (2011).

antikvara u razvoju glavnih analitičkih alata i kategorija (tipologija, relativna i indirektna apsolutna hronologija, itd.), utjecaj vodećih naučnika na širi razvoj discipline (npr. O. Montelius, C. Schuchhardt, G. Kossina, G. Childe, G. Clark, S. Piggott, G. Mortillet, F. Bordes, D. Clarke i drugi), model periodizacije historije arheologije (npr. antikvarska faza – faza osnivanja (prethistorijske) arheologije kao moderne autonomne discipline – kulturno-historijska faza – nova (procesualna) arheologija – postprocesualna arheologija), lista referencijalnih otkrića i nalazišta, tekstovi o pojedinim slučajevima i studijama koje su utjecale na daljnji razvoj itd. Kao svaka generalizacija ni ova naracija ne može biti u cjelini upotrebljiva kad se primijeni na pojedine regije, a posebno Jugoistočnu Evropu. Takva gledišta ne mogu biti podjednako korisna, odnosno operativna u oblikovanju referentnog okvira za razumijevanje historije arheologije na regionalnim ili lokalnim nivoima. Drugim riječima, ako posmatramo arheologiju kao proces stvaranja znanja, ne možemo ignorisati brojne lokalne socijalne, ekonomske i kulturne strukture, uslove i okolnosti u kojima se dešava takva produkcija.

Druga, paradoksalna osobina zapadnog pogleda je dvostruki tretman Balkana. Mada, s jedne strane, ovo područje se uopšte opisuje kao etnički, religijski, lingvistički i kulturno veoma miješano (možda najsloženije u cijeloj Evropi), ova složenost, s druge strane, rijetko je uzimana u obzir kod predstavljanja slike i historije ovog regiona u poređenju s drugim regionima Evrope; naprotiv, balkanski region često je reducirano koncipiran kao jedinstvena cjelina. Posve je jasno da se koncept „jedinstvenog Balkana“ ili „jedinstvene Jugoistočne Evrope“ ne može primijeniti za opisivanje razvoja arheologije na ovom području. Zaokruženost geografskog prostora između planinskih lanaca Alpa i Karpata na sjeveru i sjeveroistoku i omeđenost sredozemnim morima na jugu apsolutno ne nudi dovoljno operabilnih polazišta za takvo nešto, kao ni činjenica da je Balkan u pogledu Zapada dugo bio sinonim za Istok u Evropi.

Sljedeći primjer, koji pokazuje slabosti primjene „zapadnog“ modela progresa u arheologiji, jeste odvojeni tretman prethistorijske i klasične arheologije. Ova podjela nastala je početkom 19. vijeka i ubrzo je podijelila arheologiju na dvije skoro potpuno odvojene nauke u metodološkom i također u epistemološkom pogledu.

Već spomenuto „prisvajanje" antičkih studija od strane nacija koje su dominirale Evropom i svijetom u 18. i 19. vijeku, između ostalog rezultiralo je uspostavljanjem klasične arheologije kao jedne od *Hochwissenschaften*. U takvom kontekstu prethistorijska arheologija prvobitno je zadobila daleko „niži" status među historijskim disciplinama, pošto se nije mogla takmičiti ravnopravno s historijom i veoma ubjedljivom moći pisanih izvora i umjetničkih djela antike, u kojima su bile sačuvane antičke *virtutes* koje su bile promovisane kao esencijalni dio nove kulture srednjeg sloja. Umjesto toga, prethistorijska arheologija tražila je utočište u prirodopisu, regionalnoj ili lokalnoj historiji i geografiji (*Landeskunde*), što je bilo dosta relevantno za razvijanje lokalnih i regionalnih identiteta, i tek postepeno razvijala kredibilne vlastite metode i epistemološke alate, te tako sticala današnji status i reputaciju. Ipak, ne treba zaboraviti da prethistorijska arheologija u Evropi ne bi mogla ostvariti svoj sadašnji status da nije bila priznata kao nacionalno relevantna. U stvari, tek kada je početkom 20. vijeka nauka o prethistoriji uspjela razviti kulturno-historijske modele interpretacija dostigla je status historijske discipline *sui generis*, te se mogla ravnopravno nositi sa drugim tradicionalnim historijskim disciplinama.

Odvojeni razvoj prethistorijske i klasične arheologije najbolje se može posmatrati u zemljama koje su bile dominantne u arheološkom diskursu Evrope na početku 20. vijeka. Na primjer, u Velikoj Britaniji prije Drugog svjetskog rata, arheologija Britanskog ostrvlja (tj. nacionalnog prostora) u glavnom se predavala na Odsjecima za geografiju (Wilson 1986, 7), kao sastavni dio regionalne nauke. U Njemačkoj univerzitetski odsjeci prethistorijske arheologije osnovani su nekoliko decenija kasnije od odsjeka klasične arheologije. U Francuskoj, prethistorijska arheologija, s izuzetkom paleolitskih studija, tek je značajno uznapredovala poslije Drugog svjetskog rata; sličan slučaj možemo posmatrati u samim zemljama klasične antike, Italiji i Grčkoj.

U Jugoistočnoj Evropi takav odvojeni tretman ove dvije arheološke discipline nije išao potpuno jednakim koracima kao na zapadu. Kao prvo, sve zemlje na ovom području bile su dio Rimskog carstva, a pretežnim dijelom i periferija antičkog grčkog svijeta. Tako je postojalo obilje grčkih i rimskih ostataka, ugrađenih u naracije lokalnih prošlosti, koji nisu imali značenje „stranog" ili „egzotičnog" ili „importiranog", kao što je to bio slučaj sa Evropom sjeverno od Rajne i Dunava. Najstarije lokalne antikvarske tradicije koje možemo identificirati u Jugoistočnoj

Evropi svakako su dio jednog šireg intelektualnog pokreta, odnosno praksi začetih u italijanskoj renesansi, ali su se u znatnoj mjeri temeljile i na proučavanju lokalne rimske prošlosti za koju je postojalo obilje epigrafskih, arhitektonskih i drugih arheoloških ostataka.

Prethistorijska se arheologija oblikovala u jugozapadnoj Evropi kada su osnovni strukturni elementi arheološke discipline bili već do neke mjere razvijeni u okviru koncepta rimske provincijske (tj. regionalne) arheološke tradicije. Kasnim prethistorijskim periodima se u izvjesnom smislu pristupalo i kao „proširenju" rimske provincijske arheologije u vijekovima prije dolaska Rimljana. Naime, u antičkim grčkim i rimskim tekstovima postojale su relativno brojne reference na domaće zajednice pa se i njihov kulturni razvoj, pogotovo u zonama kontakta sa Grcima i Rimljanima, proučavao u odnosu na grčki i rimski svijet.

Predmet izučavanja starije prethistorije, za koju nisu postojale reference u antičkim izvorima, došao je u centar pažnje nešto kasnije, u 19. vijeku, kao uglavnom i u ostalim dijelovima Evrope. Za razumijevanje tako udaljene prošlosti bio je potreban drugačiji referencijalni okvir budući da je antička (opšta i regionalna) historija bila od male pomoći. Prethistorijska arheologija je u tom zadatku našla rješenje u kombinaciji regionalne geografije, historije i etnografije. Tipično za takve projekte bilo je ugrađivanje geografskih, etnografskih, topografskih, lingvističkih i prirodoslovnih podataka i saznanja, odnosno oblikovanje sitneze o specifičnom načinu života. *Genre d'vie,* odnosno *Lebensweise* – dva su termina iz rane francuske, odnosno njemačke geografije koja su opisivala pristupe proučavanja kojima se pokušavalo objasniti kako je moguće živjeti u konkretnom prostoru, regiji ili pejzažu. Takav način posmatranja omogućio je izuzetno djelotvorne instrumente za opširne ilustracije prostora i njegovog karaktera te sa tim i analogne i funkcionalne zaključke i o načinu života u udaljenijoj prošlosti.[6] Štaviše, u naracijama o regionalnom razvoju i historiji rimska provincijska, odnosno lokalna prošlost činila je naraciju o regionalnom razvoju kontinuiranom i hronološki bolje konsolidiranom, a time i ne više toliko „stranom". Čak ako naučnici i nisu bili sposobni u potpunosti shvatiti značenje ostataka iz daleke prethistorije, ipak su ih putem analogija i funkcionalističkog načina posmatranja sigurno mogli razumjeti do neke mjere.

[6] Ovu ranu arheološku praksu u Centralnoj i Sjevernoj Evropi objasnio je Alain Schnapp (1993:156–167 posebno); njegovo objašnjenje može se primjeniti i na jugoistočnu Evropu.

Svakako se iz daljnjeg teksta može ustanoviti da izrazito naglašavam regionalne raznolikosti i osobenosti, i možda zanemarujem u nekim vidicima određene zajedničke osobine. To svakako ne negiram, ali položaj „insajdera" daje mi tu privilegiju partikularnog gledišta koje će, nadam se, ipak pridonijeti novim uvidima u diskusiji o historiji arheološke discipline na ovim prostorima. U slučaju nekih drugih regionalnih arheologija može se naći daleko više zajedničkih osobina u historijskim, konceptualnim i infrastrukturnim razvojnim trajektorijama, na primjer u skandinavskoj ili iberijskoj arheologiji što je potpuno očekivano jer se radi o kulturno i historijsko daleko manje heterogenim regijama. Ali u slučaju našeg regiona, ako bismo željeli tražiti homogenije regionalne arheološke tradicije vjerovatno bi trebalo uvesti brojne nove termine kao što su egejska, istočnojadranska, alpska, panonska, dunavska, balkanska (*sensu stricto*) pa i crnomorska arheologija, ako uzmemo u obzir arheološko-geografske jedinice. A ako tome dodamo i kulturno-historijsku perspektivu, novi niz termina se pokazuje operativnijim, kao što su carska austrijska arheologija ili pojedine nacionalne arheologije. Ali i sa tim još nismo iscrpjeli sve mogućnosti oblikovanja perspektive posmatranja.

Gotovo je pravilo da u modernim zemljama u nacionalni okvir historijskih disciplina treba uključiti brojne regionalne tradicije i uklopiti regionalne arheološke korpuse otkrića u jedan zajednički (nacionalni) okvir. Hrvatska i Bosna i Hercegovina su dobra ilustracija takvog djelovanja. U prepoznavanju njihovih tradicija u ponešto dužoj historijskoj perspektivi možemo ustanoviti brojne različite komponente kao što su venecijanska, austrijska, donekle i turska (osmanska) te druge lokalne tradicije. Logično je da sve te tradicije potječu iz regionalnih i historijskih političkih okolnosti i determinanti. Ali, kada posmatramo prirodu i karakter samih arheoloških pokazatelja i njihovih asocijacija iz perspektive regionalnih ekoloških zona, ove tradicije poprimaju dodatne dimenzije (npr. mediteranska, panonska, centralno-balkanska itd.).

Očito je da nas ovakvo promišljanje može dovesti do još veće fragmentiranosti jedinica posmatranja što bi išlo na račun koherentnosti. To je bitan razlog zbog čega smo arheologiju Jugoistočne Evrope, odnosno Balkana predstavili preko pojedinih nacionalnih škola arheologije. Državno-nacionalni okvir je ipak imao ključnu ulogu možda ne toliko u oblikovanju epistemoloških i konceptualnih vidika arheološke discipline, koliko same infrastrukture i tematskih prioriteta u

njenom razvoju. U prilog tome svakako govori činjenica da se arheologija u cijeloj Evropi, a posebno u Centralnoj i Jugoistočnoj Evropi, u velikoj mjeri smatrala (i još uvijek smatra) kao historijska i nacionalna nauka blisko povezana s pitanjima nacionalne historije i kulture, odnosno historije nacionalnih teritorija. Ali, o kojoj vrsti nacionalnih okvira je tu zapravo riječ? Ako se ovo pitanje pravilno oslovi, mora se, bar ukratko, sagledati priroda i historija procesa stvaranja država u ovom regionu, koji je uveliko utjecao na osnivanje i tok nacionalnih arheoloških škola, odnosno nacionalnih disciplinarnih okvira.

Da bismo ilustrirali ovaj argument dovoljno je pogledati političke mape ovog regiona u zadnjih sto pedeset godina. Od Berlinskog kongresa 1878. godine pa nadalje su se u manje ili više redovnim intervalima, odnosno epizodama koje bi otprilike odgovarale dužini jedne generacije, dešavale izuzetne političke promjene takvih dimenzija i posljedica, da ih nije bilo moguće u potpunosti reflektirati jer se kroz nekoliko decenija već nagovještavala nova takva promjena.

Dok je krajem 19. vijeka veći dio ovog područja bio podijeljen između dva carstva – Osmanskog i Austrougarskog – Berlinski kongres potvrdio je nezavisnost četiri nove države: Srbije, Bugarske, Rumunije i Crne Gore, dok je Grčka stekla nezavisnot tek nekoliko decenija ranije. Nakon Balkanskih ratova i Prvog svjetskog rata, ne samo da su se oba carstva povukla sa ovog područja već su prestala i postojati, ustupajući mjesto novostvorenoj državi južnih Slovena, nacionalnoj državi Albanaca, te znatno proširenima Bugarskoj i Grčkoj, dok su slovenačka Primorska i Istra pripali Italiji. Poslije Drugog svjetskog rata, s izuzetkom Italije, koja je morala Jugoslaviji ustupiti svoje teritorije osvojene 1918. godine, opšta politička mapa nije se mnogo izmijenila.

Ovog puta je najveća historijska promjena bila druge, ideološke vrste, koja je na političku scenu dovela nove protagoniste, odnosno historijske konjunkture – dominaciju komunističkih režima, podjelu na dva politička bloka i hladnoratovski antagonizam. I naposlijetku, nakon posljednjih ratova u Jugoslaviji, napustivši komunizam, pojavilo se sedam novih nezavisnih država (plus Moldavija na samom istoku Jugoistočne Evrope).

Zbog ovakve historijske dinamike i same etničke, pa i religijske raznolikosti nije uvijek lako identificirati trajne nacionalne okvire razvoja arheologije u svakoj od ovih zemalja. To je lakše u slučaju zemalja koje donekle imaju dužu

historiju postojanja (npr. Grčka, Rumunija ili Bugarska), a puno teže gdje su veće multietničke države uključivale brojne etničke ili nacionalne grupe s različitim stepenom političkih prava. Uz to, relativno velike grupe etničkog stanovništva živjele su van njihovih nacionalnih država (npr. Makedonci, Albanci, Turci, Srbi itd.), što je dodatno pridonijelo većoj etničkoj raznovrsnosti brojnih zemalja.

Kako bismo bolje ilustrovali problem uspostavljanja nacionalnog disciplinarnog okvira u slučaju arheologije, pogledajmo ukratko Crnu Goru. Ova država prvi put se pojavila kao suvereni politički entitet poslije Berlinskog kongresa 1878. godine, i kao takva je postojala do 1918. godine kada se najprije ujedinila s Kraljevinom Srbijom, a zatim bila uključena u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno Kraljevinu Jugoslaviju. U ovom savezu Crna Gora je zadržala određeno administrativno jedinstvo, da bi se zatim ponovo pojavila kao jedna od šest konstitutivnih jugoslovenskih republika nakon Drugog svjetskog rata, i to ostala do kraja SFR Jugoslavije (1945–1991). Nakon toga Crna Gora je ostala u savezu sa Srbijom (u Saveznoj Republici Jugoslaviji, 1991–2006, koja je kasnije promijenila ime u Srbija i Crna Gora, 2003–2006), a zatim, 2006. godine ponovo postala nezavisna država. U ovom periodu, od otprilike pet generacija (130 godina), teritorija Crne Gore, odnosno njeni dijelovi, bila je sastavni dio šest različitih država, a svaka od njih je na svoj način utjecala na određivanje nacionalno-disciplinarnih okvira arheologije.

Kompletnije razumijevanje konceptnog razvoja svake naučne discipline nije moguće bez razumijevanja razvoja njene materijalne i organizacione infrastrukture. Jednu stranu medalje uspjeha arheologije predstavljaju njena otkrića i spoznaje, kojima su se značajno proširili horizonti našeg poznavanja prošlosti, ali, da bi u cjelini mogli reflektirati ta ista razvojna dostignuća nužno je pogledati i drugu stranu medalje – razvoj njene materijalne i organizacione infrastrukture preko kojeg možemo puno bolje doći do saznanja o društvenom statusu i ulozi naučnih disciplina.

Kada je riječ o arheologiji pri spomenu infrastrukture najčešće se pomisli na instituciju muzeja. Upravo u muzeju i njegovim prethodnicima arheologija je doživjela najraniju institucionalizaciju i konsolidaciju. U svojim ranim fazama muzeji su udruživali više uloga: istraživačku, studijsku, pedagošku, promocijsku… Najraniji muzeji, bolje rečeno – zbirke koje su sadržavale arheološke ostatke –

bili su najčešće osnovani u administrativnim centrima, bogatijim dvorovima ili na mjestima gdje su postojala značajna arheološka nalazišta. Većina tih muzeja postali su lokalni i regionalni centri arheološkog znanja, obezbjeđujući infrastukturnu osnovu za daljnji razvoj arheološke discipline. Puna institucionalizacija muzeja (kao javnih ustanova) dešava se u najvećoj mjeri u 19. vijeku, kada najveći muzeji sve ubrzanije dobijaju status institucija od posebnog nacionalnog značenja što je jasan pokazatelj i samog procesa formiranja nacija i nacionalnih država i, konsekventno tome, procesa same „nacionalizacije" arheologije i arheološke prošlosti.[7]

U vezi muzeja svakako treba upozoriti na jednu značajnu činjenicu koja je uslovljavala njihov nastanak. Muzeji u klasičnom smislu kao specifične javne institucije imaju svoj izvor u prosvjetiteljskom kulturnom i društvenom okviru Evrope i u velikoj je mjeri njihov nastanak zavisio i o stepenu razvijenosti i finansijskoj moći moderne urbane srednje klase. Upravo slabije razvijen urbani život i nepostojanje brojnije srednje klase jedan je od značajnih razloga da su muzeji u zemljama koje su bile pod turskom vlašću nastali kasnije nego u zapadnim dijelovima (npr. Sloveniji i Hrvatskoj). Nastanak muzeja u Srbiji, BiH, Crnoj Gori i Makedoniji svakako pada u vrijeme poslije kraja turske dominacije na tom prostoru i među prvim su pokazateljima procesa modernizacije tih zemalja. U tom smislu su muzeji i invencija evropskog zapada, odnosno zapadnog načina bavljenja prošlošću koji se u posljednjem vijeku i pol proširio i na druge dijelove svijeta.

O dvjema drugim arheološkim tradicijama, koje su inherentne Jugoistočnoj Evropi, ovdje isto tako nećemo raspravljati. Grčka arheologija, posebno antička (klasična) sa njenim specifičnim historijskim i kulturnim značajem, bila je predmet brojnih studija (stranih i lokalnih) gotovo dva vijeka. To je vjerovatno jedno od najbolje i najintenzivnije istraživanih arheoloških područja u globalnom kontekstu, i sama grčka klasična arheologija (*sensu lato* od Bronzanog doba do Vizantijskog perioda) razvila se u „globalni", prije nego regionalni arheološki problem. Iako se mnogo toga može reći o grčkoj arheologiji u kontekstu Jugoistočne Evrope, sama dimenzija njene historije i istraživačkih problema zahtijevaju daleko opširniju studiju koja definitivno prevazilazi opseg poglavlja

[7] O pojmu nacionalizacije prošlosti opširnije sam pisao u tekstu o nacionalizmu u arheološkoj teoriji i praksi (Novaković 2000).

ove knjige, a i autorove kompetencije. Isto tako, svaki pregled jugoistočno-evropskih arheologija bez Turske osuđen je da bude nepotpun. Kao i u slučaju Grčke, sam njen opseg i složenost prevazilazi nivo „malih arheologija" kojima se bavimo u ovom djelu.

Glavni predmet naše studije nisu epistemološka pitanja niti navođenje glavnih lokaliteta i otkrića na ovom prostoru. Ti vidici će biti spomenuti na relevantnim mjestima, ali pošto je glavni cilj predstaviti nacionalne okvire discipline u njihovim historijskim i društveno-kulturnim perspektivama, staviću veći naglasak na historiju i značaj infrastrukture i institucija, što po našem mišljenju daleko bolje odražava uslove i kontekste arheološke discipline i njene prakse. Shvatio sam da su ova dva aspekta bitna za razumijevanje kulturne historije ove discipline i njenih razvojnih putanja pošto su oni često u sjeni, ili nedovoljno predstavljeni u tekstovima, fokusiranim uglavnom na predstavljanje napretka u arheološkom znanju. Štaviše, o ovim aspektima arheologija u Jugoistočnoj Evropi vjerovatno se najmanje zna, a oni definitivno zaslužuju više pažnje. Nije namjera ovog mog pristupa kritika tradicionalnog načina pisanja historije discipline, već neophodni dodatak koji je posebno potreban u slučaju arheologije u Jugoistočnoj Evropi kako bi se predstavila tačnija i kritičnija slika njenog razvoja i sudbine.

Neizbježan aspekt prilikom razmatranja arheologija ovog regiona je politika. Sve glavne promjene tako u arheološkoj praksi kao i u konceptnim i epistemološkim vidicima su u vrlo značajnoj mjeri bile direktno podstaknute glavnim političkim promjenama u posljednjih 150 godina. U posljednje dvije decenije, u evropskoj literaturi o historiji arheološke discipline vrlo se intenzivno istraživalo pitanje nacionalizma. O ovom pitanju, mada izuzetno važnom za razumijevanje ne samo historije arheologije i njene društvene prakse, već i njenih sadašnjih uslova, nećemo eksplicitno diskutirati u ovom djelu, već ćemo čitaoce upućivati na pojedina djela koja su dublje promišljala ovaj fenomen.

I za kraj ovog uvodnog promišljanja potrebno se osvrnuti na još jedan zanimljiv fenomen. Naime, unatoč brojnim zajedničkim jugoslovenskim arheološkim projektima u istraživanju i publicistici u sedamdeset godina postojanja zajedničke države, ne poznajemo nijedan pokušaj pisanja „zajedničke" historije arheologije, pa tako ne u formi „jugoslovenske" arheologije kao ni u formi „jugoslovenskih" arheologija. U naučno-popularnoj literaturi često možemo naći djela koja su

predstavljala arheološku baštinu Jugoslavije široj svjetskoj publici, ali ćemo vrlo rijetko naći tekstove koji bi govorili o razvoju arheološke discipline u okviru Jugoslavije. Ako bi za razdoblje između oba svjetska rata uvjerljiv razlog tome mogli naći u opštoj nerazvijenosti arheologije u tadašnjoj Jugoslaviji, to je već teže reći za period poslije Drugog svjetskog rata. U Niškoj Banji je bila upravo 1950. godine formirana „nova" arheološka disciplina u Jugoslaviji na zajedničkim polazištima. O tome će biti više riječi u završnom poglavlju ove knjige, na ovom mjestu dovoljno je reći da je poslijeratna „jugoslovenska" arheologija izgledala puno jedinstvenija i homogenija vanjskoj publici nego što je to bila na unutrašnjem planu gdje se cijelo vreme izražavala kao mozaik nacionalnih/republičkih arheologija sa vlastitim historijama, tradicijama i razvojnim putanjama, koje su se u većem dijelu 20. vijeka dešavale u zajedničkoj državi. Vjerovatno upravo u takvom mozaičkom obliku leži jedan od glavnih razloga izostanka tekstova sličnog ovome. Drugi razlog je dosta logičan. Uslov za kvalitetnu refleksiju je svakako i određena vremenska distanca. U našem slučaju ta distanca možda i nije toliko velika, ali je način kako je radikalno uspostavljena sa raspadom zajedničke države značajno katalizirao refleksiju. Sa ratovima u kojima je nestala zajednička država, poslije kojih se ireverzibilno promijenio društveni i državni sistem u svim novim zemljama, nastao je prilično dubok rez koji nas odvaja od proteklog perioda.

II. SLOVENIJA

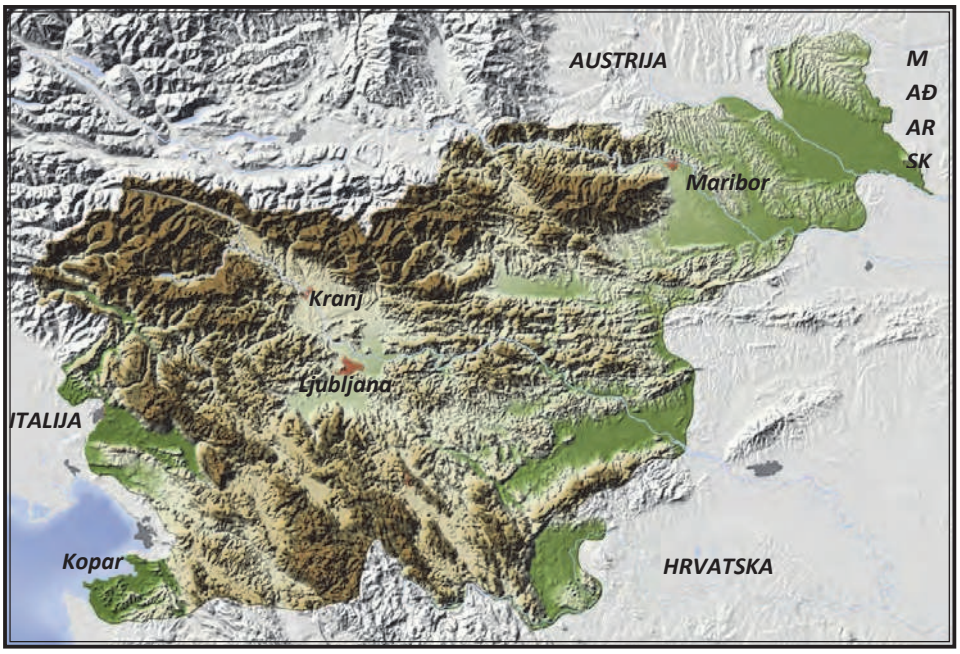

Slika 1. Reljefna karta Slovenije.

Slovenija s dva miliona stanovnika i neznatno više od 20.000 km^2 teritorije spada među najmanje zemlje u regionu. Njen geografski položaj između sjevernog Jadrana, istočnih Alpa, jugozapadne Panonske nizije i sjeverozapadnog dijela Dinarskog planinskog lanca čine ovu zemlju jednom od geo-ekološki najraznolikijih u Evropi. Njeni sjeverni i sjeverozapadni dijelovi su tipični alpski krajolici s vrhovima iznad 2.000 m nadmorske visine koji su ispresjecani brojnim manjim dolinama, tradicionalno pogodnim za poljoprivredu i planinsko stočarstvo. Prema procentu alpskih krajolika na cjelokupnoj teritoriji zemlje, Slovenija je na trećem mjestu u Evropi, odmah iza Švajcarske i Austrije. Najveći kontrast alpskim regijama predstavljaju sjeveroistočne i istočne regije nizijske regije Panonske nizije, koje predstavljaju najplodnije poljoprivredno područje u

zemlji. Potpuno drugačiji pejzaž nalazimo u jugozapadnoj Sloveniji na samom sjeveru Jadranskog mora gdje se u intervalima izmijenjuju kraški mediteranski i sub-mediteranski predjeli na geološkoj osnovi krečnjaka, dolomita i pješčara. Sem krajnjeg jugozapada Slovenije drugi njeni predjeli su hidrološko bogati brojnim rijekama i manjim površinskim tokovima.

Takva ekološka heterogenost znatno je utjecala na historijske, političke i kulturne putanje u prošlosti. Širi strateški značaj prostora današnje Slovenije – na kontaktu velikih regionalnih sistema (jadranskog, alpskog, panonskog i balkanskog) još od prahistorijskih vremena. Upravo zbog velike ekološke heterogenosti i diverziteta, te već spomenutog strateškog položaja prostor Slovenije vijekovima je bio podijeljen na manje teritorijalne i administrativne jedinice još od rimskog doba i tek u 19. vijeku započinje politički proces objedinjavanja slovenačke nacije u jednu teritorijalno-političku cjelinu. Moderna Slovenija ujedinjena je dosta kasno. Njene centralne i istočne teritorije (koje su pripadale Austrougarskom carstvu prije 1918. godine) uključene su nakon Prvog svjetskog rata u novoosnovanu Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca,[8] dok su zapadne teritorije, koje je poslije Versajskog ugovora prisvojila Italija, bile priključene tek poslije 1945, kada je Slovenija postala jedna od šest jugoslovenskih konstitutivnih republika i 1991. godine poslije raspada Jugoslavije postala nezavisna država.

S padom Zapadnog rimskog carstva preko slovenačkog prostora prelaze u svojim pohodima prema Italiji brojni germanski i drugi narodi: Huni, Zapadni i Istočni Goti te Langobardi. Samo Istočni Goti i Langobardi su ostavili određene arheološke tragove pošto su neki dijelovi Slovenije bili kratko vrijeme dio njihovih kraljevstava. Tek sa dolaskom Slovena, negdje od 6. vijeka nadalje, počinje intenzivnije trajnije naseljavanje ovog prostora i formiranje prvih lokalnih kneževina u 8. vijeku. Od početka 9. vijeka nove ere, kada sa osvajanjima Karla Velikog, veći dio slovenačkog prostora postaje najprije dio franačke države, a kasnije i njemačkog Svetog rimskog carstva sve do njegovog formalnog kraja.

U političkom razvoju značajnu ulogu imalo je formiranje takozvanih unutrašnjih austrijskih provincija tokom kasnog srednjeg vijeka (14. vijek): Kranjske,

[8] Čak i u doba Kraljevine SHS tadašnji prostor nije bio administrativno ujedinjen, već podijeljen na Ljubljansku i Mariborsku oblast, da bi tek poslije formiranja banovina 1929. godine tadašnji prostor Slovenije (bez Primorske koja je bila pod Italijom) bio ujedinjen u Dravsku banovinu.

Koruške, Štajerske i provincije Gorica, koje su se oblikovale iz ranijih historijskih teritorijalnih jedinica i trajno uspostavile regionalizaciju Slovenije, koja je u mnogim kulturno-historijskim elementima prisutna još i danas. Jedini izuzetak je bila Istra koja je bila podijeljena između Austrijanaca i Venecijanaca sve do kraja 18. vijeka, odnosno Napoleonovog poraza kada sve venecijanske teritorije na istočnom Jadranu bivaju pripojene Austriji.

Jedan milenijum njemačke kulturne i političke dominacije snažno je utjecao na kulturni razvoj slovenačkog stanovništva, koje u najvećoj mjeri pokazuje glavne osobine centralno-evropskog kulturnog razvoja u svim glavnim komponentama kulture. Upravo zbog toga Sloveniju ne možemo jednostavno svrstati među „tipične" zemlje Jugoistočne Evrope, iako je veći dio 20. vijeka bila u zajedničkoj državi sa drugim zemljama u ovom regionu. No, u drugu ruku bilo bi pogrešno zanemariti činjenicu da je Slovenija skoro tri četrvrt vijeka dijelila zajednički državni okvir sa drugim narodima u nekadašnjoj Jugoslaviji i da se upravo u tom okviru uspjela do kraja politički i kulturno formirati.

Prve tradicije: antikvari, tradicija *Landeskunde* i prosvetiteljski projekti

Zajedno s Hrvatskom, Slovenija ima svakako najdužu tradiciju antikvarskih i sličnih aktivnosti koje datiraju još iz renesansnog perioda. Pionire na tom području srećemo u Ljubljani, glavnom gradu središnje slovenačke provincije Kranjske i u obalskim gradovima sjeverne Istre pod venecijanskom upravom, prije svega u Kopru.

Prvi radovi koje bismo mogli u širem smislu svrstati među antikvarske, odnosno historijske ili historijsko-geografske uglavnom su uključivali različite itinerare, putopise, lokalne geografske studije, te zapise o epigrafskim spomenicima i prve historijske sinteze o lokalnoj historiji. Autor najranijih spomena rimskih natpisa iz Slovenije bio je Paulus Santoninus, ?–1508/10), sekretar patrijarha iz Akvileje, kojeg je pratio u njegovim vizitacijskim posjetama i u svojem rukopisu *Itinerarium*[9] bilježio i određene historijske te epigrafske zapise iz mjesta koje je posjetio, npr. Celeie o kojoj kaže, da je zbog velikog broja antičkih ostataka domaćini znaju nazivati i „mala Troja". Santoninov rad još ne možemo označiti kao pravu antikvarsku djelatnost, ali već njegova dosta nesistematska zapažanja

[9] Za više detalja o njegovoj posjeti vidjeti Santonin Paolo, Popotni dnevnik, Ljubljana 1991, (preveo i uredio P. Simoniti).

ukazuju na svijest među domaćim stanovništvom o bogatoj prošlosti svojih gradova.

Kao prvog pravog antikvara iz Kranjske možemo označiti Auguština Prygla (Augustinus Prygl, ili Tyffernus,[10] oko 1470–1535), koji je bio sekretar i arhitekta ljubljanskog biskupa Krištofa Raubara koji je imao značajne zasluge za kulturni razvoj ljubljanske biskupije i cijele provincije Kranjske. Za Avguština Prygla se zna da je održavao kontakte s italijanskim i drugim evropskim naučnicima te bio član akademija iz Napulja, i svakako jedan od najznačajnijih „promotora" italijanske renesansne kulture u Kranjskoj. Za vrijeme svojih posjeta Italiji, Rimu i Napulju bilježio je rimske natpise i napisao predgovor za kraću studiju o starinama italijanskog gradića Puteolo.[11] Auguštin Prygl, u stručnoj literaturi označen i kao Antiquus Austriacus, autor je i dvije zbirke rukopisa rimskih natpisa iz unutrašnjih austrijskih zemalja na koje se kasnije pozivao Theodor Mommsen u svom *Corpus Inscriptionem Latinorum* i koji se danas nalaze u Nacionalnoj knjižnici u Beču. Njegove rukopise su konsultovali brojni humanisti iz Njemačkog carstva toga doba, među njima i Konrad Peuntinger te Wolfgang Lazius. Da je bila antička historija Kranjske i susjednih provincija relativno poznata u 16. vijeku govori nam karta koju je napravio Wolfgang Lazius,[12] na kojoj su označeni rimski gradovi i druga značajna mjesta iz antičke historije, odnosno legende o antičkom dobu koje su tada kružile Kranjskom (npr. legenda o Argonautima).

Veoma su bile razvijene antikvarne i historijske aktivnosti u venecijanskim obalskim gradovima u sjevernoj Istri.[13] Ovdje nalazimo naučnike kao što su Peter Pavel Vergerij (Pier Paolo Vergerio, 1370–1444) iz Kopra, autor eseja *De situ urbis Iustinopolitanae* u kojem opisuje antički grad Aegidu (pretpostavljeni prethodnik grada Kopra); i Giaccoma Filippa Tommasinija (1595–1654), biskupa iz Novigrada, koji je bio autor dugo vremena najpotpunijeg geografskog i historijskog opisa Istre: *De commentarii storici-geografici della provincia*

[10] Njegovo pravo ime bilo je Auguštin Prug(e)l ili Prygl, rođen je u Laškom (Tüffer) blizu Celja u južnoj Štajerskoj.

[11] *Libellus de mirabilibus civitatis Puteolorum et locorum vicinorum ac de nominibus virtutibusque balneorum ibidem existentium.* Studija, čiji je autor italijanski antikvar Francesco de Accoltisi (1507).

[12] Wolfgang Lazius, *Ducatus Carniolae et Histriae vna cvm Marchia Windorum* (1561). Ova karta je bila dio Lacijusovog atlasa *Typy Chorographici Prouin: Austriae cum explicatione earundem pro Commen: Rer: Austriacar: concinnati ad Heros fuos Ferdin: Imp: Rom: p.F. & Maximilianum Regem* (1561).

[13] Za više detalja o renesansnim antikvarima iz Istre vidjeti Cunja (1992), i Slapšak i Novaković (1996).

dell'Istria libri otto con appendice.[14]

S početkom prosvjetiteljstva u 17. vijeku, antikvarske djelatnosti u slovenačkim provincijama znatno su uznapredovale i radovi pojedinih stručnjaka bili su uporedivi sa radovima italijanskih i austrijskih historičara i antikvara. Janez Ludvik Schönleben (1618–1681), teolog, filozof i historičar, profesor retorike u Lincu, Beču i Ljubljani, 1681. godine objavio je prvi duži tekst o historiji provincije Kranjske.[15] Njegov rad nastavio i u mnogome nadgradio Janez Vajkard Valvasor (1641–1693), topograf i prirodoslovac, koji je zbog svoje studije o Cerkniškom jezeru postao član Kraljevskog društva iz Londona, i koji je 1689. godine objavio monumentalno djelo u 15 tomova, sintezu geografije, topografije, etnografije i historije Vojvodstva Kranjske (*Die Ehre des Herzogthums Crain*), koja je gotovo dva vijeka služila kao referencijalni tekst za historijsku geografiju slovenačkih pokrajina (Valvasor 1689).[16]

Krajem 17. vijeka u Ljubljani djeluje još jedan naučnik sa značajnim kontaktima sa antikvarskim centrima u Italiji, koji je autor prvih pravih studija u lokalnoj antikvarnoj struci, Janez Gregor Dolničar (Thalnitscher), nećak Schönlebena, pravnik i historičar, koji je 1693. godine napisao rukopis o antikvitetima grada Ljubljane (*Antiquitates Urbis Labacensis*).[17]

Najveću međunarodnu reputaciju je u svoje vrijeme imao Gian Rinaldo Carli (1720–1795), porijeklom iz Kopra, ekonomist i osnivač Accademia degli Operosi (1739) u Kopru, član i predsjednik Accademie dei Ricoverati iz Padove, neko vrijeme profesor ekonomije, astronomije, nautike, geografije u Pizi i Milanu, autor značajnih studija o monetarnim sistemima i upravljanju javnim sredstvima. Gian Rinaldo Carli bio je izrazit polihistor, koji je uz studije na području ekomskih nauka bio i autor političkih i filozofskih traktata, prirodoslovnih studija, a vrlo

[14] Njegov rad je ostao u rukopisu do 1837. godine kad ga je objavio Domenico Rosetti u časopisu Archeografo Triestino (vidi u Tommasini 1837).

[15] J. L. Schönleben, *Carniola antiqua et nova sive annales sacroprophani*, Ljubljana 1681, sv. 1 obuhvata period stare Kranjske do pokrštavanja 800. godine nove ere. On je i autor dvije sveske crteža arheoloških predmeta (*Numismata e ruderibus veteris Labaci erruta*).

[16] Janez Vajkard (Johann Weichard) Valvasor od 1687. godine član Kraljevskog društva u Londonu. Druga važna djela: *Topographia Ducatus Carniolae modernae* (1679); *Topographia Archiducatus Carinthiae modernae* (1681); *Topographia Archiducatus Carinthiae antiquae et modernae* (1688).

[17] Dolničar je bio i član Akademije Gelatorum iz Bolonje, Akademije Arcadum iz Rima i akademija iz Venecije i Forlija. Njegova druga značajna djela su: *Cypressus seu Epitaphia Labacensis* (1688–1691), sistematska zbirka historijskih izvora za Ljubljanu te *Nucleus selectarum Inscriptionum Vetrum et Novarum* (1709).

značajna su i njegova djela na području proučavanja starije historije Istre i Italije. Među njegove najutjecajnije tekstove sa tog područja svakako se svrstavaju *Delle antichità di Capodistria* (Venecija, 1743), *Delle antichità romane dell'Istria* (Venecija 1760; 2 sveske) te njegovo najznačajnije djelo *Antichità Italiche* koje je u razdoblju između 1788. i 1791. izašlo u pet sveski. Između ostalog Gian Rinaldo Carli ostaće zabilježen i kao jedan od prvih koji je iskopavao rimski amfiteatar u Puli (*Relazione delle scoperte fatte nell'anfiteatro di Pola nel mese di giugno 1750 dal conte Gian Rinaldo Carli-Rubbi*, Venezia 1750) i dokazao neodrživost stare teze o unutrašnjoj drvenoj konstrukciji amfiteatra.[18]

Primjer Gian Rinalda Carlija je vrlo ilustrativan, ali i vrlo čest kada su u pitanju starije intelektualne tradicije i dostignuća koje nije moguće jednostavno uklopiti u okvire savremenih nacionalnih škola, pogotovo u slučaju kada su se granice država znatno mijenjale. Carli bez sumnje spada u širu italijansku (venecijansku) tradiciju istoričara i antikvara, ali je nemoguće ignorisati njegov utjecaj na razvoj lokalne nauke o starijoj povijesti Kopra i Istre, iz koje su kasnije svoje tradicije crpjele tako slovenačka kao i hrvatska arheologija. Tu je pogrešno postavljati pitanje „čiji je Gian Rinaldo Carli“, po nama je produktivnije postaviti drugačije pitanje „u kojim tradicijama u kasnijem razvoju je participirao Gian Rinaldo Carli“.[19]

U obalnim gradovima sjeverne Istre (Kopar, Trst, Piran, Izola, Novigrad…) u razdoblju od 17. do 19. vijeka djelovali su i drugi relativno brojni naučnici koji su se bavili lokalnom i regionalnom historijom. Tako je na primjer samo grad Kopar imao u 18. vijeku pet različitih akademija, a akademije su bile u to doba aktivne i u Piranu, Gorici i Trstu, čineći taj prostor poprilično jakim intelektualnim centrom koji je značajno pridonijeo razvoju starinarstva, odnosno i naučne djelatnosti na regionalnom nivou uopšte, što će se jasno pokazati u 19. vijeku sa osnivanjem značajnih institucija, kao što su muzeji i brojna naučna udruženja.

Najraniji radovi o nacionalnoj historiji Slovenaca pojavili su se pred kraj 18. vijeka u kontekstu kasnog prosvjetiteljstva i začetaka nacionalnog preporoda koji

[18] Više o Gian Rinaldi Carliju vidjeti u Apih (1973), Šmitek (1997) i Cunja (1997).

[19] Već pri samom svrstavanju Gian Rinalda Carlija (a u širem smislu i drugih ranijih naučnika) imali smo spomenute probleme. Svakako bi bilo potpuno neopravdano ne spomenuti jednu takvu utjecajnu ličnost samo zbog toga što se Carlija najčešće svrstava među italijanske naučnike. Zbog njegovog porijekla iz Kopra i značajnih radova koje je ostvario u tom gradu odlučili smo se da Carlija spomenemo u poglavlju o tradicijama u slovenačkoj arheologiji, a svakako zavrijeđuje i svoje mjesto u hrvatskoj arheologiji.

su dodatno katalizirala Napoleonova osvajanja i formiranje Ilirskih provincija. Tu su značajnu ulogu igrali intelektualni krugovi iz Ljubljane, pogotovo krug Žige Zoissa (Sigismund Zoiss), industrijalca i mecene lijepih umjetnosti i nauka, u kojem su se okupljali najznačajniji i najliberalniji intelektualci Kranjske na prelazu iz 18. u 19. vijek. Među njima je bio i povjesničar i literat Anton Tomaž Linhart (1756–1795), koji je objavio ključno djelo začetaka slovenačke historiografije *Versuch einer Geschichte von Krain und der übrigen südlich Slaven Österreichs* (1788–1791). U ovom djelu je prvi put slovenačka nacija bila definisana ne samo na jezičkim osnovama[20] već eksplicitno i na osnovi zajedničke historije u ranijim srednjovjekovnim periodima. Za nas je od posebnog interesa prvi dio njegove knjige koji se bavi historijom slovenačkog prostora prije dolaska Slovena. Tu je Linhart primijenio relativno korektno kritičko čitanje antičkih izvora i tada poznatih arheoloških dokaza te je po svim tadašnjim standardima predstavio vrlo korektan prikaz antičke historije slovenačkih zemalja.[21] Posebno vrijedi spomenuti njegov prikaz o utjecajima fizičke geografije na razvoj naseljavanja. Pri tome nije bio geografski determinist što je bilo dosta često polazište u sličnim studijama tog vremena, već je uzimao u obzir jedan drugi srodan koncept – način života, kao posebnu strukturu koja stoji između geografije i historije i na svoj način participira u konstrukciji identiteta naroda.

Linhartov bliski saradnik i član istog naučnog kruga bio je Valentin Vodnik (1758–1819), sveštenik, pjesnik, gimnazijski profesor i pisac historijskih i jezičkih udžbenika. Na arheološkom području Vodnik je poznat po svojim zapisima o antičkim nadgrobnim spomenicima i drugim nalazima, koje je opažao prilikom svojih putovanja i ogleda[22] i svakako po tome što je dao izraditi kopiju znamenitog rimskog itinerara *Tabula Peutingeriana* koja se čuvala u Beču. Na njegove arheološke aktivnosti utjecao je Etienne-Marie Siavue[23] sa kojim

[20] Porijeklo savremenog slovenačkog jezika je daleko ranijeg datuma i vezuje se za djelatnost slovenskih protestantskih naučnika u drugoj polovici šesnaestog vijeka kada su objavljene prve knjige na slovenačkom (uključujući i prevod Biblije).

[21] A. T. Linhart bio je član Zoissovog kruga u Ljubljani. Linhart se nije ograničavao samo na pitanja nacionalne historije već je bio značajna figura u razvoju modernog slovenačkog književnog jezika, kulture i literature. On je autor prve drame na slovenačkom jeziku. Više o Linhartovim istoriografskim postignućima u kontekstu razvoja arheologije vidjeti u Slapšak i Novaković (1996).

[22] V. Vodnik, *Römische Denkmähler in Illyrien* (LW 1818; Archiv f. Geogr., Historie, Staats- u. Kriegskunst 1818.

[23] Ettiene-Marie Siauve (?–1813), francuski arheolog, član Académie Celtique. On je opisao svoje istraživanje u Sloveniji u *De Antiquis Norici viis, urbibus et finibus epistola* (Verona 1811).

je obilazio arheološke lokalitete i koji je Vodnika vjerovatno i uputio na prva arheološka „iskopavanja“ u Stičnoj. Tako je Vodnik zajedno s E. M. Siauveom, oficirom u francuskoj administraciji u Napoleonovim Ilirskim provincijama posjećivao određene arheološke lokalitete i pri tome su vjerovatno iskopali jedan željeznodobni tumulus u Stičnoj.

Formiranje arheološke nauke i infrastrukture u Sloveniji u austrijskom državnom i kulturnom okvirui (1800–1918)

Austrija je bila jedna od vodećih evropskih zemalja u razvoju arheologije. Glavni centar je svakako bio Beč sa svojim muzejima, univerzitetom i značajnim naučnim društvima. Značajnu ulogu u podržavanju razvoja arheološke discipline imao je i carski dvor, koji je imao dugu tradiciju mecenstva, stvaranja zbirki starina iz carskih provincija, diplomatskih darova, a svakako i planskih nabavki starina u Italiji, Grčkoj i Egiptu.[24] Arheologija u austrijskoj (kasnije austrougarskoj) državi formirala se paralelno sa uspostavljanjem značajnih muzejskih institucija u 19. vijeku. U Beču nastaju imperijalni muzeji, a nešto kasnije i muzeji u Pragu i Budimpešti,[25] te brojni muzeji u provincijama koji su odigrali značajnu ulogu u promovisanju nove discipline.

Razvoj arheologije u Sloveniji išao je upravo tim modelom. Odlučujući korak bilo je osnivanje prvih institucija koje su se profesionalno bavile proučavanjem arheoloških nalaza – Provincijalni muzej Štajerske u Gracu (1811) i Provincijalni muzej Kranjske u Ljubljani (1821) i državna služba za zaštitu spomenika u Austrijskom carstvu (1850). Na prostoru Slovenije u manjoj mjeri su djelovali i muzej Koruške u Klagenfurtu (1843) i dva gradska muzeja u Trstu koji su ipak imali značajniju ulogu – historijski (1876) i prirodoslovni (1846).

Druga ključna institucija bila je Centralna komisija za proučavanje i zaštitu historijskih i umjetničkih spomenika (*Kaiserlich-königlich Central Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmäle*),[26] osnovana u Beču 1850.

[24] Na ovom mjestu bi spomenuli samo Antona Lavrina, Slovenca porijeklom iz Vipave, austrijskog konzula u Aleksandriji u 30. i 40. godinama 19. vijeka koji je za austrijski dvor skupljao egipatske starine i otpremao ih u Beč. Veliki dio svoje zbirke je prodao nadvojvodi Maksimilijanu koji je njome namjestio svoj dvorac Miramar kod Trsta. Više o Lavrinovoj djelatnosti vidjeti u Šmitek (1987).

[25] Muzeji u Pragu (1818) i Budimpešti (1811) su već pri formiranju imali jaku političku notu; radilo se o nacionalnim muzejima Čeha i Mađara, dok su bečki carski muzeji održavali širu imperijalnu perspektivu.

[26] Njeno zvanično ime je bilo *Centralna komisija za proučavanje i očuvanje arhitektonskih spomenika*. Godine 1873. promijenila je ime u Centralna komisija za proučavanje i zaštitu historijskih i umjetničkih spomenika

godine. Najvažnije jedinice Komisije bile su provincijski uredi kojima su upravljali „konzervatori“. Takvi uredi, odgovorni za teritoriju Slovenije, nalazili su se u Trstu (za Primorsku), Ljubljani (za Kranjsku) i Gracu (za Štajersku). Konzervatori su u principu bili profesionalni državni službenici, ali su česti primjeri kombinovanja različite funkcije (direktori muzeja, gimnazija…). Iako je glavni zadatak uposlenika Komisije bio da katalogiziraju i čuvaju spomenike, većina provincijskih konzervatora preduzimala je i arheološka istraživanja, posebno arheološku topografiju.

Provincijalni muzej Kranjske[27] odigrao je najznačajniju ulogu u razvoju arheologije u Sloveniji. Bio je centralna institucija (a često i jedina) za proučavanje arheoloških problema, praktički, sve do kraja Drugog svjetskog rata. Uz muzej, kao što je tada bio i standard, osnovana su i naučna, odnosno muzejska društva: Muzejsko društvo za Kranjsku (1839) i Istorijsko društvo Kranjske (1843).[28]

Provincijalni muzej za Kranjsku intenzivno se počeo angažovati u arheološkim istraživanjima tek od sredine 1870-ih kad je Karel Dežman (1821–1889), njegov upravnik od 1852. do 1889. godine, potaknut otkrićem sojenica u švajcarskim jezerima i podstaknut od Bečkog antropološkog društva, započeo prva velika sistematska iskopavanja na Ljubljanskom barju kod sela Ig (1875–1878). Ova iskopavanja slovenačka arheologija tradicionalno označava početkom sistematskog naučnog razvoja discipline.

Karel Dežman,[29] po osnovnoj profesiji prirodoslovac, uspješno je uvodio moderne naučne standarde u rad muzeja i domaćih naučnih društava na koje je imao utjecaj. Poznat je njegov obračun sa naivnim i spekulativnim historijskim teorijama o porijeklu Slovenaca zbog čega ga i slovenačka historiografska

(*Central Commission for the Study and Protection of Historic and Art Monuments.)* Komisija je djelovala u okviru Ministarstva za trgovinu, zanate i javne gradnje, ali nadzor nad njom imala su Ministarstva za unutrašnje poslove i obrazovanje i Akademija nauka i umjetnosti. Sastojala se od tri glavna odjeljenja: (1) Arheologija (prethistorijski i antički spomenici), (2) Historija umjetnosti, (3) Pisani zapisi od srednjovjekovnog perioda do osamnaestog vijeka.

[27] Prvi službeni naziv iz 1821. godine bio je Kranjski staleški muzej (Krainisch Ständisches Museum/Kranjski stanovski muzej), da bi 1826. bio preimenovan u Kranjski zemaljski muzej (Krainisches Landesmuseum/ Kranjski deželni muzej), a 1886. u Kranjski zemaljski muzej – Rudolfinum (Krainisches Landesmuseum u čast prijestolonaslednika Rudolfa.

[28] Između oba društva postojale su određene napetosti i dugogodišnja konkurencija različitih utjecajnih ličnosti. Kriza ovih društava dovela je do njihova ujedinjenja 1885. godine pod Karlom Dežmanom.

[29] Dežman se pojavljuje u literaturi sa više imena (Dragotin, Karl, Carl). Više o K. Dežmanu vidjeti u Novaković (2001).

nauka smatra jednim od pionira slovenačke kritičke naučne historiografije. Novost koju je Dežman uveo u arheološke djelatnosti u Kranjskoj bio je novi koncept prethistorije koja je po tadašnjim austrijskim i njemačkim naučnim klasifikacijama bila dio šire nauke, više prirodoslovne nego historijske, koja je udruživala antropologiju (*Voelkerkunde*), paleontologiju i prethistoriju. Glavni protagonist takve nauke u Evropi bio je Rudolph Virchow koji je u Berlinu uspostavio jedan od najvećih centara i koji je utjecao i na austrijske naučne krugove.

U duhu tako koncipirane prethistorije Dežman je u slovenačku arheologiju, čija je dotadašnja tradicija bila izrazito historijska i filološka, unio nove antropološke i evolucionističke sadržaje i perspektive. U deceniji koja je slijedila njegovim prvim iskopavanjima na Ljubljanskom barju uspio je razviti prilično stabilan konceptualni okvir za novu disciplinu. Objavio je prve sinteze prethistorije Kranjske,[30] definisao latenski period u Sloveniji samo nekoliko godina nakon Tischlerove definicije ove hronološke epohe, a za svoj trud i kvalitet rada stekao je visoko uvažavanje svojih kolega u Austriji koji su u čast njegovim otkrićima organizovali sastanak u Ljubljani.[31] Karl Dežman je imao i značajnu političku moć (kratko vrijeme je bio gradonačelnik Ljubljane i poslanik u bečkom parlamentu) što je vjerovatno bilo i presudno za njegovo uspješno lobiranje za novu zgradu provincijalnog muzeja, koja je bila otvorena 1888. godine i predstavljala je do tada najveću javnu palatu izgrađenu u Kranjskoj. Preselivši Muzej u novu zgradu Dežman je uspio postaviti stalnu arheološku zbirku i izdati muzejski vodič (Deschmann 1888; *Führer durch das Krainische Landes-Museum Rudolfinum in Laibach,* Ljubljana, 1888) koji su postali ponos naučne zajednice u Kranjskoj i uzoran primjer vrhunske djelatnosti jedne provincijske institucije u Austriji.

Dežmanovi nasljednici u Muzeju Kranjske nisu uspjeli održati tako visok nivo i kvalitet rada. Njihovi prioriteti i naučni pristupi su se znatno razlikovali od Dežmanovih. Alphons Müllner (upravnik u razdoblju od 1888. do 1903. godine),

[30] Prähistorische Ansiedlungen und Begrabnisstätten in Krain I. Bericht*, Denkschriften der k.k. Akademie der Wissenschaften, Matematisch-naturwissenschaftliche Classe* 42, Wien 1880 (Deschmann 1880b), 1–54; Zur Vorgeschichte Krains, u*: Die österreichisch-ungarisch Monarchie in Wort und Bild, Kärnten und Krain*, Wien 1891, 305–324 (Deschmann 1891).

[31] Dežman je 1879. organizovao godišnji sastanak Austrijskog antropološkog društva u Ljubljani (Deschmann et al. 1880a), *Versammlung österreichischer Anthropologen und Urgeschichtsforschers in Laibach am 28. und 29. Juli 1879, Mittheilungen der Anthropologische Gesellschaft in Wien* X, Wien, 163–164).

isto prirodoslovac kao i Dežman, nastavio je rad u drugome smjeru. Slovenačka historija arheologije često navodi dvije njegove najveće greške: lociranje rimske Emone na lokaciju sela Ig desetak kilometara južno od Ljubljane zbog relativno velike količine rimskih natpisa nađenih na tom prostoru; i njegov „izvorni" grijeh – reorganizacija muzejskih zbirki po tipološkim principima bez podataka iz kojih grobnih cjelina su predmeti bili uzimani. Tom prilikom je Müllner izdao publikaciju *Typische Formen aus dem archiiologischen Sammlung des Krainisches Landesmuseum Rudolphinum, Ljubljana, 1900*, koju su neki tadašnji znameniti arheolozi, kao npr. Paul Reinecke, ipak visoko cijenili kao odličan primjer kataloškog publiciranja predmeta. Naravno, danas sa određene distance, njegove greške ne možemo jako strogo ocjenjivati. U vrijeme kada je Müllner razmišljao o Emoni na Igu rimska Emona u Ljubljani još nije bila iskopana, da bi se tako jasno potvrdilo njeno postojanje na tom mjestu.

Svakako je zanimljiviji i za slovenačku arheologiju značajniji slijedeći upravnik, Walter Schmid (1875–1951). Na mjestu upravnika Provincijalnog muzeja Kranjske je bio vrlo kratko vrijeme (1905–1909),[32] ali je svoj arheološki rad nastavio poslije odlaska u Grac na mjesto kustosa u Provincijalni muzej Štajerske, koji je tada pokrivao i današnju slovenačku Štajersku. W. Schmid je bio prvi stručnjak koji je imao formalnu edukaciju u arheologiji koju je stekao na Univerzitetu u Gracu. Njegov arheološki profil bio je potpuno drugačiji od oba svoja prethodnika na mjestu upravnika muzeja u Ljubljani. Pristup W. Schmida je bio izrazito historijski i arheologiju koju je praktikovao mogli bismo označiti kao regionalnu historijsku disciplinu. Iako je djelokrug tadašnjih arheologa bio vrlo širok, njegova uža specijalnost bila je rimska provincijalna arheologija Norika i Panonije, a često je istraživao i arheološke probleme kasne prethistorije (prije svega željeznog doba). Njegov najznačajniji doprinos je upravo u istraživanju procesa romanizacije i organizacije rimske države na prostoru današnje Slovenije, ali je i na drugim područjima isto tako ostavio značajne tragove: najranija istraživanja slovenskih nekropola, naseobinska istraživanja željeznodobnih gradina. Poslije odlaska W. Schmida u Grac 1909. godine Provincijalni muzej Kranjske ostao je skoro dvije decenije bez arheologa što se vrlo jasno odrazilo u velikom padu arheoloških aktivnosti i njihovom kvalitetu,

[32] Walter Schmid, koji je bio i sveštenik, morao je napustiti mjesto upravnika muzeja zbog konverzije u protestantsku vjeru i ženidbe.

pa se muzej (1920. godine mijenja svoj status i postaje Narodni muzej) od toga oporavio tek većom reorganizacijom i zapošljavanjem novih arheologa poslije Drugog svjetskog rata.

Druga služba koja je prije 1918. godine djelovala bili su konzervatori Centralne komisije. Svoje urede imali su po pojedinim provincijama. Na prostoru Slovenije prije svega djelovali su konzeravatori iz Ljubljane, Trsta, a kasnije i Pule, neke konzervatorske aktivnosti su preduzimali i muzeji. Konzervatori su održavali mreže „korespondenata", lokalnih naučnika, sveštenika, nastavnika i drugih obrazovanih ljudi koji su ih obavještavali o lokalnim otkrićima ili prijetnjama poznatim lokalitetima. Najistaknutiji među konzervatorima bio je Simon Rutar (1851–1903), historičar, koji je bio na čelu ljubljanskog ureda. Prije toga je Rutar bio gimnazijski profesor u Gorici, Kotoru i Splitu, gdje je bio imenovan za asistenta splitskog arheološkog muzeja i konzervatora i tijesno je surađivao sa Franom Bulićem. S. Rutar je objavio niz kraćih arheoloških radova, a svakako je njegovo najznačajnije djelo rasprava o rimskim putevima i utvrdama u Kranjskoj.[33] Antička mreža puteva je već za A. T. Linharta predstavljala ključ za razumijevanje rimskog i predrimskog naseljavanja prostora Slovenije, a studija S. Rutara i A. Premersteina postavlja temelj budućim studijama na području antičke arheologije i antičke vojne historije. Drugi Rutarov rad, možda obimom ne toliko značajan koliko zbog same ideje je njegov kratki slovenačko-njemački rječnik arheološke terminologije,[34] koji svakako predstavlja jedno od prvih djela u formiranju arheologije kao nacionalne discipline u Sloveniji.[35]

Za vrijeme austrijske države posebna se pažnja posvećivala arheološkoj topografiji i kartografiji, pa je ta djelatnost bila prilično razvijena u Sloveniji. Tradicija takvih karata seže još od Linharta dalje, od kraja 18. vijeka. Njegove karte još ne možemo nazvati pravim arheološkim kartama, već su to prije historijske karte koje dopunjavaju tekstove. Slično bismo mogli reći i za kartu koju je 1825. godine objavio Albert Anton Muchar, profesor klasične filologije na Univerzitetu u Gracu. Njegova karta *(Tabula Norici Romani)* izašla je kao prilog

[33] A. Premerstein and S. Rutar, *Römische Strassen und Befestigungen in Krain*, Wien 1899.

[34] S. Rutar, Slovensko-nemška starinoslovska terminologija, *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* III, Ljubljana 1893, 46 pp.).

[35] J. Kastelic u svom ogledu o slovenačkoj arheologiji u 19. vijeku (Kastelic 1975) pravi distinkciju između početaka arheologije u Sloveniji i slovenačke arheologije. Kao pionira prve navodi K. Dežmana, dok S. Rutara označava za prvog arheologa koji je pokušao definisati nacionalni okvir arheološke discipline u Sloveniji.

njegove historije rimskog Norika (Muchar 1825-1826).[36]

Prvom pravom arheološkom kartom možemo označiti kartu za Kranjsku koju je 1862. izradio i objavio Peter Radics (1836–1912) u svom djelu o historiji Kranjske iz 1862. godine.[37] Na toj karti je označeno oko 150 arheoloških nalazišta, isključivo iz rimskog doba, klasificiranih u 15 različitih tipova. Radics je nalazišta kartirao isključivo na osnovu podataka iz bibliografije. U slično vrijeme izašla je i arheološka karta za Štajersku, čiji je autor bio Friedrich Pichler. To je bila u osnovi karta numizmatičkih nalaza, dopunjena drugim arheološkim nalazištima.[38] Predstavljena su tri perioda: prethistorija, rimsko doba i merovinško doba, a nalazišta su klasificirana u četiri kategorije: rimski putevi, pretpostavljeni rimski putevi, rimski natpisi i druga nalazišta.

Arheološke karte su bile značajan instrument prije svega za Centralnu komisiju za potrebe zaštite historijskih spomenika. Tako je komisija naručila izradu nove arheološke karte Kranjske koju je izradio Anton Globočnik.[39] Njegova karta je sadržavala oko 190 arheoloških nalazišta, od kojih je skoro polovina sadržavala i druge bibliografske podatke. To je bila do tada najpotpunija karta za Kranjsku i sa kasnijim dopunama predstavljala značajan instrument za buduće istraživače.[40]

Među značajne kartografske projekte svrstava se i Carta archeologica dell'Istria koju je 1864. godine izradio tršćanski konzervator i historičar Pietro Kandler koja, nažalost, nije objavljena, a nisu sačuvane ni radne kopije. Njezin sadržaj je samo posredno poznat preko Kandlerovih savremenika (o toj karti vidi u Bandelli 1977). Kandlerova karta sadržavala je oko 300 arheoloških nalazišta u Istri, što je izuzetno veliki broj za tadašnje vrijeme. Među njima prevlađuju prethistorijske gradine (kašteliri) i antička naselja. Ono što Kandlerovu kartu posebno odlikuje je što je temeljila na autentičnom terenskom topografskom istraživanju autora i njegovih saradnika.

---

[36] Kasnije, 1844-1847, Muchar je izdao poboljšanu kartu na kojoj je kartirao neka tada poznata arheološka nalazišta.

[37] Radics P. (1862), *Geschichte Krains*. Dodatak *Archäologische Karte von Krain*. Ljubljana 1862.

[38] Pichler F. (1865), *Repertorium der Steirischen Münzkunde*, Graz 1865; tekst komentara karte i opisa nalazišta je izašao 1879. (*Text zur archaeologische Karte von Steiermark*, Graz 1879).

[39] Globočnik A. (1869), Die archäologische Karte von Krain, *Mittheilungen des Musealvereines für Krain* 2, 1889, 263-4.

[40] J. Pečnik (1904) je na podsticaj Centralne komisije dopunio Globočnikovu karto za područje Dolenjske.

Arheološkom topografijom se bavio i A. Müllner, koji je već 1867., dosta prije nego što je postao upravnik provincijalnog muzeja u Ljubljani, slao upitnike o arheološkim nalazima po školama i župnim centrima po cijeloj Štajerskoj i Kranjskoj (Dular 1992, 41). Konačnu sintezu svog rada nije uspio objaviti, već su u njegovim pojedinim publikacijama bili predstavljeni njeni pojedini dijelovi koji govore o izuzetno kvalitetnom djelu u ono doba.

U pozno austrijsko doba Kranjska je, kao rezultat rada domaćih istraživača već bila relativno dobro poznata kao arheološki bogata regija. Posebnu pažnju privlačile su monumentalne i nalazima izuzetno bogate željeznodobne grobne humke iz Dolenjske. Već od kraja 19. vijeka bile su čest predmet iskopavanja amaterskih istraživača, koji su nalaze slali u provincijske i državne muzeje u Beču. Daleko najveću kampanju iskopavanja organizovala je vojvotkinja od Mecklenburga,[41] koja je između 1906. i 1913. iskopala više od 700 grobova iz željeznog doba u Stičnoj, Magdalenskoj gori i Vinici na rijeci Kupi, i pri tome otkrila brojne izuzetne predmete (npr. bronzani grudni oklop u grčkom stilu iz Stične kojeg je kasnije donirala njemačkom caru Wilhelmu II). Njen rad je privukao pažnju nekih istaknutih evropskih naučnika (npr. J. Decheletta i O. Monteliusa) koji su je posjetili tokom njenih iskopavanja. Nakon smrti, najveći dio njezine ogromne zbirke prodan je muzeju Peabody na Univerzitetu Harvard, a on još uvijek predstavlja najveću američku zbirku (oko 20.000 predmeta) evropskih prethistorijskih antikviteta.

Što se tiče drugih „slovenačkih“ provincija, tradicija arheološkog istraživanja naročito je bila snažna u Primorskoj gdje su vodeću ulogu imala naučna društva i muzeji u Trstu. Ipak zbog snažno izražene iredentističke (anti-austrijske i anti-slovenske/anti-hrvatske) politike italijanske zajednice, koja se ogledala i u istraživačkim prioritetama i nastupima lokalnih arheoloških institucija,[42] slovenački naučnici rijetko su smatrali ovu tradiciju značajnijom komponentom slovenačke nacionalne arheološke discipline. Ipak ovdje treba spomenuti jednog arheologa – Carla Marchesettija (1850–1926), upravnika Prirodoslovnog

[41] Princeza Marie Gabrielle Ernestine Alexandra von Windischgrätz (1856–1929) bila je rođaka dva cara, austrijskog Franje Josipa I i njemačkog Wilhelma II, a oba su finansijski pomagala njene arheološke poduhvate. Za detaljnije proučavanje njene arheološke djelatnosti vidjeti Gloria Polizzoti Greis (2006).

[42] Za detalje o kulturnim i istraživačkim agendama lokalnih italijanskih učenih društava i institucija vidjeti Forlati Tamaro (1984) i Bitelli (1999).

muzeja u Trstu, ljekara i botaničara po profesiji. Veći dio svoje naučne karijere posvetio je istraživanju bronzanog i željeznog doba u Primorskoj i Istri (tada zajedno dio austrijske provincije *Adriatische Küstenland)* gdje je vodio niz velikih iskopavanja nekropola (npr. Most na Soči/Santa Lucia: groblje s više od 6.000 grobova; Škocjan, Tominčeva jama, Beram i druga). Njegov vrhunski topografski rad o gradinskim naseljima na sjeveroistočnom Jadranu[43] ostao je fundamentalna studija gotovo cijeli jedan vijek, zbog čega je i bio jedan od najutjecajnijih naučnika na području sjevernog Jadrana.

U provinciji Štajerska (njen južni dio obuhvatao je istočnu i sjeveroistočnu Sloveniju) glavni arheološki centar bio je Grac, akademski centar s univerzitetom, velikim muzejem i provincijskim sjedištem Centralne komisije. U slovenačkim dijelovima Štajerske, glavne arheološke djelatnosti dešavale su se u gradu Ptuju, bivšoj rimskoj koloniji Poetoviona, gdje je već 1830. osnovan lapidarij, a 1893. lokalni muzej u kojem je bila izložena ogromna količina nalaza otkrivenih tokom velikih iskopavanja rimskih nekropola u prvim decenijama dvadesetog vijeka.

Uopšte je arheologija u „slovenačkim zemljama“ dostigla vrlo respektabilan nivo razvoja u posljednjim decenijama „austrijske“ ere i bila je potpuno uporediva s arheologijama u razvijenim centralno-evropskim zemljama. Ovaj razvoj duguje mnogim izvanrednim naučnicima kao što su npr. K. Dežman, C. Marchesetti, W. Schmid, S. Rutar…, ali i relativno dobro organiziranoj državi i strukturi regionalnih institucija, razvijenim mrežama naučnih društava, brojnim naučnim časopisima[44] i drugim publikacijama. Izuzetno djelotvornom se pokazala piramidalna struktura sa glavnim institucijama u Beču (Univerzitet, Prirodoslovni muzej, Antropološko društvo i druga historijska učena društva, Centralna komisija) dok su provincijske i lokalne institucije bile jasno pozicionirane u takvoj strukturi, ne kao „transfer“ odluka centralnih institucija, već su bile prilično autonomne u svojim planovima.

U ovakvom sistemu „slovenačka“ arheologija prije 1918. godine teško se može posmatrati kao jasna nacionalna škola. Prije se radi o kvalitetnoj provincijskoj ili

[43] Carlo Marchesetti, *I castellieri preistorici di Trieste e della regione Giulia*, Museo civico di Storia naturale, Trieste 1903.

[44] Glavni naučni časopisi koje su izdavali Zemaljski muzej Kranjske, Muzejska i historijska društva u Ljubljani bili su: *Mittheilungen des historischen Vereins für Krain* 1–23 (1846–1868); *Mittheilungen des Museal-Vereins für Krain* 1–20, 1866, 1889–1907; *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* 1–19 (1891–1909), *Argo* 1–10 (1892–1903), *Carniola* 1–2 (1908–1909), *Carniola* (nova serija) 1–9 (1910–1919).

regionalnoj komponenti unutar većeg imperijalnog okvira, čiji je razvoj prema nacionalnoj arheološkoj školi tekao paralelno sa razvojem drugih nacionalnih institucija slovenačkog naroda. Glavni element, potreban za stvaranje nacionalne arheologije, politički i administrativno ujedinjena slovenačka nacija, u austrijsko doba je još uvijek nedostajao. On se pojavio nakon sloma Austrougarskog carstva 1918. godine kada se većina bivših „slovenačkih" austrijskih provincija (Kranjska, južni dio Štajerske, južni dio Koruške i regija Prekomurje pod mađarskom upravom) ujedinila u novostvorenoj državi – Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca.[45]

Slovenačka arheologija u Kraljevini Jugoslaviji (1918–1941)

Uprkos adekvatnijem političkom kontekstu za nacionalnu autonomiju slovenačkog naroda, što je dodatno potaklo razvoj glavnih nacionalnih kulturnih i naučnih institucija,[46] nova država nije se mogla uporediti s organizacijom i kvalitetom javnih službi iz prethodnog perioda. Slaba ekonomija, prekinute veze s bivšim (austrijskim) regionalnim i državnim mrežama i partnerima, nedostatak stručnog kadra[47] i daleko slabija javna služba za zaštitu kulturnog naslijeđa uskoro su doveli do znatnog pada nivoa i kvaliteta arheološke djelatnosti u Slovenji.

Ipak, glavni korak u daljnjem razvoju i institucionalizaciji arheologije omogućilo je formiranje prvog univerziteta u Ljubljani (1919) i uvođenje studija arheologije (1923). Počeci su svakako bili vrlo skromni u svim pogledima: u ograničenom obimu se predavala samo klasična arheologija, koja je zbog naučnog profila prvog profesora (Vojeslav Mole) sadržavala brojne elemente historije umjetnosti, biblioteka je bila tek u formiranju, na univerzitetu je bio zaposlen samo jedan profesor, svi drugi predavači su dolazili iz drugih institucija i predavali samo povremeno, kontakata sa drugim arheolozima na univerzitetima u tadašnjoj Jugoslaviji praktički nije bilo…

Vojeslav Mole (1886–1973), prvi profesor arheologije na Univerzitetu u Ljubljani, nije ostavio značajniji trag u historiji slovenačke arheologije. Kao

[45] Primorska, Istra i zapadni dijelovi Kranjske bili su pripojeni Italiji (1918–1945), dok su središnja i sjeverna Kranjska ostale u Austriji.

[46] Dugo očekivani nacionalni univerzitet osnovan je u Ljubljani 1919, a 1921. bivši Zemaljski muzej u Ljubljani postao je Nacionalni muzej, dok je 1938. osnovana Slovenska akademija nauka i umjetnosti.

[47] Ukupno su 2–3 profesionalna arheologa radila u zemlji u periodu između dva rata.

doktorant historije umjetnosti u Beču (1912) počeo je svoju profesionalnu karijeru u Splitu asistirajući don Franu Buliću u konzervatorskom uredu za Dalmaciju. Ubrzo, početkom Prvog svjetskog rata biva mobiliziran i poslat na istočni front gdje pada u zarobljeništvo i završava u internaciji u Sibiru u okolini Tomska. 1917. godine Univerzitet u Tomsku poziva ga za predavača historije umjetnosti na novosnovanom Filozofskom fakultetu i Mole dobiva profesorsku habilitaciju. Njegov rad na tom univerzitetu je vrlo kratak. Izbijanjem oktobarske revolucije i povlačenjem Rusije iz rata Vojeslav Mole vraća se u Sloveniju gdje uskoro počinje surađivati sa Univerzitetom u Ljubljani, da bi konačno 1923. godine postao vanredni profesor i dobio katedru za klasičnu arheologiju. Katedra je formalno počela sa radom u akademskoj godini 1923/24. Moletovi naučni interesi nisu bili toliko u arheologiji koliko na području historije umjetnosti. Zato već kroz dvije godine napušta Ljubljanu i prelazi na Univerzitet u Krakovu gdje formira studije srednjovjekovne historije umjetnosti južnoslovenskih naroda i vizantijskog perioda i gdje ostvaruje svoje najveće uspjehe.[48]

Puno značajnija osoba za razvoj arheologije na Univerzitetu u Ljubljani bio je Balduin Saria (1893–1974) koji je naslijedio Vojeslava Molea. I njegova karijera, odnosno životni put Balduina Sarie, slično kao i njegovog prethodnika, ilustrira brojne društvene i političke promjene i uslove prve polovine 20. vijeka. Porijeklom Nijemac iz Ptuja Saria studira na Univerzitetu u Beču gdje 1921. godine i doktorira iz prethistorijske i klasične arheologije. Poslije kraćeg zaposlenja kao bibliotekar Arheološkog i epigrafskog seminara Univerziteta u Beču postaje kustos za arheologiju Narodnog muzeja u Beogradu (1922), a 1925. godine i docent na Beogradskom univerzitetu. Godine 1926. dolazi za vanrednog profesora na Univerzitet u Ljubljanu gdje drži dvije katedre – za antičku historiju i klasičnu arhelogiju. U Ljubljani ostaje do 1942. godine kada se seli u Grac gdje radi u muzeju i na univerzitetu. Poslije Drugog svjetskog rata biva penzioniran, a ostaje saradnik Instituta za jugoistočnu Evropu.

Balduin Saria je u periodu od manje od dvadeset godina profesionalne karijere u slovenačkoj arheologiji ostavio značajne rezultate i uzdigao slovenačku arheologiju na nivo koji je imala za vrijeme Karla Dežmana. Već kao kustos

[48] Vojeslav Mole će u Krakovu ostati do početka Drugog svjetskog rata kada se vraća u Ljubljanu gdje ostaje do 1945. kada se ponovo vraća u Krakov gdje je već stekao značaju reputaciju naučnika i uskoro i članstvo u Poljskoj akademiji nauka. Više o njegovom radu i životnom putu vidjeti u Vojeslav Mole (1970).

Narodnog muzeja u Beogradu vodio je istraživanja antičkog grada Stobi u Makedoniji i objavio značajne radove o tom znamenitom makedonskom nalazištu. Njegov istraživački rad u Sloveniji bio je izuzetno širok. Među njegovim najznačajnijim postignućima su: prva sistematska (s komentarima) publikacija rimskih natpisa s teritorije Jugoslavije (Hoffiller, Saria 1938) koordiniranje projekta arheološke mape Jugoslavije,[49] ključni tekstovi o antičkoj vojnoj historiji zapadnog Balkana, niz tekstova o rimskom periodu u referencijalnoj enciklopediji Pauly-Wissow-Krolla *Realenciklopedie der Klassische Altertumswissenschaft* (npr. prikazi o rimskim gradovima Neviodunum i Poetovio i o provinciji Dalmaciji). Objavljivao je radove u srpskim, italijanskim, austrijskim, njemačkim i mađarskim arheološkim i historijskim časopisima, a bio je i među organizatorima prvog većeg međunarodnog arheološkog skupa u Sloveniji (*Tabula imperii Romani* 1937. godine u Ptuju). Saria uživa posebno mjesto u historiji slovenačke arheologije zbog svog truda i uspjeha da održi arheologiju na visokom nivou, kao i komunikaciju s međunarodnim krugovima u vremenima koja nisu bila povoljna za disciplinu. Uprkos tome, lična sudbina i biografija postali su prepreka njegovoj karijeri nakon Drugog svjetskog rata.[50]

Druga značajna figura iz međuratnog doba koja je dugoročno utjecala na razvoj slovenačke arheologije bio je Srečko Brodar (1893–1987), pionir paleolitskih studija u Sloveniji i poslijeratnoj Jugoslaviji. Između 1928. i 1935. istražio je špilju Potočka Zijalka, koja nije bila samo prvi otkriveni paleolitski lokalitet u Sloveniji,[51] već se pokazala i kao jedan od najbogatijih lokaliteta iz mlađeg paleolita (aurignaciena) u Alpskom području uopšte, bitan i za samu interpretaciju

[49] Ovaj vrlo ambiciozni projekt pravljenja mapa arheoloških lokaliteta u skali 1:100,000 s pratećim objašnjenjima dizajniran je prema njemačkom projektu *Archäologische Landesaufnahme* i ispunio je najviše kartografske standarde tog vremena. B. Saria (1936; 1939 bio je autor dvije sveske: *Archaologische Karte von Jugoslawien: Blatt Ptuj*, Beograd – Zagreb 1936; *Archäologische Karte von Jugoslawien: Blatt Rogatec*, Zagreb 1939. (ko-autor J. Klemenc).

[50] B. Saria napustio je Ljubljanu pod italijanskom okupacijom i preselio se u Njemački Rajh, u Grac gdje je zbog svoje jasne pronjemačke reputacije odmah dobio značajno mjesto na tamošnjem univerzitetu i u muzeju. Iako je i poslije svog (administrativnog!) penzionisanja 1945. ostao aktivan istraživač, on je gotovo potpuno prekinuo veze s arheolozima u Sloveniji i Jugoslaviji, iako je u austrijskim i njemačkim časopisima dosta redovno objavljivao prikaze o značajnim publikacijama iz Slovenije i Jugoslavije.

[51] U istim godinama su se paleolitska istraživanja vršila i u dijelu Slovenije koji je pripadao Italiji. U Postojni gdje je bio 1927. godine ustanovljen državni speleološki institut (Istituto Italiano di Speleologia) čiji su saradnici istraživali i pećinska nalazišta u toj regiji, među kojima i srednjepaleolitski lokalitet Betalov Spodmol. Među najznačajnijim italijanskim naučnicima tog instituta bio je Raffaelle Battaglia, istraživač porijeklom iz Trsta i profesor na Univerzitetu u Padovi, autor značajnih radova o prethistoriji Istre i Krasa. Poslije Drugog svjetskog rata taj institut postao je dio istraživačke organizacije u okviru Slovenačke akademije nauka i umjetnosti.

procesa würmske glacijacije u ovom dijelu Evrope. Potočka Zijalka se nalazi u visokim Alpima, iznad 1.700 m visine i jasan je pokazatelj prelazne tople faze würmske glacijacije (Würm I/II faza). U njoj je pronađeno više od 100 tipova kamenog oruđa i 133 koštana šiljka. Druga osobitost ovog lokaliteta je veliki broj ostataka špiljskog medvjeda; procjenjuje se da ostaci medvjeda iznose 99 % svih ostataka faune i da pripadaju više od 3.000 pojedinačnim životinjama.[52] Potaknut značajnošću tog otkrića, S. Brodar započeo je sistematsko istraživanje paleolitskog razdoblja u Sloveniji, a odigrao je i ključnu ulogu u uspostavljanju paleolitske arheologije u ostalim republikama nekadašnje Jugoslavije (Brodar S 1938).

Djelatnost u Nacionalnom muzeju u Ljubljani (nekadašnjem Provincijalnom muzeju Kranjske) u međuratnom periodu uglavnom je bila ograničena na istraživanja i radove Rajka Ložara (1904-1985). On je bio među prvim studentima arheologije na Univerzitetu u Ljubljani 1923. godine, dok je doktorat (iz rimske provincijske arheologije) stekao na Univerzitetu u Beču. U Nacionalnom muzeju bio je najprije zaposlen kao bibliotekar, a tek kasnije, početkom tridesetih godina, postao je kustos arheologije i ostao na tom mjestu do 1939. kada je prešao na mjesto upravnika Slovenačkog etnografskog muzeja. Pošto je bio jedini arheolog u muzeju, a među dvojicom ili trojicom profesionalnih arheologa u cijeloj tadašnjoj Sloveniji, njegove obaveze su uključivale brojne zadatke, kao što su muzejski poslovi, zaštita kulturnih spomenika i istraživački projekti. Uz to Ložar se nije ograničavao samo na arheologiju već je istraživao i na polju etnografije, historije umjetnosti i književne kritike. On je razvio neku vrstu eklektičkog i prilično heterogenog pristupa arheologiji, koristeći neke osnovne koncepte iz historije umjetnosti i analize stila kao pretpostavku za sintezu kulturne matrice vremena i prostora. Ložara na ovom mjestu spominjemo i zbog činjenice da je zapravo on bio prvi koji je izgradio koncept historije arheologije kao nacionalne discipline u Sloveniji. U tom pogledu je objavio dva ključna djela – pionirsku studiju o ranom slovenskom grnčarstvu (Ložar 1938) koja je bila prvi pokušaj hronološke i tipološke sistematizacije svakog tipa slovenskog eksponata u Sloveniji, i prvu historijsku sintezu slovenačke arheologije (Ložar 1941) u kojoj je dao pregled arheologije kao nacionalne discipline sa njenim sastavnim tradicijama, referentnim naučnicima, historijatom institucija i konceptualnim problemima. Ipak, karijera ovog naučnika, koji je puno obećavao, naglo je prekinuta izbijanjem

[52] Za više detalja o ovom nalazištu vidjeti u Bayer, Brodar S. (1928) i Brodar S., Brodar M. (1983).

Drugog svjetskog rata kad ga je njegova politička orijentacija navela da 1945. godine emigrira iz zemlje, prvo u Austriju, a zatim u SAD.[53]

Tokom Drugog svjetskog rata arheološke aktivnosti, kao i brojne istraživačke i kulturne aktivnosti, skoro su prestale. Kapitulacijom Italije i dolaskom Nijemaca na nekadašnju italijansku okupacionu zonu suspendiran je rad Univerziteta u Ljubljani, a i brojnih drugih institucija koje su do 1943. godine još djelovale. Među rijetkim događajima iz ratnog vremena koji su imali dalekosežne posljedice u narednim decenijama na ovom mjestu bismo naveli postavljanje Jožeta Kastelica za kustosa u Narodnom muzeju (od 1945. dalje upravnik).

Savremena nacionalna škola arheologije u Sloveniji

Izuzetno dalekosežne promjene u slovenačkoj arheologiji započete su nakon Drugog svjetskog rata u „drugoj" Jugoslaviji. Dvije glavne političke promjene djelovale su na budući razvoj discipline – status Slovenije kao autonomne republike u okviru federacije dao je dodatni podsticaj razvoju nacionalnih institucija, uključujući i arheologiju; i uvođenje komunističkog režima koji je pokušao radikalnu transformaciju cijele zemlje. U ovom kontekstu, jugoslovenski (i slovenački) komunistički režim, slijedeći ideologiju modernizacije zemlje, snažno su podržavali razvoj nauke, kulture i nacionalne emancipacije jugoslovenskih naroda. Ne treba zaboraviti da je zemlja izašla iz rata znatno osiromašena, s velikim dijelom javne i ekonomske infrasturkture razorenom ili veoma nerazvijenom.

Obnova arheologije nije bila ni najmanje lak zadatak budući da su svi profesionalni arheolozi, osim Jožeta Kastelica, napustili zemlju neposredno nakon Drugog svjetskog rata. Dalje, iskustva s nacističkim i fašističkim zloupotrebama arheologije veoma su bila živa. S jedne strane, italijanska aneksija Primorske i Istre (1918–1943) i kasnija okupacija zapadne Slovenije (1941–1943) legitimirala se i tvrdnjama da su one dio „historijskih granica Rimske Italije", a veći dio italijanske institucionalne arheologije u ovim regijama imao je zadatak da

[53] Slično kao B. Saria i R. Ložar je prekinuo sve veze sa slovenskim arheolozima nakon Drugog svjetskog rata. Nakon nekoliko bezuspješnih pokušaja da dobije posao u muzeju Peabody na Harvardu – R. Ložar bio je jedan od najboljih poznavalaca ogromne Mecklenburgove zbirke predmeta iz željeznog doba koju je muzej kupio u 1930-im – on je naposlijetku dobio posao u Gradskom muzeju u Manitowocu, Wisconsin.

postavi „naučnu“ osnovu za takve zahtjeve i pokaže italijansku kulturnu i rasnu superiornost nad slovenskim stanovništvom (vidjeti Bitelli 1999). S druge strane, Nijemci su uložili velike napore da dokažu njemački karakter zemalja južno od Alpa i da obezbijede „historijske“ argumente za etničko čišćenje desetaka hiljada Slovenaca iz Štajerske (istočna Slovenija) za koju se planirala aneksija Trećem rajhu.

U takvim okolnostima, vodeći historičari, historičari umjetnosti i lingvisti s Univerziteta u Ljubljani i u Slovenačkoj akademiji nauka i umjetnosti (SAZU) odigrali su presudnu ulogu u ponovnom uspostavljanju institucionalnog okvira arheologije. Osnovane su dvije nove institucije – Odsjek arheologije na Univerzitetu u Ljubljani (1946) i Komisija za arheologiju u okviru SAZU (1947) koja se kasnije oblikovala u Institut za arheologiju.

Na univerzitetu prvi put je uveden puni curriculum iz arheologije (prethistorijska, klasična/rimska i srednjovjekovna arheologija) sa tri profesora (Josip Korošec (1909–1966), Josip Klemenc (1898–1967), i Srečko Brodar (1893–1987)); sva trojica su koordinirali i osnivanje Komisije za arheologiju. Značajan korak za arheologiju predstavljalo je i imenovanje Jožeta Kastelica (1913–2003) za upravnika Narodnog muzeja i Staneta Gabroveca (1920) za vođu arheološkog odsjeka u muzeju.

Bile su potrebne hitne mjere i u službi zaštite kulturne baštine. Godine 1945. osnovan je Zavod za zaštitu i naučno istraživanje kulturnih i prirodnih spomenika (kasnije preimenovan u Zavod za zaštitu prirodnog i kulturnog naslijeđa), a donesen je niz propisa da se osigura i odgovarajući nivo zaštite upravljanja lokalitetima i spomenicima. Drugi važan korak u kompletiranju okvira arheološke discipline bilo je osnivanje časopisa *Arheološki vestnik (Acta Archaeologica)* 1949. godine, koji je bio zamišljen kao glavni arheološki naučni časopis u Sloveniji u izdanju Slovenačke akademije nauka i umjetnosti.

Uopšte, prve dvije decenije nakon Drugog svjetskog rata mogu se označiti kao formativni period moderne slovenačke arheologije u toku kojeg su bile ustanovljene sve glavne arheološke nacionalne i regionalne institucije, a isto tako i postavljeni, odnosno modernizirani sami konceptni temelji današnje slovenačke arheologije. Glavna karakteristika ovog organizacionog disciplinarnog okvira zasnivala se na svojevrsnoj trostrukoj podjeli rada: istraživanje, obrazovanje i

služba naslijeđa, a sve tri djelatnosti bile su u isključivoj nadležnosti glavnih javnih institucija.

U ranijim periodima slovenačke arheologije, zbog nedostatka eksperata, a i malog broja raspoloživih radnih mjesta za arheologe, zapravo i nije bilo specijalizacije, a shodno tome ni stvarne podjele poslova i zadataka među arheolozima. U 1950-im i 1960-im započeo je proces specijalizacije zbog značajno povećanog broja profesionalaca u arheologiji. Upravo je u te dvije decenije osnovano više od polovine današnjih regionalnih i lokalnih muzeja u kojima se već od samog početka instralirala arheologija.[54] Osim institucionalne specijalizacije, najčešći oblik specijalizacije bio je hronološki. U tom kontekstu nastala je, možemo reći, tradicionalna arheološka podjela na područja: paleolitski period (tradicionalno domen geologa); neolitski i eneolitski period; bronzano i željezno doba; antička arheologija (klasična i rimska provincijska arheologija); kasnoantička/ranosrednjovjekovna i slovenska arheologija) bile su pet glavnih područja takve specijalizacije, što se odražavalo u rasporedu katedri na univerzitetu, organizaciji istraživačkih projekata, organizaciji arheološkog društva, publikacijama…

Glavna figura u slovenačkoj arheologiji u periodu od 1945–1965. bez sumnje bio je Josip Korošec (1909–1966), predratni student Miloja Vasića u Beogradu koji je kasnije stekao doktorat na Univerzitetu u Pragu krajem 1930-ih. Profesionalnu karieru J. Korošec započeo je u Bosni i Hercegovini kada je 1939. godine imenovan je za kustosa prethistorijske arheologije u Zemaljskom muzeju u Sarajevu, sigurno najpoznatijem i najrazvijenijem arheološkom centru u predratnoj Jugoslaviji. On je tu ostao do kraja rata, a zatim se preselio u Sloveniju, u muzej u Ptuju gdje je odmah započeo veoma ambiciozan program istraživanja ranoslavenskih nekropola, svakako najveći u prvim poslijeratnim godinama u Sloveniji. Godine 1947. objavio je monografiju o tim istraživanjima u sjevernoj Sloveniji[55] koja je bila prva arheološka monografija u Sloveniji nakon 1945. Kontekst je bio evidentno politički jako nabijen, radilo se o sjevernoj granici Slovenije koja je bila predmet promjena u oba svjetska rata. Politička atmosfera

[54] U novim regionalnim i lokalnim muzejima otvoreno je osam radnih mjesta za arheologe; u Postojni (1947), Brežicama (1949), Novom mestu (1950), Novoj Gorici (1952), Kranju (1953), Piranu (1954), Murskoj Soboti (1955), Kamniku (1961), Slovenj Gradecu (1981) i Mengešu (1998); znatan broj radnih mjesta za arheologe otvoren je u muzejima koji su ranije osnovani, npr. u Celju (1892), Ptuju (1893), Mariboru (1903), Kopru (1911), Ljubljani (Gradski muzej 1937), Škofjoj Loki (1939).

[55] Josip Korošec, *Staroslovenska grobišča v severni Sloveniji.* Celje: Tiskarna Družbe sv. Mohorja, 1947.

u zemlji zahtijevala je hitno uspostavljanje arheologije kao nacionalne nauke i oruđa koje će predstavljati odgovor predratnoj, pangermanskoj ekspanzionističkoj arheologiji. Korošec je 1946. godine započeo velika iskopavanja u Ptuju gdje je otkrio ranoslavensko naselje i veliku nekropolu u kojoj je Korošec vidio i čak posebno svetilište (kasnije nepotvrđeno). Iako su ova istraživanja bez sumnje imala jasne političke konotacije, ili upravo zbog toga, Koroščeva istraživanja na Ptuju bila su ključna za dalji razvoj nacionalne arheologije i historije u Sloveniji.

U zemlji u kojoj je bio veliki nedostatak kompetentnih profesionalaca u arheologiji, a posebno u slovenskoj arheologiji, J. Korošec odmah je ustoličen kao vodeći arheolog u novoj, poslijeratnoj generaciji u Sloveniji i u Jugoslaviji. Slijedećih godina J. Korošec – od 1947. i profesor prethistorijske i slovenske arheologije na Univerzitetu u Ljubljani – postao je jedan od glavnih zvaničnika u brojnim nacionalnim i federalnim naučnim tijelima i institucijama. J. Korošec je bio glavni referent na prvom skupu jugoslovenskih arheologa u Niškoj Banji 1950. godine sa referatom o stanju arheologije u Jugoslaviji i svakako jedan od glavnih autora rezolucija i zaključaka prihvaćenih na tom skupu.[56] Isto tako možemo reći, da je u prvim poslijeratnim decenijama J. Korošec bio najviše publiciran i citiran jugoslovenski arheolog u stranim časopisima i publikacijama. Njegova istraživačka agenda obuhvatala je skoro sva razdoblja arheologije sa jasnim fokusom na rani srednji vijek i neolitik. Korošec je istraživao po skoro cijeloj tadašnjoj Jugoslaviji, u Sloveniji, Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Makedoniji. Njegov najveći doprinos prethistorijskim studijama bilo je otkriće bogatog nalazišta Danilo iz srednjeg neolita u Dalmaciji i, na osnovu toga, njegova definicija dominantne srednjeneolitske (danilske) kulture na području istočnog Jadrana (Korošec 1958-1959).

Poslijeratna revitalizacija na području rimske i klasične arheologije bila je u rukama Josipa Klemenca (1898–1967), koji je od 1946. bio profesor antičke historije na Univerzitetu u Ljubljani. Prethodno je bio kustos Arheološkog muzeja u Zagrebu, ali je u toku rata bio prisilno penzioniran. Iako nije dostigao reputaciju J. Koroščeca, Klemenc se u svom radu uglavnom ograničio na univerzitetsku nastavu i ograničen broj terenskih projekata, napravio je značajne pomake u slovenačkoj rimskoj provincijskoj arheologiji. Tu je, za razliku od J. Koroščeca, koji je skoro

[56] O tome više vidjeti u poglavlju o jugoslovenskoj arheologiji.

ab ovo uspostavljao arheološke studije slavenskog, odnosno neolitskog razdoblja u Sloveniji (i Jugoslaviji), Klemenc je ipak mogao računati na kvalitetnu tradiciju svog prethodnika na katedri, Balduina Sarie. Klemenčev rad na istraživanju i publikaciji monumentalnih umjetničkih spomenika rimske nadgrobne arhitekture u Šempeteru bio je jedan od ključnih doprinosa razumijevanju rimske provincijske umjetnosti i zanata u Noriku i Panoniji uopšte.[57]

Glavni nacionalni arheološki projekat u 1950-im i 1960-im bila je arheološka karta Slovenije. Ovim dugoročnim projektom u kome su zapravo sudjelovali svi arheolozi u zemlji, koordinirao je Institut za arheologiju. Nakon više od dvije decenije sakupljanja i revidiranja podataka, u 1975. godini publikovan je popis sa komentarima i literaturom za više od 3.000 arheoloških lokaliteta u Sloveniji.[58] Značaj ovog projekta – a i svojevrsna ilustracija skromnog razvoja slovenačke arheologije u periodima prije Drugog svjetskog rata – najbolje pokazuje činjenica da je nova arheološka karta sadržavala deset puta više lokaliteta nego prethodne karte. Uz to, upravo je rad na toj publikaciji zapravo prvi put omogućio izradu kvalitetnih sinteza o pojedinačnim arheološkim periodima u Sloveniji, te tako omogućio osnovno oruđe za brojne regionalne studije. Naravno, skoro odviše je napomenuti, kakav je bio značaj nove karte za zaštitu i upravljanje arheološkom baštinom u tada isto tako reformiranoj javnoj službi.

Pored sakupljanja podataka za arheološku kartu zemlje, razvojna agenda koju su zasnovali vodeći slovenački arheolozi tog vremena uključivala je i konceptualnu modernizaciju arheoloških studija pojedinih epoha. Ne smijemo zaboraviti da je prije Drugog svjetskog rata jedina arheološka disciplina koja je dostizala međunarodne standarde bila zapravo samo epigrafija i djelimično antička historija.[59] Iz ovog razloga, zapravo je za sva polja arheologije bila urgentno potrebna konceptualna infrastruktura: regionalne tipologije, hronologije, referentni lokaliteti, i sistematizirani podaci za analizu i interpretaciju. Način kako su slovenački arheolozi (a slično i drugi arheolozi u Jugoslaviji) željeli riješiti te probleme bilo je u duhu tadašnjeg vremena – planski projekti, za koje

[57] Iako je on intenzivno istraživao ove fenomene od 1950-ih, cjelovita publikacija koju su uredili Vera Kolšek i Peter Petru izašla je kasnije, nakon njegove smrti (Klemenc 1972).

[58] *Arheološka najdišča Slovenije.* Ljubljana 1975.

[59] Kvalitet radova Karla Dežmana iz 1870-ih i 1880-ih godina ostao je iz različitih razloga praktički neponovljiv sve do revitalizacije arheologije poslije Drugog svjetskog rata.

se smatralo da mogu obezbijediti publiciranje ključnih saznanja i podataka. Preduzimana su brojna istraživanja, što zbog intenzivne obnove i infrastrukturne modernizacije države, a isto tako se odabiralo referentna nalazišta za pojedine epohe. Takvi projekti su se obično smišljali, odnosno koordinirali među glavnim rukovodiocima nacionalnih institucija.

Pokazatelj tog rada bio je niz nacionalnih konferencija u 1960-im i 1970-im godinama, na kojima se proučavalo aktuelno stanje stvari na pojedinim područjima, odnosno epohama, diskutiralo o postignutim rezultatima i pravilo planove za buduća istraživanja. Nakon takvih konferencija predlagane su dugoročne razvojne strategije dok su rezultati štampani u glavnom nacionalnom arheološkom časopisu *Arheološki vestnik*.[60] Slične konferencije organiziralo je i Savez jugoslovenskih arheoloških društava: redovno svake četiri godine s jednom glavnom temom o kojoj se raspravljalo na svakom ovakvom skupu. Ove konferencije pokazale su se bitnim za daljnje napredovanje slovenačke arheologije koja je tako u kratkom vremenskom periodu uspjela razviti sve glavne aspekte arheološke discipline, dok su njezina postignuća bila potpuno uporediva s arheologijama u susjednim zemljama, uključujući Italiju i Austriju.

Pred kraj šezdesetih godina (1967–1969) došlo je do kratkotrajne krize u slovenačkoj arheologiji zbog smrti dvoje vodećih naučnika na Univerzitetu u Ljubljani – J. Korošeca i J. Klemenca i prestankom pedagoškog rada F. Starèa (1924–1974). Takva situacija bi u prethodnim decenijama svakako dovela do diskontinuiteta u razvoju, jer bi se obično sa drugim ljudima uvodilo i drugačije koncepte arheologije, no ovog puta je prelaz bio puno kontinuiraniji, što je bio značajan pokazatelj stabiliziranog stanja. Slovenačka arheologija se relativno brzo oporavila imenovanjem dva nova profesora iz redova već priznatih naučnika s područja arheologije – Jožeta Kastelica (1913–2003) i Staneta Gabroveca, obojice iz Narodnog muzeja, koji su vrlo kompetentno naslijedili Korošeca i Klemenca, a u puno pogleda čak i prevazišli svoje prethodnike. Stabilnost slovenačkoj arheologiji u ovakvoj situaciji je svakako davala i sve jača javna služba za zaštitu kulturne baštine i sve brojnija mreža regionalnih i lokalnih muzeja.

[60] Teme iz 1962. i 1977. odnosile su se na kasno željezno doba; tema 1965. bila je posvećena kasnom rimskom, ranom srednjovjekovnom i slovenskom periodu, tema 1967. paleolitu; tema 1968. ponovo slovenskom periodu; tema 1970. neolitskom i eneolitskom periodu; tema 1972. kasnom bronzanom dobu i ranom željeznom dobu; tema 1974. predstavila je postignuća u proučavanju rimske provincijalne materijalne kulture; tema 1986. bavila se bronzanim dobom.

U konceptualnom pogledu, slovenačka arheologija je u periodu nakon Drugog svjetskog rata potpuno prihvatila centralnoevropski pristup kulturne historije koji je bio praktički neupitan do početka 1980-ih, slično kao i u drugim srednjoevropskim zemljama. No, tada su se, po prvi put u Sloveniji, pojavila neka od značajnih djela britanskih i američkih procesualnih arheologa (naročito radovi L. Binforda, D. Clarkea i C. Renfrewa) koja su postala dostupnim nakon decenije i više od njihovog objavljivanja.[61]

Čvrsta osnova konceptualnog okvira arheologije u Sloveniji, uspostavljena između 1950-ih i 1970-ih, uspjela je povezati neke ranije (austrijsku, njemačku, centralnoevropsku) tradicije i prakse sa stvarnim zahtjevima moderne nauke arheologije u 1970-im i 1980-im. Tu je možda najprepoznatljivija tzv. ljubljanska škola bronzanog i željeznog doba čija je centralna ličnost bio Stane Gabrovec sa svojim doktorantima iz 1970-ih, koja je stekla reputaciju vrhunske regionalne arheološke škole. Zajednički radovi ovih i drugih eksperata iz Narodnog muzeja, Instituta za arheologiju pri SAZU, kao i eksperata sa Univerziteta u Ljubljani u pogledu detaljnog istraživanja, smatraju se egzemplarnim u širem centralnoevropskom kontekstu.[62]

Druga važna veza s ranijim tradicijama bila je na polju rimske arheologije. Veoma velika iskopavanja grobalja u glavnim rimskim gradovima (npr. u Ljubljani/*Emona*, Ptuju/*Poetoviona*, Drnovu/*Neviodunum*) i na drugim lokalitetima u godinama prije Prvog svjetskog rata dala su otkrića koja su zahtijevala modernu evaluaciju. U periodu od 1960–1980. urađeni su veliki napori da se preispitaju arhivi ovih lokaliteta zajedno sa novoiskopanim rimskim urbanim područjima iz Ljubljane, Celja i Ptuja. Upravo na polju rimske urbane arheologije Ljudmila Plesničar Gec

[61] Za razliku od zemalja tadašnjeg istočnog bloka gdje su arheolozi kao i brojni drugi naučnici imali velikih poteškoća pa i blokada oko komuniciranja sa zapadnim kolegama i u praćenju „zapadnih" publikacija, to svakako nije bio slučaj s arheologijom u Sloveniji pa i u cijeloj Jugoslaviji. Biblioteke na Univerzitetu u Ljubljani ili Akademiji godišnje su dobavljale i razmijenjivale na stotine naučnih časopisa iz cijelog svijeta. U stvari, jedini ograničavajući faktor bio je nedostatak finansijskih sredstava, pa su institucije podsticane da štampaju vlastite časopise i da ih razmijenjuju sa stranim akademskim institucijama. U ovom trenutku, nivo godišnje razmjene ove dvije institucije je dosegao nekih 1.400 časopisa i drugih periodičnih publikacija koje se razmijenjuju za dva glavna slovenska periodična arheološka časopisa (*Arheološki vestnik* i *Documenta praehistorica*). Razlog zbog koje su američke i britanske publikacije procesualne arheologije došle s izvjesnim zakašnjenjem naprosto je bio zbog dominantno „kontinentalne" perspektive slovenačke arheologije.

[62] S. Gabrovecova međunarodna reputacija se veoma dobro ogleda u njegovom članstvu u nekim vodećim naučnim društvima: punopravni član Centra za balkanološka ispitivanja u Akademiji nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (1962), dopisni član Italijanskog instituta za prethistoriju i protohistoriju (1963), član Instituta za etrurske i italske studije (1972), član Njemačkog arheološkog društva (1967), dopisni član Bavarske akademije nauka.

(1931–2008) stekla je visoku međunarodnu reputaciju istraživanjima Emone, a sličan profil stručnjaka bila je i Vera Kolšek u Celju. Primjena modernih kriterija u hronološkom i tipološkom određivanju materijala spasila je ogromne količine materijala od zaborava. Na području rimske arheologije i antičke historije posebno je značajan bio rad Jaroslava Šašela (1924–1988) koji je u 1960-im i 1970-im stekao reputaciju svjetski referentnog autora studija o epigrafiji i antičkoj historiji rimske Panonije, Norika, Dalmacije i Istre.[63]

Slični koraci u napretku karakterizirali su proučavanje neolitskog i eneolitskog perioda. Iako su počeci slovenačke naučne arheologije simbolično povezani s prvim iskopavanjima sojenica na Ljubljanskom barju (1875), zapravo je trebalo više od 80 godina da se ponovo pokrene niz kampanja na terenu kojom prilikom je otkriveno 40 novih lokaliteta na močvarnom prostoru južno od Ljubljane, obuhvatajući period od petog do trećeg milenijuma prije nove ere. To je omogućilo daleko jasnije razumijevanje fenomena prvih zemljoradnika, a i prvih tragova metalurgije u ovoj regiji. Neki od skorašnjih pronalazaka s ovog područja doista su spektakularni.[64] Zbog izvanredne očuvanosti, istraživanje lokaliteta na Ljubljanskom barju bilo je važno za sistematičan razvoj i testiranje niza naučnih metoda i tehnika (analiza polena, dendrologija i dendrohronologija, C14, arheobotanika i arheozoologija, antrakotomija itd.). Do prve sistematične primjene ovih naučnih metoda došlo je 1980-ih što se samo u manjoj mjeri može povezati s dolazećim utjecajem procesualne arheologije iz anglo-američkog okruženja. Prije je riječ o normalnim i logičkim razvojnim koracima u lokalnom kontekstu; procesualizam je utjecao kasnije i na drugi način.

Nakon Drugog svjetskog rata Srečko Brodar, pionir u arheologiji paleolitskog perioda u Sloveniji, nastavio je karijeru na Univerzitetu u Ljubljani, a slijedećih decenija dosta je doprinio razvoju paleolitskih studija. Zajedno s Francetom Osoleom (1920–2000) i Mitjom Brodarom (1921), snažno je utjecao i na arheologiju paleolitskog perioda u cijeloj Jugoslaviji. Nakon četiri decenije

[63] J. Šašel je autor 160 studja objavljenih u Sloveniji i Jugoslaviji, Italiji, Njemačkoj, Francuskoj, u časopisima i leksikonima (vidjeti izbor njegovih najznačajnijih radova u posthumno izdatom zborniku (Šašel 1992).

[64] Na primjer, otkriće jednog od najstarijih drvenih točkova i fragmenata kolica koji se datira krajem četvrtog milenijuma prije naše ere (vidjeti Velušček 2002). Drugi izvanredan komad pronađen na ovom području je drveni šiljak datiran 30.000–40.000 prije naše ere (B. Odar, M. Erič, A. Gaspari, poster predstavljen na 51. godišnjem skupu Udruženja Hugo Obermaier u Ljubljani, 14-18. april, 2009).

njihovih radova Slovenija se iz „paleolitske tabule rase“ pretvorila u skoro egzemplarno istraženu zemlju. No, svakako je potrebno napomenuti da je istraživanje paleolita u Sloveniji (i u drugim jugoslovenskim republikama) tradicionalno bio domen prirodoslovaca – geologa i paleontologa, a na Univerzitetu u Ljubljani Katedra za paleolitske studije je do nedavno (2005) bila na Odsjeku za geologiju. Ova „geološka“ pozadina imala je dosta značajan utjecaj na studije lovačko-sakupljačkih perioda gdje je naglasak bio uglavnom na geološkim i prirodoslovnim aspektima, a ne na kulturnoj interpretaciji. Nasljednici Srećka Brodara uspjeli su još unaprijediti istraživanje paleolita i razviti puno rafiniranije regionalne tipologije kamena i koštanih eksponata, kao i mnoge naučne metode i tehnike, neophodne za moderno istraživanje u ovom polju. Neka otkrića iz ovog perioda postala su poznata u cijelom svijetu, kao što je frula iz špilje na lokalitetu Divje Babe.[65]

Arheologija Slovena i arheologija ranog srednjovjekovnog perioda su u Sloveniji *de facto* uspostavljene nakon 1945. Pošto gotovo da i nije postojala tradicija na ovom polju, nacionalna arheologija Slovena smatrala se najurgentnijim zadatkom u poslijeratnoj Sloveniji. Ova inicijativa nije se mogla odvojiti od opšteg procesa nacionalne emancipacije Slovenaca nakon njihovog odvajanja od Austrije. Ekonomski, a i politički dosta nerazvijene države u Kraljevini Jugoslaviji nisu išle u prilog takvim težnjama, ali situacija se radikalno izmijenila nakon Drugog svjetskog rata kada su Slovenci (a i druge nacije u Jugoslaviji) stekle ne samo široku autonomiju već su i ohrabrivane da dalje razvijaju vlastite nacionalne institucije.

Postojao je i drugi podsticaj koji je zahtijevao kompetentne naučnike i radove na polju arheologije ranog srednjovjekovnog perioda, a posebno slovenačke arheologije. U dosta napetoj međunarodnoj političkoj atmosferi na početku hladnog rata, dodatno opterećenoj svježim iskustvima s rasističkim nacističkim i fašističkim interpretacijama prošlosti na uštrb slovenskih naroda i spornim slovenačkim (jugoslovenskim) granicama s Italijom i Austrijom, potreba da se razvije slovenska (nacionalna) arheologija bila je urgentna. U razdoblju od dvije decenije eksperti za slovensku arheologiju i historiju krenuli su dalje od

[65] Frula – njenu funkciju i porijeklo još uvijek osporavaju neki naučnici – datira se u period oko 45.000 prije naše ere, a ona predstavlja izazov nizu fundamentalnih pitanja o mentalnim i kognitivnim sposobnostima Neandertalaca (vidjeti Turk I. (1997).

takve „angažirane“ arheologije i razvili snažan kritični pristup tom predmetu, kompetentno participirajući u međunarodnom diskursu o problemima etničkih grupa i historiji ranog srednjovjekovnog perioda. Ovdje su znanje, kritični stav i ekspertiza Zdenka Vinskog (1913–1996), kustosa Arheološkog muzeja u Zagrebu, a kratko vrijeme početkom 1970-ih i gostujućeg profesora na Odsjeku za arheologiju, Univerziteta u Ljubljani, dali ključan doprinos.

Prije 1980-ih, tradicionalni strani partneri u međunarodnim projektima bili su iz susjednih zemalja Centralne Evrope, uglavnom Njemačke, Austrije i Italije. Pokazalo se da su najplodonosnije i najutjecajnije bile veze s naučnicima koji su poticali iz takozvane Merhartove škole (npr. H. Müller-Karpe, G. Kossack, J. Werner, W. Dehn), a u 1950-im neki ključni slovenački prethistoričari (S. Gabrovec je bio među njima) koji su se specijalizirali na Univerzitetu u Marburgu na Lani gdje je prethodno predavao G. von Merhart. Ova saradnja bila je bitna za modernizaciju i ponovno uspostavljanje proučavanja bronzanog i željeznog doba u Sloveniji više na pozitivističkoj, a manje kosinovskoj osnovi (koja se još može razaznati u radovima J. Korošeca), sa snažnim naglaskom na kritiku izvora, sa detaljnim hronološkim i formalnim tipološkim analzima, koje su podržavale historijski usmjerene interpretacije.

U ranim 1970-im kada je S. Gabrovec postao i profesor na Odjeljenju za arheologiju Univerziteta u Ljubljani stvorili su se još kvalitetniji uslovi za razvoj prethistorijske arheologije. Sa svojim prvim generacijama studenata uspio je serijom projekata stvoriti istraživanja materijalne kulture i kronologije slovenačkih regija i regionalnih grupa bronzanog i željeznog doba, stvoriti vrlo kvalitetnu i međunarodno priznatu školu prethistorijske arheologije. Iz te škole su proizišli neki od danas najpoznatijih arheologa aktualne starije generacije, Biba Teržan, Janez Dular, Mitja Guštin, koji su od 1990-ih nadalje vrhunskim istraživačkim rezultatitima stekli veliku međunarodnu reputaciju.[66]

Druga važna osoba u uspostavljanju čvršćih veza između jugoslovenske (također i slovenačke) i njemačke arheologije u 1960-im bio je Vladimir Milojčić (1918–1978; doktorant kod Oswalda Menghina u Beču, habilitirao kod G. von Merharta u Marburgu; profesor na univerzitetima u Minhenu, Saarbrückenu i Heidelbergu).

[66] E.g. Biba Teržan je više godina bila redovni profesor na Slobodnom univerzitetu u Berlinu, Mitja Guštin je postao počasni doktor Univerziteta u Insbruku.

Ipak, bez obzira na veoma blisku saradnju s različitim stranim partnerima, koja se najviše vidi u brojnim zajedničkim publikacijama, studijskim posjetama itd., bilo je malo velikih međunarodnih projekata na terenu u Sloveniji (za razliku od drugih zemalja unutar jugoslovenske federacije). Najveće je bilo iskopavanje velike prinčevske brdske utvrde iz željeznog doba u Stičnoj u više kampanja u periodu od 1960. do 1974. pod rukovodstvom Staneta Gabroveca, koji je sarađivao s Arheološkim seminarom Univerziteta iz Marburga i Institutom Smithsonian. A svakako je potrebno spomenuti još saradnju Joachima Wernera i Thila Ulberta sa Univerziteta u Minhenu koji su sa Petrom Petruom u prvoj polovini sedamdesetih godina istraživali na Hrušici (antički Ad pirum) i Vranju kod Sevnice.

Teško je utvrditi razloge ovog relativno malog broja međunarodnih projekata u Sloveniji: mogli bismo pomisliti da se radi o nedostatku „spektakularnih" lokaliteta, o utjecaju orijentacije slovenačke arheologije više prema lokalnim i regionalnim nego geografsko širim problemima; u izvjesnom periodu prioriteti u slovenačkoj arheologiji bili su publikovanje ogromnih količina nalaza iz Slovenije koji su se nalazili u stranim muzejima (npr. u Austriji i Italiji); strani (npr. njemački) partneri već su imali kompetentne partnere u Sloveniji pa su oblici suradnje bili drugačije prirode, npr. u zajedničkim publikacijama, a manje na samom terenu… U svakom slučaju, činjenica da je tadašnja Slovenija imala socijalistički društveni sistem, odnosno da se, kao i cijela Jugoslavija, nalazila iza željezne zavese, nije značajan razlog da nije bilo većih projekata na terenu sa „zapadnim" partnerima. Opšte poznata je činjenica da je komunikacija sa zapadom u Jugoslaviji bila puno lakša nego što je to bio slučaj kod drugih socijalističkih zemalja.[67]

Drugi val modernizacije slovenačke arheologije (1980 -)

Slovenačka arheologija počela je ubrzano mijenjati identitet i razvojne smjernice od sredine 1980-ih pa na dalje. Na površinskom planu to se vrlo jasno odražava u međunarodnoj saradnji. Uz tradicionalne partnere iz njemačkog, odnosno srednjoevropskog naučnog kruga sve jaču ulogu poprimala je i saradnja sa britanskim i američkim naučnicima koja je imala za posljedicu prihvatanje novih ideja i koncepata u arheološkom istraživanju, metodama i praksi. Američki

[67] U poređenju sa zemljama iz bivšeg Sovjetskog bloka Jugoslavija je bila daleko otvorenija za saradnju sa „zapadnim" institucijama. Od kraja 1950-ih arheolozi u svim bivšim jugoslovenskim republikama učestvovali su u brojnim zajedničkim istraživačkim projektima s timovima iz SAD-a, Njemačke, Austrije, Italije, Francuske itd., dok su brojni strani naučnici često posjećivali jugoslovenske lokalitete i muzeje.

arheolozi i institucije bili su relativno često prisutni u terenskim projektima u Srbiji i Makedoniji od kraja 1960-ih (više o ovome u odjeljcima o srpskoj i makedonskoj arheologiji), ali ovaj put saradnja sa slovenačkim arheolozima bila je nešto drugačije prirode. Saradnja se odvijala više na polju teoretskog i metodološkog diskursa, gdje su naučnici iz SAD-a i Velike Britanije bili pozivani da predstavljaju ideje i koncepte koji su doprinijeli velikim paradigmatskim promjenama u najrazvijenijem dijelu arheologije u svijetu. Vodeću ulogu u komunikaciji sa američkim i britanskim arheolozima preuzeo je Odsjek za arheologiju, Univerziteta u Ljubljani.

Tako je Lewis Binford bio gostujući profesor u Ljubljani u zimskom semestru 1985. pobudivši interesovanje za arheološku teoriju i metodologiju među mlađim naučnicima i studentima. Značajan preokret predstavljalo je osnivanje časopisa *Arheo* 1981. (modeliran prema *Nouvelle d'Archéologie*) čiji je cilj bio raspravljati o teorijskim i konceptualnim problemima u jugoslovenskoj i međunarodnoj arheologiji. Taj časopis je ostao vodeći glas „nove" arheologije (ne nužno procesualne) na cijelom području bivše Jugoslavije skoro sve do danas. Godine 1988. uveden je kolegij iz arheološke teorije koji se najprije izvodio uz pomoć britanskih profesora, da bi ga kasnije preuzeli domaći stručnjaci. Potom je godine 1996. organizirana je „slovenačka" sesija na konferenciji Theoretical Archaeology Group u Leicesteru. Intenzivirana saradnja sa britanskim i američkim arheolozima u zajedničkim projektima kao i razmjena sa britanskim i američkim univerzitetima pokazali su se bitnim i za razvoj terenske arheologije i arheološke metodologije: uvođenje sistematskih površinskih rekognosciranja, stratigrafskih metoda iskopavanja, geofizikalnih prospekcija, aeroarheologija i daljinska percepcija, a u posljednje vrijeme i brojnih drugih tehnologija povezanih sa kompjuterskom obradom podataka. Primjena ovih metoda i tehnika predstavljala je veliki uspjeh, testiran i dokazan u razvoju preventivne i zaštitne arheologije tokom glavnog razvoja, iniciranog izgradnjom autoputa u prošloj deceniji. Svakako je vrijedno spomenuti da je Odsjek za arheologiju Univerziteta iz Ljubljane dao na jednom području i značajan doprinos svjetskom kontekstu – u ranim arheološkim aplikacijama geografskih informacijskih sistema (Gaffney, Stančič 1991). Jedna od prvih aplikacija GIS-a u arheologiji u svijetu (1990) nije se pojavila slučajno, već je proistekla iz intenzivnog zajedničkog rada naučnika s Univerziteta u Ljubljani i partnera sa britanskih univerziteta na projektu proučavanja starih

pejzaža otoka Hvara započetim još u 1980-im godinama.[68] Upravo taj projekt se može smatrati „inkubatorom“ za brojne metodološke, konceptne i teorijske novosti, koje je razvijala slovenačka arheologija u devedesetim godinama i gdje je Odsjek za arheologiju stekao reputaciju značajnog regionalnog centra za arheološko proučavanje fenomena prostora.

I druga polja su imala velike koristi od međunarodne saradnje. Pod utjecajem procesualne (a kasnije donekle i postprocesualnih perspektiva) napravljeni su značajni pomaci u istraživanju neolitskog perioda, posebno na temama neolitizacije, ekonomije i simboličkih aspekata kulture ranih zemljoradničkih zajednica na širem balkanskom području. Sredinom 1990-ih Mihael Budja sa Odsjeka za arheologiju pokrenuo je godišnje seminare o neolitu i prenovio časopis *Documenta Praehistorica*[69] posvećen međunarodnoj diskusiji o arheologiji neolitskog perioda, na kojima su istaknuti eksperti iz Evrope i svijeta raspravljali o glavnim problemima arheologije prvih zemljoradničkih populacija i kultura. Rezultat toga je više od 2.500 stranica tekstova o najnovijim dostignućima na ovom području u Evropi i Aziji.[70]

Važno je napomenuti da je do takvog razvojnog „buma“ došlo u velikoj mjeri i zbog priključenja Slovenije Evropskoj Uniji. Od sredine 1990-ih slovenačke institucije sve više su koristile EU fondove za zajedničke istraživačke projekte, grantove, mobilnost studenata i eksperata i sve više je bilo poziva stranih partnera na međunarodnu saradnju. Tako možemo bez pretjerivanja reći da je intenzitet mobilnosti u istraživanju i obrazovanju u toku proteklih 15 godina uveliko prevazišao cjelokupnu mobilnost u periodu 20. vijeka. U tom kontekstu svakako najznačajniji događaj za slovenačku arheologiju 1990-ih bila je organizacija Inauguralnog kongresa Evropske asocijacije arheologa kojeg je 1994. godine organizirao Odsjek za arheologiju Univerziteta u Ljubljani.

Akademska arheologija u Sloveniji u prošloj deceniji doživjela je i znatan institucionalni rast, prije svega osnivanjem Univerziteta u Primorskoj sa sjedištem

[68] Između 1988. i 1990. ovaj projekt je vjerovatno bio najveći projekt arheološkog rekognosciranja na Mediteranu. Oko 50 istraživača (arheologa, geografa, stručnjaka za tlo, arhitekata itd.) i studenata sa Univerziteta u Ljubljani, Zadru, Skopju i Bradfordu (VB) i osoblja sa instituta u Splitu (Hrvatska), Londonu, Newcastlu, Zagrebu radili su na ovom projektu.

[69] Predhodno je časopis kojeg je pokrenuo Josip Korošec izlazio pod nazivom *Poročilo o raziskovanju paleolita, mezolita in eneolita v Sloveniji*.

[70] *Documenta Praehistorica* dostupna je na: http://arheologija.ff.uni-lj.si/documenta/index_si.html.

u Kopru i njegovog Naučno-istraživačkog centra. Tako je 2006. godine tamo započet studij kulturne baštine na preddiplomskom stepenu, koji sadrži brojne elemente arheologije, dok je arheologiju na preddiplomskom stepenu moguće studirati kao dvopredmetnu disciplinu, odnosno kao samostalnu disciplinu na 2. (diplomskom) stepenu. Nekoliko godina ranije, 2003. u Kopru je kao dio univerzitetske organizacije formiran i Institut za baštinu Sredozemlja čija je glavna djelatnost na istraživačkom području. Ključnu ulogu u formiranju ovih institucija u Kopru imao je Mitja Guštin koji je u Kopar prešao sa Univerziteta u Ljubljani. Obje institucije, Odsjek za arheologiju i baštinu i Institut za baštinu Sredozemlja, značajno su sarađivale u daljnjem razvoju arheologije u Sloveniji.

Vrlo značajne i dugoročne promjene desile su se i na području zaštite arheološke baštine, odnosno preventivne arheologije. Glavni spoljašnji stimulans bio je nacionalni program izgradnje auto-puteva koji je započet oko 1994. godine i trajao je nekih 15 godina. Enorman obim predviđenog posla na više od 300 km trasa budućih autoputeva zahtijevao je radikalne promjene u organizaciji i praksi tzv. zaštitne arheologije. Pri Zavodu za zaštitu kulturne baštine 1994. godine formirano je glavno tijelo za koordinaciju arheoloških istraživanja na autoputevima (SAAS – Skupina za arheologijo na avtocestah Slovenije). Pored organizacione uloge SAAS je značajno pridonijela i uvođenju novih metoda i koncepata rada u zaštitnoj arheologiji. Za uspjeh cjelokupnog projekta arheologije na auto-putevima ključne su bile nove metode i tehnike ranog otkrivanja nalazišta te poslovno-organizaciona infrastruktura pri izvođenju iskopavanja velikih površina. Tako je u razdoblju od 1994. do 2010. na oko 300 km auto-puteva bilo iskopano preko 150 arheoloških nalazišta zajedničke površine veće od 2,000.000 kvadratnih metara što je zahtijevalo višemilionska sredstva i vrlo djelotvornu organizaciju.[71]

Projekat arheologije na auto-putevima u tom obimu ne bi bio moguć bez radikalnih promjena i u nekim temeljnim aspektima arheološke javne prakse. Kapaciteti i organizacija javne službe za zaštitu kulturne baštine bili su jednostavno nedostatni za tako obiman projekt. Organizacija SAAS bila je samo prvi korak, dok su ključnu ulogu u terenskoj provedbi arheoloških radova imale privatne firme koje su nudile arheološke stručne usluge. Zbog obima posla se broj takvih

[71] Više o tom projektu vidjeti u Djurić et al. (2003).

firmi, a prije svega broj novih arheoloških radnih mjesta koja su bila otvorena u privatnom sektoru znatno povećao i dostigao nivo negdje oko 25 – 30 % svih radnih mjesta u slovenačkoj arheologiji. Privatne firme su u glavnom djelovale na području terenske arheologije i ubrzo preuzele veći dio poslova. Pri tome treba napomenuti da se nije radilo samo o preuzimanju rada od javnih ustanova koje veliki dio tih poslova u istom opsegu ne bi mogle pravovremeno obaviti, već i za znatno proširivanje obima posla i oblika rada. Javne ustanove su tako mogle kvalitetnije djelovati na svojim temeljnim radnim zadacima i razvoju strategija zaštite promocije kulturne baštine.

Gore navedene promjene imale su znatnog odjeka i u promjenama u samim javnim službama, među najznačajnijim je svakako koncept preventivne arheologije, koji je zakonski uveden 2008. godine. Koncept preventivne arheologije bio je u znatnoj mjeri modeliran prema francuskom modelu *archéologie preventive* kojeg provodi INRAP (*Institute Nationale de Recherches Archéologiques Préventives*). Preventivna arheologija u Sloveniji temelji se na Konvenciji o arheologiji iz La Vallette i nacionalnim zakonskim podlogama, koje zahtijevaju preventivna arheološka istraživanja već u fazi prostornog planiranja. Time je omogućeno rano otkrivanje arheoloških nalazišta i pravovremene preventivne intervencije. U velikoj mjeri radi se o proširenju modela i prakse projekta arheologije na autoputevima na generalni nivo arheološke prakse zaštite baštine. Kao ilustraciju možemo navesti podatke da je u razdoblju od 2010. do 2013. u Sloveniji bilo izdatih oko 2.000 dozvola za arheološka terenska istraživanja svih oblika i redova veličine, pri čemu se u 99 % slučajeva radilo o projektima preventivne prirode, a samo oko 1 % o akademskim istraživačkim projektima. Značajno mjesto u provedbi preventivnih istraživanja ima i novoformiran Centar za preventivnu arheologiju koji djeluje u sastavu Zavoda za zaštitu kulturne baštine i koji je uveliko modeliran prema francuskom INRAPU.

Nedavne komparativne studije arheološke profesije u Evropi (Aitchison 2009; Collis 2009) pokazale su da je slovenačka arheologija u svim profesionalnim aspektima potpuno uporediva s arheologijama u zemljama sa daleko dužim arheološkim tradicijama.

Do manje radikalnih promjena došlo je u muzejskoj službi. Prije 1945. na području današnje Slovenije muzeji su bili malobrojni. Pored Narodnog muzeja

u Ljubljani tada je postojao još manji broj lokalnih muzeja u Mariboru, Ljubljani, Celju, Ptuju i Kopru. Najveći dio novih pokrajinskih i lokalnih muzeja formira se u prve dvije decenije poslije Drugog svjetskog rata (Kranj, Postojna, Novo Mesto, Piran, Brežice, Murska Sobota, Nova Gorica, Kamnik). Za arheologiju je značajno što dobija jasno određeno mjesto i ulogu u tim muzejima koji postaju glavni motori arheološkog istraživanja na regionalnim i lokalnim nivoima. U posljednjih nekoliko decenija mreža pokrajinskih muzeja nije se značajno mijenjala, uglavnom su se formirali specijalni tematski muzeji i manji opštinski muzeji od kojih su neki uključivali i arheologiju. Danas u Sloveniji postoji 18 muzejskih institucija od ukupno 65 takvih institucija na svim nivoima koje zapošljavaju arheologe i sistematski rade na arheološkoj baštini. Među tim institucijama je u posljednje vrijeme zapažen trend sve većeg fokusa na komunikacijske, edukacione i druge interakcijske oblike rada sa javnošću, dok istraživački rad koji je nekada predstavljao značajnu komponentu rada muzeja, već postaje sekundaran.

Ono što bismo u zaključku mogli dodati u vezi sa modernizacijom slovenačke arheologije poslije 1991. godine je da velika transformacija discipline kojoj možemo biti svjedoci u posljednje dvije decenije nije samo posljedica uspostave demokratskog društvenog režima i uvođenja tržišne ekonomije na brojna područja koja su tradicionalno bila domen javnih službi, već i promjena koje su bile započete u 1980-im kada je počela intenzivnija saradnja sa britanskim i američkim institucijama koja je ubrzo dovela do uvođenja brojnih novih metoda i tehnologija u arheološku praksu i paralelno, novih spoznaja o prirodi i društvenoj praksi arheološke nauke. Mogli bismo čak ustvrditi, da su upravo iskustva i dostignuća iz 1980-ih u značajnoj mjeri omogućila da slovenačka arheologija u posljednje dvije decenije bude daleko bolje „pripremljena“ za društvene, ekonomske i političke promjene.

III. HRVATSKA

Slika 2: Reljefna karta Hrvatske

Hrvatska je nezavisna država od 1991. godine s oko 4,5 miliona stanovnika i teritorijom veličine 56.000 km^2. Zemlja se proteže oko sjevernih, zapadnih i južnih granica današnje Bosne i Hercegovine, od istočnog Jadrana do južne Panonske nizije. Oblika je polumjeseca zbog spajanja bivše Austrijske vojne krajine (*Militärgrenze*, 1578. – 1881.), koja je stvorena oko osmanske Bosne, sa civilnim hrvatskim teritorijama u zaleđu Vojne krajine, i s Dalmacijom na obali

(venecijanska teritorija do Napoleona; 1815. pripojena je Austriji). Za vrijeme Kraljevine Jugoslavije bila je najprije podijeljena na nekoliko administrativnih regija, da bi 1939. godine te regije bile udružene u Banovinu Hrvatsku koja je uključivala i dijelove Bosne i Hercegovine. Poslije 1945. godine Hrvatska je jedna od konstitutivnih republika federalno organizirane Jugoslavije, a 1991. godine stekla je nezavisnost.

U pogledu prirodnih karakteristika Hrvatska je veoma heterogena zemlja. Njeni zapadni dijelovi protežu se duž obala istočnog Jadrana sa stotinama ostrva male i srednje veličine. Ova područja su po svojim karakteristikama tipično mediteranska, s ogoljelim kraškim pejzažem. Druga, veoma karakteristična geografska osobina je veliki, veoma visoki lanac krečnjačkih planina (Velebit, Dinara, Kozjak, Biokovo) koje se dižu samo nekoliko kilometara iza veoma uskog obalnog pojasa, a dosežu visinu iznad 1.500 m, stvarajući tako prirodnu barijeru između obalske Dalmacije i zaleđa. Na suprotnoj strani zemlje (istočna i sjeverna Hrvatska) postoje velika područja hidrografski bogate Panonske nizije duž rijeka Save i Drave i njihovih pritoka. Između ove dvije glavne regije postoji prelazna zona – današnja Bosna i Hercegovina.

S padom Rimskog carstva izvjesno vrijeme dijelovi današnje Hrvatske bili su pod kontrolom brojnih regionalnih sila: Vizantija je kontrolisala obalska područja, dok su kontinentalni dijelovi do 6. vijeka nove ere bili u rukama raznih naroda, koji su se kretali preko južnih predjela Panonske nizije (npr. Gepidi, Langobardi, Avari, itd.). Od kasnog 6. vijeka nadalje snažno prisustvo Avara (zajedno sa Slovenima) se osjećalo u sjevernoj Hrvatskoj sve dok Karlo Veliki nije skršio moć njihovih kaganata. Povlačenje Avara omogućilo je intenzivnu kolonizaciju i naseljavanje različitih slovenskih naroda, koji su uskoro nastanili velike dijelove od rijeka Drave i Dunava na sjeveru do istočnog Jadranskog priobalja i u slijedećim vijekovima osnovali brojne regionalne političke entitete. Među njima je naročito jako bilo Kraljevstvo Hrvata s centrom u središnjoj Dalmaciji koje se u 10. vijeku razvilo u značajnu regionalnu silu. Velike političke posljedice predstavljao je dolazak Mađara u 10. vijeku koji su ubrzo zaposjeli velike dijelove Panonske nizije i zavladali susjednim teritorijama i kneževinama, pa je tako krajem 11. vijeka i Hrvatsko kraljevstvo postalo dio mađarske države. Druga regionalna sila od 11. vijeka nadalje bila je Venecija koja je postepeno proširivala svoju vlast i utjecaj na obalama istočnog Jadrana.

Nakon kratkog perioda političkog suvereniteta (tzv. razdoblje narodnih kraljeva u 10. vijeku) u većem dijelu srednjovjekovnog i post-srednjovjekovnog perioda kontinentalne hrvatske zemlje bile su pod mađarskom vlašću, dok je Dalmacija sve do Napolena bila mletačka zemlja, da bi se tek u 19. vijeku oba dijela udružila pod habsburškom krunom. Od izvanrednog historijskog značaja za identitet i razvoj Hrvatske je i dugotrajno postojanje Vojne krajine kojom je Austrija od 16. do polovine 18. vijeka okruživala osmansku Bosnu i Hercegovinu. Ovaj dualizam između kontinentalne Hrvatske naspram jadranskog područja (Istre, Kvarnera i Dalmacije) snažno se odražava u političkim, kulturnim i lingvističkim podjelama u današnjoj Hrvatskoj, a sa druge strane je na identitet Hrvatske i njen historijski razvoj djelovalo i skoro 350 godina vojne granice sa Osmanskim carstvom.

Snažan nacionalni pokret u Hrvatskoj započeo je na početku 19. vijeka prije svega na prostoru kontinentalne Hrvatske sa centrom u Zagrebu. Hrvatska je postupno izborila određeni stupanj političke autonomije unutar ugarskog dijela habsburškog carstva (npr. Hrvatsko-Ugarska nagodba iz 1868) i ubrzano u nacionalni pokret uključivala i druge hrvatske zemlje, Istru i Dalmaciju, dugogodišnje mletačke provincije. Nakon Prvog svjetskog rata hrvatske teritorije (s izuzetkom Istre, nekih Kvarnerskih ostrva i grada Zadra) ujedinjene su u Kraljevinu Jugoslaviju gdje su hrvatske zemlje bile podijeljene u različite administrativne cijeline, da bi se udružile (sa dijelom današnje Bosne i Hercegovine) u Banovinu Hrvatsku. Nakon Drugog svjetskog rata došlo je do ponovnih teritorijalnih promjena Hrvatske. Dijelovi Srijema i Bosne i Hercegovine bili su izuzeti iz Republike Hrvatke, a priključen je bio veliki dio Istre koja je do tada bila pod Italijom. Hrvatska je 1991., istovremeno sa Slovenijom, proglasila svoju nezavisnost. Za razliku od Slovenije, gdje je proglasu nezavisnosti slijedio kraći vojni konflikt sa tadašnjim jugoslovenskim federalnim silama, hrvatskom proglasu nezavisnosti slijedio je građanski rat u kojemu su dijelovi Hrvatske sa većinskim srpskim stanovništvom (u znatnoj mjeri orkestrirani od stane Miloševićevog režima u Srbiji) stupili u oružan sukob sa Zagrebom i privremeno imali pod kontrolom oko trećinu teritorije Hrvatske. Hrvatska je punu kontrolu nad svojom teritorijom povratila 1995. godine. Građanski rat u Hrvatskoj tijesno je povezan i sa građanskim ratom u Bosni i Hercegovini u kojem je hrvatska strana bila u naizmjeničnim sukobima sa srpskom i muslimanskom stranom.

Antikvarska tradicija u Dalmaciji (13. – 19. vijek)

Među svim zemljama jugoistočne Evrope Hrvatska nesumnjivo ima najdužu i najbogatiju tradiciju antikvarskih, odnosno arheoloških aktivnosti, potpuno uporedivu s antikvarnim tradicijama u Italiji i Francuskoj. Ključni faktori koji su doprinijeli tome su izvanredno bogatstvo i očuvanost rimskih spomenika i lokaliteta u Dalmaciji i Istri, višestoljetna venecijanska uprava nad sjevernim Jadranom, što je značajno utjecalo na kulturni razvoj u tom dijelu i visok kulturni razvoj urbane kulture na obalama mora i ostrvima.

Najraniji spomen antikvarske djelatnosti u Dalmaciji započinje s Arhiđakonom Tomom (1200–1268), hroničarem grada Splita, koji je u svojim tekstovima dao nekoliko opservacija o Dioklecijanovoj palati i obližnjim ruševinama rimske Salone, nekadašnje prijestolnice rimske provincije Dalmacije. Bogatstvo rimskih ostataka iz Dalmacije nije promaklo pažnji nekih čuvenih imena kao što su Ciriaco Pizzicolli (Kirik iz Ankone, 1391–1452), koji se smatra jednim od pionira antikvarstva u Evropi. On je tako posjetio neke dalmatinske lokalitete 1436. godine i tom prilikom napisao tekst *Epigrammata reperta per Illyricum*, jedan od najranijih popisa rimskih natpisa u evropskoj arheologiji uopšte.

Među domaćim naučnicima u tradiciji dalmatinskog antikvarstva značajan trag su ostavili Šimun Kožičić Benja (Simon Begnius; pribl. 1460–1530), biskup Zadra i Senja, Marko Marulić (1450–1524), jedan od osnivača književnosti na hrvatskom jeziku i Ivan Lucić (1604–1674), historičar iz Trogira, što vrlo jasno pokazuje ne samo razvijenost i kontinuitet, te djelatnosti u Dalmaciji, već i postupno ugrađivanje antikvarske ideje u okvir nacionalne prošlosti.[72]

Tako je posve logično da su dalmatinski naučnici prvi razvijali ideju (drevne) nacionalne historije Slovena. Vinko Pribojević (Priboevius, sredina 15. vijeka – umro nakon 1532), historičar, dominikanski sveštenik s Hvara, u svom rodnom gradu 1525. godine održao je politički govor naslovljen *De origine successibusque Slavorum* (O porijeklu Slovena)[73], u kojem povezuje Slovene s drevnim Ilirima i njihovom slavom. Pribojević je bez sumnje bio jedan od prvih promotora panslovenske ideje i njegov govor je inspirisao Maura Orbinija (1550–1611?),

[72] Vidjeti Zaninović (1993) za više detalja o ranoj tradiciji rimske arheologije u Hrvatskoj.

[73] Govor je objavljen na latinskom u Veneciji 1532. godine; italijanski prevod objavljen je 1595. godine. Prevod na hrvatski kojeg je uredio Grga Novak izašao je pod naslovom *O porijeklu i zgodama Slavena* 1992. u Splitu (Pribojević 1992).

historičara iz Dubrovnika, „dalmatinskog Tukidida“, koji je 1601. godine u Pesaru u Italiji objavio knjigu *Il regno de gli Slavi* (Kraljevstvo Slovena).[74] Druga važna figura u ovom pogledu bio je Faust Vrančić (1551–1617), historičar, biskup Csanada u Mađarskoj, autor eseja *De Slowinis seu Sarmatis i rukopisa Illyrica historia*.

Drugi „centar izvrsnosti“ u antikvarskoj i historijskoj nauci nalazio se u Istri, koja je bila podijeljena na mletački i austrijski dio. Neke od ranih istarskih naučnika spomenuli smo već u poglavlju o slovenačkoj arheologiji. Na ovom mjestu bismo spomenuli još čuvenog kartografa Pietra Coppa (1469/70–1555/56) koji je autor jednog od prvih rukopisa o historiji Istre, a posebnu pažnju svakako zavrijeđuje veoma utjecajan rukopis *De' commentarii storici-geografici della provincia dell'Istria libri otto con appendice* autora Giacoma Filippa Tommasinija (1595–1654), biskupa iz Novigrada u Istri.

Reputacija Dalmacije i Istre zbog njihovih antičkih arhitektonskih ostataka privukla je brojne strane naučnike. Jacob Spon (1647–1685), antikvar međunarodne reputacije iz Lyona, i George Wheeler (1650–1723), engleski botaničar, zaustavili su se u Dalmaciji tokom putovanja od Venecije do Carigrada (1675–1676) i posjetili nekoliko lokaliteta, među kojima Dioklecijanovu palatu. Svoje putovanje objavili su u djelu *Voyage d'Italie, de Dalmatia, de Grece, et du Levant...* (Spon 1878). U Istri je grad Pula postao značajno mjesto za proučavanje rimske arhitekture i brojni naučnici iz cijele Evrope od 16. vijeka nadalje dolaze na studijska putovanja u ovaj grad.[75]

U 18. i 19. vijeku, sa sve većim interesovanjem zapada za osmanske zemlje u Evropi, u Dalmaciji – regiji na granici sa osmanskom Bosnom i Hercegovinom, pojavljuje se još jedna grupa naučnika – putnici koji su istraživali dalmatinsko i bosanskohercegovačko zaleđe. Među njima najpoznatiji je svakako bio avgustinski sveštenik Alberto Fortis (1741–1803), koji je u svojoj knjizi *Viaggio*

[74] Ovo djelo bilo je veoma popularno među slovenskim vladarima u Evropi zbog njegovog panslavizma i glorifikacije daleke slovenske prošlosti. Petar Veliki je dao prevesti skraćenu verziju Orbinijevog teksta koja je 1722. objavljena u Sankt Petersburgu.

[75] Među njima je bio Andrea Palladio (1508–1580), poznati venecijanski arhitekt; Inigo Jones (1573–1652), engleski arhitekt; Jacob Spon i George Wheler; James Stuart (1713–1788), engleski slikar; Gianbattista Piranesi (1720–1778), italijanski grafičar i slikar; Julian David Le Roy (1724–1803) francuski arhitekt; Robert Adam (1728–1792) Englez, kraljev arhitekt; Louis François Casas (1756–1827) slikar; Thomas Allason (1790–1852) engleski arhitekt. Za više detalja o putnicima i naučnicima koji su posjetili Pulu i Istru vidjeti Kečkemet (1966–1969).

in Dalmazia (Venecija, 1774) dokumentirao brojne nepoznate lokalitete u zaleđu obalskih gradova.

Nastajanje moderne arheologije: muzeji, univerzitet i nacionalna hrvatska arheologija (1750–1918)

Značajna figura početkom 19. vijeka bio je Matija Petar Katančić (1750–1825), prvi hrvatski profesor starina i numizmatike koji je djelovao na univerzitetu u Budimu i koji je bio autor eseja o drevnoj numizmatici, geografiji i historiji. Takva relativno bogata tradicija antikvarskih i historijskih proučavanja ovog prostora rezultirala je i vrlo ranim osnivanjem arheoloških institucija u Dalmaciji. Već 1750. godine osnovan je Nadbiskupski muzej u Splitu u kome su bili pohranjeni antički natpisi i predmeti iz Salone što ga svrstava među najstarije „arheološke" muzeje u ovom dijelu Evrope. U Splitu je 1820. godine poslije posjete austrijskog cara Franje I. Dalmaciji i Dioklecijanovoj palati osnovan Arheološki muzej. U Puli je maršal Marmont, francuski guverner za vrijeme Napoleonove ere, ustanovio prvu zbirku antičkih spomenika u Augustovom hramu. U Zadru je Ante Danieli Tommasoni, lokalni ljekar, posjedovao najveću zbirku rimskih skulptura u Dalmaciji s osam imperijalnih statua koje su otkrivene blizu Zadra 1768. godine.[76] Austrijska vlada je 1832. godine izdala dekret o osnivanju Zemaljskog muzeja Dalmacije u Zadru. Tako je Dalmacija sa svojim arheološkim bogatstvom i odličnom infrastrukturom (2 muzeja) svakako spadala među najrazvijenije u Evropi sredinom 19. vijeka u pogledu stupnja razvoja arheologije. Važan instrument je predstavljao i časopis *Bulletino di archeologia e storia dalmata* koji je počeo izlaziti 1878. godine.

Razvoj arheologije u kontinentalnoj Hrvatskoj napredovao je drugačijim tempom i u drugačijem pravcu od Dalmacije. U kulturno-historijskom smislu kontinentalna Hrvatska bila je daleko više usmjerena prema Centralnoj Evropi i njenim centrima u Beču, Budimpešti i Pragu, što se odražavalo i u razvoju arheologije. I u kontinentalnoj Hrvatskoj najranije interesovanje za starine bilo je za one iz Dalmacije, a tek kasnije, u drugoj polovici 19. vijeka, interesovanje je usmjereno i ka arheološkim lokalitetima u kontinentalnom dijelu zemlje. Prva glavna nacionalna institucija bio je Nacionalni muzej, osnovan 1846. godine u Zagrebu koji je 1866. godine podijeljen na Odjel za arheologiju i Odjel za

[76] Prema katalogu objavljenom 1818. godine ova zbirka je sadržala oko 300 skulptura, 6.000 novčića, brojne natpise i biblioteku. Ova zbirka kasnije je prodana Italiji, dok se predmeti mogu naći u brojnim muzejima u Evropi (npr. u Beču, Akvileji, Milanu, Kopenhagenu).

prirodoslovlje. Od 1869. godine s imenovanjem za ravnatelja muzeja Šime Ljubića (1822–1896), prvog akademski obrazovanog arheologa u Hrvatskoj, arheološke aktivnosti su se još dodatno intenzivirale. Među najznačajnijim ostvarenjima je osnivanje časopisa *Viestnik narodnoga zemaljskoga muzeja u Zagrebu* 1870. godine, koji pod imenom *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, izlazi i danas, i smatra se jednim od glavnih arheoloških časopisa u Hrvatskoj.[77]

Počeci akademske arheologije u Hrvatskoj datiraju u 1877. godinu kad je Isidor Kršnjavi (1845–1927) uveo prve kolegije iz arheologije na Univerzitetu u Zagrebu.[78] Kršnjavi je bio izuzetno obrazovan stručnjak – bečki doktorant iz historije umjetnosti (1870) i doktorant prava Univerziteta u Gracu (1891) slušao je predavanja iz klasične arheologije i na Univerzitetu u Minhenu. Na zagrebačkom univerzitetu predavao je klasičnu arheologiju i historiju umjetnosti i u tu svrhu objavio vjerovatno prvi arheološki udžbenik na južnoslovenskim jezicima.[79]

Kao samostalni studij arheologija se pojavljuje 1893. godine, kada se formirao Zavod za arheologiju i odvojio od studija historije umjetnosti. Samostalni curriculum je u potpunosti razvijen i sproveden tri godine kasnije s imenovanjem Josipa Brunšmida za kustosa Arheološkog odjela Narodnog muzeja i profesora arheologije na zagrebačkom univerzitetu.

U historiji hrvatske arheologije J. Brunšmid (1858–1929) koji je studirao historiju, geografiju, klasičnu arheologiju i epigrafiku u Beču[80] gdje stiče i doktorsku disertaciju (1895), smatra se ključnim stručnjakom u osnivanju moderne arheologije u Hrvatskoj, posebno prethistorijske, rimske provincijske i srednjovjekovne arheologije. Njegova istraživačka interesovanja i karijera su tipični za mnoge naučnike iz jugoistočno-evropskih zemalja na kraju 19. vijeka.

---

[77] Godine 1870. časopis je počeo izlaziti pod imenom *Viestnik Narodnog muzeja*, da bi se 1879. godine preimenovao u *Viestnik hrvatskog arheologičkog društva*.

[78] Više o razvoju studija arheologije na Univerzitetu u Zagrebu vidjeti u Periša (u tisku).

[79] *Oblici graditeljstva u starom vieku i glavna načela građevne ljepote* (Kršnjavi 1883). Među najznačajnije Kršnjavijeve uspjehe u arheološkoj nastavi treba spomenuti i organizaciju zbirke od više od 200 gipsanih kopija znamentih antičkih skulptura, među kojima zauzima posebno mjesto partenonski friz dug više od 160 m. Rijetko koji muzej ili univerzitet u svijetu su tada imali takvu zbirku koja i danas predstavlja izuzetan eksponat. Više o Kršnjavijevom muzejskom radu vidjeti Vujić (2012), o gipsanim kopijama antičkih skulptura i partnenoskog friza u Matijaško (2012).

[80] Univerzitet u Beču bio je najvažniji akademski centar za jugoistočnu Evropu i brojni lokalni arheolozi obučeni su tamo. Više od pola profesionalaca iz arheologije koji su radili u zapadno-balkanskim zemljama prije 1941. stekli su diplomu ovog univerziteta. O tome više u Novaković (2012).

Nakon studija započeo je profesionalnu karijeru u Nacionalnom muzeju u Zagrebu (1895), a godinu dana kasnije i na zagrebačkom univerzitetu. Tadašnji muzeji u većini zemalja Centralne i Jugoistočne Evrope su bili glavne istraživačke institucije, često uključeni i u zaštitu arheoloških i historijskih spomenika, dok je njihovo osoblje sudjelovalo i u nastavi na univerzitetima. Brunšmid je bio izuzetno aktivan naučnik i profesor, vodio je brojne terenske radove širom zemlje, a njegove arheološke aktivnosti obuhvatale su praktički sve arheološke periode i vrste lokaliteta. Nakon smrti, njega je naslijedio Viktor Hoffiler (1877–1954), ekspert dosta sličnih naučnih interesovanja i reputacije.[81]

Dva druga izuzetno utjecajna naučnika iz razdoblja prije Drugog svjetskog rata, koji su stekli izuzetnu međunarodnu reputaciju bili su: don Frane Bulić (1846–1934) i Dragutin Gorjanović-Kramberger (1856–1936). Don Frane Bulić, sveštenik, historičar, studirao je filologiju i arheologiju na Univerzitetu u Beču, imenovan je za kustosa Arheološkog muzeja u Splitu i konzervatora Centralne komisije za zaštitu historijskih spomenika u austrijskoj provinciji Dalmaciji. Njegov istraživački opus je izuzetno obiman i raznovrstan, no u historiji hrvatske i evropske arheologije njegovo ime će se tijesno povezivati sa Salonom, prijestolnicom rimske provincije Dalmacije i ranohrišćanskom arheologijom, čemu je posvećivao najveći dio svoje karijere i gdje je uspio izvesti izuzetno opsežne ne samo istraživačke već i restauratorske radove.[82] Godine 1894. bio je organizator prvog evropskog kongresa ranohrišćanske arheologije u Splitu i Solinu.

Dragutin Gorjanović-Kramberger značajno je pridonijeo razvoju hrvatske arheologije na potpuno drugom području. Po struci geolog i paleontolog, studirao je u Cirihu, Minhenu i Tibingenu, a postao je vođa Mineraloškog odsjeka Nacionalnog muzeja u Zagrebu (1880), a i profesor na zagrebačkom univerzitetu (od 1884), a 1899. godine istražio je špilju u Krapini u sjeverozapadnoj Hrvatskoj gdje su bili pronađeni brojni ostaci neandartalaca. Ono što Gorjanović-Krambergera postavlja među vrhunske naučnike na ovom području su značajne inovacije u metodama rada i izuzetan kvalitet njegovih radova u Krapini kojeg odlikuju detaljne anatomske analize osteoloških i drugih ostataka na osnovu

[81] Više o J. Brunšmidu i V. Hoffileru vidjeti u Kolar-Dimitrijević i Wagner (2008).

[82] Nakon Bulićevog višedecenijskog istraživanja Salone ovaj lokalitet postao je drugo najznačajnije arheološko mjesto u Evropi, iza Rima, za proučavanje ranohrišćanske arheologije.

kojih je uspio ukazati na razlike između neandartalaca i anatomski modernog čovjeka. Njegova metoda datiranja pomoću fluora predstavlja značajnu inovaciju i svrstava se među najranije razvijene tehnike apsolutnog datiranja u arheologiji uopšte, a isto tako predstavlja značajno pionirsko djelo i upotreba rendgenskih snimaka na osteološkoj građi samo nekoliko godina poslije Rendgenovog otkrića. Gorjanović-Kramberger je 1906. godine objavio opsežnu studiju o nalazištu u Krapini koja se u to vrijeme smatrala jednom od najpotpunijih i najutjecajnijih studija u paleontologiji čovjeka u Evropi i značajno je doprinijela promociji i širenju evolucione teorije o razvoju čovječanstva. Pošto su paleolitik i paleoantropološke studije u srednjoevropskim zemljama bile tradicionalno domena geologije i paleontologije, odnosno prirodoslovnih nauka, Gorjanović-Kramberger se u historiji nauka u Hrvatskoj nalazi na spoju dvije discipline, arheologije i paleoantropologije, odnosno paleontologije, pa ga je humanistička tradicija arheologija nekako manje prikazivala kao dio arheološke historije. No u svakom slučaju radi se o izuzetnom naučniku svjetske reputacije što dokazuje i činjenica, da je UNESCO 2006. proglasio godinom Dragutina Gorjanovića-Krambergera.

Hrvatska je jedina država iz nekadašnje Jugoslavije koja je uspjela relativno rano razviti svoju nacionalnu arheologiju (slovensku arheologiju, odnosno arheologiju Hrvata), već od kraja 19. vijeka. Prvi koraci u ovom pravcu učinjeni su 1880-ih i 1890-ih u Dalmaciji gdje je Stjepan (Lujo) Marun (1857–1939), franjevački sveštenik i arheolog-samouk, koji je 1886. godine vodio iskopavanja ranosrednjovjekovne crkve u Biskupiji kod Knina, osnovao Društvo hrvatskih starina (1887) a zatim i Muzej hrvatskih starina (1894) u gradu Kninu. Njegovi napori pokazali su se ključnim za dalji razvoj, odnosno institucionalizaciju hrvatske nacionalne arheologije. Tako je 1895. godine osnovao *Starohrvatsku prosvjetu*, prvi časopis specijaliziran za proučavanje srednjeg vijeka Hrvatske. U slijedećim godinama sprovodio je brojna arheološka i topografska istraživanja različitog opsega kojima je stvorio svojevrsnu arheološku kartu ranohrvatske arheologije u Dalmaciji, a njegov rad postao je izvrsna podloga za budući razvoj nacionalne arheologije.[83]

Služba za zaštitu kulturne baštine, odnosno spomenika kulture, kako se tada

[83] Više o L. Marunu vidi u Zekan M. (2007).

najčešće takvu službu nazivalo u Hrvatskoj imala je „dvotračan“ razvoj. U austrijskom dijelu Hrvatske (Dalmacija i Istra) konzervatorski uredi su se formirali više manje uporedo sa sličnim uredima u drugim austrijskim provincijama. Najznačajniji ured bio je u Splitu gdje je dugogodišnju ulogu državnog konzervatora za Dalmaciju imao Frane Bulić, a od drugih arheologa koji su u različitim oblicima neko vrijeme sarađivali sa dalmatinskim konzervatorskim uredom bili su Simon Rutar i Vojeslav Mole iz Slovenije te domaći arheolog Ljubo Karaman. Početkom 20. vijeka formira se i konzervatorski ured u Puli koji vodi Anton Gnirs (1873–1933), sudetski Nijemac, koji 1899. godine dolazi u Pulu za profesora gimnazije, a 1901. godine postaje i državni konzervator za šire područje Istre.[84] Unatoč relativno kratkom vremenu u toj službi (ako ne računamo ratne godine) Gnirs je vrlo intenzivno istraživao u Istri i za sobom ostavio vrlo vrijedne rezultate.[85]

U kontinentalnoj Hrvatskoj takva služba je bila formirana pred sam Prvi svjetski rat sa uspostavljanjem Zemaljskog povjerenstva za čuvanje umjetnih i historijskih spomenika u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji u Zagrebu 1910. godine koje je u tom obliku postojalo do 1914. U radu tog povjerenstva pod vođstvom Tadije Smičiklasa izrazito je prevladavao interes za zaštitu arhitekturne baštine, prije svega značajnih crkvenih objekata i historijskih dvoraca, dok je arheologija bila veoma skromno zastupljena.[86]

Hrvatska arheologija između dva svjetska rata (1918 – 1941)

U tom razdoblju je hrvatska arheologija u infrastrukturnom pogledu svakako najrazvijenija među svim nacionalnim školama u tadašnjoj Jugoslaviji. Relativno razgranata mreža muzeja u Dalmaciji i kontinentalnoj Hrvatskoj i višedecenijska tradicija Narodnog (kasnije Arheološkog) muzeja u Zagrebu, koji je bio formiran već 1836, sa samostalnim arheološkim odjelom od 1878, predstavljao je temeljnu infrastrukturu i u vrijeme Kraljevine Jugoslavije.[87] Uz to, na Univerzitetu u Zagrebu

[84] Za vrijeme Prvog svjetskog rata pod Gnirsovu nadležnost spada i Kranjska zbog mobilizacije Franca Stelèa (konzervatora u Kranjskoj) u austrijsku vojsku.

[85] Više o Antonu Gnirsu vidjeti u F. Stelè (1932).

[86] Više o radu povjerenstva u radoblju od 1910. do 1914. vidjeti u Horvat (1976/1977).

[87] Na području Hrvatske prije 1914. bili su osnivani muzeji u Zagrebu, Osijeku, Splitu, Zadru i Kninu koji su stalno ili povremeno djelovali na arheološkom području i nastavili djelovanjem u Kraljevni Jugoslaviji. Pored ovih formirani su i muzeji u Karlovcu 1904, Virovitici 1913, Gradski muzej u Zagrebu 1907. koji u početku nisu arheološko aktivni, ali će predstavljati značajnu infrastrukturu za budući razvoj.

arheologija se sistematski predaje od 1894. Sa krajem austrijske države dolazi do određenog zastoja u djelovanju nekih institucija koje su bile vezane na centrale u Beču (npr. služba za zaštitu kulturne baštine), ali je taj prekid na nivou cijele arheološke discipline daleko manje izrazit. Svakako je na nastavak rada hrvatskih predratnih institucija utjecala i činjenica, da su brojni stručnjaci iz tih institucija bili aktivni i u promoviranju nacionalne emancipacije Hrvatske kroz arheologiju i historiju već prije Prvog svjetskog rata pa su mogli takvim radom nastaviti i poslije njega. Diskontinuitet u arheološkom radu i radu institucija u Hrvatskoj se praktički nije osjećao u toj mjeri da bi ugrozio razvoj tih ustanova, pa i arheologije kao discipline, kao što je to bio slučaj sa Slovenijom. Uz to treba dodati, da je u međuratnom razdoblju došlo do formiranja relativno velikog broja novih muzeja i kulturnih institucija koje su značajno doprinijele opštem kulturnom i naučnom razvoju.[88] Sa političkim priznanjem Hrvata kao konstitutivne nacije u Kraljevini SHS su se uprkos centralističkim tendencijama tadašnjih jugoslovenskih vlasti ponudile još veće mogućnosti za formiranje nacionalnih institucija, odnosno oblikovanje institucija na lokalnom nivou.

Arheološki muzej, koji je bio personalno (najprije preko J. Brunšmida, a potom i V. Hoffillera) povezan sa profesurom za arheologiju na Zagrebačkom univerzitetu mogao se relativno nesmetano razvijati u okviru tadašnjih finansijskih i drugih materijalnih mogućnosti. Daleko manje je bio uspješan Muzej hrvatskih starina, koji je prije svega zbog vrlo uspješnih aktivnosti L. Maruna u kratkom razdoblju znatno povećavao svoj fond i od 1912. se selio u razne objekte u Kninu, da bi 1933. dobio prostore za pohranu fonda na kninskoj Tvrđavi, da bi bio za vrijeme Drugog svjetskog rata prebačen u Sinj. No, uprkos priličnim teškoćama u pronalaženju sredstava za stalno mjesto muzeja, djelatnost saradnika muzeja se, iako u ograničenim mogućnostima, nastavljala, pa je poslije Drugog svjetskog rata bilo konačno moguće taj muzej trajno postaviti.

Razvoj arheologije na Univerzitetu u Zagrebu nastavio se relativno nesmetano još iz austrijskog perioda, najprije zbog kontinuiteta Brunšmidova rada. Uz Brunšmida je arheologiju predavao i njegov budući nasljednik V. Hoffiler (1877–1954), njemački Slavonac, bečki doktorant, zaposlen u Arheološkom muzeju od

[88] U periodu između 1918. i 1941. bilo je formirano još nekoliko institucija (npr. Muzej u Šibeniku 1925, Muzej u Požegi 1924, Varaždinu 1925, Slavonskom Brodu 1934, Dubrovniku 1940. I za njih možemo reći da na početku nisu sistematski djelovali u arheologiji, ali će u decenijama koje slijede ponuditi značajne infrastrukturne potencijale za razvoj arheološke nauke u njihovim regijama.

1901, koji je 1926. godine postao profesor na univerzitetu. Prije toga predavao je arheologiju na Višoj pedagoškoj školi. Hoffiler je bio sličnog naučnog profila kao i Brunšmid pa je tako arheologija postajala još stabilnija nauka sa sve jasnije izraženom tradicijom, skoro potpuno suprotno nego u Sloveniji gdje su se glavni pravci arheologije umnogome mijenjali sa dolaskom novih osoba. Značajnija Hoffillerova novost u odnosu na Brunšmida bilo je uvođenje prethistorijske arheologije u nastavu za koju je napisao i skripte (Periša 2014). Hoffiller je istraživao na brojnim lokalitetima prije svega u Slavoniji i Srijemu (Bijelo Brdo, Dalj, Sremska Mitrovica, Osijek), a sa svojim radovima na području epigrafike i numizmatike stekao je i znatnu međunarodnu reputaciju (prije svega sa monografijom o rimskim natpisima iz Jugoslavije, čiji je koautor sa B. Sariom iz Ljubljane).[89] Zbog svog doprinosa arheološkoj struci V. Hoffiler je postao počasni doktor Bečkog univerziteta (1950). U međuratnom razdoblju (1918–1941) Zavod za arheologiju na Filozofskom fakultetu u Zagrebu pohađali su brojni značajni arhelozi i drugi stručnjaci koji će preuzeti ključne uloge u razvoju discipline u slijedećem razdoblju (Josip Klemenc, Ivo Bojanovski, Mate Suić, Duje Rendić-Miočević, Cvito Fisković, Ivan Marović, Ivo Petricioli, Ksenija Gasparini Vinski…). U tom smislu je zagrebački Zavod za arheologiju bio najznačajnija univerzitetska institucija u tadašnjoj državi u razdoblju između dva svjetska rata.

Arheolog koji je preuzeo značajnu ulogu u splitskom Arheološkom muzeju poslije Frana Bulića bio je Mihovil Abramić (1884–1962), rodom iz Pule, doktorirao u Beču, 1913. godine imenovan za upravnika Arheološkog muzeja u Akvileji. Poslije Prvog svjetskog rata, odnosno internacije u Rimu (oslobođen 1920) vraća se u Hrvatsku i postaje saradnik F. Bulića u Arheološkom muzeju u Splitu, gdje postaje upravnik (1926– 1950). Značajna su i njegova istraživanja u Sloveniji gdje je vodio iskopavanja nekropola u Ptuju, otkrio je znameniti mitrej i vrlo intenzivno sarađivao pri oblikovanju muzeja za koji je napisao i prvi vodič. Većinu svojih istraživanja u Hrvatskoj provodio je u Dalmaciji na antičkim nalazištima Aenona, Asseria, Burnum, Aequm, Issa…, na prostoru gdje je djelovao njegov muzej i svakako je među vrlo zaslužnim za istraživanja Salone u periodu između dva svjetska rata, gdje je sarađivao sa E. Dyggveom i Rudolphom Eggerom. Rezultati tih istraživanja su značajno proširili poznavanje Salone iz vremena istraživanja F. Bulića i umnogome pridonijeli njenome

[89] Više o V. Hoffilleru vidjeti u Kolar-Dimitrijević, Wagner (2008) i Mirnik (1977a; 1977b).

poznavanju u međunarodnim krugovima.[90]

U zadnjim godinama prije Prvog svjetskog rata i u kontinentalnoj Hrvatskoj bila je osnovana služba za zaštitu kulturne baštine (1910. u Zagrebu), dok su Dalmacija i Istra koji su bili u austrijskom dijelu imali nekoliko decenija dužu tradiciju na tom području sa centrima u Splitu i Puli. Povjerenstvo, koje je bilo osnovano u Zagrebu za područje Kraljevine Hrvatske i Slavonije već 1914. mijenja ime u Povjerenstvo za čuvanje spomenika (do 1928), a potom u Konzervatorski ured u Zagrebu (1928–1946). Već smo spomenuli, da je Povjerenstvo u svojoj prvoj fazi (1910–1914) većinu svoje pažnje poklanjalo arhitektonskim spomenicima i da je arheologija u radu povjerenstva bila vrlo skromno zastupljena. Stvari se nisu puno mijenjale ni 1914, poslije smrti Tadije Smičiklasa, prvog predsjednika Povjerenstva, kojeg naslijeđuje Josip Brunšmid. Tim imenovanjem je Brunšmid praktički objedinio najznačajnije službe u tadašnjoj hrvatskoj arheologiji (upravnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, profesor arheologije na Univerzitetu u Zagrebu i predsjednik Povjerenstva za čuvanje spomenika). Od arheologa je član povjerenstva bio i Viktor Hoffiller. Članstvo u Povjerenstvu bilo je bez naplate, kao i konzervatorska služba. No, uprkos činjenici da su arheolozi bili dobro zastupljeni u glavnom tijelu povjerenstva, veći dio djelatnosti je još uvijek povezan sa arhitektonskim spomenicima, a za vrijeme rata (1914–1918) i sa spasavanjem spomenika od metala, koje je željela rekvirirati vojska za svoje potrebe (Horvat 1978/79, 24).

Tu treba napomenuti da je obnovom povjerenstva u Zagrebu 1918.[91] to tijelo postalo glavnim povjerenstvom za najveći dio tadašnje Hrvatske. Uz to povjerenstvo postojao je i Pokrajinski konzervatorski ured za Dalmaciju u kojem su aktivno djelovali Frane Bulić i Ljubo Karaman. Kao i za cijelu Kraljevinu SHS, odnosno Jugoslaviju tako i za područje Hrvatske važi, da je nivo i kvalitet rada službe za zaštitu spomenika kulture pao u odnosu na prethodno, austrijsko razdoblje. Glavni razlog je, prije svega, u odsutnosti efikasnih zakona[92] i vrlo skromnoj kadrovskoj i materijalnoj infrastrukuri koja je bila na raspolaganju toj službi. Tako je Povjerenstvo na početku 20-ih godina praktički ostalo bez sredstava za rad i skoro se ugasilo (Horvat 1978/79, 30).

[90] Vidjeti publikacije *Forschungen in Salona,* I–III, 1917–1928. i *Recherches à Salone,* I–II, 1928–1935.

[91] Više o djelovanju tog povjerenstva u Horvat (1976/77, 1978/79, 1980/81).

[92] Prvi zakon o očuvanju i zaštiti kulturne baštine bio je prihvaćen tek 1940. godine.

Moć kontinuiteta: razvoj hrvatske arheologije nakon Drugog svjetskog rata

Arheologija u Hrvatskoj je u razdoblje neposredno nakon Drugog svjetskog rata ušla, prije svega zbog relativno velike razvijenosti u prethodnim decenijama, u znatno boljem infrastrukturnom i konceptnom stanju nego bilo koja tadašnja nacionalna arheološka škola u Jugoslaviji. Broj aktivnih arheologa u prvim poslijeratnim godinama u Hrvatskoj bio je skoro jednak broju svih aktivnih arheologa u preostalim dijelovima države. Isto tako nije bilo nikakvog ozbiljnijeg diskontinuiteta u postojanju institucija koje su se bavile arheologijom. Potpuno obratno, u razdoblju između 1945. i 1960. u Hrvatskoj je bio formiran relativno veliki broj novih regionalnih i lokalnih muzeja i zbirki (oko 18) u kojima je arheologija uskoro našla svoje mjesto.[93] Uz te novoformirane muzeje treba uzeti u obzir i postojeće muzeje i ustanove iz Istre koja je bila poslije Drugog svjetskog rata priključena Hrvatskoj.[94]

Veliki infrastrukturni razvoj je očit i u glavnim arheološkim institucijama koje su postojale još od ranije. Taj razvoj je najočitiji u znatno povećanom broju arheoloških stručnjaka u svim glavnim arheološkim muzejima (Arheološki muzej u Zagrebu, Arheološki muzej Zadar, Arheološki muzej Split) i u univerzitetskim centrima u Zagrebu i Zadru.

Od velikog je značaja za razvoj arheološke struke u Hrvatskoj bilo formiranje Filozofskog fakulteta u Zadru 1957. godine (tada još kao dijela splitskog univerziteta) gdje su upravo arheologija, historija umjetnosti i antička historija bile među najznačajnijim i najrazvijenijim naučnim disciplinama tog novoformiranog fakulteta u kojima su djelovali brojni priznati stručnjaci sa šireg područja Dalmacije. U 1960. i 1970. godinama je Zadar sa Filozofskim fakultetom i Arheološkim muzejem postao jedan od najznačajnijih centara razvoja arheološke discipline ne samo u Hrvatskoj već i u cijeloj tadašnjoj Jugoslaviji. Među najzaslužnijim stručnjacima iz ranog razdoblja Odsjeka za arheologiju na Filozofskom fakultetu u Zadru i Arheološkom muzeju bili su Mate Suić, Nenad

[93] Koprivnica (1945), Split (1946, gradski muzej), Vukovar (1946), Bjelovar (1949), Samobor (1949), Čazma (1958), Sisak (1951), Đakovo (1951), Ilok (1952), Križevci (1952), Virovitica (1953), Čakovec (1954), Sinj (1956), Valpovo (1956), Korčula (1957), Nin (1958), Labin (1960), Velika Gorica (1960).

[94] Među istarskim ustanovama je svakako najznačajniji bio Kraljevski muzej Istre formiran sa udruživanjem gradskog muzeja Pule i regionalnog muzeja iz Poreča 1925. godine. Inače prva zbirka starina (mahom iz Nezakcija) bila je u Puli formirana već 1902. godine kada se u taj grad iz Rovinja preselila *Societa Istriana di archeologia e storia patria*. Pored Pule muzejske ustanove za vrijeme Italije postojale su u Poreču i Rovinju.

Cambi i Šime Batović.

U Zagrebu je 1961. bio osnovan i prvi arheološki istraživački institut. Najprije je djelovao u okviru Filozofskog fakulteta kao posebna organizaciona jedinica (Institut za historiju umjetnosti i arheologiju), da bi se 1965. arheološka djelatnost izdvojila u zasebnu jedinicu (Arheološki institut).[95] Sa formiranjem posebne naučno-istraživačke ustanove (Arheološkog instituta) u 60. godinama je i Hrvatska kompletirala svoju akademsku djelatnost na način kao što je to bilo u Sloveniji i Srbiji, gdje su uz univerzitete u Beogradu i Ljubljani bili krajem 40. godina već formirani i naučni instituti pri nacionalnim akademijama nauka i umjetnosti.[96]

I na Univerzitetu u Zagrebu od sredine 1960-ih znatno se povećava broj nastavnog osoblja, omogućivši kompletniji curriculum iz arheologije. Poslije višedecenijskog perioda kada je arheologija na Univerzitetu u Zagrebu (kao i u Ljubljani i Beogradu, a i na brojnim drugim univerzitetima u Evropi prije Drugog svjetskog rata) bila obično predmet jedne katedre sa profesorom i mogućim asistentima te pokojim vanjskim privatnim docentom, u poslijeratnom razdoblju katedre prerastaju u personalno puno jače nastavno-istraživačke odsjeke na kojima se zapošljava više profesora i drugog nastavnog personala. Od 1960. nadalje brojni hrvatski eminentni stručnjaci rade upravo na Odsjeku za arheologiju. Uz stariju generaciju, koju predstavljaju Duje Rendić-Miočević i Stjepan Gabričević te kao vanjski saradnik i Zdenko Vinski iz Arheološkog muzeja u Zagrebu, na odsjeku za arheologiju počinju raditi i Vladimir Mirosavljević, Marin Zaninović, Stojan Dimitrijević, Nives Majnarić-Pandžić i Marija Šmalcelj koji u znatnoj mjeri unapređuju studij arheologije i postavljaju njegov model koji još i danas postoji u glavnim crtama. Tada se, naime, formiraju katedre za predistorijsku, antičku i srednjovjekovnu arheologiju.

Razvoj službe za zaštitu kulturne baštine je poslije 1945. u Hrvatskoj bio možda najintenzivniji u odnosu na sve tadašnje jugoslovenske republike. Razlog tome

[95] Kasnije je Arheološki institut bio integrisan u Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu (1976), odnosno Institut za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu (1987), da bi 1992. postao potpuno samostalna naučno-istraživačka institucija.

[96] Za razliku od Slovenije i Srbije, a malo kasnije i Bosne i Hercegovine, u Hrvatskoj pri HAZU (Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti) nisu bili formirani jači naučno istraživački centri u historijskim naukama. HAZU je inače već 1949. godine formirala svoj Odsjek za arheologiju i zaposlila manji broj arheologa istraživača, no formiranjem arheološkog instituta unutar zagrebačkog univerziteta ovaj uskoro postaje infrastrukturno puno snažnija ustanova.

je u dužoj tradiciji takve službe koja potiče još iz vremena prije Prvog svjetskog rata, relativno dobre muzejske mreže na regionalnom i lokalnom nivou (muzeji su tada bili vrlo bitan subjekat u zaštiti spomenika kulture) i prilično poboljšanoj zakonodavnoj infrastrukturi. Ključno za daljnji razvoj te službe bilo je osnivanje regionalnih jedinica čime se umnogome povećao kvalitet službe i njena prisutnost na terenu. Naravno, sa novim regionalnim jedinicama otvorila su se i nova radna mjesta za arheologe.

U 1980-im arheologija je bila na vrhuncu u tadašnjoj Jugoslaviji, a hrvatska arheologija je u poređenju s drugim republikama bez sumnje bila najrazvijenija najprije u pogledu infrastrukture,[97] a i određenim konceptnim dostignućima prije svega u antičkoj arheologiji (arhitektura, epigrafija, historija umjetnosti antike…) hrvatska je arheologija bila bez sumnje vodeća u tadašnjoj državi. Brojke su prilično impresivne. Godine 1989. u zemlji s 4,7 milliona stanovnika oko 160 arheologa bilo je zaposleno u 68 institucija. (54 muzeja, od nacionalnih do lokalnih, 10 javnih zavoda za zaštitu naslijeđa, 2 univerziteta, 2 istraživačka instituta; ukupan broj zaposlenih arheologa bio je veoma visok – oko 3,5 arheologa na 100.000 stanovnika. Za više detalja vidjeti Tabele 3 i 4 na kraju knjige.

U tom smislu se kao glavna pozitivna odlika hrvatske arheologije ističe njena decentraliziranost, odnosno nezavisnost od jednog glavnog centra, kao što je to slučaj u Srbiji, a u puno većoj mjeri i u Bosni i Hercegovini. Mogli bismo reći da je postupna izgradnja poprilično brojnih arheoloških institucija na regionalnom nivou postala glavni temelj hrvatske arheologije koji je u drugoj polovici 20. vijeka omogućavao stabilan razvoj uprkos ekonomskim i političkim krizama u tadašnjoj Jugoslaviji i umnogome doprinio jačem razvoju arheološke struke i poslije 1991. godine. Već od kraja sedamdesetih godina možemo reći da u Hrvatskoj postoje tri do četiri regionalna arheološka centra sa jakim institucijama – Zagreb, Split, Zadar i Pula – koji svaki na svoj način doprinosi razvoju arheologije tako u vlastitim regionalnim okvirima kao i na nacionalnom, pa i tadašnjem federalnom nivou. Nepostojanje jake hijerarhije – sa jednim glavnim centrom na vrhu (po

[97] U razdoblju od 1961. do danas dodatno je otvoreno više od 20 regionalnih, odnosno lokalnih muzeja koji su uključivali arheološke zbirke i zapošljavali arheologe (Rijeka 1961, Buzet 1961, Makarska 1962, Senj 1962, Trogir 1963, Starigrad na Hvaru 1963, Biograd na Moru 1969, Knin 1969, Drniš 1971, Nova Gradiška 1972, Belišće 1975, Brač 1979, Benkovac 1983, Omiš 1986, Kaštela 1991, Muzej Hrvatskog Zagorja 1992, Pazin 1997, Umag 2000, Pakrac 2005, Vid kod Metkovića 2005, Skradin 2006, Novalja 2008, Jelsa 2010, Crikvenica 2008).

običaju je to glavni grad sa narodnim muzejem, univerzitetom i istraživačkim institutom) u slučaju hrvatske arheologije se pokazao kao izrazita prednost u mnogim pogledima u odnosu na razvoj u drugim nacionalnim arheološkim školama u nekadašnjim jugoslovenskim republikama.

Značajan podsticaj za takav razvoj proizlazio je iz činjenice da je Hrvatska izuzetno bogata arheološkim, historijskim i drugim kulturnim spomenicima najvišeg razreda i u širem evropskom pogledu. Dobro razvijena arheološka struktura i javna služba u Hrvatskoj, povezana s brojnim i prilično spektakularnim lokalitetima i spomenicima, uglavnom, ali ne isključivo, iz antičke Dalmacije, rezultirala je istraživanjem i restaurisanjem niza svjetski poznatih projekata (npr. Dioklecijanova palata u Splitu, Amfiteatar u Puli, Eufrazijeva bazilika u Poreču, Salona, u novije vrijeme i Starigradsko polje na ostrvu Hvaru, Augustov hram u Naroni…).

U posljednjih šest decenija i prethistorijska arheologija u Hrvatskoj napravila je veliki skok. Gusta mreža arheoloških nacionalnih, regionalnih i lokalnih institucija u dosta kratkom periodu od samo nekoliko decenija otkrila je na hiljade novih prethistorijskih lokaliteta. Tako je u razdoblju od samo nekoliko decenija došlo do posve nanovo definiranih kulturnih i hronoloških sistema na tlu Hrvatske od paleolita do mlađeg željeznog doba. Takvo relativno bogatstvo arheoloških lokaliteta i otkrića potvrđuju visoki status i javno priznati značaj arheologije u Hrvatskoj. Ni u jednoj od republika u bivšoj federaciji nije arheologija stekla takvo priznanje.[98]

Važno je podsjetiti da su donedavno sve arheološke aktivnosti bile finansirane javnim sredstvima i da su ih izvodile javne ustanove. I danas, kada dio arheoloških istraživačkih i preventivnih djelatnosti u Hrvatskoj izvode privatne firme, nivo javnog finansiranja arheoloških radova je veoma visok.

[98] U Hrvatskoj trenutno djeluje oko 225 javnih muzeja, galerija umjetnosti i zbirki što predstavlja impresivan broj za zemlju s oko 4,7 miliona stanovnika (podaci s http://www.mdc.hr/muzeji. aspx). U poređenju s Hrvatskom, u Sloveniji, sa stanovništvom od dva miliona i daleko većim BND, postoji daleko manje institucija ove vrste, oko 70–80.

Kad govorimo o glavnim konceptualnim smjernicama u hrvatskoj arheologiji i tu se pokazuje postojanje više razvojnih pravaca karakterističnih za glavne regionalne centre hrvatske arheologije. Historijski gledano, u prvom planu se pokazuju dvije glavne komponente, odnosno tradicije arheologije – dalmatinska i kontinentalna tradicija hrvatske arheologije koje se danas mogu prilično dobro vidjeti i u razvoju dva arheološka univerziteta – zadarskom i zagrebačkom. Naravno, ovaj dualizam nije nipošto isključiv i postoje brojni primjeri miješanja i hibridizacije ovih dviju komponenti, no određena dualnost se ipak sačuvala u karakteru ovih dviju arheoloških tradicija u hrvatskoj arheologiji.

„Dalmatinska“ tradicija čiji korijeni sežu više vijekova unazad i povezuju ovu komponentu hrvatske arheologije sa italijanskim školama proučavanja starina i antičke historije i danas je pretežno usmjerena na klasičnu, odnosno rimsku provincijalnu kulturu, tradicionalno je orijentisana na proučavanje rimskih, grčkih i vizantijskih lokaliteta i spomenika s velikim naglaskom na izučavanju pisanih, epigrafskih, umjetničkih i arhitektonskih izvora; glavni fokus i umnogome i referentni okvir je antička historija i antička historija umjetnosti. Razlog tome nije samo u viševjekovnoj kulturnoj i političkoj povezanosti Dalmacije sa Venecijom i italijanskom kulturom, već i u izuzetnom bogatstvu antičke arheologije na širem prostoru Dalmacije. Regionalna antička historija nudi dosta uporišnih tačaka i osnovnih historijskih naracija naspram kojih se mogu testirati ili primijeniti nova arheološka otkrića i spoznaje. Na ovom polju, nikakve glavne ili radikalne promjene ili zaokreti ne mogu se uočiti u 20. vijeku, uključujući i period poslije Drugog svjetskog rata. Uočljivo je postepeno unaprjeđivanje saznanja i širenje tema ili agendi u klasičnoj i provincijalnoj arheologiji koje uključuje proučavanje glavnih historijskih događaja i procesa kao što su osnivanje grčkih i rimskih gradova, regionalne vojne i političke historije, umjetnički i arhitektonski sadržaji rimske kulture, onomastika, prozopografija, proučavanje antičkih kultova i religije, numizmatike itd., sve do novijih studija ekonomskih, kulturnih i simboličkih vidika procesa romanizacije, obrazaca naseljavanja, proučavanja pejzaža, studija identiteta itd. U okviru ovog polja, uspostavljena je značajna domaća tradicija ranohrišćanske arheologije; Hrvatska, odnosno Dalmacija predstavlja jednu od najbogatijih evropskih regija za ovu temu. Ta tradicija predstavlja i izvjestan most do nacionalne arheologije (arheologije ranih Slovena u Hrvatskoj), u kojoj postoji obilje ostataka sakralne arhitekture.

Na primjeru nekoliko ključnih protagonista možemo ilustrirati agendu „dalmatinske“ komponente i njen uticaj na cjelokupnu hrvatsku arheologiju. Mate Suić (1915–2002), profesor antičke arheologije na Univerzitetu u Zadru (1956–1968) i Zagrebu (1968–1981), direktor Arheološkog muzeja Zadar (1954–1966), vjerovatno je ključna ličnost u „dalmatinskoj“ komponenti savremene hrvatske arheologije. Naučnik međunarodne reputacije na području antičke historije, historije umjetnosti i epigrafije (vidjeti više u Tomičić 2002), član brojnih međunarodnih naučnih udruženja (npr. njemačkog Arheološkog instituta, Komiteta Corpus inscriptionum latinarum, Komiteta Tabula Imperii Romani…), postavio je temelje sadašnjeg Arheološkog muzeja u Zadru u poslijeratnom periodu i nastavi arheologije na Univerzitetu u Zadru. Njegov opus iz protohistorijske i antičke arheologije, epigrafije, historije umjetnosti, antičke religije, toponimije… praktički zaokružuje sva temeljna područja, na kojima se pokazuje izvrsnost „dalmatinske“ komponente. Njegov najznačajniji rad i vrhunac njegovog istraživanja bila je opsežna sinteza o razvoju i historiji antičkih pejzaža i urbanizacije (grčke i rimske) u istočnom Jadranu koje je sistematizirao u sveobuhvatnoj monografiji (Suić 1976) – pravom remek djelu koje je u brojnim pogledima bilo referencijalni tekst u slijedećim decenijama.

Drugi, jednako značajan naučnik sličnog profila i istraživačke orijentacije je bio Duje Rendić-Miočević (1916–1993) (vidjeti više u Zaninović 1992). Karijeru je započeo 1941. godine u Arheološkom muzeju u Splitu gdje je nakon Drugog svjetskog rata imenovan za direktora. Ulagao je velike napore u spašavanju arheoloških ostataka u Saloni i oživljavanju glavnog arheološkog časopisa u Dalmaciji (*Vjesnik za arheologiju i historiju Dalmatinsku*) koji je bio više od pola vijeka jedan od glavnih instrumenata arheologije u Dalmaciji. Nakon 1954. on je prešao na Univerzitet u Zagrebu gdje je postao glavni profesor za arheologiju antičkog perioda i direktor Arheološkog muzeja u Zagrebu. Bio je među osnivačima Instituta za arheologiju na Univerzitetu i univerzitetskog arheološkog časopisa Opuscula archaeologica. Zbog izvrsnosti u nauci izabran je za člana Akademije nauka i umjetnosti Hrvatske, Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, njemačkog Arheološkog instituta, austrijskog Arheološkog društva, italijanskog Nacionalnog instituta za prethistoriju i protohistoriju u Firenci, a bio je i član UNESCO-ovog Međunarodnog komiteta za grčku i latinsku epigrafiju. U

svojoj dugoj karijeri, D. Rendić Miočević objavio je oko 200 radova, uglavnom usmjerenih na Ilire i njihove kontakte s Grcima i Rimljanima, na romanizaciju istočnog Jadrana i kulturu i religiju autohtonih naroda i Rimljana u Dalmaciji.

Razvoj u „kontinentalnoj" hrvatskoj arheologiji u prvoj polovici 20. vijeka bio je pod snažnim utjecajem tradicionalne centralnoevropske ideje kulturne historije koju je u široj regiji razvijala škola bečkog univerziteta i čiji su glavni protagonisti u to doba u Zagrebu bili Brunšmid i Hoffiller. Poslije Drugog svjetskog rata, sa širenjem arheoloških institucija u Zagrebu i drugim gradovima tradicije kulturne historije se još dodatno nadograđuju uvođenjem novih ideja i koncepata, no ovog puta prije svega iz njemačke arheologije. To je prije svega prisutno u prethistorijskoj arheologiji, dok je antička arheologija bila pod velikim utjecajem „dalmatinskih" naučnika, M. Suića i D. Rendića-Miočevića i njihovih nasljednika, kao što je bio M. Zaninović.

Kontinentalna arheologija nije u svom karakteru tako jedinstvena kao što je to slučaj sa dalmatinskom školom, već je svoju fizionomiju razvila uključujući nekoliko pravaca srednjeevropske škole. U paleolitskoj arheologiji bila je vrlo snažna prirodoslovna geološka i paleontološka tradicija (od Gorjanović-Krambergera preko M. Maleza) i tek prije dobre dvije decenije ovo područje preuzimaju arheolozi i pored tradicionalno dominantnog diskursa prirodnih nauka uvode i elemente antropologije i drugih nauka o kulturi.

Daleko veću promjenu u razvoju pokazuje arheologija neolitskog i eneolitskog perioda gdje je poseban sistemski pristup razvio Stojan Dimitrijević (1928–1981), profesor na Univerzitetu u Zagrebu, koji se specijalizirao na Univerzitetu u Heidelbergu kod Vladimira Milojčića (1918–1978), jednog od vodećih specijalista za jugoistočnu i egejsku prethistoriju u 1950-im i 1960-im u Evropi. U Dimitrijevićevom pristupu snažan akcenat stavljen je na morfološku i stilsku analizu keramike kao osnovu za određivanje regionalnih tipoloških i hronoloških skupina i kultura neolita i eneolita zapadnog Balkana i Slavonije čega do Dimitrijevićevih radova skoro da nije bilo. Dimitrijevićev pristup bio je posve u duhu tadašnje arheologije kultura koji je bio dominantan u srednjoevropskoj ideji prethistorijske arheologije. Njegov pristup bismo mogli označiti kao određenu vrstu kombinacije njemačke pozitivističke arheologije i ideja iz ranih Childeovih radova sa jakim naglaskom na difuzionizmu. Dimitrijević se svojim radovima i

hronološko-tipološkim sistemom nametnuo kao referentni stručnjak za neolitik i eneolitik zapadnog Balkana i njegovi su koncepti bili relativno široko prihvaćeni u jugoslovenskoj arheologiji.[99] Ova tradicija tek je odnedavna dopunjena temama koje pokušavaju istražiti druge aspekte zemljoradničkih kultura i populacija (npr. rana metalurgija, sistemi simbola, društvena struktura itd.). Drugi naučnik koji je dao značajan doprinos u neolitskoj arhelogiji (a i u drugim prethistorijskim periodama) u Dalmaciji bio je Šime Batović. Slično Dimitrijeviću i on je postavio glavne hronološke i tipološke sheme za prethistorijske periode, ali je u svom radu uglavnom ostao vezan za uži jadranski prostor.

Slično neolitskoj arheologiji i arheologija bronzanog i željeznog doba u Hrvatskoj sistematski je izgrađena nakon Drugog svjetskog rata. Možda je upravo u ovoj temi najbolje vidjeti spoj već spomenutih dvaju tradicija, odnosno škola hrvatske arheologije. Srednjoevropsku arheološku školu predstavlja pristup kojeg je u njemačkoj arheologiji u 40-im godinama postavio Gero von Merhart sa svojim tadašnjim studentima iz Marburga na Lani s jakim naglaskom na analizi materijalne kulture, ali sa dosta opreznim korišćenjem historijskih analogija kod interpretacije.[100] U uvođenju ovog pristupa važnu ulogu odigrali su slovenački arheolozi koji su u 50-im godinama bili u tijesnim odnosima sa Merhartovim naslijednicima, prije svega France Starè, gostujući profesor iz Ljubljane. Taj pravac su kasnije slijedili i dodatno razvijali K. Vinski Gasparini i Nives Majnarić Pandžić. Drugi pristup proizlazi iz domaće tradicije antičke historije, odnosno takvog proučavanja protoistorijskog perioda i protoistorijskih zajednica, koje spominju historijski i epigrafski izvori. Ta škola je značajno doprinijela i uključujući saznanja lingvističkih i filoloških studija primjenjenih na protoistorijsko razdoblje. Na tom polju su svakako najutjecajniji naučnici bili već spomenuti Mate Suić i Duje Rendić-Miočević.

Posebno poglavlje predstavlja ranoslovenska (odnosno ranohrvatska) arheologija. Na tom području Hrvatska ima najdužu tradiciju od svih nacionalnih arheoloških škola iz nekadašnje Jugoslavije, koja potječe još sa kraja 19. vijeka. No, pravi sistematski istraživački rad sa jasnom kritičkom refleksijom arheoloških nalaza

[99] Među izuzetno utjecajne Dimitrijevićeve radove treba svrstati njegove preglede neolitskih i eneolitskih kultura u seriji Praistorija jugoslovenskih zemalja (sv. 2 – Neolit i sv. 3. – Eneolit) u kojima je postavio referentni sistem za obje arheološke periode za prostor tadašnje zapadne (kontinentalne) Jugoslavije. Vidi u Dimitrijević (1979a-f).

[100] Više o toj školi vidjeti u poglavlju o slovenačkoj arheologiji i djelovanju Staneta Gabrovca.

i postavljanjem sistema ranosrednjovjekovne arheologije možemo datirati u period poslije Drugog svjetskog rata. Tu je ključnu ulogu u Hrvatskoj (a isto tako značajnu za Sloveniju i Jugoslaviju uopšte) imao Zdenko Vinski (1913–1996) iz Arheološkog muzeja u Zagrebu. Njegov ključni doprinos je u jasnom razdvajanju kasnoantičke (kasnorimske i vizantijske) kulturne tradicije od ranoslovenskih pojava čime su bili postavljeni temelji za solidan kritički aparat i standarde za nacionalnu arheologiju slovenskih naroda. Na taj način je i dalmatinska tradicija ranohrvatske arheologije uspjela istupiti iz određene usidrenosti u strogo nacionalne okvire i razviti se u jednu od kompetentnih regionalnih škola sa značajnim institucijama kao što je Muzej hrvatskih nacionalnih spomenika i naučnicima (npr. J. Belošević sa Univerziteta u Zadru). Ne treba zaboraviti, da je još nekoliko decenija poslije Drugog svjetskog rata to bilo jedno od pitanja sa jakim političkim nabojem, tako u odnosu na arheologije susjednih zemalja (Italije, Austrije, Mađarske) kao i unutar tadašnje Jugoslavije.

U pogledu recentnijih razvojnih pitanja povezanih sa teorijskom i kritičkom epistemologijom u hrvatskoj arheologiji sve do skora rijetko bismo našli elemente koje bismo mogli označiti za procesualne ili postprocesualne. Uprkos relativno razvijenoj međunarodnoj saradnji sa evropskim arheolozima, njeni začeci sežu još u razdoblje između dva svijetska rata (npr. Salona), tradicionalni međunarodni partneri u hrvatskoj arheologiji dolazili su ili iz srednjoevropskih centara ili iz mediteranskog prostora, gdje su teme karakteristične za teorijski diskurs angloameričkih škola bile rijetko zastupljene ili oštro kritikovane. Tek u najnovije vrijeme sa intenziviranjem kontakata sa britanskim i američkim arheolozima koji su istraživali u Hrvatskoj, počinju se pojavljivati i elementi tog diskursa.[101] U poređenju sa Slovenijom gdje se zaista novi (procesualni i postprocesualni) tragovi mogu pratiti već od početka 1980-ih hrvatska arheologija pokazuje konzervativniji stav, no daleko od toga da bismo je mogli nazvati staromodnom. Naime, „mainstream“ hrvatska i slovenačka arheologija ostale su veoma slične u pogledu konceptualnog razvoja i u današnje vrijeme.

Poslije 1991. godine i sticanja samostalne države hrvatska kulturna baština

[101] U posljednje vrijeme je Hrvatska vjerovatno na prvom mjestu od svih država nekadašnje Jugoslavije po broju međunarodnih timova iz Njemačke, Italije, Francuske, Velike Britanije i SAD-a sa kojima sarađuju na istraživanjima u Hrvatskoj. Prisustvo stranih naučnika posebno je bilo intenzivno od 1980-ih. Jedan od skorašnjih međunarodnih događaja bio je 13. skup Evropskog udruženja arheologa koji je održan u Zadru 2007.

doživjela je velike štete u ratnim godinama 1991–1995,[102] pa je obnova spomenika bila jedan od glavnih prioriteta svih baštinskih nauka. Devedesete godine svakako nisu bile idealne za razvoj arheologije ponajprije zbog samih ratnih zbivanja zbog čega su bili neko vrijeme prekinuti odnosi sa institucijama iz većeg dijela nekadašnje Jugoslavije. Dodatno su odnose na arheološkom planu zaoštrile i pojedine epizode u kojima su bile involvirane neke od institucija iz Srbije.[103] Uz to je tadašnja hrvatska vlast vršila jak ideološki pritisak na brojne historijske nauke, pa i arheologiju[104] da se stvore nove naracije o hrvatskoj historiji. Jedna od posljedica takvih uslova u Hrvatskoj (a i u svim drugim državama koje su nastale po raspadu Jugoslavije) bio je i veliki porast pseudoarheologije i pseudohistorije. Veći dio pseudoarheologije očito je bio nacionalistički, pa čak i rasistički, i na svoj način je pridonijeo etničkim i religijskim konfliktima. Ipak, uprkos vrlo naelektrisanoj atmosferi i snažnom pritisku s najviših nivoa u korist „alternativnih" prošlosti, hrvatska profesionalna arheologija uspjela je sačuvati svoj naučni integritet i kredibilnost i odoljela je pokušajima podrivanja temeljnih akademskih interpretacija nacionalne prošlosti. Tome je najviše pridonijela upravo vrlo kvalitetna i dugotrajna tradicija arheološke discipline koja se decenijama razvijala u kompetentnog partnera u međunarodnom naučnom diskursu. Njena stabilnost se uskoro pokazala i u činjenici da poslije 1991. u hrvatskoj arheologiji nije došlo do velikih ideoloških ili epistemoloških obrta.[105]

[102] O tome više u Ukrainčik (1991), Mavar et al. (1991-1993), Chapman (1994), Kaiser (1995).

[103] Među takvim epizodama je i odnošenje eksponata iz vukovarskog muzeja od strane Narodnog muzeja iz Beograda poslije zaposijedanja Vukovara.

[104] Hrvatski predsjednik Franjo Tuđman, historičar po profesiji, u mnogim prilikama javno je promovisao pseudoarheološke ideje o iranskom (prethistorijskom, ne-slovenskom) porijeklu Hrvata.

[105] O jugoslovenskoj ideologiji bratstva i jedinstva i marksističkoj doktrini više ćemo reći u poglavlju o jugoslovenskoj arheologiji. Na ovom mjestu je dovoljno spomenuti da se nestankom oba ideološka obrasca fizionomija hrvatske arheologije (a i drugih tadašnjih nacionalnih arheoloških škola u Jugoslaviji) nije značajno promijenila. Tradicionalni model kulturne historije bio je glavna paradigmatska podloga i poslije 1991. godine.

IV. SRBIJA

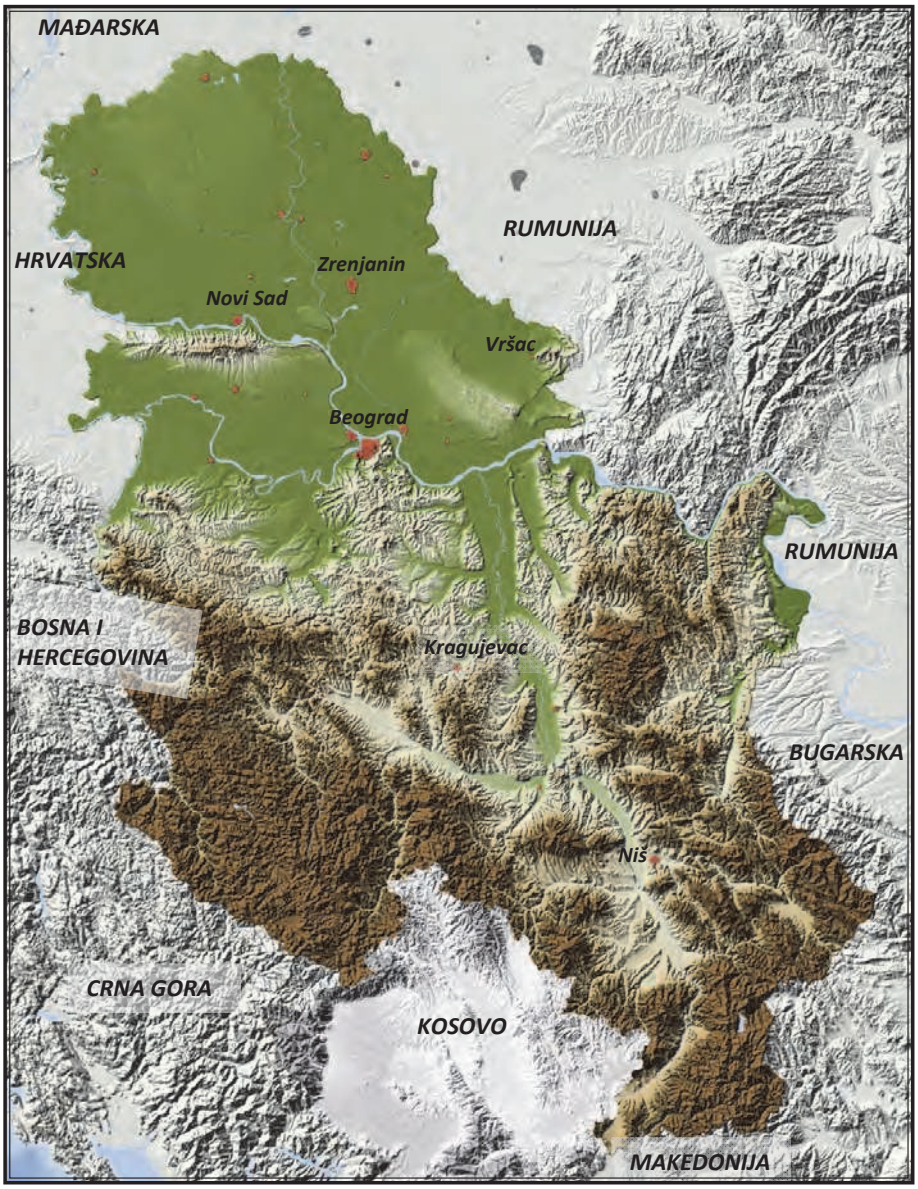

Slika 3: Reljefna karta Srbije

Sadašnja teritorija Srbije (bez Kosova) iznosi oko 77.000 km^2 i prostire se od Mađarske na sjeveru do Makedonije na jugu. Srbija se na zapadu graniči sa Hrvatskom i Bosnom i Hercegovinom na liniji Dunav – zapadni obronci Fruške gore – Drina, dok njenu istočnu granicu južno od Banatske nizije označavaju planinski lanci Južnih Karpata, Balkana i Rodopa. Središnja osa zemlje ide vertikalom koju označavaju rijeke Tisa i Morava. Dolina Morave razdvaja dinarska brda i planinske regije na zapadu od planinskih Karpata, Balkana i Rodopa na istoku. Ova dolina, zajedno s Vardarskom dolinom u Makedoniji, kroz cijelu historiju predstavlja najvažniji put koji spaja dunavsku regiju s egejskom.

I Srbija je vrlo heterogena zemlja u geografskom i morfološkom pogledu, iako ne u tolikoj mjeri kao susjedna Hrvatska. Prostor sjeverno od Save i Dunava (Vojvodina) dio je niske, izrazito ravničarske i hidrološki bogate Panonske nizije i obuhvata oko petinu teritorije današnje Srbije. Južno od Dunava nalazi se Šumadija – centralni dio Srbije – koji se prostire duž donje i srednje doline rijeke Morave. Njen reljef obilježen je blaže brdovitim terenom koji se postupno diže prema jugu. Zapadni dijelovi Srbije uz Drinu su područje Dinarskih planina i brda ispresijecanih brojnim površinskim vodama. Donekle morfološki slične, ali s blaže valovitijim brdima i planinama su istočne regije karpatske i balkanske Srbije. Na jugu u izrazito brdovitom terenu Srbija se graniči sa Crnom Gorom, Kosovom i Makedonijom.

Najpogodnija područja za tradicionalnu zemljoradnju nalaze se u Vojvodini[106] i u središnjoj i donjoj dolini Morave, te u dolinama drugih glavnih rijeka. U brdovitim područjima, obradive zemlje je bilo manje i ona je raštrkana, ali su ova područja vrlo pogodna za stočarstvo, posebno za uzgoj ovaca i koza.

Srbija je bogata rudama, posebno u predjelima južno od Dunava i istočnim dijelovima (područja Bora i Majdanpeka) gdje su najstariji rudnici bakra bili poznati u kasnom neolitskom periodu. Rudno bogastvo Srbije se vrlo intezivno eksploatiralo i kasnije, u rimskom i srednjovjekovnom periodu.

U pogledu glavnih komunikacija kroz cijelu historiju bila su dominantna dva pravca. Jedan je vodio u smjeru sjever – jug dolinom Morave i Vardara, te tako

[106] U slučaju poljoprivrednog potencijala Vojvodine svakako treba uzeti u obzir i činjenicu da je današnje tlo Vojvodine u zadnjih 150 godina doživjelo brojne melioracije i da je u prošlosti ovaj prostor bio poprilično drugačiji, sa velikim močvarnim i poplavnim zonama, brojnim riječnim meandrima i gustom vegetacijom, i da je površina za zemljoradnju bilo puno manje nego danas.

povezivao Egeju s Podunavljem, dok je drugi pravac išao u smjeru istok – zapad, duž Dunava i Save i povezivao južni dio srednje Evrope sa istočnim Balkanom. Drugi značajni pravci povezivali su prostor zapadne Srbije sa Jadranom (dolinama Drine i Drima, južnu Srbiju preko Niša, Pirota i Dimitrovgrada prema Sofiji).

Poslije propasti Zapadnog rimskog carstva područje Srbije južno od Dunava tokom više vijekova postalo je vizantijska domena. U kasnom srednjovjekovnom periodu (od 12. do 14. vijeka), nakon sticanja nezavisnosti od vizantijske krune, srpska kneževina Raška razvila se u značajnu političku snagu na zapadnom Balkanu, koja se na vrhuncu moći krajem 13. vijeka formirala u kraljevinu i u sljedećim decenijama osvojila prostor od Dunava do Egejskog mora. Nakon turskih osvajanja od kraja 14. do kraja 15. vijeka, Srbija je bila pripojena Osmanskom Carstvu i ostala njegov dio sve do sredine 19. vijeka. Historija Vojvodine išla je drugim pravcem do kraja Prvog svjetskog rata. Posle povlačenja Turaka iz Podunavlja Vojvodina ponovo dolazi pod mađarsku krunu, a kasnije i austrijsku.

Nacionalni pokret u Srbiji počeo se jače oblikovati od kraja 18. vijeka i poslije serije ustanaka i diplomatskih poteza u prvoj polovici 19. vijeka Srbija je postepeno sticala sve veću autonomiju. Na Berlinskom kongresu 1878. bila je konačno priznata za nezavisnu državu čija je teritorija tada obuhvatala prostor današnje „uže Srbije“. Vojvodina je ostala pod austrougarskom upravom, a Sandžak pod turskom. Rijetko koja zemlja u Evropi je u poslijednjem vijeku doživjela tako brojne i radikalne promjene svojih granica kao Srbija. Poslije sticanja nezavisnosti nakon Berlinskog kongresa Srbija se značajno proširila poslije Balkanskih ratova (1912–1913) i Prvog svjetskog rata kad je priključenjem Vardarske Makedonije i dijelova Sandžaka praktično udvostručila svoju teritoriju. U njen sastav ušle su i Vojvodina i Kraljevina Crna Gora koja se ujedinila sa Srbijom 1918. godine. Takva proširena Srbija se ujedinila sa Državom Srba, Hrvata i Slovenaca, privremeno formiranom na tlu nekadašnjih južnoslovenskih austrougarskih zemalja, i preuzela glavnu ulogu u novoosnovanoj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (od 1929. Kraljevina Jugoslavija). Cijeli ovaj proces nastajanja i širenja Srbije i drugih zemalja u Jugoistočnoj Evropi u velikoj mjeri su dirigovale tadašnje evropske velesile Antante.

Nakon 1945. u okviru novonastale jugoslovenske federacije Srbija je dobila status konstitutivne republike u čijem su se sastavu nalazile i dvije autonomne pokrajine, Vojvodina i Kosovo. Iz prijeratnih „srpskih“ banovina bili su izuzeti teritoriji Crne Gore i Makedonije koje su isto tako proglašene federativnim republikama. Takav teritorijalno-administrativni režim postojao je sve do 1992. godine, kada su Srbija i Crna Gora, poslije proglašenja nezavisnosti Slovenije, Hrvatske, Makedonije i Bosne i Hercegovine, proglasile Saveznu Republiku Jugoslaviju, koja je 2003. promijenila ime u Srbija i Crna Gora. Crna Gora se od Srbije odvojila 2006. godine i proglasila vlastitu državu. Posljednja velika promjena nastupila je poslije 1998, kada se poslije serije pobuna većinskog albanskog stanovništva na Kosovu i oružane intervencije savezništva NATO, ova nekadašnja autonomna pokrajina *de facto* odvojila od Srbije i poslije jedne decenije pod protektoratom UN 2008. godine proglasila nezavisnost koja još nije u potpunosti priznata u svim međunarodnim organizacijama.[107]

Srbija je u razdoblju između 1991. i 1995. bila uključena i u ratove u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Na područjima koje je nastanjivala relativno velika srpska populacija i koja se poslije raspada Jugoslavije otvoreno suprotstavila novim nezavisnim državama i željela svoje teritorije priključiti Srbiji što je dovelo do višegodišnjega rata sa vrlo tragičnim posljedicama za sve strane. Nakon 1995, poslije relativno velikog egzodusa, Srbi u Hrvatskoj dobili su status lokalne kulturne autonomije, dok je u Bosni i Hercegovini, nakon mirovnog sporazuma 1996. u Daytonu stvoren novi politički entitet sa veoma visokim nivoom samostalnosti – Republika Srpska.

Takva izuzetna dinamika političkih promjena u Srbiji u poslijednja dva vijeka bila je propraćena i velikim kulturnim i društvenim promjenama. U nešto dužoj vremenskoj perspektivi političku i kulturnu historiju Srbije u regionalnom kontekstu su značajno odredile dvije determinante – jak kulturni (i politički) utjecaj vizantijske kulture u ranom i razvijenom srednjem vijeku, što je imalo za posljedicu i konfesionalno određenje za pravoslavno hrišćanstvo, i turska vlast nad Srbijom od sredine 15. do sredine 19. vijeka. Dok je u razdoblju neposredno pred dolazak Turaka Srbija uspjela razviti značajne kulturne centre (prije svega na kraljevskim dvorovima i u manastirima) u regionalnom okviru, za vrijeme

[107] Srbija još nije priznala državnost Kosova.

osmanske vlasti Srbija postaje prilično marginalno područje, čiji je značaj bio prije svega vojni – granica sa Austrijom, odnosno Mađarskom što je imalo za posljedicu i relativno kasan razvoj većih urbanih centara, koji su se na prostoru južno od Dunava počeli intenzivnije razvijati tek od kraja 19. vijeka. Na tom primjeru se recimo može vidjeti drugačija uloga i status Bosne i Hercegovine, koja ubrzo, već od 16. vijeka počinje razvijati lokalne urbane sredine i kulturnu djelatnost (školstvo, graditeljstvo…), prije svega u Sarajevu.

Sticanjem nezavisnosti u posljednjim decenijama 19. vijeka u Srbiji počinje vrlo ubrzan proces modernizacije (tj. evropeizacije) koji se pokazuje u brojnim vidicima javnoga i privatnog života, koji se počinju modelirati po zapadnim uzorima. To se npr. jasno vidi u arhitekturi, urbanom planiranju, stvaranju novih javnih institucija, uvođenjem estetskih modela zapada, etiketa… koji u urbanim sredinama, pogotovo u Beogradu, vrlo brzo zamjenjuju starije tradicije iz osmanskog vremena. U seoskim područjima taj je proces tekao puno sporije.[108] Značajnu ulogu u tom procesu imala je Vojvodina u kojoj je pod austrijskom vlašću, poslije završetka turskih ratova i konačne stabilizacije granice na Dunavu u 18. vijeku počelo postupno oblikovanje prvih institucija značajnih za srpski nacionalni i kulturni razvoj.

Nacionalne starine i prve arheološke prakse (18. i 19. vijek)

U Srbiji, kao i u drugim zemljama na Balkanu koje su do kraja 19. vijeka bile pod Turskom, razvoj antikvarskih i sličnih praksi tekao je potpuno drugim tokom u poređenju sa zapadnim zemljama, npr. Slovenijom ili Hrvatskom. Domaće antikvarske prakse su na „osmanskom“ Balkanu bile vrlo slabo razvijene sve do 19. vijeka, kada su se počele pojavljivati često u vezi sa formiranjem nacionalnih pokreta ne-turskih naroda i nastajanja ideja nacionalne historije tih naroda.

Još uvijek predstoji da se prouče razlozi zbog čega su antikvarske i arheološke prakse bile vrlo slabo razvijene u samoj osmanskoj kulturi. Tekstovi o historiji Osmanskog carstva, genealogije vladara i sl., putopisi i geografski opisi –

[108] Pored brojnih etnografskih djela domaće naučne produkcije koji opisuju kulturu srpskog sela, na ovom mjestu bismo željeli uputiti na jednu od najznačajnijih studija stranih naučnika. Radi se o monogtrafiji *A Serbian Village* Joela Harpera iz 1967. iz koje se mogu vrlo jasno uočiti dugotrajno očuvani obrasci tradicionalnog života i društvene organizacije još sredinom 20. vijeka.

standardne komponente ranih antikvarskih djelatnosti u zapadnoj Evropi – svakako nisu bili strani ni turskim elitama koje su mogle osnovu za takve tekstove naći kako u evropskim (antičkim), tako i u arapskim izvorima. Isto tako su poznati domaći putopisci, među kojima je najznačajniji bio Evlija Čelebija (1611–1682) koji su u svojim zapažanjima zapisivali i brojne historijske podatke i podatke o starim tvrđavama, gradovima, pričama… Uz to, već od 18. vijeka dalje se na osmanskim prostorima na Balkanu sve češće pojavljuju i evropski putopisci, koji su značajno doprinosili „otkrivanju" Balkana i njegove historije u međunarodnom ali i u lokalnom pogledu.[109]

U 18. vijeku većina Srba živjela je na četiri glavne teritorije: u „užoj" Srbiji i Bosni i Hercegovini pod osmanskom vlašću, u dijelovima Hrvatske u Vojnoj krajini pod austrijskom krunom i u Vojvodini koja je na prelazu iz 17. u 18. vijek prešla ispod turske vlasti pod austrijsku.[110] Ova podjela imala je dalekosežne posljedice u kulturnoj i političkoj historiji srpske nacije i odnosa sa susjednim narodima i zemljama u slijedećim vijekovima.

Dok je danas neosporni politički, kulturni i ekonomski centar Srbije Beograd (grad od oko 1,7 milliona stanovnika u zemlji od 7,5 miliona stanovnika; Novi Sad, drugi najveći grad u zemlji, ima šest puta manje stanovnika), to nije bio slučaj u 18. vijeku. U ovom periodu centar srpskog kulturnog i nacionalnog razvoja bilo je upravo u Vojvodini, u Novom Sadu i srpskim pravoslavnim manastirima na Fruškoj Gori koji su pretežno bili izgrađeni već u 16. vijeku. Tu su se razvile prve ideje i pokušaji stvaranja nacionalne historije Srba, uključujući i interesovanje za starine i nacionalne spomenike.[111]

---

[109] Pomalo neobično zvuči da je Kirik iz Ankone u 15. vijeku dobar dio svojih istraživanja starih spomenika obavio upravo u službi turskog Sultana, kao povjerenik za antičke spomenike. Jedan od njegovih zadataka bio je i popis tih spomenika, koji bi služio ne samo na čast i slavu sultanovog dvora već i kao svojevrsna legitimacija historijskog prava Osmanlija na egejske i jonske teritorije. Narativ o trojanskom porijeklu, koji se sve do 18. vijeka često nalazi kod brojnih evropskih država, dinastija, pa i gradova, prisutan je i kod Osmanlija, no u potpuno suprotnom tumačenju – Osmanlije kao potomci Trojanaca (Azijaca) ponovno vraćaju teritorije koje su poslije trojanskog rata osvojili Heleni (Evropejci). Taj narativ je posebno njegovao sultan Mehmed II da bi kasnije postao manje izražen.

[110] Nakon Velikog rata između Beča i Carigrada (1683–1699) i niza mirovnih sporazuma (1699, 1718), teritorija Vojvodine pripala je Austriji koja je odmah započela intenzivnu kolonizaciju područja. Zbog toga je Vojvodina postala jedna od etnički najmješovitijih teritorija u Evropi gdje su se na području od oko 21.500 km^2 naselili Srbi, Mađari, Nijemci, Rumuni, Slovaci, Hrvati, ukrajinski Rusini i Vlasi.

[111] Treba napomenuti da je upravo u tom kontekstu – među srpskim naučnicima u Vojvodini – potekla ideja o kosovskom mitu i ideji historijskog i političkog kontinuiteta državnosti od srednjovjekovne Kraljevine Srbije. Kosovski mit i narativi o srednjovjekovnoj Srbiji dinastije Nemanjića, zajedno sa početkom djelovanja obnovljene Pećke patrijaršije sredinom 18. vijeka, odigrali su veoma značajnu ulogu u stvaranju moderne srpske

Među prvima koji su promovirali sakupljanje i bilježenje nacionalnih starina i spomenika bili su sveštenici iz manastira na Fruškoj Gori: Zaharije Orfelin (1726–1785) koji je objavio i poziv za sakupljanje starina, i Lukijan Mušicki (1777–1837), pisac i pjesnik, jedan od osnivača *Serbskog letopisa*, časopisa oko kojeg se stvorila Matica srpska – prva značajnija srpska nacionalna kulturna organizacija osnovana 1826. u Budimpešti (1864. premještena u Novi Sad)[112], koji je posjećivao i bilježio stare ruševine. Upravo u Matici srpskoj bila je pokrenuta i ideja o nacionalnom muzeju, koji je bio zvanično osnovan 1844. (*Muzeum serbski*) zajedno sa prihvatanjem Zakona o zaštiti kulturnog naslijeđa.[113] Počeci muzeja su prilično skromni pa je muzej na početku više mjesto čuvanja dragocjenih predmeta. Tek kroz dvadeset godina (1864) bila je organizovana prva postavka, a prvi „profesionalni" arheolog, Mihajlo Valtrović, imenovan je 1881. godine.

Iako su u Srbiji nedostajali pravi domaći antikvari kroz 18. i 19. vijek, kao što ih poznajemo npr. u Hrvatskoj, sigurno joj nisu nedostajali različiti strani putnici koji su objavljivali opise zemlje, njenog stanovništva, kulturnih obilježja i historije. Motivi ovih putnika bili su veoma različiti, od ličnih poduhvata i avantura, simpatiziranja sa lokalnim ne-turskim stanovništvom, trgovačke poduzetnosti, geografske i etnografske radoznalosti i zahtjeva da se stekne bolje saznanje o osmanskim područjima u Evropi pa sve do prave vojne i ekonomske špijunaže za tadašnje evropske sile koje su se takmičile koja će uspješnije dominirati prostorima koje je „bolesnik sa Bosfora" sve teže kontrolisao.[114]

Među najznačajnijima za razvoj arheologije bio je Felix Kanitz (1829–1904), historičar, etnograf i arheolog, neko vrijeme kustos zbirke Arheološkog i prethistorijskog društva iz Beča. Od 1858. on je preduzeo nekoliko putovanja kroz

nacije i nacionalnog identiteta. Ne treba reći da je velik dio historijskih rasprava u 19. i 20. vijeku obilježen romantičnim stavovima i razmišljanjima o slavi srednjovjekovne Srbije i traženjem historijskog kontinuiteta. Snaga i ustrajnost tih mitova pokazali su se i u nedavnim jugoslovenskim ratovima (više o ovom pitanju vidjeti Novaković 2007a, b).

112 Kratke informacije o oba naučnika su dobijene iz lične komunikacije s Aleksandrom Palavestrom sa Univerziteta u Beogradu.

113 Značajniji zakon na tom području bio je donesen 1882. godine.

114 Literatura o zapadnim putnicima na Balkanu (i Srbiji) je relativno brojna i ne bismo je posebno navodili na ovom mjestu. Među najranijim takvim zapisima spomenuli bismo putopis Edwarda Browna, *A Brief Account of some Travels in Hungaria, Servia, Bulgaria, Macedonia, Thessaly, Austria, Styria, Carinthia, Carniola and Friuli* iz 1673. Učestalost poseta Balkanu bila je najveća tokom 19. vijeka i nastavila se još u prvim decenijama 20. vijeka. Više o tome vidjeti u Todorova (1997, odnosno 2006).

balkanske zemlje i objavio nekoliko tekstova i grafičkih prikaza o arheološkim lokalitetima koje je posjetio. Njegova bibliografija o drevnoj historiji Srbije sadrži neke od najznačajnih ranih radova o arheologiji Srbije od kojih su neki izašli poslije njegove smrti i koji su bili odličan izvor podataka za kasnija istraživanja.[115] F. Kanitz, u stvari, i nije više tipičan putopisac tog vremena, već je to profil naučnika koji se želio sistematski baviti proučavanjem arheologije i historije Balkana (uz Srbiju intenzivnije je istraživao i historiju Bugarske), pa je tako i utjecao na oblikovanje prvih stručnih udruženja, kao npr. na osnivanje prvog arheološkog društva 1869. u Sremskoj Mitrovici. A u pamćenju ostaju i njegove minuciozne grafike i slike arheoloških spomenika i nalazišta i drugih veduta i historijskih pejzaža (Kostić 2011).

Među ranim domaćim naučnicima pionirsku ulogu u drugoj polovici 19. vijeka imao je Janko Šafarik (1811–1876), porijeklom Slovak, rođen u blizini Budimpešte, studirao medicinu u Budimpešti i Beču, gimnazijski profesor u Novom Sadu i profesor beogradskog liceja. Jak utjecaj na njega imao je njegov stric Pavel Jozef Šafarik[116] koji ga je uputio na proučavanju historije i starina slovenskih naroda. Janko Šafarik je 1848. bio imenovan za prvog upravnika Srpskog nacionalnog muzeja u Beogradu i na tom položaju ostao do 1870. Već 1846. Šafarik je započeo prva arheološka topografska istraživanja u Srbiji (Milinković 1998, 427) i 1865. krenuo na pravo „arheološko putovanje“ po zapadnoj i srednjoj Srbiji gdje je obavio i manja iskopavanja (Milinković, ibid.).[117] Godine 1867. osnovao je Društvo za arheologiju i etnografiju na Balkanu. Bio je član nekoliko stranih naučnih društava – između ostalih, Arheološkog društva u Moskvi, Društva za historiju i antikvitete u Zagrebu, a bio je i dopisni član Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu.

Značajan podsticaj razvoju arheološke nauke u drugoj polovici 19. vijeka došao

[115] F. Kanitz, *Die römischen Funde in Serbien*, Wien 1861; *Serbiens byzantinische Monumente*, Wien 1862); *Reise in Südserbien und Nordbulgarien*, Wien 1868), *Serbien – historisch-ethnographische Reisestudien*, Leipzig 1868, *Römische Studien in Serbien,* Wien 1892, *Das Königreich Serbien und das Serbenvolk von der Römerzeit bis zur Gegenwart*, *Vol. 1*, Leipzig 1904.

[116] Pavel Jozef Šafarik, naučnik za slovenske jezike, književnost i historiju, direktor Gimnazije u Novom Sadu, urednik časopisa Češkog muzeja, kustos biblioteke Univerziteta u Pragu, pjesnik i autor nekoliko značajnih djela o slovenskoj filologiji u kojima je objavio neke od prvih sistematskih studija za slovenske jezike, historiju književnosti i starine. Njegovo najpoznatije djelo je *Slovenske starine*, Prag 1837, koje je prevedeno na većinu slovenskih jezika.

[117] Šafarikova iskopavanja rimskog hrama u Rudniku smatraju se prvim arheološkim iskopavanjima u Srbiji (Milinković 1998: 427).

je i iz prirodoslovnih nauka. Josif Pančić (1814–1888), porijeklom Hrvat, studirao medicinu u Budimpešti, botaničar, profesor na Univerzitetu u Beogradu, prvi predsjednik Srpske akademije nauka i umetnosti, bio je među pionirima evolucionizma u Srbiji. U 1870-im propagirao je značaj troperiodnog sistema i arheološke nauke u razumijevanju nastanka ljudske civilizacije (Pančić 1885). Prvi je srpsku publiku upoznao s djelima pionira paleolitske arheologije Bouchera de Perthesa, a održavao je i kontakte s Gabrielom de Mortilletom (Palavestra, lična komunikacija).

Drugi značajan stručnjak s područja prirodnih nauka bio je Jovan Žujović (1856–1938), koji je studirao prirodne nauke u Beogradu kod Pančića, a geologiju i antropologiju u Parizu kod Mortilleta. Žujović se danas smatra pionirom geološke i paleontološke nauke u Srbiji. Bio je profesor Univerziteta u Beogradu i osnivač Prirodoslovnog muzeja u Beogradu; bio je i ministar obrazovanja i vanjskih poslova. U svojoj knjizi *Kameno doba* iz 1893. napisao je prvu sintezu evropske i svjetske prethistorije od paleolita do ranog bronzanog doba na srpskom jeziku, u kojoj je navodio sve ključne evropske eksperte na ovom području (Mortilleta, Lubbocka, Clezioua, Hoernesa, Quatrefagesa, Zaborowskog, Larteta i druge).

Ka modernoj arheologiji i njenoj institucionalizaciji (1880–1941)

Razvoj arheološke nauke u Srbiji se znatno ubrzao u posljednje dvije decenije 19. vijeka kada je došlo i do njene institucionalizacije i profesionalizacije. Značajan korak u tom pravcu bilo je imenovanje Mihaila Valtrovića (1839–1915), diplomanta arhitekture s Univerziteta u Karlsruheu, 1881. godine na mjesto kustosa Narodnog muzeja i prvog profesora arheologije na Univerzitetu u Beogradu.[118] Valtrović je zaslužan i za osnivanje Srpskog arheološkog društva (1883) i osnivanje prvog arheološkog časopisa u zemlji – *Starinar*, osnovanog 1884. koji još i danas izlazi i predstavlja najznačajniju arheološku naučnu periodičnu publikaciju u Srbiji. Valtrovićev arheološki opus u smislu terenskih istraživanja je relativno skroman, veći dio svoga rada posvetio je proučavanju i konzervaciji srednjovjekovnog arhitektonskog i umjetničkog naslijeđa i brojnim organizacionim i infrastrukturnim potrebama u novoj i još poprilično nerazvijenoj državi i njenoj upravi. Među terenskim istraživanjima Valtrović će

[118] Valtrović je bio i profesor arhitekture na Velikoj školi u Beogradu, preteči beogradskog univerziteta.

ostati zapamćen po manjim iskopavanjima u Viminaciumu.

Na naučno-istraživačkom području puno značajniji doprinos dala su dva stručnjaka koja su naslijedila Valtrovića: Nikola Vulić i Miloje Vasić. Nikola Vulić (1872–1945), Valtrovićev student, doktorant Univerziteta u Minhenu, 1897. imenovan je na mjesto profesora antičke historije na Univerzitetu u Beogradu. Ubrzo poslije njegovog zapošljavanja na Univerzitetu započeo je vrlo ambiciozan rad na polju antičke historije i stekao reputaciju jednog od najznačajnijih antičkih historičara u jugoistočnoj Evropi u prvim decenijama 20. vijeka, što se najbolje može vidjeti u činjenici da je autor više tekstova u Realnoj enciklopediji Pauly – Wissowa. Bio je dopisni član Akademije nauka iz Francuske, Beča i Rumunije. Iz zaista impresivne bibliografije koja sadrži preko 550 radova[119] vidimo da se Vulić bavio praktički svim glavnim temama regionalne antičke historije, klasične filologije i epigrafije. U svojim arheološkim radovima još je širi, poznat je po otkriću kneževskih grobova sa zlatnim maskama iz 6. vijeka p. n. e. u Trebeništu blizu Ohridskog jezera, brojnim istraživanjima u Makedoniji (Skupi, teatar kod Zlokučana), epigrafskim studijama, studijama antičke umjetničke produkcije, prethistorijske keramike... Njegov istraživački rad bio je i od velikog značaja za razvoj arheološke kartografije na širem jugoslovenskom području. U međuakademijskom projektu *Arheološka karte Jugoslavije* objavio je dvije sveske – za područje Bitole (Vulić 1937) i Kavadaraca (Vulić 1938). Značaj Vulića za razvoj srpske (pa i jugoslovenske) arheologije i antičke historiografije ogleda se i u njegovom vrlo kritičnom i pozitivističkom pristupu i ustrajavanju na strogim naučnim standardima. Upravo takvim pristupom i vrlo brojnim radovima postavio je stabilan konceptualni okvir antičke arheologije i vrlo uspješno negirao brojne, tada popularne, nacionalno-romantične „teorije“ i spekulacije o antičkoj historiji Srbije. Upravo na tim temeljima bio je moguć daljnji kontinuiran razvoj.

Po značaju i utjecaju još značajnija ličnost u ranim decenijama srpske arheologije bio je Miloje Vasić (1869–1956). Studirao je u Minhenu kod A. Furtwänglera i naslijedio Valtrovića na Univerzitetu u Beogradu (1903) i u Narodnom muzeju (1906).[120] Veliku međunarodnu reputaciju stekao je istraživanjima neolitskog nalazišta Belo brdo u Vinči, na desnoj obali Dunava kod Beograda. Ovaj

[119] Za bibliografiju N. Vulića vidi Marić (1958/59).

[120] S kratkim prekidom za vrijeme Drugog svjetskog rata on je bio profesor sve do 1955.

lokalitet pobuđivao je pažnju još tokom 1890-ih zbog stotina predmeta (terakota, prozopomorfnih poklopaca, posuda, itd.) koje su ljudi donosili u Narodni muzej. Godine 1908. M. Vasić je proveo prvu sistematsku kampanju iskopavanja u Vinči. Zbog izuzetnog bogatstva nalaza i dimenzija nalazišta uskoro su slijedile nove istraživačke kampanje (1911–1913), koje je između ostalih subvencionirao i Carski arheološki institut iz Sankt Petersburga. Iako su rezultati ranih Vasićevih istraživanja bili objavljeni samo u kratkim člancima, bilo je to dovoljno da skrene pažnju eksperata iz drugih zemalja. M. Vasić je 1918. uspostavio kontakt s britanskim arheologom John Lynton Meyersom i dogovorio zajednički projekat o balkanskoj prethistoriji. Njihova prva terenska istraživanja na Vinči bila su 1924. u dosta malom opsegu i nisu bila završena zbog nedostatka sredstava. No to nije zaustavilo Vasića u traženju novih sredstava i pokrovitelja. Vasićevo prijateljstvo s Alecom Brownom, predavačem engleskog jezika na Univerzitetu u Beogradu, i njegovom suprugom Catherine, omogućilo je Vasiću da stupi u kontakt sa Charlesom Hydeom, filantropom i vlasnikom izdavačke kuće iz Birminghama, koji je ponudio znatna sredstva za nastavak iskopavanja u Vinči i za osnivanje arheološke zbirke na Univerzitetu u Beogradu. Upravo su Hydeove donacije bile ključne za sprovođenje najobimnijih istraživanja u Vinči uopšte. Glavne terenske kampanje bile su u periodu između 1929. i 1931. te 1933. i 1934. Vasić je tom prilikom istražio više od 2.500 kubnih metara arheoloških depozita u dubini od približno 10 metara. Upravo ta iskopavanja, zajedno sa publikacijama koje su uskoro slijedile (Vasić 1932–1936) ustoličile su ga za veliki autoritet za balkansku prethistoriju,[121] a Vinču za jedno od tada najatraktivnijih i najintrigantnijih prethistorijskih nalazišta u Evropi.

M. Vasić, u karijeri dužoj od pola vijeka, izvodio je terenska istraživanja i na brojnim drugim nalazištima u Srbiji, ali mu je upravo Vinča omogućila međunarodnu slavu, a ispostavilo se kasnije, da je to bio ujedno i njegov najveći fijasko koji je imao prilične poslijedice i za razvoj prethistorijske arheologije u Srbiji. Vasić je bez sumnje otkrio jedan od najbogatijih i najznačajnijih lokaliteta za razumijevanje neolitika jugoistočne Evrope i najranije metalurgije, ali u njegovoj konačnoj sintezi (Predistorijska Vinča IV, 1936) zagovarao je hronološki

[121] U 1930-im Vasić je primio brojne pozive od najistaknutijih naučnih društava i arheoloških konferencija u Evropi, a u Vinči su ga posjetili i mnogi poznati evropski naučnici (npr. V. Gordon Childe, W. A. Hartley i drugi).

i razvojno potpuno pogrešnu interpretaciju; po njemu je Vinča bila grčka (jonska) kolonija iz arhajskog perioda (7. do 6. vijeka prije nove ere). Uprkos dobro argumentiranim domaćim i stranim kritikama i pravilnijim interpretacijama (npr. Grbić 1933–1934; Fewkes 1936, Grbić i Vulić 1937, pa i Childe već 1929. u svom znamenitom djelu *Danube in Prehistory* navodi neolitsku dataciju Vinče), Vasić je tvrdoglavo insistirao na veoma kasnim datumima.[122] Ovaj stav ga je postepeno izolirao od većine evropskih prethistoričara koji su se bavili prethistorijom Balkana i Podunavlja. Pri tome nije bilo pitanje samo datiranje nalazišta Vinče već je Vasić izradio „kratku" hronologiju od neolitika do bronzanog doba, gdje ti periodi paralelno postoje na tom prostoru što je jednostavno bilo potpuno pogrešno i neutemeljeno.

Razlozi zbog kojih je insistirao na kasnim datumima još uvijek su nepoznati. Neki srpski naučnici (npr. A. Palavestra) pretpostavljaju da je Vasićev stav odražavao njegov karakter, neospornu moć i autoritet kojeg je uživao u srpskoj arheologiji, nadmetanje s N. Vulićem, njegova prilično nekritična fasciniranost egejskim civilizacijama[123] i suprotstavljenost njemačkim „nordijskim" interpretacijama. Ipak, M. Vasić je napravio preveliki otklon od „mainstream" diskursa u neolitskoj arheologiji i na tome ustrajno insistirao što je imalo poprilične posljedice i na generacije njegovih najtalentovanijih studenata sa kojima više nije mogao imati kvalitetnu saradnju jer su se sa drugačijim interpretacijama Vinče odvojili od njega i u prvim godinama poslije Drugog svjetskog rata zacrtali drugačiji put razvoja prethistorijske arheologije u Srbiji.[124]

[122] Zanimljivo je posmatrati „klizanje" Vasićevih datuma za Vinču. U njegovim prvim publikacijama o Vinči on je pokušao sinhronizirati pronalaske i hronologiju sa bliskoistočnim i egejskim lokalitetima, posebno najnižim slojevima Troje (Troja I i II); koje je interpretirao kao epohe bronzanog doba), s A. Evansovim iskopavanjima Knossosa. Tako je on odbacio „nordijske" teorije za koje su se zalagali njemački naučnici, npr. Kossina, Furtwaengler, Schuchhardt (Palavestra 1999–2000: 17); umjesto toga on je predložio neku vrstu difuzionističke „ex-oriente lux" teorije strukturalno, ali ne i hronološki, slično teoriji V. Gordon Childea, koja se pojavila u njegovoj knjizi *Danube in Prehistory* 1929. gdje se Vinča jasno stavlja u neolitski period (treći milenijum prije nove ere). Godine 1932. Vasić je datirao Vinču u sredinu drugog milenijuma prije nove ere, a interpretirao je kao naselje cikladskih kolonista. I konačno, 1936. godine on je predložio novije datume – 7. do 6. vijek prije nove ere, s jonskim kolonistima kao njenim osnivačima.

[123] Palavestra (2013, 687) oko tog pitanja donosi još jednu značajnu informaciju. Naime, da je Vasić već u nekim od svojih ranih studija iz 1907, 1912. i 1914. o nalazištu Žuto brdo postavio model grčkih utjecaja u Podunavlju u 1. milenijumu p. n. e.

[124] Najpoučniji je slučaj Milutina i Drage Garašanin, vodećih prethistoričara u Srbiji nakon Drugog svjetskog rata koji su diplomirali kod M. Vasića, ali su zbog neslaganja s Vasićevim interpretacijama, oni morali završiti doktorate kod J. Korošeca u Sloveniji. U 1950-im i 1960-im oni su, zajedno sa nekim drugim prethistoričarima mlađe generacije iz tadašnje Jugoslavije (npr. A. Bencem, B. Čovićem, F. Starèom i S. Gabrovcom) ulagali velike napore u razvoj novih koncepata prethistorijske arheologije u Jugoslaviji na osnovama koje su u njemačkoj arheologiji postavili G. Merhart sa svojim naslijednicima iz takozvane marburške škole (H. Mueller-

Uz spomenutu dvojicu naučnika, N. Vulića i M. Vasića, značajno mjesto u periodu između dva svjetska rata imao je i Miodrag Grbić (1901–1969), diplomant arheologije i geografije na Karlovom Univerzitetu u Pragu, gdje je i doktorirao 1925. kod Lubora Niederlea.[125] Slijedeće godine postao je asistent na Seminaru za historiju umetnosti Univerziteta u Beogradu i kraće vrijeme radio i u Arheološkom muzeju u Skopju, da bi se 1927. zaposlio u Narodnom muzeju u Beogradu. Godine 1941. imenovan je za upravnika Muzeja grada Beograda i na tom mjestu ostao do 1944. Za vrijeme upravljanja Gradskim muzejem osnovao je i Gradski zavod za čuvanje starina i bio referent za muzeje i starine pri Ministarstvu prosvjete.[126] Zbog lojalnosti prema okupacijskim vlastima Grbić je neposredno nakon oslobođenja Beograda suspendiran i bio pod istragom. Preselio se u Novi Sad gdje je počeo sarađivati sa Vojvođanskim muzejem. Vraća se 1949. godine u Beograd na Arheološki institut gdje je radio do smrti 1969. godine.

Miodrag Grbić je u poređenju sa N. Vulićem i M. Vasićem bio aktivniji na terenu i nekako svestraniji. Istraživao je na brojnim lokalitetima u Srbiji i Makedoniji i to na nalazištima iz skoro svih arheoloških perioda. Već na početku profesionalne karijere bio je autor značajnih istraživanja u Starčevu kod Pančeva gdje je 1928. otkrio nalazište koje će postati eponimno za najstariji balkansko-podunavski neolitik.[127] Među istraživanja sa kojima je znatno pridonijeo razumijevanju neolitskog perioda izdvajamo jednu od najstarijih neolitskih nekropola sa zgrčenim skeletima u Batošu kraj Zrenjanina (1931) i istraživanja u Pločniku kod Prokuplja – nalazištu koje će kasnije postati eponimno za mlađu fazu vinčanske kulture. Srpski arheolozi su u periodu između dva rata prilično istraživali i u Makedoniji, pa je tako i Grbić radio na prostoru Ohridskog jezera (Gradište

Karpe, W. Dehn, G. Kossack, J. Werner…). Značajnu ulogu u reformiranju poslijeratne njemačke neolitske arheologije imao je V. Milojčić, Vasićev predratni student.

125 Detaljnije o biografiji i radovima Miodraga Grbića vidjeti u Gačić (2005).

126 Iz ratnog razdoblja potrebno je spomenuti i Grbićev pokušaj očuvanja kontinuiteta univerzitetske nastave arheologije. Za vrijeme njemačke okupacije Univerzitet u Beogradu bio je zatvoren pa je Grbić organizovao poseban „Muzejski tečaj" u Muzeju kneza Pavla gdje je sam predavao antičku i prethistorijsku arheologiju. Među tadašnjim polaznicima tečaja bili su Jovan Kovačević, Milutin Garašanin, Draga Aranđelović (Garašanin), Vladimir Milojčić (Gačić 2005) i Irma Čremošnik (Bandović 2014). Polaznici kursa su imali praktičnu nastavu iz arheoloških iskopavanja na Kalemegdanu gdje je 1942. iskopavao Wilhelm Unverzagt, direktor Prethistorijskog muzeja iz Berlina, kasnije vodeći prethistoričar u Demokratskoj Republici Njemačkoj, sa kojim je u 1930-im M. Grbić surađivao u Makedoniji.

127 Na Starčevu su 1932. vršena veća iskopavanja u kojima su uz Grbića sudjelovali i stručnjaci sa Harvardskog univerziteta iz SAD (Vladimir Fewkes, Robert Erich i Hetty Goldman) što je jedan od rijetkih primjera naučne saradnje sa američkim institucijama u prijeratnoj Srbiji i Kraljevini Jugoslaviji.

Sv. Erazma iz helenističkog perioda), a sa njemačkim arheologom Wilhelmom Unverzagtom iskopavao je u antičkim gradovima Stobiju kod Velesa i Herakleji Linkestis kod Bitole. Grbić je sa intenzivnim terenskim radom nastavio i poslije njegove rehabilitacije poslije Drugog svjetskog rata u okviru Arheološkog instituta.[128] Uz istraživačke radove Grbić je zaslužan i za organizaciju službe za zaštitu kulturne baštine u Beogradu (o tome dole u tekstu), a znatno je doprinio i uspostavljanju veza sa međunarodnim arheološkim centrima i promociji srpske i makedonske kulturne baštine među evropskim stručnjacima.

Evidentno je da su u međuratnom razdoblju u srpskoj arheologiji imale dominantnu ulogu tri ličnosti, Nikola Vulić, Miloje Vasić i Miodrag Grbić, koji su bili stručnjaci velikog međunarodnog ugleda. U tom smislu Beograd je svakako predstavljao značajan regionalni centar arheologije Balkana i Podunavlja koji je stekao popriličnu reputaciju u Jugoistočnoj Evropi koju su još dodatno podržavala arheološka otkrića od šireg evropskog značaja (Vinča, Starčevo, Trebenište…) koja su pobuđivala veliko interesovanje u široj stručnoj javnosti. Ipak, izgleda da potencijal koji su predstavljali Vulić, Vasić i Grbić koji su radili i u Narodnom muzeju i na Univerzitetu i imali relativno velike mogućnosti da usmjeravaju razvoj do tada još uvijek prilično nerazvijene arheološke nauke ipak nije bio optimalno iskorišćen. Činjenica je da među glavnim nosiocima razvoja arheološke nauke nije došlo do veće sinergije, čak suprotno, zbog sporova (npr. između Vulića i Vasića) prije bi mogli reći da su radili jedan uz drugog a ne povezano. Ni Grbić koji je malo kasnije ušao u profesionalnu arheologiju u Beogradu nije mogao popraviti odnose između dvojice doajena arheologije u Srbiji.

U prvoj polovici 20. vijeka Beograd je *de facto* bio jedini arheološki centar sa određenom infrastrukturom. Sem Vojvodine gdje su prvi muzeji nastali još u austrijsko vrijeme u Beloj Crkvi (1877), Vršcu (1882), Somboru (1883), Subotici (1895), Sremskoj Mitrovici (1895) i Zrenjaninu (Bečkereku/Petrogradu) (1906), u drugim dijelovima Srbije muzejska mreža je na regionalnom i lokalnom nivou u tom periodu još vrlo nerazvijena. Pored Narodnog muzeja u Beogradu, krajem 19. vijeka ustanovljen je još jedino muzej u Požarevcu (1895) upravo zbog velikog bogatstva arheoloških nalaza iz obližnjeg Viminaciuma.

[128] Grbićevi terenski projekti detaljnije su predstavljeni u Gačić (2005, 10-14) i u njegovoj bibliografiji (Gaj-Popović 1969).

Jedan od glavnih razloga za takvo stanje je u slabo razvijenoj srednjoj klasi stanovništva i sa njom povezanom urbanom kulturom i tradicijama. Vojvodina je u tom pogledu bila u velikoj prednosti nad preostalom Srbijom. Na osnovu popisa stanovništva iz 1931. godine (*Statistički godišnjak 1934–1935.* iz 1936. godine) podaci za Dunavsku banovinu koja je tada obuhvatala teritoriju Vojvodine i Šumadiju ukazuju na 430.000 stanovnika u 15 gradova, odnosno 17 % ukupnog stanovništva banovine.[129] Gradsko stanovništvo je bilo još malobrojnije u Moravskoj banovini gdje se od ukupnog broja od 1,5 miliona stanovnika u popisu navodi nešto manje od 75.000 stanovnika (približno 5 % svog stanovništva banovine u pet značajnijih gradskih naselja – Jagodini, Kruševcu, Nišu, Pirotu, i Zaječaru). Beograd sa oko 265.000 stanovnika bio je posebna jedinica.[130]

Arheološke ustanove izvan Beograda skoro da nisu postojale. Muzej u Vršcu je *de facto* bio jedina lokalna ustanova u kojoj se sistematski radilo na području arheologije. Za to je zaslužan prije svega domaćin Felix Milleker (1858–1942), Nijemac iz Banata, koji je, iako nije imao formalnog obrazovanja iz arheologije,[131] ulagao velike napore u otkrivanje i zaštitu arheoloških starina južnog Banata. Milleker je bio klasični polihistor svog vremena, koji je objavio više od 200 djela o historiji, kulturi i arheologiji Banata i Vojvodine i gradski muzej napravio za model uspješne lokalne institucije još u austrijsko vrijeme i njegovu reputaciju sačuvao i u narednim decenijama.[132] Njegova djelatnost, rad na arheološkom području, bila je vrlo intenzivna i uspješna i stavlja ga uz bok glavnim nosiocima razvoja arheološke nauke u tadašnjoj Srbiji. Vodio je brojna iskopavanja i topografska istraživanja,[133] od kojih su najpoznatija iskopavanja bronzanodobnog

[129] Od 430.000 gradskog stanovništva u Dunavskoj banovini u 15 gradova tek oko 52.000 ih se nalazi u tri grada izvan Vojvodine (Kragujevcu, Smederevu i Požarevcu).

[130] Za poređenje sa tadašnjom kontinentalnom Hrvatskom; broj gradskog stanovništva u Savskoj banovini iznosi nešto manje od 400.000 stanovnika u 19 gradova zajedno sa Zagrebom, odnosno oko 14 % stanovništva banovine.

[131] Početna arheološka znanja Milleker je dobio prateći Karla Tormu, jednog od najznačajnih ranih arheologa u Mađarskoj pri njegovim istraživanjima južnog Banata (Medaković 2008, 20).

[132] Kao ilustraciju navodimo studijsku ekskurziju iz 1933. godine (Peto studijsko putovanje podunavskih arheologa) gdje je oko 30 arheologa iz deset evropskih zemalja) posjetilo značajna nalazišta u jugoslovenskom Podunavlju (Mursa, Vučedol, Vinča, Starčevo, Viminacium) i Gradski muzej u Vršcu te okolna nalazišta koja je istraživao Milleker. Organizatori tog studijskog putovanja bili su Ferenc Tompa iz Budimpešte, Balduin Saria iz Ljubljane, Miodrag Grbić iz Beograda (Medaković 2008, 48; Gačić 2005, 15).

[133] U katalogu izložbe posvećene Feliksu Millekeru (Medaković 2008, 53-55) nabrojano je više od 40 različitih Millekerovih terenskih radova. U kontekstu topografskih istraživanja svakako moramo skrenuti pažnju na Millekerovu arheološki kartu Banata koju je kompletirao 22 godine da bi na kraju iznosila više od 500 strana (Milleker 1887–1909; Medaković 2008, 25).

naselja i nekropole u Vatinu – eponimnog nalazišta srednjebronzanodobne regionalne kulture.

Drugi muzeji su kasnijeg datuma: Pančevo (1923), Niš (1932), Novi Sad (1933), Šabac (1933), i njihov doprinos razvoju arheologije je u periodu do Drugog svjetskog rata ostao vrlo skroman i u principu se nisu bavili arheologijom, što zbog skromnih sredstava što zbog nemanja stručnjaka za tu nauku.

Savremena srpska arheologija (1945 –)

Srpska arheologija, slično kao i nacionalne arheološke škole u drugim nekadašnjim jugoslovenskim republikama, napravila je najveći napredak tek nakon Drugog svjetskog rata i to najizrazitije u pogledu širenja institucionalne mreže na regionalnim nivoima i upošljavanja puno većeg broja arheologa. Značajno je bilo i kako i od kuda nastaviti sa razvojem arheologije iz predratnog perioda. Za arheologije svih zemalja koje su nastale iz nekadašnje Jugoslavije možemo reći da su u početnim decenijama institucionalizacije arheologije njihove institucije bile toliko snažne koliko su snažni i značajni bili glavni arheolozi. Svima je zajedničko da je arheologija u predratnom periodu bila nauka od nekolicine stručnjaka i u najvećoj mjeri je upravo lično o njima zavisio razvoj arheologije. Njihove lične biografije, politički i društveni utjecaj, lični interesi pa i neke od ličnih karakternih osobina znale su imati puno veći utjecaj na tok discipline nego u nešto brojnijim naučnim zajednicama.

Djelovanje tih faktora je vrlo indikativno ako posmatramo kako se arheologija promijenila poslije Drugog svjetskog rata. Ako smo Sloveniju, koju su u periodu od 1941. do 1945. *de facto* napustili svi, sem jednog profesionalnog arheologa, naveli kao primjer izrazitog personalnog i konceptualnog diskontinuiteta, a Hrvatsku kao primjer gdje je takav kontinuitet bio najbolje očuvan, Srbiju bismo mogli smjestiti negdje između ova dva krajnja pola. Glavnu, bar personalnu, polugu kontinuiteta predstavljao je u prvim poslijeratnim godinama tada već poprilično ostarjeli M. Vasić koji je bio ponovo aktiviran da obnovi nastavu arheologije na Univerzitetu u Beogradu. Potencijal za kontinuitet je predstavljao i Miodrag Grbić kojemu je poslije dvije-tri godine „suspenza“ zbog lojalnosti vladi Milana Nedića bilo omogućeno da se vrati na značajna istraživačka mjesta i nastavi svoj rad u Arheološkom institutu. No, ni Vasić, najviše zbog velike

starosti, ali svakako i razlaza sa svojim najznačajnijim studentima oko pitanja Vinče i razvoja prethistorije na Balkanu i Podunavlju, pa ni Grbić zbog političkih razloga, nisu mogli preuzeti vodeću ulogu u reformi arheologije u poslijeratnoj Srbiji.

Ako želimo bolje razumjeti razvojne putanje arheološke discipline u tom periodu u Srbiji moramo taj problem posmatrati iz više perspektiva. Prva i po našem mišljenju možda najznačajnija perspektiva je daljnja institucionalizacija arheologije. Samo sa uspješnim širenjem mreže arheoloških institucija na regionalnim i lokalnim nivoima i specijalizacijom tih institucija arheologija je mogla prevazići uslove „discipline nekoliko pojedinaca" gdje lične biografije mogu značajno utjecati na njen razvoj. Tek razvijen i razgranat sistem sposoban je amortizirati takve efekte i omogućiti kontinuitet rada i institucija.

Kao ilustraciju navešćemo Sloveniju; 1945. godine ostala je praktički bez arheologa i potrebna je bila promptna intervencija vodećih i politički najjačih naučnih institucija (npr. Univerzitet i Akademija nauka i umjetnosti) da se u Sloveniju dovedu arheolozi iz drugih sredina koji su mogli postaviti nacionalni sistem ove nauke na više razine. Da su u tome bili uspješni pokazuje činjenica da kada je u periodu između 1967. i 1969. Univerzitet u Ljubljani ostao bez svih profesora arheologije zbog smrti Josipa Korošeca i Josipa Klemenca i udaljavanja Franca Staréa iz nastave, struka je bila već toliko snažna da je mogla vrlo brzo kompenzirati nedostatak profesora sa naučnicima iz drugih institucija, odnosno drugih republika.[134] Tako nešto nekoliko decenija ranije jednostavno nije bilo moguće. Kada je Walter Schmid 1909. morao napustiti Provincijalni muzej u Ljubljani, taj muzej je ostao bez arheološkog stručnjaka sve do pred kraj 1920-ih, a time i cijela Kranjska.

Već smo spomenuli da je Srbija (bez Vojvodine), u poređenju sa Slovenijom i Hrvatskom, imala puno slabije razvijenu mrežu urbanih i industrijskih centara i da je Beograd bio daleko najveći i najrazvijeniji ekonomski i industrijski centar u zemlji.[135] Takva strukturna neuravnoteženost je još snažnije podupirala

[134] Iz Narodnog muzeja su došli Jože Kastelic i Stane Gabrovec i u cjelini preuzeli glavne predmete iz prethistorijske i antičke arheologije), dok su iz Hrvatske došli kao gostujući profesori Zdenko Vinski, Marin Zaninović, kasnije i Branko Marušić.

[135] Ako izuzmemo Vojvodinu gdje je prije rata najveći grad bila Subotica sa oko 100.000 stanovnika, drugi najveći grad u Srbiji – Niš imao je pred Drugi svjetski rat oko sedam do osam puta manje stanovnika od Beograda, negdje oko 40.000.

centralizaciju u upravljanju zemljom koju je u prvim poslijeratnim decenijama nametnuo vladajući režim. Na arheološkom području to je značilo veliku koncentraciju personala, finansijskih i drugih materijalnih sredstava u nekoliko nacionalnih ustanova u Beogradu (Arheološki institut, Univerzitet, Narodni muzej, Zavod za zaštitu spomenika kulture). Osnivanje regionalne mreže muzeja i službe za zaštitu kulturnog naslijeđa počinje tek u kasnim 1950-im, paralelno sa pojačanom industrijalizacijom i urbanizacijom Srbije i pojačanim ekonomskim rastom nekoliko centara u „unutrašnjosti". Pri tome, u velikom broju slučajeva u tim regionalnim centrima prije rata skoro da nije postojala nikakva institucionalizirana lokalna domaća tradicija arheologije. Sa izuzetkom vrlo rijetkih muzeja sa aktivnim arheolozima (npr. Vršac) gotovo sve druge arheološke institucije koje su bile osnovane ili obnovljene nakon Drugog svjetskog rata počele su se profesionalno baviti arheologijom *ab ovo*.

Za razliku od veoma malog broja lokalnih muzeja osnovanih u „unutrašnjosti" Srbije prije Drugog svjetskog rata,[136] regionalni i lokalni muzeji u većim gradovima počeli su se osnivati krajem 1940-ih i 1950-ih: Kikinda (1946), Užice (1947), Pirot (1947), Leskovac (1948), Prokuplje (1948), Kragujevac (1949), Priština (1949, prvi muzej u tadašnjoj pokrajini Kosovo), Čačak (1951), Kruševac (1951), Zaječar (1951), Valjevo (1951), Smederevo (1950), Jagodina (1954), Vranje (1960). Brojni od njih na početku možda na početku još nisu imali arheologa, ali su se i ta mjesta uskoro kompletirala. U 1970-im Srbija već ima relativno dobro institucionalno „pokrivenu" arheologiju i na regionalnom nivou.

Proces „regionalizacije" može se vidjeti i u službi za zaštitu arheološke baštine. Iako je Srbija donijela jedan od prvih zakona u Jugoistočnoj Evropi za zaštitu kulturnog naslijeđa (1844. godine je bio izdat *Dekret o zaštiti spomenika drevnosti*, 1881. donijet je još jedan takav zakon), na operativnom nivou ipak nije došlo do formiranja efikasnije javne konzervatorske službe sve do nakon Drugog svjetskog rata. Tu moramo ponovo spomenuti Miodraga Grbića koji je znatno doprinio osnivanju Gradskog zavoda za čuvanje starina pri Muzeju grada Beograda, koji

[136] Prvi muzeji osnovani su u Vojvodini za vrijeme austrougarske vladavine: u Vršcu (1882), Somboru (1883), Subotici (1895), Sremskoj Mitrovici (1895) i Zrenjaninu (1906). Posebno je u muzeju u Sremskoj Mitrovici arheologija bila najvažniji aspekt zbog radova u rimskom gradu Sirmiumu. Jedini „arheološki" muzej na teritoriji Srbije u tom periodu osnovan je u Požarevcu 1895. zbog velikog broja atraktivnih pronalazaka koji su poticali iz obližnjeg rimskog grada Viminaciuma (prijestolnica rimske provincije Gornje Mezije). Svi drugi „arheološki" muzeji daleko su kasnijeg datuma, iz 1920-ih i 1930-ih – Pančevo (1923), Niš (1932), Novi Sad (1933), Šabac (1933).

je *de facto* bio jedina operativna ustanova na konzervatorskom području u Srbiji prije Drugog svjetskog rata, ali jednostavno prekasno ustanovljena da bi imala kakav jači učinak.

Slično kao i u drugim jugoslovenskim republikama odmah poslije Drugog svjetskog rata pristupilo se i u Srbiji osnivanju modernije i efikasnije konzervatorske službe. Zavod za zaštitu i naučno proučavanje spomenika kulture sa sjedištem u Beogradu osnovan je 1947. godine, a u saglasnosti sa autonomnim statusom Vojvodine u Novom Sadu osniva se 1951. i Pokrajinski zavod. Ova dva zavoda su sve do početka 1960-ih bile jedine konzervatorske ustanove u Srbiji, koje su, da bi mogle djelotvorno obavljati svoje poslove, morale tijesno sarađivati sa regionalnim i lokalnim muzejima za potrebe terenskog operativnog rada i nadzora nad spomenicima. Početkom 1960-ih počinje formiranje regionalnih jedinica konzervatorske službe. U prvom talasu formirani su zavodi za zaštitu spomenika kulture u Beogradu (1960; za područje grada), Sremskoj Mitrovici (1961), Kraljevu (1965), Nišu (1966) i Kragujevcu (1966). Drugi talas osnivanja zavoda dešava se u 1980-im kada se otvaraju zavodi u Subotici (1980), Smederevu (1981) Novom Sadu (1983, za područje grada) i Valjevu (1986). Kompletiranje regionalne mreže dovršava se sa formiranjem jedinica zavoda koje nastaju u Vojvodini, u Pančevu (1993) i Zrenjaninu (2003).[137]

Uz širenje regionalne mreže ustanova veliki infrastrukturni pomaci napravljeni su i u glavnim nacionalonim arheološkim institucijama u Beogradu. Zamišljen kao glavna nacionalna institucija u čijem je domenu strateško planiranje razvoja arheologije i izvođenje glavnih nacionalno najvažnijih istraživačkih projekata 1947. godine osnovan je Arheološki institut pri Srpskoj akademiji nauka i umetnosti (SANU). Model centralnog, odnosno nacionalnog naučno-istraživačkog instituta nije imao prethodne tradicije već je bio zamišljen po sovjetskom modelu organizacije naučnog rada i institucionalne hijerarhije, gdje su takvi instituti bili na vrhu institucionalne piramide i bili odgovorni za strateški razvoj nauke.

[137] Postoji još jedna ustanova ovog tipa – Pokrajinski zavod za zaštitu spomnika kulture Priština, sa sjedištem u Leposaviću. Taj zavod je nastao u poslijednjim godinama tokom procesa osamostaljenja Kosova, čiju državnost Srbija ne priznaje. U tom kontekstu su se neke srpske institucije (npr. Univerzitet, određene javne ustanove i sl.) pozivale na formalni kontinuitet sa prethodnim pokrajinskim institucijama i oformile svoja privremena sjedišta izvan Kosova odnosno u dijelovima Kosova u kojima je većinska srpska lokalna uprava. Djelatnost zavoda u Leposaviću nam nije preciznije poznata kao ni podaci o njegovom trenutnom statusu. Na službenoj internet stranici Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture Srbije među regionalnim jedinicama nema zavoda iz Leposavića

Takav model su u tadašnjoj Jugoslaviji najviše slijedili u Sloveniji i Srbiji, pa i u Hrvatskoj, ali u manjoj mjeri. Prvi zadatak instituta bila je organizacija i koordinacija lokalnih stručnjaka i izgradnja vlastitog tima arheoloških eksperata. Uz to je išla i izrada srednjoročnih i dugoročnih planova razvoja. U tome je institut bio vrlo uspješan i za manje od dvije decenije okupio je *de facto* najveću ekipu arheologa, ne samo u Srbiji, već i u cijeloj bivšoj Jugoslaviji, zapošljavajući više od 20 profesionalnih istraživača.[138] Na užem stručnom planu najznačajniji projekat instituta u prve dvije decenije bila je izrada arheološke karte Srbije – projekta koji se decenijama smatrao glavnim konceptualnim instrumentom za razvoj arheološke nauke i konzervatorske službe, i koji je već imao prethodnika u međuakademijskom projektu *Arheološke karte Jugoslavije* iz 1930-ih.[139] Tako je već 1951. godine bio objavljen prvi popis arheoloških nalazišta, čiji su autori bili Milutin Garašanin i Draga Garašanin i koji je 1953. i 1956. bio dopunjen puno opširnijom publikacijom Arheološkog instituta u dva toma.[140]

U 1950-im i 1960-im Arheološki institut je sve više rastao i značajno pomagao razvoju drugih ustanova u Srbiji. Njegovi članovi nisu samo preduzimali istraživačke projekte na glavnim lokalitetima u zemlji, već su bili i predavači na Univerzitetu u Beogradu, dok su na regionalnom i lokalnom nivou sve uspješnije koordinirali rad tih institucija, a prilično su pridonijeli i zapošljavanju arheologa u njima, pa su te ustanove na taj način mogle preduzimati sve značajnije arheološke projekte. Institut je odigrao važnu ulogu u poboljšavanju rada konzervatorske službe. Ta služba, najprije organizirana samo na nacionalnom nivou, da bi od 1960-ih i sama počela razvijati svoju regionalnu mrežu, u početnim godinama personalno još nije bila sposobna izvoditi veće zaštitne radove, pa su te radove u velikoj mjeri izvodili upravo arheolozi sa instituta. Logično je, da je u kontekstu jake centralizacije u cijeloj državi u prve dvije decenije nakon Drugog svjetskog rata, agenda Instituta zapravo bila i nacionalna agenda u srpskoj arheologiji.

138 O počecima djelovanja arheološkog instituta pri SANU vidjeti u Bošković (1968).

139 Projekat u kojem su veliku ulogu imali Balduin Saria i Miodrag Grbić bio je zamišljen po tada najboljim standardima arheološke topografije i kartografije (o tome vidjeti u Novaković 2003, 228 – 229). Projekat je bio prekinut zbog Drugog svjetskog rata (izašle su samo karte za dva područja u Sloveniji: Ptuj, Rogatec, i dva područja u Makedoniji – Bitola i Kavadarci), ali se u promijenjenoj metodološkoj i organizacionoj formi obnovio u poslijeratnoj Jugoslaviji.

140 Milutin Garašanin i Draga Garašanin, *Arheološka nalazišta u Srbiji*, Prosveta-Beograd 1951; *Arheološki spomenici i nalazišta u Srbiji, Knjiga 1, Zapadna Srbija*; *Arheološki spomenici i nalazišta u Srbiji, Knjiga 2, Istočna Srbija*, Arheološki institut, Srpska akademija nauka, Beograd 1953, 1956.

Vodeći stručnjaci instituta, zajedno sa arheolozima sa Univerziteta u Beogradu i sve razvijenijeg Zavoda za zaštitu spomenika kulture, bili su veoma svjesni odgovornosti i svoje uloge (pa i institucionalne moći) i uspjeli u dvije decenije uspostaviti puno stabilniju infrastrukturu na nacionalnom i regionalnom nivou.

Unutar SANU postojala je još jedna ustanova koja je krajem 1960-ih počela intenzivnije djelovati na polju arheologije – Balkanološki institut. Preteča ovog instituta bio je Institut za balkanske studije koji je bio osnovan 1934. U to vrijeme prevashodno je bio usmjeren na proučavanje historije, lingvistike, kulture Balkana, pa i arheologije (Palavestra 1999–2000, 16). U prijeratno vrijeme institut nije imao zaposlenih arheologa, ali je nudio određene instrumente za arheološka istraživanja. Tako je Miloje Vasić često objavljivao svoje radove u časopisima instituta u 1930-im, posebno u *Revue internationale des Études balkaniques*, koji je bio prilično internacionalan po karakteru i spoljnim saradnicima.[141] Institut je bio zatvoren 1941. i ponovno obnovljen 1969. pod imenom Balkanološki institut. Arheološka istraživanja su dolaskom Nikole Tasića koji je u institutu vremenom okupio manji tim arheologa, dobila značajno programsko usmjerenje. Balkanološki institut na arheološkom području nije razvijao neki poseban profil, odnosno akademski identitet, već je djelovao na sličnom području kao i mnogo veći Arheološki institut.

Od kraja 1950-ih znatan razvojni napredak osjetan je i na Univerzitetu u Beogradu. Drugi svjetski rat za više godina prekinuo je nastavu arheologije zbog zatvaranja Univerziteta što su neki od tadašnjih profesora i stručnjaka pokušali kompenzirati nekim drugim oblicima nastave.[142] Nastava arheologije ponovno je uspostavljena 1947. ali je u to vrijeme glavni problem bio vrlo malobrojan nastavnički kadar,

[141] Drugi autori objavljivani u 1930-im bili su sljedeći:: N. Vulić, Rudolf Egger, Tadeusz Zelinsky, Guiglielmo Ferrero, Ronald Syme, Carl Patsch, Marin Nilsson, R. Marić, Karl Kerényi, Charles Dilles, Georgije Ostrogorski, Alexander Solovjev, Vladimir Moshin, Franz Delger, Ivan Skazov. Druga veoma utjecajna publikacija bila je monografija *Knjiga o Balkanu* (1936-1937) gdje su među autorima bili Mihail Rostovcev, Charles Piccard, Paul Kretschmer i drugi (Palavestra 1999–2000: 21–23).

[142] Ipak, uprkos suspenziji koju su proglasili Nijemci, nastavnici i studenti arheologije su organizirali neke kurseve, predavanja i diskusije s profesorima (uglavnom sa M. Vasićem) u privatnim kućama i drugim institucijama da očuvaju neki nivo nastave i društvene mreže „profesionalaca" iz arheologije kojih je tada bilo malo. Isto tako za ove studente organizovan je nezvanični „kurs o muzejima" koji je trajao tri semestra, nakon čega je slijedio ispit. Neki studenti učestvovali su i u iskopavanjima Beogradske citadele (Kalemegdan) kojima je rukovodio Ahnenerbeov arheolog Wilhelm Unverzagt 1942. O njemačkom SS uredu za istraživanje naslijeđa – „Ahnenerbe" i njegovim aktivnostima u Srbiji i na Balkanu vidjeti Katel (2006); o ličnim iskustvima sa ovih „privatnih" kurseva vidjeti intervjue sa M. Garašaninom (koji je bio jedan od ovih studenata) vidjeti Babić S. i Tomović 1994; također Milinković 1998:435).

uz Vasića koji je bio pozvan iz penzije i reaktiviran na Seminaru za arheologiju, 1947. godine zaposlio se Branko Gavela (1914–1994), klasični filolog po obrazovanju, kao Vasićev asistent za prathistorijsku arheologiju. Tek poslije Vasićevog definitivnog odlaska 1955. počinjeni su prvi veći koraci u modernizaciji i širenju arheologije na Univerzitetu. Godine 1954. bila su uvedena dva nova predmeta: Slovenska arheologija koju je predavao Jovan Kovačević, historičar, i Arheologija Bliskog istoka koju je predavao Dušan Glumac (1899–1980), bivši profesor na Fakultetu bogoslovije, student Univerziteta u Minhenu i Lajpcigu.[143] Pomoć u nastavi u to vrijeme nudili su i stručnjaci iz Arheološkog instituta, pa je tako 1957. Milutin Garašanin imenovan za profesora klasične arheologije. U sljedećih pet godina, do 1962. kada su se arheološke katedre udružile u Odjelenje za arheologiju, na Univerzitet su došla četiri nova nastavnika: prethistoričar Dragoslav Srejović (1931–1996), klasični arheolog Aleksandrina Cermanović-Kuzmanović (1928–2001), Savo Tutundžić (1928) za arheologiju Bliskog istoka i Vojislav Jovanović za srednjovjekovnu arheologiju. Tako je već sredinom 1960-ih beogradsko odjeljenje za arheologiju bilo najbrojnije po nastavnom i istraživačkom kadru u poređenju sa univerzitetima u Sloveniji, Hrvatskoj i Makedoniji. Trend rasta nastavio se i u sljedećim godinama pa je negde sredinom 1980-ih oko 40 % ukupnog nastavnog i istraživačkog kadra u arheologiji u Srbiji bilo vezano za Odsjek za arheologiju na Univerzitetu u Beogradu.

Širenje Odjeljenja za arheologiju dovelo je do osnivanja dviju jedinica od 1970-ih nadalje: Arheološke zbirke i Centra za arheološka istraživanja. Arheološka zbirka bila je osnovana već 1929. (Lazić 1998a) na osnovu sporazuma između M. Vasića i Charlesa Hydea, koji je finansirao iskopavanja u Vinči, i po kojemu su svi nalazi sa vinčanskih istraživanja donirani Filozofskom fakultetu. Kasnije, osnivanjem arheologije kao autonomne discipline i posebne organizacione jedinice na Filozofskom fakultetu, zbirka je uključena u Odjeljenje za arheologiju. Njeni glavni zadaci bili su restauracija predmeta, publiciranje i prezentacija arheoloških nalaza, kao i pomoć u podučavanju studenata praktičnim vještinama u radu sa arheološkim predmetima. Druga jedinica, Centar za arheološka istraživanja, osnovan je 1978. (Lazić 1998b) sa ciljem koordinacije istraživačkih projekata i infrastrukture Odjeljenja za arheologiju. Pokretač tog centra bio je Dragoslav

[143] Za više detalja o historiji Odsjeka za arheologiju na Univerzitetu u Beogradu vidjeti Milinković i Tasić (1990) i Milinković (1998).

Srejović. Značajan zadatak Centra bio je i razvoj specijalnih arheoloških područja, kao što su palaeobotanike, analize faune, itd. za potrebe arheoloških istraživanja. Uskoro, ovaj centar, vodio je brojne veće projekte (pogotovo D. Srejović) i postao neka vrsta univerzitetskog „dvojnika" Arheološkog instituta pri SANU.

Relativno pogodne društvene i ekonomske okolnosti, povećane investicije u nauku i kulturu od kraja 1950-ih dalje, i veliki trud ključnih protagonista u organizaciji i provođenju arheoloških radova stvorili su od Beograda sredinom 1980-ih jedan od najvećih i najznačajnijih arheoloških centara u ovom dijelu Evrope. U to vrijeme više od 80 profesionalnih arheologa zaposleno je u institucijama u glavnom gradu, što je predstavljalo više od 60 % svih profesionalnih arheologa u Srbiji (i oko 15 % svih arheologa u nekadašnjoj Jugoslaviji).

U vrijeme ubrzanog razvoja arheologije u Srbiji paralaleno se povećava i međunarodna saradnja i sa tim i reputacija srpske arheologije. Stanje na tom području u periodu prije Drugog svjetskog rata bilo je relativno dobro. Vinča je bila veliko ime među prethistorijskim nalazištima Evrope pa je pobuđivala znatno interesovanje ne samo za istraživanje Vinče već i neolitika koji je sa nekim drugim otkrićima (npr. Starčevo) pokazivao vrlo veliki potencijal za istraživanje najstarijih zemljoradničkih zajednica u Evropi i procesa neolitizacije. Uz Vasića i Nikola Vulić i Miodrag Grbić bili su naučnici međunarodne reputacije koji su bili česti gosti na kongresima u drugim zemljama i u stranim publikacijama. U Srbiji i Makedoniji su povremeno gostovali i strani istraživački timovi iz Velike Britanije, SAD i Njemačke. Sa izbijanjem Drugog svjetskog rata i promjenom režima poslije 1945. došlo je do prekida tih starih međunarodnih mreža. Pored toga, 1945. godine umro je Nikola Vulić, a i Vasić zbog velike starosti, ali i određene „samoizolacije" zbog nepristajanja na drugačije interpretacije Vinče i prethistorije Balkana i Podunavlja nije više mogao biti „pravi Gesprachspartner" sa međunarodnom arheološkom zajednicom. Jedini koji je u priličnoj mjeri sačuvao svoje predratne mreže i na njima mogao graditi nove bio je Miodrag Grbić, ali koji neko vreme još nije mogao u punoj snazi djelovati u poslijeratnoj Srbiji. Dodatna otežavajuća okolnost bio je i prilično rigidan režim u tadašnjoj Jugoslaviji koji je zahtjevao vrlo dugotrajne i komplikovane administrativne postupke za rad stranih istraživačkih timova. U tom kontekstu treba navesti i vrlo slabu ekonomsku situaciju u kasnim 1940-im i 1950-im godinama u Jugoslaviji,

pa možda čak i neke ideološke prepreke.[144]

Stanje se počinje znatno popravljati od početka 1960-ih nadalje. U tom kontekstu potrebno je na prvom mjestu upozoriti na već prilično izgrađenu i osnaženu mrežu institucija i na određen broj novih arheologa koji su postajali sve poznatiji u međunarodnim krugovima, koji su mogli djelovati kao punopravni sugovornici u međunarodnoj arheološkoj diskusiji. Glavne gravitacione tačke oko kojih se oblikovala međunarodna saradnja predstavljala su značajna nalazišta u Srbiji. Neka od njih su takav status imala već od ranije (npr. Vinča, Starčevo, Sirmium, Viminacium), a uz njih su se pojavljivala i nova vrlo atraktivna nalazišta koja su zaokupljala pažnju međunarodnih krugova (npr. Lepenski Vir). Najveći dio međunarodne saradnje koordinirao je Arheološki institut, a glavne teme tih istraživanja su bile rana prethistorija (neolitski i eneolitski periodi), rimski gradovi (Viminacium, Sirmium) i palate (Caričin grad, kasnije i Gamzigrad).

Međunarodna saradnja sa stranim timovima na istraživanjima u Srbiji vrlo brzo je rasla pa je skoro nemoguće nabrojati sve projekte, a još teže lične angažmane stranih arheologa u srpskim ekipama. Zato ćemo u ovom pregledu izdvojiti neke od najvećih i najznačajnijih više za ilustraciju istraživačkih tema i provinijencije stranih istraživača. Harvardski univerzitet i Kalifornijski univerzitet u Berkeleyu vodili su zajedničke projekte s Narodnim muzejem i Arheološkim institutom na lokalitetima vinčanske kulture u Selevcu (1976–1978) i Opovu (1983–1984. zajedno s Institutom za istoriju iz Novog Sada), dok je Bruklinski koledž iz Njujorka (Brooklyn College, CUNY) sarađivao u velikom projektu arheološke topografije prethistorijskih lokaliteta u dolini Donje Morave. U 1980-im počinje sa njemačkom ekipom iz Slobodnog univerziteta u Berlinu istraživanje bronzanodobne naseobine u Feudvaru u Vojvodini.[145] Među

[144] Usprkos relativno velikim teškoćama u uspostavljanju međunarodne saradnje u tadašnjoj Srbiji i Jugoslaviji, bilo bi pogrešno navoditi ideološke razlike kao jednu od glavnih prepreka. Činjenice jasno govore da su već od početka 1950. godina jugoslovenski arheolozi počeli odlaziti na specijalizacije u inostranstvo (npr. Njemačku, Austriju, Francusku), i da su učestale posjete inostranih arheologa, najčešće istraživača i univerzitetskih profesora). Tako se M. Grbić usavršavao u Parizu 1955. i Londonu 1957. godine, France Stare i Stane Gabrovec iz Slovenije boravili su u 1950-im u Minhenu i Tibingenu, a relativno vrlo brojni su bili i odlasci na naučne kongrese.

[145] Ruth Tringham i Dušan Krstić, Selevac: *A Neolithic Village in Yugoslavia*. (Neolitsko selo u Jugoslaviji) (s Dušanom Krstićem). University of California, Los Angeles 1990; Ruth Tringham, Bogdan Brukner, Barbara Voytek, *The Opovo Project: A Study of Socioeconomic Change in the Balkan Neolithic*, Journal of Field Archaeology, Vol. 12, No. 4 (Winter, 1985), pp. 425–444; Arthur H. Bankoff and Frederick A. Winter, *The Morava Valley Project in Yugoslavia: Preliminary Report* 1977.–1980., Journal of Field Archaeology, Vol. 9, No. 2 (Summer, 1982), pp. 149–164. Hänsel B. – Medović P. (Hrsg.), Feudvar I Das Plateau von Titel und die Šajkaška – Titelski

rimskim gradovima za međunarodne timove najzanimljiviji je bio Sirmium koji je već imao dugu tradiciju lokalnih istraživanja i lokalni muzej od 1946. godine dalje. Prvi međunarodni projekat u tom gradu bila je jugoslavensko (srpsko) - američka saradnja s Univerzitetom Denison iz Ohaja i Univerzitetom iz Njujorka (1969–1971), te Smitson Institutom iz Vašingtona (1968–1972). Vođa tih međunarodnih projekata sa srpske strane bio je Miodrag Grbić. Međunarodna istraživanja u Sirmiumu nastavila su se 1973. do 1975. s francuskim partnerima, Muzejem Louvre i Francuskom školom iz Rima.[146] Nešto kasnijeg datuma su srpsko-francuska istraživanja na ranovizantijskom lokalitetu u Caričinom gradu (Iustiniana Prima) (Mano-Zisi 1979; Duval, Popović 1984) dok se u posljednje dvije decenije intenzivno istražuje i Gamzigrad (u saradnji s Berlinskim univerzitetom) i Viminacium (saradnja s Državnim univerzitetom Njujorka iz Olbanija (Albany), SAD).

Događaj koji je na prijelazu iz 1960-ih u 1970-te bio svakako najznačajniji u promociji srpske, ali prije svega tadašnje jugoslovenske arheologije bio je 8. kongres Međunarodne unije za prethistorijsku i protoistorijsku arheologiju (*Union internationale des sciences préistoriques et protoistoriques; UISPP*), najveće svjetske organizacije arheologa koja je bila ustanovljena 1931. Skup organizovan 1971. godine bio je do tada daleko najveći arheološki naučni skup u Jugoslaviji, na kojem se okupilo više stotina arheologa i drugih naučnika iz cijelog svijeta. Taj skup je bio organizovan u koordinaciji svih tadašnjih glavnih arheoloških institucija u Jugoslaviji. Za organizaciju kongresa bio je odgovoran Nacionalni organizacioni odbor kojem je predsjedavao Grga Novak iz Jugoslovenske (danas Hrvatske) akademije znanosti i umjetnosti, koji je ujedno bio i predsjedavajući cijelom kongresu. U nacionalnom organizacionom odboru sudjelovali su najznačajniji arheolozi iz svih tadašnjih jugoslovenskih republika. Pošto je riječ o zajedničkom projektu, kongres tematski više spada u posljednje poglavlje ove knjige, o jugoslovenskoj arheologiji. Na ovom mjestu bismo naveli samo neke podatke koji su relevantni za srpsku arheologiju. Arheolozi is Srbije sa 13 objavljenih referata u zborniku radova[147] bili su najzastupljeniji od svih tadašnjih jugoslovenskih arheologa. Iz ostalih republika objavljeno je 8 referata

plato i Šajkaška, PAS Band 13, Kiel 1998.

146 Vidjeti seriju *Sirmium* koju je objavio Arheološki institut, Beograd (1971–1982).

147 *Actes du VIIIe Congres International des Sciences préistoriques et protoistoriques*, Beograd 1973, tom 1-3.

(2 slovenačkih autora, 4 hrvatskih i 2 makedonskih). Brojke se čine dosta logične, pošto su srpski arheolozi bili domaćini skupa, a i tematski je skup bio izrazito orijentisan na teme iz prethistorije, koje su bile relativno dobro razvijene u srpskoj arheologiji.[148] Među srpskim izlagačima bili su, možemo reći, svi tadašnji značajni srpski prethistoričari srednje generacije: Milutin i Draga Garašanin, Bogdan Brukner, Borislav Jovanović, Dragoslav Srejović, Branko Gavela.[149]

Glavno promotivno djelo bilo je publiciranje IV, posebnog (plavog) toma akta skupa, tako nazvanog po boji korica. U njemu su bile publikovane osnovne informacije o svim arheološkim institucijama i kratke prezentacije najznačajnijih arheoloških nalazišta u pojedinim republikama. Ovaj tom je izašao za vrijeme skupa, dok su ostala tri toma sa referatima izašli dvije godine kasnije. Iako se bez sumnje radilo o vrlo značajnom događaju, pomalo iznenađujuće je, da taj skup i njegov veliki promotivni značaj nije u kasnijim godinama bio često spominjan. U domaćoj literaturi postoji vrlo malo zapisa i komentara o tom skupu. Svakako bi bilo vrlo zanimljivo saznati okolnosti i aktivnosti koje su prethodile izboru Beograda za 8. kongres UISPP, jer se uz tu organizaciju i njene kongrese često vežu značajni (politički) događaji u svjetskoj arheologiji.[150]

Konceptualna obnova: izlazak iz Vasićeve sjene

Da bi bolje shvatili procese infrastrukturnog razvoja i modernizacije srpske arheologije potrebno je ukazati i na neke značajne promjene u njenom konceptualnom razvoju. Konceptualna rekonstrukcija srpske arheologije započela je neposredno poslije Drugog svjetskog rata i išla je uporedo sa sličnim promjenama u arheologijama u drugim jugoslovenskim republikama; ustvari, u

[148] Samo 2 sekcije (6. i 7) od 7 bile su posvećene grčko-rimskom razdoblju i ranom srednjem vijeku.

[149] Uz njih referate su objavili još R. Vasić, Đ. Mano-Zisi i D. Piletić u 6. sekciji, a J. Kovačević i zajednički rad V. Jovanović i Lj. Vuksanović u 7. sekciji; Z. Letica objavila je referat u 3. (paleolitsko-mezolitskoj sekciji) (vidi u *Actes* 1973).

[150] UISPP je proživljavao veoma burne godine pred Drugi svjetski rat, kada je organizacija bila pred raspadom zbog političkih stavova njemačkih i italijanskih arheologa; 1940. godine kongres je trebalo da se održi u Budimpešti ali je zbog rata otkazan, Budimpešta je 1949. godine bila zamišljena kao mjesto gdje bi se UISPP ponovo obnovio, ali je kongres bio opet otkazan i održan iduće godine u Cirihu. Godine 1985. trebalo je da se održi kongres u Southamptonu u Velikoj Britaniji, ali se zbog odluke nacionalnog organizatora da ne dozvoli učešće arheologa iz Južnoafričke Republike (tada je bio na snazi embargo UN na saradnju sa JAR zbog aparthejda) kongres raspao na dva djela. Učesnici koji su se slagali sa organizatorom oformili su novu svjetsku arheološku organizaciju WAC (World Arhaeological Congress), dok je UISPP organizovao svoj kongres 1987. godine u Mainzu.

velikoj mjeri radilo se o prilično sinhronizovanom procesu koji je čak bio puno širi, pa ga možemo promatrati i u drugim evropskim zemljama sa daleko dužom tradicijom arheologije.[151] No u tom procesu ipak postoje i određene lokalne konjunkture u srpskoj arheologiji koje su jednako bitne za razumijevanje glavnih razvojnih promjena.

Od velikog trija prijeratne arheologije (N. Vulić, M. Vasić, M. Grbić) najutjecajniji je svakako bio Vasić, iako poslije 1945. ne više i najaktivniji. Sa smrću N. Vulića (1945) srpska antička arheologija i antička historija izgubile su međunarodno referentnog stručnjaka, pa je na tom području došlo do određene stagnacije, sve negdje do početka 1960-ih godina, kada je vodeću ulogu u antičkoj historiji preuzela Fanula Papazoglu, profesorica na Univerzitetu u Beogradu. M. Grbić, iako vrlo kvalitetan i međunarodno priznat stručnjak, bavio se većim brojem istraživačkih tema, od prethistorije pa sve do antike i srednjeg vijeka, i nije uspio oblikovati neku jasnu i homogeniju školu, što je svakako uspjelo Vasiću koji se vrlo rano nametnuo kao dominantna ličnost u srpskoj arheologiji, prije svega prethistorijskoj, i takav status sačuvao sve do pred kraj aktivnog rada.[152] Njegov znameniti *faux pas* – interpretacija Vinče kao jonske kolonije – i decenijama dugo ustrajanje na toj tezi u velikoj ga je mjeri izoliralo od tadašnje međunarodne zajednice prethistoričara, što je naravno imalo negativnog utjecaja i na razvoj prethistorijske arheologije u Srbiji.[153]

Iako se već 1947. godine na Univerzitetu u Beogradu zaposlio Branko Gavela kao Vasićev asistent za prethistorijsku arheologiju, Gavela nije bio takvog naučnog profila da bi već u to vrijeme mogao mijenjati glavni pravac i aksiome Vasićeve ideje prethistorije Balkana, čak je u svojim ranim djelima i prihvaćao

[151] Drugi svjetski rat zbog količine žrtava i materijalne štete, genocidnog obračunavanja sa „nižim" narodima, rasama i nepoželjnim klasama, definitivno se usjekao u svijest čovječanstva kao trauma poslije koje je bilo potrebno na novo promisliti sve temeljne ideje o čovjeku, njegovom bitku, kulturi, historiji i razvoju. Takva misaona i duhovna klima zahtijevala je dublju refleksiju i traženje novih promišljanja razvoja i u arheologiji. Način i metodi sa kojima se objašnjavala (starija) historija za legitimaciju ideoloških i političkih ciljeva jednostavno nisu bili više prihvatljivi.

[152] Po pitanju autoriteta i utjecaja M. Vasića u srpskoj arheologiji vidjeti ogled A. Palavestre (2013).

[153] Poznato je Vasićevo suprotstavljanje idejama nekih od svojih najznačajnijih studenata (npr. M. Garašanina i D. Aranđelović (Garašanin), koje je dovelo do toga da su oba išla doktorirati u Ljubljanu kod Josipa Korošeca koji je sredinom tridesetih godina isto tako bio Vasićev student i koji je već bio ostvario određenu karijeru u Zemaljskom muzeju do 1944, i odmah poslije rata, 1946. i 1947. preuzeo glavnu ulogu u rekonstrukciji slovenačke arheologije.

neke njegove bitne ideje.[154] Kao mnogo značajniji pokazao se Milutin Garašanin (1920–2002), Vasićev predratni student, koji je profesionalnu karijeru započeo 1947. u Muzeju grada Beograda, da bi poslije jedne godine prešao u Narodni muzej, a 1950. u Arheološki institut. Te godine je i doktorirao u Ljubljani sa disertacijom *Hronologija vinčanske grupe* koju je odbranio kod Josipa Korošeca. Godine 1957. postao je profesor na Univerzitetu u Beogradu (*de facto* je naslijedio M. Vasića, iako je nominalno imao mjesto profesora klasične arheologije) i na tom mjestu ostao sve do kraja svoje izuzetno bogate profesionalne karijere. Palavestra (2013, 685) vidi upravo u M. Garašaninu predvodnika grupe Vasićevih predratnih studenata (D. Aranđelović, A. Benac, J. Korošec) koji su započeli svoje nove karijere *„kao posljedica otpora Vasićevim idejama, što je kulminiralo u zajedničkoj kritici jonske kolonije"* (Palavestra 103, 685), objavljenoj u *Glasniku Zemaljskog muzeja u Sarajevu* (Korošec, Benac, M. Garašanin, D. Garašanin 1951)[155].

M. Garašanin se svakako nije ograničio samo na korekciju hronologije vinčanske kulture, odnosno datacija i interpretacija neolitika, već je vrlo dalekopotezno uvodio puno modernije koncepte i metode u prethistorijskoj arheologiji koji su imali velikog odjeka i u široj jugoslovenskoj zajednici arheologa. Pri tome svakako moramo uzeti u obzir jednu vrlo značajnu činjenicu, da modernizaciju arheologije u poslijeratnim godinama u tadašnjoj Jugoslaviji možemo u mnogo čemu vidjeti i kao generacijski projekat. Glavni nosioci modernizacije: J. Korošec, J. Kastelic, S. Gabrovec u Sloveniji, M. Suić, D. Rendić, Miočević, Z. Vinski u Hrvatskoj, M. Garašanin u Srbiji, A. Benac u Bosni i Hercegovini, pripadali su grupi mlađih naučnika, koji su, kada su zaposjeli značajna mjesta u nacionalnim arheološkim ustanovama, imali između 30 i 40 godina. Svi su uglavnom došli na mjesta, koja su prije njih držali njihovi profesori, odnosno značajne ličnosti iz prijeratne arheologije, od kojih su mnogi ili umrli, napustili Jugoslaviju ili se morali povući u „drugi plan" zbog lojalnosti ratnim okupacionim vlastima. Taj „vakuum" je na svoj način omogućio novoj generaciji da sa više slobode postavljaju svoje sisteme arheologije. M. Garašanin (Babić S., Tomović 1996, 91-93) je tu situaciju opisao ovim rječima:

[154] Palavestra (2013, 687, fusnota 2) ukazuje na Vasićevu ideju o paralelnom toku neolita, eneolita i bronzanog doba u Podunavlju na početku 1. milenijuma p. n. e. u Gavelinom doktoratu o multiperiodnom nalazištu Židovar (Gavela 1952, 59-62).

[155] M. Garašanin je prvu kritiku objavio već 1949. godine u *Istorijskom glasniku* (Garašanin 1949).

Srećna je konstelacija bila što je, ako se ne varam, 1949. godine, organizovano veliko iskopavanje u Ptuju, pod Korošecevim rukovodstvom… Ta iskopavanja organizovana su kao školska, organizovalo ih je savezno Ministarstvo za kulturu – ne znam kako se to tada tačno zvalo, to se menjalo svakih par mjeseci. Tu se okupio jedan broj mladih jugoslovenskih arheologa. Iz Srbije smo bili Rastko Rašajski, Jova Kovačević, Mirjana Ljubinković, Branko Gavela, Draga i ja. Iz Bosne je došla Irma Čremošnik koja je postavljena za kustosa u Zemaljskom muzeju. Iz Hrvatske bili su Duje Rendić, Zdenko i Ksenija Vinski, Stipe Gunjača, Ivo Petrićoli koji se posle sasvim orijentisao na istoriju umetnosti. Iz Slovenije je bio Korošec, koji je vodio iskopavanja, a sa njim je bila Paola Korošec. Od mlađih ljudi bio je France Stare. Iz Makedonije koja još nije imala kadrove, Dušanka Vučković, tada direktor Arheološkog muzeja. Nisam siguran da li je bila i Blaga Aleksova. To je bila, u stvari, velikim delom ekipa onih koji su u celoj Jugoslaviji bili na neki način već vezani za arheologiju i pokušavali nešto da stvore. Ta iskopavanja trajala su mesec dana i tu smo vrlo mnogo diskutovali...

…Od starije generacije, u stvari je jedini Grga Novak sa nama sarađivao. Miloje Vasić se distancirao od svih tih aktivnosti. Uostalom, relativno brzo je umro. Viktor Hoffiller se sasvim povukao, kao i Mihovil Abramić. Rajko Ložar i Balduin Sarija su emigrirali…

Među idejama koje su promijenile ideju prethistorijske arheologije u Centralnoj Evropi bile su ideje koje je razvijala grupa prethistoričara okupljena oko Gera Merharta na Univerzitetu u Marburgu na Lani koja je uspjela odmah poslije Drugog svjetskog rata oblikovati koncept prethistorijske arheologije koji je utemeljen na izrazito pozitivističkim stavovima. Na taj način se pokušalo „očistiti" arheologiju spekulativnih i nekritičkih interpretacija kossinovske škole, koja je dominirala u prijeratnoj njemačkoj arheologiji.[156] Takav Merhartov koncept kao i ideje njegovih učenika koji su u svojim studijama često posmatrali upravo prethistoriju Balkana i Podunavlja u 1950-im dobijale su sve više odjeka i u jugoslovenskim

[156] *„Merhart se strogo držao materijalne kulture, samog predmeta i objekta koji mu je osnovni izvor historijske spoznaje. Sa preciznom analizom arheološkog predmeta, odnosno objekta, sa njegovim tačnim opisom, međusobnom komparacijom kompletne sakupljene građe objasnio je njegov postanak, njegove promjene, nestajanje, njegovu rasprostranjenost, puteve njegovog širenja. Tako stečenu spoznaju Merhart je želeo pretvoriti u historijski govor. S opisanom analizom materijalne kulture opredijelio je regionalne grupe, 'kulture' u arheološkom smislu. Kultura je u prethistorijskom svijetu nosilac dešavanja, rezultat socijalnih, znači historijskih tvorevina. U nastajanju, promjenama, propadanju kulture, u međusobnim odnosima pojedinih kultura, u njihovom širenju, nalazi se opredjeljiva historija koju može pokazati arheolog svojom građom… Merhart je svojim metodom prirodno nastavljao Rajnekea – vremensko i prostorno opredjeljenje mu nisu više konačni cilj, već sredstvo za historijsku spoznaju. Sa druge strane, ta je teoretska šema već nasilje nad građom. Taj otpor nije samo naučni, već i visoko etički. Njemačka prethistorijska arheologija je za vrijeme Hitlera sa Rajnhartom u Kossinovoj metodološkoj varijanti postala dio nacionalsocijalističke ideologije. Merhart je ustao protiv toga i napustio profesorsko mjesto u Marburgu… Tako je spasio Rajnekeov pozitivizam – svi totalitarni režimi su protiv faktografije jer su im činjenice manje značajne od njihove ideološke istine…"* (Gabrovec 1984, 5; prevod P. Novaković)

arheologijama. Tome su u velikoj mjeri pomogle i posjete njemačkih arheologa, W. Dehna, J. Wernera, G. Kossacka kao i studijski boravci jugoslovenskih arheologa u Njemačkoj (najprije slovenačkih, sredinom 1950-ih, a kasnije i iz drugih republika). M. Garašanin je bio glavni promotor tih ideja u srpskoj arheologiji, i na njima je i zasnivao svoj arheološki *credo*. Upravo s aplikacijom merhartovskih metoda i kategorija bilo je moguće konstruktivno promijeniti zastarjele, često previše spekulativne teze i interpretacije starijih autora. Slučaj Vinče i M. Vasića je samo najeklatantniji primjer u tom smislu i svakako ne jedini. Jedan od glavnih prioriteta, kojemu je M. Garašanin (često sa suprugom Dragom) posvetio veći dio svog naučnog opusa negdje do sredine 1970-ih bilo je uspostavljanje hronološkog i kulturno-tipološkog sistema prethistorije centralnog Balkana (šireg prostora Srbije i Makedonije) [157] od neolitika do željeznog doba. Njegova bibliografija posvećena tim problemima vrlo jasno odslikava njegovo sistematsko izgrađivanje cjelokupne slike i strukture prethistorije Srbije i susjednih područja zbog čega je i stekao reputaciju vrhunskog eksperta za balkansku arheologiju te postao član brojnih međunarodnih naučnih udružeja kao što su Njemački arheološki institut, Bavarska akademija nauka, Austrijski arheološki institut, Italijanski institut za prethistoriju i Slovenačka akademija nauka i umjetnosti itd.

M. Garašanin je u prvim poslijeratnim godinama pokušao doprinijeti modernizaciji i na području slovenske arheologije, koja je, sa izuzetkom Hrvatske, bila najnerazvijenije arheološko tematsko područje u tadašnjoj Jugoslaviji. Ubrzan razvoj slovenske arheologije bio je jedan od najznačajnijih prioriteta u jugoslovenskim arheologijama poslije rata. Zajedno s Jovanom Kovačevićem, profesorom srednjovjekovne arheologije na Univerzitetu u Beogradu, objavio je jednu od prvih monografija o slovenskoj materijalnoj kulturi u Jugoslaviji (M. Garašanin, J. Kovačević 1950) koja je bila zamišljena kao jedan od temeljnih arheoloških priručnika za taj period u Jugoslaviji. Naravno, takav projekat nije bio motivisan samo potrebom za razvojem slovenske arheologije, već je bio uslovljavan i unutrašnjim i vanjskim političkim okolnostima i faktorima.

[157] Garašanin, Milutin: *Arheološka nalazišta u Srbiji* (sa D. Garašanin), Prosveta Beograd 1951; *Hronologija Vinčanske grupe*, doktorska disertacija na Univerzitetu u Ljubljani; Neolithikum und Bronzezeit im Serbien und Makedonien, *Bericht der Römisch-Germanisch Kommission* 39, Berlin-Frankfurt 1958, 1–130; Chronologische und ethnische Probleme der Eisenzeit auf dem Balkan, *Atti del VI Congresso Internazionale delle scienze preistoriche e protostoriche* I, Firenze Sansoni ed. 1962, 179–195; The Neolithic in Anatolia and the Balkan, *Antiquity* 35, Cambridge 1961, 246–280. *Praistorija na tlu SR Srbije*. Srpska književna zadruga, Beograd, 1973. Za kompletnu bibliografiju M. Garašanina – oko 350 radova – za kompletnu bibliografiju M. Garašanina vidjeti Miletin (1989–1990).

Na unutrašnjem planu to je bila ideologija bratstva i jedinstva jugoslovenskih naroda koju je jako promovisao vladajući komunistički režim i koji je za tu ideologiju tražio historijske dimenzije i legitimiziranje, a na spoljnom planu glavni motiv bila je potreba da se historijskim (tj. arheološkim) argumentima odgovori na teritorijalne zahtjeve susjednih država, odnosno njihove „historijske" interpretacije.[158] Monografija Garašanina i Kovačevića napisana je u vrijeme veoma uzavrele političke situacije (pitanje granice sa Italijom, poseban status Slobodne teritorije Trsta i pitanje Istre i Slovenačke Primorske; otvoren sukob sa Staljinom i drugim državama informbiroovskog bloka, otvorena pitanja slovenačke manjine u Austriji, jugoslovenska podrška komunističkom pokretu u grčkom građanskom ratu…). U to vrijeme, Merhartov kritički koncept analize materijalne kulture još nije bio u potpunosti razvijen i primjenjen u jugoslovenskim arheologijama i niti ga je M. Garašanin još usvojio, pa je način posmatranja etnogeneze bio, generalno govoreći, još podosta kossinijanski, uključujući i sve simplifikacije i redukcije društvenih i kulturnih kategorija, korišćenih u analitičkom i konceptnom aparatu. To je, možemo reći, bio slučaj i sa monografijom M. Garašanina i J. Kovačevića o materijalnoj kulturi Južnih Slovena. Bogo Grafenauer (1916–1995), vodeći slovenački medijevalista, jasno je ukazao na brojne probleme u pogledu pojednostavljene arheološko-historijske metodologije i, shodno tome, na neutemeljene konstrukcije i interpretacije, koje nisu zadovoljavale moderne istoriografske standarde (Grafenauer 1951, 170–174). Ipak, uprkos kritici Grafenauera i nekih drugih historičara, monografija Garašanina i Kovačevića služila je kao značajan udžbenik za generacije studenata arheologije u Jugoslaviji, a bilo je potrebno gotovo 20 godina da se primjene kritičnije metode i razvije kritičnija arheologija Slovena.[159] Da proučavanje Slovena još i danas sadrži političke note i da je riječ o latentnom političkom pitanju, pokazalo se u kontekstu nedavnih ratova u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Kosovu, i sukobima u Makedoniji. Tu se ponovo pokazala privlačnost „jednostavnih i efikasnih metoda u etnogenezi" (za takve primjere u Srbiji vidjeti u Babić S. (2002, 318).

---

[158] Razvoj slovenske arheologije navodi se među glavnim prioritetima u Rezoluciji Prve konferencije jugoslovenskih arheologa u Niškoj Banji 1950. godine (o zaključcima i dokumentima ove konferencije vidjeti J. Korošec 1950).

[159] U tom smislu značajnu ulogu je imao hrvatski arheolog Zdenko Vinski koji je svojim radovima *de facto* uspostavio korektnije standarde na tom području i koji je neposredno, svojim profesorskim radom, utjecao na mlađe generacija arheologa u Sloveniji i Hrvatskoj.

Druga veoma utjecajna figura u srpskoj poslijeratnoj arheologiji bio je Dragoslav Srejović (1931–1996) koji je došao u prvi plan u srpskoj arheologiji negdje krajem 1960-ih i kojeg možemo posmatrati i kao svojevrstan komplementarni pandan Milutinu Garašaninu. Način kako je tekao njegov profesionalni *cursus* i sticanje međunarodne reputacije umnogome se razlikuje od Garašaninovog. Srejović je bez sumnje bio vrlo kvalitetan arheolog koji se, slično kao i Garašanin, bavio brojnim arheološkim temama, ali se njegov pristup bitno razlikovao. Garašanin je decenijama gradio sistem srpske i balkanske prethistorijske arheologije na detaljnom analitičkom radu baziranom na strogo pozitivističkim polazištima, dok je Srejović u svom pristupu iskazivao drugačije kvalitete – izuzetnu intuiciju, eklektičnost i svakako vrhunsku sposobnost organizacije. Ako se ime Milutina Garašanina u srpskoj arheologiji veže uz temeljne tipo-hronološke studije i definiciju glavnih kulturnih grupa, Dragoslav Srejović je neposredno povezan sa otkrićem nekih od najatraktivnijih nalazišta na Balkanu – Lepenskim Virom i Gamzigradom. [160]

U poređenju s M. Garašaninom i njegovom insistiranju na striktnim hronološkim, tipološkim i unakrsno-kulturološkim poređenjima, Srejovićeve arheološke interpretacije bile su izvan tipičnog „kulturnog historicizma" Garašaninove škole (Babić S. 2002,313). Srejović je posmatrao arheološku praksu kao „umjetnost otkrivanja ljudske kulture iz prošlosti" i nikada nije eksplicitno obrazložio svoj koncept arheološke interpretacije koji je ostao veoma intuitivan i implicitan po karakteru.[161] Karijeru je započeo kao prethistoričar. Doktorirao je 1964. godine i sljedeće godine postao profesor na Odjeljenju za arheologiju Univerziteta u Beogradu. Njegov prvi veliki ulazak na međunarodnu arheološku arenu povezan je sa otkrićem Lepenskog Vira, kasnomezolitskog i rano neolitskog lokaliteta u Đerdapskoj klisuri otkrivenog prilikom izgradnje elektrane na Đerdapu. Srejović je na Đerdapu vodio relativno dugotrajna istraživanja (1965–1970) u kojima je uspio pokazati doista spektakularne nalaze koji su znatno utjecali na promjene u interpretaciji neolitizacije jugoistočne Evrope. Sam lokalitet Lepenskog Vira sadrži više desetina jedinstvenih manjih kućnih objekata trapezoidnog tlocrta na samoj obali Dunava, s ognjištima, oltarima, grobovima ispod poda i malom

[160] Engleski časopis Independent je u nekrologu Srejovića označio kao arheologa zlatnih ruku (*„the archaeologists with golden fingers"*). Vidjeti u: http://www.independent.co.uk/news/obituaries/obituary-professor-dragoslav-srejovic-1315345.html (20.12.1996).

[161] Srejović je sam u nekoj prilici opisao svoj pristup kao „poetsku" arheologiju (Babić S. 2002:313).

kamenom plastikom, koja se pokazala jedinstvenom u širem regionalnom i hronološkom kontekstu sedmog i šestog milenijuma prije nove ere.[162]

Drugo nalazište koje je još dodatno proslavilo Srejovića je Gamzigrad. Veliki kompleks rimskih ruševina bio je poznat već sredinom 19. vijeka kada je Felix Kanitz tokom svojih posjeta lokalitetu 1860. i 1864. godine izradio prve crteže tog nalazišta. Srejović je početkom 1970-ih započeo velika istraživanja i poslije decenije i po pokazao da se na tom mjestu radi o Galerijevoj carskoj palati (*Felix Romuliana*), jednom od arhitektonsko najlepših objekata na centralnom Balkanu. Značaj njegovih istraživanja je bio toliko veći jer se radilo o rijetkom namjenskom tipu arhitekture koji je bio podizan samo za vrijeme tetrarhije na prijelazu iz 3. u 4. vijek n. e. i koji je i zbog toga bio svrstan na listu svjetske baštine UNESCO-a (Srejović 1983; Srejović, Lalović 1991).

Bilo bi potpuno pogrešno posmatrati Srejovića i njegovu ulogu u razvoju arheologije u Srbiji samo kroz njegova najznačajnija otkrića. Srejović jeste zbog tih otkrića stekao veliku međunarodnu reputaciju što je dosta djelotvorno znao da upotrebi u promociji arheološke baštine Srbije i arheološke nauke uopšte. U široj javnosti u Srbiji od 80-ih godina nadalje, Srejović je praktično postao sinonim za arheologiju u popularnim medijima, a posebno su bili popularni njegovi leksikološki projekti (npr. Srejović 1997). Srejović je bio vrhunski organizator i po redu veličine broj njegovih istraživanja u Srbiji (i Crnoj Gori) uvrštava ga u sam vrh srpske arheologije. Na Filozofskom fakultetu je 1978. godine osnovao Centar za arheološka istraživanja (Lazić 1998b) koji je uskoro prerastao u značajnu instituciju u terenskim istraživanjima.[163]

M. Garašanin i D. Srejović bili su najistaknutije ličnosti u srpskoj arheologiji u periodu od 1970. do 2000. koje su svaki na svoj način bitno doprinijele razvoju savremene srpske arheologije. No sa sve intenzivnijim zapošljavanjem i specijalizacijom arheologa na Arheološkom institutu, Narodnom muzeju i na Univerzitetu značajna razvojna dostignuća dali su i drugi stručnjaci. Prethistorijska arheologija u Srbiji je svakako napredovala velikim koracima i pored Garašanina

[162] Od brojnih studija i publikacija izdvajaju se dvije „klasične": Dragoslav Srejović, *Lepenski Vir*, Beograd 1969; Dragoslav Srejović i Ljubinka Babović, *Umetnost Lepenskog Vira*, Beograd 1983.

[163] Od 1980. do 1996. Srejović je, uglavnom u okviru tog centra, vodio više od 30 terenskih projekata u Srbiji i Crnoj Gori. Popis njegovih terenskih projekata je objavljen u Lazić (1997b), kao i njegova bibliografija (Lazić 1997, 74-83). O evaluaciji Srejovićevog rada u arheologiji vidjeti i *Rad Dragoslava Srejovića* (1998; 2003).

i, kasnije Srejovića, svakako zaslužuju značajno mjesto i Nikola Tasić (1932) sa Balkanološkog instituta pri SANU, Bogdan Brukner (1931–2006) sa Instituta za izučavanje historije Vojvodine u Novom Sadu (kasnije prešao na Univerzitet u Novom Sadu) koji su većinu svojih istraživačkih radova posvetili arheologiji neolitika i eneolitika. Potrebno se osvrnuti i na Borislava Jovanovića koji je zajedno sa N. Tasićem i B. Bruknerom bio koautor značajne sinteze o prethistoriji Vojvodine (Brukner B., Jovanović B., Tasić Ni. 1974), koja je izašla godinu dana poslije Garašaninove sinteze o prethistoriji Srbije (Garašanin 1973) i istraživač koji je napisao prve ključne tekstove o ranoj metalurgiji u Jugoslaviji (Jovanović B. 1971).

Antička arheologija koja je prije Drugog svjetskog rata sa Vulićem i Grbićem bila puno razvijenija i vrlo kompetentan partner u međunarodnom kontekstu, poslije rata se neko vrijeme nije uspjela povratiti na stari nivo. Grbić je nekako pokušavao održavati kontinuitet prijeratnog kvaliteta, no neko vrijeme vjerovatno nije imao mogućnosti za opsežnije projekte niti je mogao imati veću moć u strateškim odlukama glavnih ustanova u Srbiji. Kvalitet radova na području antičke historije i arheologije počeo je rasti sa Fanulom Papazoglu, koja je u 1960-im preuzimala ulogu referentne historičarke za grčko i rimsko razdoblje, a na odjeljenju za arheologiju, gdje su do tada izrazito prevladavali prethistoričlari, antičku (klasičnu) arheologiju počela je početkom sedamdesetih godina predavati Aleksandrina Cermanović Kuzmanović (1928–2001). U svojoj karijeri nije vršila veća terenska istraživanja i uglavnom se ograničavala na studije određenih tipova materijalne kulture antičkog perioda, epigrafije i analize antičkih umjetničkih objekata. Značajna je bila njena saradnja sa Dragoslavom Srejovićem sa kojim je 1979. objavila leksikološko djelo (*Rečnik grčke i rimske mitologije*; Srejović, Cermanović Kuzmanović 1979) koje je do danas izašlo u više izdanja. Sa formiranjem novih arheoloških ustanova izvan Beograda i tu su se formirali značajni stručnjaci. Među specijalistima za antičku materijalnu kulturu značajno mjesto imala je Olga Brukner iz Novog Sada, čije je djelo o rimskoj keramici u Panoniji (O. Brukner 1981) dugo vremena bilo referentno djelo na tom području i među najčešće konsultovanim djelima o antičkoj keramici u Jugoslaviji.

Srednjovjekovna arheologija duže vrijeme nije imala tako razvijenih sistemskih instrumenata (tipologije, hronologije, referentnih zbirki i korpusa) kao što su to imale prethistorijska i antička arheologija koje su imala dužu tradiciju

i brojnije stručnjake. Na Univerzitetu u Beogradu se 1954. godine uvodi nov predmet – Slovenska arheologija, kojeg će od 1955. predavati Jovan Kovačević (1920–1988), historičar po osnovnom obrazovanju. Svoju karijeru je započeo u Narodnom muzeju u Beogradu (1944–1948) i nastavio u Istorijskom institutu SANU i 1955. prešao na Filozofski fakultet. Kovačević je autor pionirskih studija o slovenskoj materijalnoj kulturi, među kojima istupa studija o nakitu (Kovačević 1949; 1950) a njegov najpoznatiji rani rad je monografija o materijalnoj kulturi Južnih Slovena u koautorstvu sa M. Garašaninom (M. Garašanin, J. Kovačević 1950.). Od njegovih kasnijih radova posebno je značajna monografska sinteza o arheologiji i historiji varvarske kolonizacije na jugoslovenskom prostoru (Kovačević 1960.).[164] Kovačević je, slično drugim stručnjacima za arheologiju srednjeg vijeka u drugim republikama, morao istraživati na prilično nerazvijenom području kome su u prvim decenijama poslije Drugog svjetskog rata nedostajali brojni ključni instrumenti, kao što su tipologija i hronologija referentnih oblika slovenske materijalne kulture, jasnija distinkcija do materijalne kulture vizantijske, odnosno kasnoantičke provinijencije i nedostatak podataka o naseobinskoj slici u ranom srednjem vijeku. A ne smijemo zaboraviti da je arheologija ranih Slovena bila tema sa većom političkom težinom, što je značilo još veći pritisak na nosioce razvoja te arheološke specijalizacije da uspostave korektan kritički i kategorijalni naučni aparat.

U sedamdesetim i osamdesetim godinama 20. vijeka razvoj arheologije u Srbiji, slično kao i u drugim tadašnjim jugoslovenskim republikama, napredovao je velikim koracima na praktično svim poljima – akademskom, muzejskom i na području službe zaštite kulturne baštine. To možda najbolje ilustruje činjenica da je od 1971. do 1988. došlo do izuzetnog rasta infrastrukture; broj arheoloških ustanova porastao je za 50 % sa 27 na 40, dok se broj profesionalnih arheologa u slabih dvadeset godina povećao čak za 60 %, sa 79 na 137. Takav rast ipak nije bio proporcionalan u cijeloj Srbiji. U unutrašnjosti Srbije (bez Beograda i Vojvodine) jeste bilo osnovanih više novih institucija (muzeja i zavoda), ali je više radnih mjesta otvoreno u Beogradu. Najviše su se uvećali Arheološki institut, Narodni muzej i Filozofski fakultet gdje je uz Odjeljenje za arheologiju postojala još i Arheološka zbirka te Centar za arheološka istraživanja.

[164] Za bibliografiju i kratku biografiju Jovana Kovečevića vidjeti u Jovanović V. (2003.)

U konceptualnom smislu, u 80-im godinama, srpska arheologija bila je sasvim na nivou tadašnjih škola kulturno-historijske arheologije u Srednjoj i Jugoistočnoj Evropi što se vidjelo i po velikoj reputaciji koju su imali vodeći srpski arheolozi koji su intenzivno sarađivali u međunarodnim krugovima. No, kada govorimo o međunarodnoj saradnji i upoređujemo njenu intenzivnost sa drugim zemljama u susjedstvu, ne smijemo zaboraviti da je Jugoslavija već od 1960-ih dalje bila puno otvorenija od svih tadašnjih istočnoevropskih zemalja što je izrazito olakšalo komunikaciju i saradnju sa evropskim i svjetskim arheološkim akademskim i istraživačkim centrima i prilično obimnu razmjenu i nabavku strane literature.

Mračne 1990-te

Arheologije u državama koje su bile, svaka na svoj način, uključene u ratove prilikom raspada Jugoslavije su svaka drugačije proživjele taj period. Činjenica jeste, da su se društvene i kulturne prilike i pogledi na budućnost prilično razlikovali u tadašnjim republikama – budućim državama, kao što se razlikovalo i iskustvo rata kroz koji su prošle Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Srbija i Crna Gora. U tom smislu, upoređivanje načina kako su pojedine nacionalne arheologije reagovale na radikalne društvene događaje i promjene mora biti vrlo precizno kontekstualizovano. Ipak, svima, i Sloveniji i Makedoniji, zajednički je bio veliki porast nacionalističkih ideja i zahtjeva za revidiranjem prošlosti, što je znalo imati odjeka i u arheologiji u periodu kasnih 80-ih i tokom 90-ih godina prošlog vijeka[165], a i danas se takav trend može ustanoviti u arheološkim temama i praksama, prije svega u Makedoniji i na Kosovu.

Kritička diskusija o društvenoj ulozi i odgovornosti arheologije, koja je u velikoj mjeri bila katalizovana ratovima u Jugoslaviji, najprije se razvila u Sloveniji gdje je iskustvo raspada zajedničke države bilo prilično drugačije od drugih dijelova Jugoslavije. U prilog razvoju takve diskusije išla je i već postojeća kritička distanca i refleksija koju je stvarala mlađa generacija slovenačkih arheologa okupljena oko časopisa *Arheo*, koja je u 80-im postupno, pod utjecajima teoretskih diskusija u anglo-američkoj arheologiji, pokušala razvijati i vlastiti kritički refleks. U

[165] U Srbiji sredinom 1980. u kontekstu političkih previranja na Kosovu posebno vruće »arheološko« pitanje bila je teza o ilirskom porijeklu Albanaca. O tom pitanju je tekla diskusija čak i na sjednicama Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije.

periodu 1985–2000. bilo je mnogo tema koje su urgentno zahtjevale kritičku reakciju: veliki porast pseudoarheologije, arheologija i nacionalizam, ideološke pretpostavke arheologije, koncept nacionalne arheologije, legitimisanje političkih programa i ciljeva „arheološkim" argumentima, društvena odgovornost nauke (tj. arheologije) i slično. To su bila pitanja na koja se početkom 90-ih osvrnuo i znatan broj evropskih arheologa zatečenih tako neočekivanim rasplamsavanjem nacionalnih, etničkih i religijskih sukoba na području nekadašnje Jugoslavije, nekih drugih zemalja u istočnoj Evropi i u Sovjetskom savezu.

U toj kritičkoj diskusiji, u 90-im, srpska arheologija uglavnom nije participirala, bar ne u međunarodnim forumima. Kritička diskusija koja je bila usmjerena protiv rata i dominantne politike Slobodana Miloševića bila je poprilično ograničena na manje krugove i grupe kritičnih intelektualaca, obično unutar različitih nevladinih organizacija i udruženja, „paralelnih" obrazovnih ustanova i inicijativa gdje su aktivno učestvovali i neki arheolozi. No, ipak „glavni tok" srpske arheologije ostao je u velikoj mjeri prilično pasivan. Vrlo djelotvoran način za dodatno pasiviziranje i neutralizovanje društveno kritičkih disciplina bila je zaoštrena ekonomska situacija u kojoj je distribucija osnovnih sredstava za egzistenciju i elementarno djelovanje brojnih ustanova i medija bilo pod izrazitom kontrolom vladajućeg režima.

Tome treba dodati i ekonomski embargo koji su Ujedinjene nacije proglasile za Srbiju i Crnu Goru (tada Saveznu Republiku Jugoslaviju) i važio je skoro cijelu polovinu 1990-ih. Zbog embarga i uvođenja dosta rigoroznog sistema viza za bar 5 godina bili su prekinuti skoro svi odnosi akademskih institucija sa inostranstvom, nije bilo sredstava za nabavljanje literature, putovanja na međunarodne konferencije, što se odražavalo i na vrlo slabu razmjenu kritičkih ideja sa kolegama u susjednim zemljama i Evropi. Takvu situaciju je dobro opisala Staša Babić, jedna od glavnih protagonistkinja novog kritičkog talasa u srpskoj arheologiji, u radu simptomatično nazvanom *„Still innocent after all these years? Sketches for a social history of archaeology in Serbia"* (Babić S. 2002) koji je bio verovatno prvi domaći kritički tekst objavljen u inostranoj publikaciji poslije ratova u Jugoslaviji. S. Babić (2002,318) opisuje stanje srpske arheologije u 1990-im kao „samo-marginalizaciju", povlačenje na rub aktuelnog društvenog života, gdje se nije očekivala, odnosno osjećala potreba za aktivnim javnim suprotstavljanjem političkim stavovima vladajućeg režima i isto tako

nesuprotstavljanje brojnim popularnim pseudoteorijama o „veličanstvenoj“ srpskoj prošlosti i historijskim pravima. Zapravo, u nekim slučajevima, dio „mainstream“ arheologije se aktivno uključio u revidiranje prošlosti u skladu sa ciljevima tadašnje dominantne nacionalne ideologije (Babić S. ibid.).

Sa krajem Miloševićeve vlasti, ratova u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, i na Kosovu (1999), poslije 2000. godine, srpska arheologija počinje ubrzano istupati iz izolacije. Vrlo brzo se obnavljaju prekinute veze sa inostranim partnerima i partnerima iz država, koje su nastale poslije kraja Jugoslavije. Taj proces svakako nije mogao proći bez refleksije 1990-ih. Slično kao i u Hrvatskoj gdje su se u glavnom uspjeli sačuvati temeljni standardi i integritet arheološke nauke, uprkos jakim pritiscima vlasti za stvaranje „nove i drugačije“ prošlosti, i za srpsku arheologiju bismo mogli, generalno, slično reći. U otvorenijoj atmosferi poslije 2000. uspjelo se prilično djelotvorno marginalizovati najeklatantnije primjere recentne nacionalističke instrumentalizacije arheologije počevši od pseudoarheoloških teza pa sve do „ozbiljnijih“ teorija o ranosrednjovjekovnoj etnogenezi Srba i susjednih naroda. Ključan instrument u tome bila je vrlo intenzivna komunikacija s kolegama iz susjednih i drugih zemalja. Glavnu ulogu u tome imala je mlađa generacija arheologa na Univerzitetu u Beogradu,[166] okupljena oko kritički orijentisanih profesora (S. Babić i A. Palavestra) koji su uvodili kolegijume o arheološkoj teoriji, historiji arheologije i drugim temama kritičke refleksije arheološke discipline i prakse, uključujući i vrlo kritičku refleksiju karaktera i uloge arheologije u Srbiji. U toj diskusiji,[167] između ostalog, vrlo jasno i kompetentno je analiziran nacionalistički diskurs koji je uveliko prožimao historijske nauke u Srbiji u 1990-im. Ovaj proces nije bio lak i on još uvijek traje, i ne samo u srpskoj arheologiji.

Za kraj ovog poglavlja možemo reći da je arheologija u Srbiji u velikoj mjeri

[166] Pri tome je svakako treba upozoriti da je Milutin Garašanin kao neprikosnoven autoritet u srpskoj arheologiji apelovao na njen integritet i nije želio sudjelovati u takvoj instrumentalizaciji arheologije (npr. u Babić S. i Tomović 1994., 123-125)

[167] Glavni instrument te grupe, mahom doktoranata i studenata S. Babić i A. Palavestre, postao je časopis *Etnoantropološki problemi* koji izdaje Filozofski fakultet i u kojem je više mlađih arheologa u posljednjih nekoliko godina objavilo relativno veliki korpus od nekih 40 radova koji promišljaju spoznajni proces arheologije, arheološki kategorijalni aparat, kritiku arheološkog diskursa i prakse u Srbiji, nova kritička čitanja klasika srpske arheologije i sl. (vidjeti brojeve EAP 2006, sveska 2; 2008, sveska 3, 2009, sveske 1 i 2; 2010, sveske 1 i 3; 2011, sveska 3; 2012, sveske 2 i 3; 2013, sveske 3 i 4). Možemo reći, da je to danas najpropulzivnija i najktivnija grupa (mlađih) autora na području arheološke teorije i epistemologije na području nekadašnje Jugoslavije.

odražavala sudbinu svoje zemlje. Od 1900. godine Srbija je bila uključena u tri regionalna i dva svjetska rata, a poslije svakog od njih nastupile su radikalne društvene, političke i kulturne promjene, često i smjene vodećih figura u brojnim značajnim društvenim i kulturnim ustanovama, što se neizbježno odražavalo i na arheologiju. Za vrijeme 20. vijeka Beograd je uspostavljen kao daleko najznačajniji infrastrukturni centar arheološke nauke na nacionalnom nivou, i tu poziciju drži i danas i u tom smislu je srpska daleko više centralizovana i „hijerarhizovana" u odnosu na npr. hrvatsku nauku. Arheologija se u Srbiji uglavnom razvijala unutar opšte matrice paradigme historije kulture, a u 1970-im i 1980-im ona je dosegla nivo zbog kojeg je „beogradska" arheologija bila među najrazvijenijim školama u Jugoistočnoj Evropi što se svakako temelji na prilično velikoj koncentraciji naučnika i finansijskih i drugih materijalnih sredstava u glavnom gradu. Druga strana medalje je relativno nerazvijena infrastruktura u unutrašnjoj Srbiji koja se apsolutno ne može porediti npr. sa Hrvatskom koja ima daleko najrazvijeniju regionalnu i lokalnu mrežu ustanova u kojima radi puno veći broj arheologa nego npr. u sličnim ustanovama u Srbiji. Godine 1990-te su bile godine izolacije i razvojne stagnacije u različitim aspektima arheološke prakse: ekonomskom, infrastrukturnom i konceptualnom. Istina je da su sve arheološke institucije preživjele taj period, ali su ostavljene sa skromnim resursima i potencijalima u eri „novog kapitalizma", što je posebno osjetno kod lokalnih institucija. I upravo tu po našem mišljenju leži ključni problem i odgovornost arheoloških centara u Srbiji – da pomognu u uspostavljanju puno jače mreže arheoloških institucija u „unutrašnjosti" i da u arheološku praksu uključe i subjekte koji nisu isključivo dio javnog sektora. Uspješni primjeri iz Hrvatske i Slovenije jasno pokazuju pozitivne aspekte otvaranja tržišta arheoloških istraživanja (prije svega na području preventivne arheologije) – glavni efekat nije bio zamjena javnih institucija privatnim, nego znatno, za više redova veličina, povećanje obima istraživanja i novih saznanja.

V. BOSNA I HERCEGOVINA

Slika 4. Reljefna karta Bosne i Hercegovine.

Bosna i Hercegovina rasprostire se na površini od približno 51.000 km^2, a u njoj trenutno živi oko 4,6 miliona stanovnika. Na sjeveru se prostire do rijeke Save u Panonskoj niziji, a na jugu i jugozapadu do Dinarskih planina u zaleđu hrvatske Dalmacije, regionom sa sličnim geografskim karakteristikama kao i Hercegovina.

Na istoku i jugoistoku Bosna i Hercegovina graniči sa Srbijom i Crnom Gorom. Veći dio granice sa Srbijom ide srednjim i donjim tokom Drine sve do njenog ušća u Savu, dok na jugoistoku granica sa Crnom gorom teče planinama, od Orjena na krajnjem jugu, Volujaka i Maglića do Kovač planine i Javorja. Zapadna granica sa Hrvatskom je reljefno manje izrazita, ona teče Cazinskom Krajinom, rijekom Unom i planinskim lancem Plješevice, Dinare i Kamešnice koji odvaja Bosnu i Hercegovinu od sjeverne Dalmacije.

Područja glavnih naselja nalaze se duž glavnih rijeka Bosne, Vrbasa, Sane, Drine i Neretve, koje se sve, sem Neretve, ulijevaju u Savu, dok je Neretva jedina veća rijeka koja pripada jadranskom slijevu.

U morfološkom pogledu zemlja obuhvata tri glavne zone: sjevernu zonu niže, ravničarske zemlje duž rijeke Save i njenih pritoka (Peripanonska Bosna), glavnu središnju zonu, pretežno sa planinskim i brdskim reljefom, ispresijecanim riječnim dolinama (Srednja Bosna), te krečnjačku i prilično krševitu Hercegovinu na jugu, koja se i sama dijeli na bosanskohercegovački visoki kršni prostor i nižu, više jadransku Hercegovinu. Ovde dominira ravničarska dolina donjeg toka Neretve.

Ime zemlje potiče od dvije historijske regije – Bosne koja obuhvata sjeverne i središnje regione (otprilike tri četvrtine zemlje), dok južna područja pripadaju Hercegovini. Razlika između dvije regije jasno se raspoznaje u geološkim i ekološkim karakteristikama. Granica između obje regije teče linijom planina Vran – Raduša – Vranica – Bitovnja – Bjelašnica – Treskavica – Zelengora – Maglić. Hercegovina je područje tipično za jadransko (tj. mediteransko) zaleđe sa velikim područjima golog krša i stjenovitog pejzaža sa nizom ravnijih, nižih kraških polja, sa submediteranskom i mediteranskom klimom i vegetacijom, dok Bosna više pokazuje karakteristike kontinentalnih područja, gusto pošumljenih planina ispresijecanih riječnim dolinama u centralnim dijelovima i nižim subpanonskim i panonskim terenima ka sjeveru.

U rimskom periodu Bosna i Hercegovina (bez Posavine koja se nalazila u Panoniji) bila je dio velike provincije Dalmacije koja se prostirala skoro od rijeke Save na sjeveru do Jadranskog mora na jugu i gotovo do rijeke Morave na istoku, sa prijestolnicom u Saloni kod Splita. Sve do kraja 11. vijeka na ovom se prostoru nisu razvile jače regionalne državne tvorevine. Tek u 12. vijeku Bosna

počinje oblikovati svoju vlastitu političku fizionomiju kao Bosanska kraljevina koja je dosegla vrhunac u 14. vijeku i tada kontrolisala velike dijelove obale na srednjem Jadranu. Sa dolaskom Turaka u 15. vijeku i priključenjem Bosanske kraljevine Osmanskom carstvu, počinju radikalne promjene u političkom i kulturnom smislu. Uveden je novi administrativni, vjerski i društveni poredak, zajedno sa novim sistemom vlasništva nad zemljom, vojnom organizacijom itd. Bosna je pretvorena u provinciju koja je zbog svog strateškog položaja i sveukupnog značaja zbog isturenog položaja prema hrišćanskim državama četiri vijeka uživala poseban status u osmanskoj državi. Tokom ovog perioda, zemlja je intenzivno islamizirana sa velikim dijelom stanovništva koji se preobratio u islam, daleko više nego što je to bio slučaj u Srbiji i Makedoniji.

Za vrijeme osmanskog perioda, veliki urbani centri razvili su se na središnjim područjima zemlje – Travnik, Mostar i Sarajevo – ovi gradovi postali su značajni regionalni centri trgovine i proizvodnje. Sredinom 17. vijeka Sarajevo sa više od 70.000 stanovnika postaje najznačajniji osmanski centar na zapadnom Balkanu sa prilično jakom lokalnom elitom.[168] Važno je napomenuti da je na rubu dominantnog muslimanskog kulturnog, javnog i političkog života, katoličko i pravoslavno stanovništvo, mada ekonomski i politički u nepovoljnom položaju, uspjelo očuvati veliki dio svog identiteta na lokalnom nivou.[169]

Nakon Berlinskog kongresa (1878) Bosna i Hercegovina postala je najprije protektorat Austrougarskog carstva, da bi 1908. bila zvanično priključena Carstvu kada je i dobila status provincije. Austrougarsko carstvo je tako postala jedina država u Evropi sa teritorijalnom i administrativnom provincijom u kojoj je većinu predstavljalo muslimansko stanovništvo. Pred austrijskom državom nije bio lak zadatak – oblikovati takvu politiku koja bi od stanovnika Bosne i Hercegovine (ne samo muslimanskih) napravila lojalne građane poslije više vijekova konflikata i vojnih sukoba između Austrijskog i Osmanskog carstva.

[168] Sarajevo je imalo prvu višu školu (Hanikah) za proučavanje islamske teologije, prava i filozofije koja je otvorena u 1530-im, zajedno sa univerzitetskom bibliotekom, a bila je u jednakom rangu s Medresom sultana Bajazita (univerzitet) u Istanbulu. Iz 16. vijeka potiču najljepši arhitektonski spomenici Osmanlija na Balkanu (npr. Gazi Husref begova džamija). Krajem 16. vijeka grupe sefardskih Jevreja doselile su se u Sarajevo i doprinijele ekonomskom i kulturnom prosperitetu grada i zemlje.

[169] Njihove glavne institucije u ovom pogledu bili su manastiri; posebno je Franjevački red bio aktivan na ovom polju.

Drugi veliki izazov predstavljala je društvena i ekonomska modernizacija Bosne i Hercegovine koja je bila najmanje razvijena austrijska provincija bez značajnije industrije i još uvijek u znatnoj mjeri organizovana po kasnofeudalnim principima turske države.

Austrija, koja se sedamdeset godina prije priključenja Bosne i Hercegovine proširila i na nekadašnju mletačku Dalmaciju i tako postala najjača sila na Balkanu,[170] počela je u ovoj etnički, vjerski i razvojno vrlo heterogenoj regiji izgrađivati model multietničke i multireligijske državnosti i lojalnosti habsburškoj kruni. U Bosni i Hercegovini takav model se pokazao u austrijsko-bosanskoj ideologiji koja je bila zamišljena i implementirana kao instrument izgradnje novog zajedničkog „austrijsko-bosanskog" državljanstva tri vjere i nacije. Da bi takva idelogija mogla zaživjeti bila je potrebna i velika modernizacija (tj. evropeizacija) zemlje. Austrija je *de facto* ulagala znatne napore i sredstva da bi u Bosni i Hercegovini izgradila novu provinciju po političkoj i kulturnoj matrici zapada, čime je željela značajno promijenti karakter zemlje, povećati ekonomsko blagostanje zemlje i tako osigurati odanost kruni. Uprkos tome, lokalni muslimanski, hrvatski i srpski nacionalni pokreti konstatno su se suprotstavljali takvim austrijskim pokušajima, a često su bili i međusobno suprotstavljeni. Austrijska politika definitivno je propala atentatom na austrijskog prijestolonasljednika Ferdinanda II u Sarajevu 1914. godine orkestriranog od strane srpskih nacionalista u političkoj atmosferi vrlo zaoštrenih odnosa među tadašnjim evropskim velesilama što je postalo i povod Prvom svjetskom ratu.

Nakon rata Bosna i Hercegovina je uključena u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca i administrativno podijeljena na nekoliko jedinica[171] koje su u sličnom obliku opstale do početka Drugog svjetskog rata. Nakon 1945. godine Bosna i Hercegovina je u svojim historijskim granicama nekadašnje austrijske provincije postala jedna od konstitutivnih jugoslovenskih republika, a 1971. godine sa ustavnim amandmanom vjersko-etnička zajednica muslimana dobija status

[170] Ka „balkanskom zaokretu" Austrije značajno je doprinijela i pobjeda Prusije koja je u drugoj polovini 19. vijeka postala dominantna njemačka sila u većem djelu srednje Evrope.

[171] Zapadni dio Bosne nalazio se u Vrbaskoj banovini sa glavnim gradom Banja Luka, a istočni u Drinskoj banovini čiji je glavni grad bilo Sarajevo, zapadni dio Hercegovine bio je dio Primorske banovine (Split), a istočna Hercegovina bila je u Zetskoj banovini (Cetinje). Godine 1939. sa formiranjem Hrvatske banovine u nju je ušla Hercegovina i dio srednje Bosne, dok su u smanjenom obliku još dalje postojale Vrbaska i Drinska banovina. Sa formiranjem marionetske kvislinške Nezavisne Države Hrvatske 1941. u nju je bila uključena i teritorija Bosne i Hercegovine.

naroda u Jugoslaviji (Muslimani).

Bosna i Hercegovina je etnički i vjerski znatno izmiješana zemlja. Stanovništvo je uglavnom sastavljeno od tri veće nacionalne grupe: Muslimana,[172] Srba i Hrvata, ali nijedna nacija nije imala apsolutnu većinu u zemlji. Bosna i Hercegovina je u decenijama poslije Drugog svjetskog rata, posebno između 1960. i 1980, doživjela veliki ekonomski napredak. Na područjima bogatim različitim rudama podignuta je teška industrija, praćena modernom saobraćajnom infrastrukturom i mnogim novim urbanim centrima širom zemlje. U poslijeratnom razdoblju se uz političke ubrzano razvijaju i brojne republičke institucije na području kulture, nauke i drugih vidova društvenog života, od kojih će mnoge poslije sticanja nezavisnosti prerasti u nacionalne, odnosno državne institucije u oba glavna entiteta – Federaciji Bosne i Hercegovine i Republici Srpskoj.

Nakon raspada Jugoslavije i rata koji je u Bosni i Hercegovini započeo 1992. godine i koji je bio u velikoj mjeri orkestriran od strane susjednih Miloševićeve Srbije i Tuđmanove Hrvatske, koje su htjele podijeliti Bosnu i Hercegovinu, međusobno su se podijelile i sukobile i bosansko-hercegovačke nacionalne zajednice. Državnost Bosne i Hercegovine opstala je u velikoj mjeri i zbog pritiska međunarodnih sila koje su 1996. godine uspostavile daytonski mir i današnje unutrašnje uređenje Bosne i Hercegovine. Iz tog rata zemlja je izašla znatno osiromašena, uz brojne ljudske i materijalne žrtve i veliku emigraciju. Danas se država Bosna i Hercegovina sastoji od dva veća prilično samostalna politička entiteta (Federacije Bosne i Hercegovine i Republike Srpske).[173] Federacija BiH je unutaranje podijeljena na deset kantona sa relativno velikom ekonomskom i političkom autonomijom, dok je Republika Srpska ostala centralizirano organizovana i bez većih administrativnih regionalnih jedinica, samo sa opštinama na lokalnom nivou. Ovako komplikovana ustavna i teritorijalna organizacija bila je uspostavljena zbog smirivanja rata i primarne stabilizacije, ali u današnje vrijeme znatno otežava proces razvoja i obnove države koja je još uvijek, već skoro dvadeset godina poslije rata, pod nadzorom UN-ove kancelarije Visokog predstavnika za Bosnu i Hercegovinu.

---

[172] U novije vrijeme, poslije sticanja nezavisnosti naziv „Bošnjak“‘ zamijenio je bivši naziv „Musliman“ kao oznaka nacionalne pripadnosti. Bošnjački narod je kao konstitutivni narod (zajedno sa srpskim i hrvatskim narodom) određen u preambuli Ustava Bosne i Hercegovine.

[173] K tome je potrebno dodati i Distrikt Brčko koji je zbog svog saobraćajno-strateškog položaja izuzet iz oba entiteta.

Bosna i Hercegovina je u posljednjem vijeku i pol doživjela možda najveće političke i kulturne promjene od svih zemalja nekadašnje Jugoslavije. Poslije viševjekovnog statusa dosta značajne i snažne provincije u Osmanskom carstvu, austrijsko razdoblje, iako dugo tek tridesetak godina, ostavilo je snažne tragove u kulturi. Prije svega za Bosnu i Hercegovinu mogli bismo reći da su se u njoj akumulirale različite kulturne tradicije, ponajprije tradicija osmanske kulture koju su u značajnoj mjeri dopunjavale i tradicije hrvatske i srpske nacionalne kulture, pa i tradicije šireg okruženja, koje su sve doprinosile stvaranju specifične kulturne sinteze koju nije moguće jednostavno svrstati pod uobičajene modele razvoja nacionalnih kultura u Evropi.

Starinarstvo u kasnoosmansko doba (1800–1878)

Bosna i Hercegovina je, kao što će kasnije vrijeme pokazati, arheološki izuzetno bogato i atraktivno područje. Njena pozicija na zapadnom Balkanu između Jadranskog mora i južne Panonije svrstava je među značajna kontaktna, odnosno tranzitna područja između većih geografskih cjelina u ovom djelu Evrope. Uz to njeno rudno bogatstvo, kao i bogatstvo drugih minerala (npr. soli), Bosnu i Hercegovinu svrstavaju među područja koja su vrlo rano bila poželjna za razmjene dobara na duge udaljenosti. Značaj takvih kontakata može se primijetiti već od rane prethistorije pa nadalje, bar od neolitskog perioda iz kojeg poznajemo značajna nalazišta u Butmiru, Obrama i Gornjoj Tuzli koja bogatstvom svojih nalaza svjedoče o velikim razvojnim dostignućima i potencijalu tog prostora. Od bronzanog doba nadalje u Bosni i Hercegovini počinju se razvijati veći regionalni kulturni sistemi, među kojima su u ranijoj fazi svakako najznačajnije bile cetinska i posuška kultura u pretežnom djelu Hercegovine i južne središnje Bosne, a kasnije, od srednjeg bronzanog doba nadalje, i kulturni kompleks koji se razvijao na prostoru Glasinca, na kojem su još do danas očuvane neke od najvećih kasnobronzanodobnih i željeznodobnih nekropola u ovom djelu Evrope, koje nude brojne dokaze o kontaktima ovih zajednica sa grčkim i italijanskim prostorom. Na prelasku iz prethistorijskog u rimski period u Bosni i Hercegovini već su postojale snažne lokalne plemenske zajednice koje su naseljavale na stotine gradina i sličnih naselja i bile važan faktor u tadašnjoj regionalnoj političkoj areni. Sa uključivanjem najvećeg djela današnje Bosne i Hercegovine u

rimsku provinciju Dalmaciju još više se intenzivira rudarski značaj ovog prostora i najviše kulturnih i razvojnih promjena dešava se u Hercegovini, u širem zaleđu Salone i Narone.

Uprkos velikom potencijalu za arheološka istraživanja, počeci arheološke nauke u Bosni i Hercegovini znatno se razlikuju od početaka arheologije u susjednim zemljama. Naravno, zbog viševjekovne pripadnosti srednjovjekovnom i novovjekovnom osmanskom i muslimanskom kulturnom miljeu ne može se očekivati sličan razvoj kao u zemljama koje su temeljile svoje arheološke, odnosno antikvarske tradicije na renesansnom i prosvetiteljskom kulturnom kontekstu, kao što je slučaj u susjednoj Hrvatskoj, niti se počeci arheološke djelatnosti ne mogu tako očito povezivati sa rađanjem nacionalnih pokreta, kao što je to bio slučaj, na primjer, u Srbiji i Makedoniji, koje su bile pod istom vlašću kao i Bosna i Hercegovina, i koje su ideju nacionalnog u velikoj mjeri legitimisale i na historiji i historijskim narativima iz vremena prije dolaska Turaka.

U Bosni i Hercegovini u nacionalnom i kulturnom smislu nije došlo do tako radikalne promjene elita kao u drugim balkanskim zemljama koje su bile pod turskom vlašću. Iako dolaskom Austrijanaca domaće elite iz turskog perioda nisu bile više toliko politički jake, ipak su očuvale znatan utjecaj u brojnim kulturnim i religijskim vidovima društvenog života. Drugačiji je slučaj sa hrvatskom i srpskom zajednicom. U austrijskom periodu još nisu mogle doći do jače političke moći zbog dominantne austro-bosanske ideologije, ali već poslije Prvog svjetskog rata i uključavanja Bosne i Herecegovine u Kraljevinu SHS situacija se za njih znatno promijenila.

Počeci arheologije i način kako se ova nauka uspostavila u Bosni i Hercegovini su odličan primjer takve situacije. U osmanskoj kulturi koja je u Bosni i Hercegovini bila dominantna sve do dolaska Austrije antikvarska, odnosno arheološka djelatnost bila je od manjeg značaja nego u susjednim hrišćanskim zemljama. Sa izuzetkom određenih aktivnosti franjevaca[174] iz Bosne i Hercegovine, teško bismo mogli govoriti o nekoj značajnoj lokalnoj antikvarnoj tradiciji. Veće interesovanje i za lokalne i nacionalne antikvitete i u Bosni i Hercegovini postaje

[174] Nakon dolaska Osmanlija, Katolička crkva se povukla iz zemlje i ukinula svoju tradicionalnu adminsitrativnu strukturu. Jedina organizirana katolička klerikalna struktura koja je preostala u zemlji bili su Franjevci kojima je data neka vrsta misionarskog statusa da nastave rad u Bosni i Hercegovini. Nasuprot tome Srpska pravoslavna crkva bila je za vrijeme osmanskog perioda daleko više fragmentirana.

vidljivo tek porastom nacionalnih pokreta na Balkanu.

Na pitanje zbog čega je interes za arheologiju i antikvarstvo bio mnogo manji u osmanskoj kulturi još uvijek nemamo pravog odgovora. Činjenica jeste da je osmanska kultura drugačije reflektirala stariju historiju i njene materijalne ostatke, pogotovo onu prije vremena dolaska Turaka u Evropu. Ali i tu je potrebno prije donošenja brzih zaključaka uzeti u obzir činjenicu da je taj aspekt razvoja arheološke misli u islamskim zemljama još uvijek poprilično neistražen, što je svakako slučaj i sa svim balkanskim zemljama pod osmanskom vlašću. Na regionalnom, odnosno lokalnom nivou, pogotovo na graničnim područjima osmanske države, gdje su se u kulturnom razvoju miješale domaće tradicije sa tradicijama susjednih zemalja, pogotovo među neislamskim stanovništvom, znali su se pojavljivati brojni sadržaji i elementi koji bacaju nešto drugačije svjetlo na kulturnu historiju arheologije.

Tek u najnovije vrijeme objavljena je prva značajnija studija o historiji starinarstva i prvim arheološkim praksama u Bosni i Hercegovini u pozno osmansko doba (Kaljanac, Križanović 2012) i kao praktično jedini takav tekst ta studija je naš glavni bibliografski izvor. Kaljanac i Križanović među ranim tradicijama koje su inicirale arheološki interes za Bosnu i Hercegovinu (i u njoj) navode dvije glavne komponente: strane putopisce, odnosno istraživače, i lokalnu djelatnost franjevačkog reda. Među najznačajnijim stranim putopiscima ispostavlja Ami Bouéja (1794–1881), austrijsko-francuskog geologa koji je svoja posmatranja i spoznaje sa brojnih putovanja po osmanskim zemljama na Balkanu predstavio u knjizi *La Turquie d'Evrope* (Boué 1840). Za Bosnu i Hercegovinu koju je posjetio u tri navrata (1836, 1837. i 1838. godine) Boué najčešće navodi stare (srednjovjekovne) arhitekturne spomenike (tvrđave, mostove i sl.) koje često (inače pogrešno) pripisuje Rimljanima, što čini i sa stećcima. Kaljanac i Križanović (2012, 241) među stranim putopiscima pominju i Aleksandra Fjodorovića Giljferdinga (1831–1872), ruskog lingvista koji je za vrijeme svog boravka u BiH 1857. godine naveo nekoliko arheoloških lokaliteta, o kojima je informacije dobijao od lokalnog stanovništva koje je očito bilo upoznato sa njihovom historijskom vrijednošću. Među stranim putopiscima svakako najznačajnije mjesto zauzima kasnije znameniti arheolog Artur Evans (1851–1941) koji je posjetio Bosnu i Hercegovinu prije nego je započeo svoju karijeru arheologa gdje se proslavio otkrićem Knososa i kretske minojske civilizacije.

Artur Evans, koji je u mlađim danima često djelovao kao neka vrsta slobodnog agenta britanske vlade na područjima većih političkih i nacionalnih prevrata u jugoistočnoj Evropi (npr. na karpatskom području 1872. godine, gdje je prvi put došao u kontakt sa turskim stanovništvom) u tom duhu je tri godine kasnije posjetio i Bosnu i Hercegovimu (1875) kada se rasplamsavala velika buna protiv Turaka, i svojim izvještajima utjecao na britansku vladu da aktivnije politički pomogne domaće slovensko stanovništvo u borbi za osamostaljenje. Nedugo poslije svojih putovanja, 1876. i 1878. godine, izdao je dva teksta u kojima je opisao svoja putovanja i među ostalim spomenuo i neke od historijskih i arheoloških spomenika iz Bosne i Hercegovine.[175] Posebno mjesto zauzima njegov treći tekst koji je izašao 1883. godine i u cjelini je posvećen arheološkim i historijskim temama šireg balkanskog i jadranskog prostora – *Antiquarian Researches in Illyricum* (Evans 1883; 1885). U tom djelu koje je puno sistematičnije strukturisano Evans, u svojevrsnoj kombinaciji putopisa i arheološke topografije, predstavlja šire područje Dalmacije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine. U tekstu su predstavljene i neke od najranijih topografskih karata sa arheološkim, prije svega rimskim, nalazištima na području srednje Bosne i Hercegovine (oko dvadesetak nalazišta) i ucrtanim trasama rimskih puteva. Upravo duž rimskih puteva, odnosno glavnih komunikacija, Evans je strukturisao svoje topografske opservacije, gdje je prostor Bosne i Hercegovine predstavljen u poglavljima II (*Notes on the Roman road-lines – Siscia, Salonae, Epitaurum, Scodra*) i III (*Notes on the Roman road-line from Salonae to Scupi, and on the municipal sites and mining centres in the old Dalmatian and Dardanian ranges*). Inače, Evans znatno preciznije pokriva obalno područje Ilirika, te je zato među bosanskohercegovačkim regijama najbolje predstavljena istočna Hercegovina, odnosno područje Trebinja). Evans svoja topografska zapažanja djelotvorno kombinuje i sa podacima iz historijskih izvora, epigrafskih spomenika i podacima o nađenim arheološkim predmetima, pa tako njegova knjiga djeluje puno koherentnije nego što je često bio slučaj sa sličnim putopisno-topografskim tekstovima u to doba.

[175] *Through Bosnia and the Herzegóvina on Foot During the Insurrection, August and September 1875: With an Istorical Review of Bosnia and a Glimpse at the Croats, Slavonians, and the Ancient Republic of Ragusa,* 1876 i *Illyrian letters: a revised selection of correspondence from the llllyrian provinces of Bosnia, Herzegovina, Montenegro, Albania, Dalmatia, Croatia and Slavonia during the troubled year 1877*. Obje knjige su izašle u Londonu kod Longman, Green and Company.

No, za razvoj domaće starinarske tradicije arheologije u Bosni i Hercegovini daleko značajnije bile su djelatnosti bosanskohercegovačkih intelektualaca, među kojima su bili posebno aktivni franjevci iz srednje Bosne i Hercegovine.[176] Kao najstarije naznake sakupljanja starina u Bosni i Hercegovini Kaljanac i Križanović (2012, 245) navode ljetopis fra Jake Baltića[177] u kome se nalaze navodi o traženju i iznošenju starina iz Bosne i Hercegovine. Prvi takav zabilježeni primjer datira u 1829. godinu koju Kaljanac i Križanović označavaju za terminus *ante quem* starinarske djelatnosti. Među franjevcima Kaljanac (2012, 242-246) ispostavlja prije svega fra Lovra Karaulu (1800–1879), koji je podučavao mlade fratre o arheološkim nalazištima u Bosni i Hercegovini, i njegovog učenika fra Grgu Lozića, autora djela *Adnotationes varie*[178] u kojem je zabilježio veći broj arheoloških i historijskih spomenika sa područja Livna, Kupresa i Glamoča i sam vršio manja iskopavanja, odnosno bilježio iskopavanja drugih osoba. Kaljanac i Križanović upravo u tom djelu nalaze dokaze da iskopavanja starina što zbog zanimanja što zbog traženja blaga nisu bila domena samo jedne konfesionalne grupe u Bosni i Hercegovini. Značajnu ulogu imao je i fra Ivan Franjo Jukić, koji je pokušao angažirati širu javnost da se starine ne prodaju strancima već da se za njih mora postaviti „Bosanski muzej". Slične apele upućivao je i fra Anđeo Kaić koji je i sam intenzivno skupljao arheološke nalaze iz okoline Livna (Petrinec, Šeparović, Vrdoljak 1999, 10).

Sveukupno uzeto, arheološka aktivnost franjevaca bila je dosta intenzivna za tadašnje okolnosti i uslove. Njihovu arheološku djelatnost svakako treba sagledavati u široj historijskoj perspektivi franjevaca u Bosni i Hercegovini gdje su vijekovima djelovali kao značajno kulturno i intelektualno jezgro, ponajprije katoličkog stanovništva, ali se njihov kulturni utjecaj osjećao i u širim okvirima Bosne kao osmanskog vilajeta. Na polju ranih arheoloških aktivosti franjevci u Bosni i Hercegovini svakako su nastavljali tradicije istraživača starije historije sa šireg prostora Dalmacije i uspješno prenosili ideje te tradicije u Bosnu i Hercegovinu gdje su ih spajali sa idejama šireg kulturnog prosvjetiteljstva, ne

[176] O starinarskom i arheološkom djelovanju franjevaca vrlo instruktivna je knjižica o Arheološkoj zbirci Franjevačkog muzeja u Livnu (Petrinec, Šeparović, Vrdoljak 1999)

[177] Fra Jako Baltić, *Godišnjak od Dogadjajah cérkvenih, svètskih i promine vrimenah u Bosni;* objavljen u redakciji Andrije Zirduma 1991.

[178] *Adnotationes variae R.P. Gregorii Lozić, a Kupres 1864.* Petrinec, Šeparović i Vrdoljak (1999, 11) označavaju G. Lozića za „arheološkog pionira".

samo među katoličkim stanovništvom. U tom smislu „franjevačka“ arheologija ne ulazi u uži kulturni okvir osmanske kulture starinarstva, ali svakako ima značajan utjecaj na formiranje takve ideje u prevladavajućoj osmanskoj kulturi Bosne i Hercegovine u drugoj polovini 19. vijeka.

Pojava prvih muzeja u turskoj državi svakako je posljedica težnji za modernizacijom osmanskog društva i kopiranju određenih zapadnih modela i koncepata. To svakako važi i za samu ideju nauke o starinama. U samom centru osmanske države, u Istanbulu, prvi i relativno skroman muzej starina osnovan je 1846, odnosno 1847. godine, da bi 1869. godine po ideji Louvra bio osnovan carski muzej.[179] Pošto je zbirka tog muzeja izuzetno brzo rasla sa dotokom predmeta iz cijelog Osmanskog carstva, Kaljanac i Križanović (2012, 247) pretpostavljaju da su se u njoj mogli naći i neki predmeti iz Bosne i Hercegovine koji su mogli doći u Istanbul kao darovi lokalnih elita, visokih činovnika, visokih oficira, trgovaca i sl. Koliko nam je poznato, uprkos očitom trgovanju antikvitetima sa inostranim kupcima za sada još nemamo eksplicitnih podataka o slanju takvih predmeta u Istanbul.[180]

Uskoro, 1874. godine, osmanska vlast donosi i prve zakonske akte o zaštiti starina kojima sve arheološke aktivnosti u zemlji stavlja pod nadzor Ministarstva obrazovanja. Time se želi postići kontrola nad stranim istraživačkim ekipama, zabranjuje se slobodan iznos starina iz države (Carski muzej ima pravo odabrati određene predmete za svoju zbirku) i svakako se promovišu vlastite institucije. Uz to, ne smijemo zaboraviti da je turski dvor manipulisanjem pravima na arheološka istraživanja u Egeji, Maloj Aziji i Mezopotamiji imao u rukama jake adute u diplomatskim odnosima sa zapadnim državama koje su se intenzivno takmičile čije će ekipe dobiti najatraktivnije arheološke i historijske lokacije.

Svakako je u ovom kontekstu značajno napomenuti, da je bosanska (vilajetska) vlada već 1869. godine (pet godina prije donošenja regulative na državnom nivou) donijela svoju zakonsku regulativu o zaštiti starina – *Zakon o prikupljanju, istraživanju i čuvanju starina* (Kaljanac, Križanović 2012, 249), što svakako govori o već dosta razvijenoj svijesti o naučnom, kulturnom i obrazovnom

[179] *De facto* je taj muzej zaživio tek 1872. godine

[180] Godine 1869. i 1870. ministar obrazovanja Sefvet-paša izdao je nalog svim guvernerima provincija da prikupljaju starine i šalju ih u Istanbul da bi se adekvatno opremila zbirka Carskog muzeja (Kaljanac, Križanović 2012, 247).

značaju starina u Bosni i Hercegovini i potrebi da se to područje zakonski uredi. Donošenje tog vilajetskog akta svakako implicira da su u Bosni i Hercegovini postojale starinarske aktivnosti koje je bilo nužno institucionalizirati što opet implicira da je tih aktivnosti bilo raznih vrsta – od traženja „blaga“ i otkupa starina od domaćeg stanovništva pa sve do organiziranijih oblika starinarskih djelatnosti, kao što su organizovanje lokalnih zbirki, sistematsko dokumentiranje nalaza, natpisa i arheoloških lokacija.

Austrijski period (1880–1918): arheologija kao kolonijalna intervencija

Neposredno nakon austrijske aneksije Bosne i Hercegovine 1878. godine i povlačenja Turaka pokrenut je proces radikalne modernizacije (evropeizacije) zemlje. Glavni ideolog i izvršilac bio je Benjamin Kallay (1839–1903), austrijski ministar finansija i namjesnik u Bosni (1882–1903), odličan poznavalac Balkana koji je, između ostalog, bio i autor studije o historiji Srba (Kallay 1878). Glavna ideološka nit Kallayeve politike bila je dominantna austrijska civilizacijska uloga u bivšim osmanskim zemljama na Balkanu (Kraljačić 1987, 61). To je Kallayevoj političkoj praksi značilo stvaranje nove „bosanske“ (trikonfesionalne) zemlje, lojalne Austrougarskom carstvu (Kraljačić 1987, 186). Takvom politikom koja je pokušavala ujedinjavati stanovništvo BiH na novim ideološkim osnovama, a time i oslabiti centrifugalne nacionalne pokrete lokalnih nacija, Austrougarsko carstvo je pokušalo spriječiti stvaranje jače južnoslovenske države na zapadnom Balkanu gdje je u to vrijeme Srbija bila veoma realan kandidat za preduzimanje takvog poduhvata.

U procesu modernizacije Bosne i Hercegovine kulturi je dodijeljena vrlo značajna uloga promocije zapadnih normi i vrijednosti, a posebna pažnja bila je posvećena upravo proučavanju predosmanskih/predislamskih kulturnih tradicija koje su mogle poslužiti kao zajednički imenitelj u narativu o zajedničkoj prošlosti Bosne i Hercegovine (Kraljačić 1987, 195–201). Da bi to postigla, Austrija je morala osnovati nove kulturne i naučne institucije i u njih investirati znatna sredstva da bi iste mogle prenositi i promovisati poruke „nove“ evropske (tj. austrijske) civilizacije. To je upravo slučaj sa arheologijom koja je u Bosnu i Hercegovinu bila uvedena „odozgo“, sa novim vladarima i sa vrlo malo ili nikakvim referencama na starije lokalne tradicije, odnosno inicijative iz osmanskog doba. Podsjetimo

da je Ivan Franjo Jukić, najznačajniji bosanskohercegovački historičar i autor vjerovatno najutjecajnije devetnaestovjekovne studije o geografiji i historiji Bosne i Hercegovine (Jukić 1878) već 1850. godine predložio osnivanje bosanskog muzeja.

Godine 1888. austrijske su vlasti osnovale glavnu kulturnu i naučnu instituciju – Zemaljski muzej u Sarajevu – s jasnim ciljem sprovođenja velikih reformi na naučnom, kulturnom i obrazovnom planu prema uputstvima nove vlade i Benjamina Kallaya lično (Kraljačić 1987, 266). Politička agenda bila je potpuno drugačija od Jukićeve ideje muzeja (vidi u Dautbegović 1988, 19). Koliko je pažnje posvećeno novom muzeju i njegovoj ulozi najbolje ilustrira činjenica da je nova zgrada u koju se Muzej preselio 1914. godine bila vjerovatno najskuplja javna zgrada izgrađena u Bosni i Hercegovini za vrijeme četiri decenije duge vladavine Austrougarske.

Muzej je planiran kao multidisciplinarna naučna institucija sa naglaskom na arheologiji, historiji, geografiji, etnografiji i prirodnim naukama. Arheologiji je, zaista, dodijeljeno veoma značajno mjesto i na tom polju glavnu ulogu imao je Moritz Hoernes (1852–1917), profesor prethistorije na Bečkom univerzitetu i konzervator Centralne komisije za zaštitu historijskih spomenika koji je odmah poslije stavljanja Bosne i Hercegovine pod austrijski protektorat, 1879. i 1880. godine preduzeo nekoliko istraživačkih putovanja u tu zemlju sa namjerom dokumentarisanja arheoloških i historijskih spomenika po nalogu bečkih naučnih društava (prije svega Bečkog antropološkog društva).[181] Pod Hoernesovim mentorstvom arheologija je u Zemaljskom muzeju uskoro razvijena na nivo uporediv sa drugim arheološkim institucijama u ovom dijelu Evrope. Ključnu ulogu za tako brz razvoj muzeja imao je vrlo kompetentan personal koji su činili strani i domaći naučnici, a njihov broj bio je daleko veći nego u bilo kojoj sličnoj instituciji u regiji (npr. Ćiro Truhelka, Karl Patcsh, Vaclav Radimsky, Filip Baliff, František-Franjo Fiala, Vejsil Čurčić).[182]

Budući da je Bosna i Hercegovina u mnogočemu bila „terra incognita“ za evropsku nauku, učinjeni su dodatni koraci da se promoviše ova nova austrijska

[181] Moritz Hoernes, *Dinarische Wanderungen*, Beč 1888.

[182] Ovdje je važno primjetiti da je prvi personal veoma pažljivo izabran među naučnicima sa širih područja Austrougarskog carstva, među Hrvatima, hrvatskim Nijemcima, Česima, Austrijancima… što je jasno odražavalo austrijske političke namjere.

zemlja i „uspjeh“ austrijske vladavine i kulture. Godine 1894. Zemaljska vlada (sic!) organizirala je međunarodni skup arheologa i antropologa u Sarajevu na kojeg su došli naučnici iz Italije, Njemačke, Austrougarske, Velike Britanije, Švedske i Francuske, među kojima je bilo nekoliko najznačajnijih imena evropske prethistorijske nauke sa kraja 19. vijeka (Oscar Montelius, Gabriel de Mortillet, Salomon Reinach, Rudolf Virchow, Luigi Pigorini, Joseph Hampel). A slijedeće, 1895. godine, u Sarajevu je održan i sastanak Antropološkog društva iz Beča.

Osnivanje i prve godine Zemaljskog muzeja propratila su neka od najspektakularnijih arheoloških otkrića koja su jako zaintrigirala tadašnju evropsku stručnu javnost – neolitsko naselje u Butmiru kraj Sarajeva i nalazi iz grobnih humki sa Glasinačke visoravni kod Sokolca. U Butmiru su Vaclav Radimsky i Moritz Hoernes 1893. godine, a dvije godine kasnije zajedno sa njima i Franjo Fiala, istražili površinu neolitskog naselja od oko 5.300 kvadratnih metara što je tada predstavljalo jedno od najistraženijih neolitskih nalazišta na Balkanu. Nalazi su bili zaista izuzetno zanimljivi, a među njima je svakako istupala keramička antropomorfna plastika što je krajem 19. vijeka bila velika rijetkost u neolitiku u Evropi i vrlo raznovrsno ukrašene keramičke posude (vidi u Radimsky, Hoernes 1895; Hoernes, Fiala 1898). Još spektakularniji nalazi dolazili su sa Glasinca, gdje su već prije prvih sistematskih istraživanja u 1888. godini bili otkriveni predmeti poput znamenitih kasnobronzanodobnih Glasinačkih kolica, brojno metalno oružje i nakit. Te 1888. godine započeta je izuzetno ambiciozna istraživačka kampanja koja je trajala do 1897. i u kojoj su Ćiro Truhelka, Đorđe Stratimirović i Franjo Fiala istražili oko 1220[183] grobnih humki na području između Podromanije, Sokolca i Rogatice (vidi npr. Truhelka 1893). Među vrhunska prethistorijska istraživanja koja su proslavila Zemaljski muzej bilo je i sojeničko naselje Donja Dolina, koje je krajem 1980-ih istraživao Truhelka i rezultate objavljivao u *Glasniku Zemaljskog muzeja* od 1901. do 1904. Na tom lokalitetu bilo je istraženo više od 4.000 m^2 sojenica iz bronzanog doba sa gotovo savršeno očuvanim drvenim konstrukcijama i tlocrtom naselja.

Paralelno sa prethistorijskim istraživanjima koja su imala veliku međunarodnu reputaciju, Zemaljski muzej je veliku pažnju posvećivao i antičkom i srednjovjekovnom periodu gdje otkrića možda nisu bila toliko poznata u

[183] *Glasinac i glasinačka kultura*, predavanje B. Govedarice, Filozofski fakutet u Sarajevu, 31. 3. 2014. (http://tempusbiherit.ba/documents/lectures/Glasinac-1.pdf)

međunarodnoj javnosti, ali su svakako bila od izuzetnog značaja za poznavanje prošlosti Bosne i Hercegovine. U vrlo kratkom vremenskom periodu objavljene su brojne studije o rimskim putevima u Bosni i Hercegovini, epigrafiji i numizmatici, hrišćanskim spomenicima (npr. Truhelka 1895).[184]

Arheologija se bez sumnje pokazala kao veliki uspjeh i ponos Muzeja. Za manje od dvije decenije od osnivanja muzeja njegovi arheološki stručnjaci izvršili su iskopavanja na više od 30 prethistorijskih, rimskih i srednjovjekovnih lokaliteta. Čak i brzi pogled na neke od lokaliteta otkriva veoma impresivne brojke: 1.200 tumula iskopanih u Glasincu, više od 1.000 istraženih grobova iz kasnog bronzanog i ranog željeznog doba sa drugih lokaliteta, tri velike prethistorijske sojenice, desetine novootkrivenih rimskih natpisa, brojna rimska svetilišta i bazilike, kao i srednjovjekovni manastiri i brojne nekropole stećaka (Čović 1987b; Paškvalin 1988; Miletić 1988). Ukratko, ako je prije 1880-ih Bosna i Hercegovina zaista bila arheološki „terra incognita“, u periodu od tri decenije postala je jedna od sistematski najbolje istraženih zemalja na zapadnom Balkanu, a organizacija i aktivnosti arheologa u toj zemlji postali su model za druge austrijske provincije. Arheološka „kolonijalna“ intervencija Beča je svakako bila vrhunski sprovedena.

Stagnacija u Kraljevini Jugoslaviji

Ipak, nakon Prvog svjetskog rata slijedio je period znatnog pada u intenzitetu i razvoju arheološkog rada Zemaljskog muzeja. Prekid veza sa austrijskim institucijama znatno je pridonio padu kvaliteta naučnog rada u Bosni i Hercegovini, pa tako i u arheološkom istraživanju. Dodatni faktor koji je pridonijeo ovom padu bila je ekonomska kriza i administrativna fragmentacija Bosne i Hercegovine. Uslovi za nastavak naučnog istraživanja su pogoršani i zbog odlaska brojnih stručnjaka koji su u Zemaljskom muzeju, odnosno u drugim institucijama u Bosni i Hercegovini radili prije Prvog svjetskog rata, a koji su se ponovo preselili u Austriju gdje su penzionisani ili premješteni na nove dužnosti u drugim djelovima tadašnje Jugoslavije. Novi personal u Zemaljskom muzeju, imenovan

[184] Fasciniranost stranih naučnika bogatim arheološkim lokalitetima u Bosni i Hercegovini i naporima lokalnih naučnika najbolje ilustrira citat Roberta Munroa, britanskog arheologa i učesnika međunarodnog skupa u Sarajevu 1894.: *...za nekoliko godina... kroz cijelu Bosnu i Hercegovinu akumulirana je masa naučnog materijala koja je neprevaziđena u odgovarajućem vremenskom periodu u odnosu na bilo koju drugu zemlju u Evropi* (Hörmann 1894, cf. Čović 1988, 78).

nakon 1918. godine, jednostavno nije bio dovoljno brojan niti toliko kvalitetan kao njihovi prethodnici, ili naprosto, nisu mogli raspolagati sa dovoljno resursa za kvalitetniji naučni rad (Dautbegović 1988, 19).

Uprkos prilično nepovoljnim ekonomskim uslovima[185] još uvijek je bilo aktivnih nekoliko kvalitetnih naučnika koji su doprinijeli održavanju određenog nivoa arheološkog rada i reputaciji Zemaljskog muzeja. Među njima je svakako važno pomenuti Mihovila Mandića (1871–1948), geografa i arheologa, studenta M. Hoernesa i Albrechta Pencka, kustosa i direktora Zemaljskog muzeja u Sarajevu (1918–1941). Kao dugo godina jedini profesionalni arheolog zaposlen u Muzeju, morao se nositi nizom arheoloških problema, od iskopavanja prethistorijskih i rimskih lokaliteta, arheoloških topografija, objavljivanja naučnih i popularnih članaka… Svakako se Mandiću[186] mora odati priznanje što je uspio sačuvati relativno visok nivo rada i kvaliteta do dolaska nove generacije stručnjaka krajem 1930-ih i odmah nakon Drugog svjetskog rata (Josip Korošec i Alojz Benac). Među Mandićeve veće istraživačke projekte u međuratnom periodu možemo uvrstiti iskopavanja humki kod Travnika (1924), neolitskog naselja Kučište kod Donje Mahale kod Orašja (1926), prethistorijskog naselja u Jajcu i Donjoj Dolini (1928), Sanskom Mostu (1929) i na još desetak drugih mjesta u Bosni i Hercegovini. Možda najznačajnije je njegovo istraživanje u pećini Hrustovača kod Sanskog Mosta iz 1939. godine gdje je otkrio značajne nalaze vučedolske kulture.[187]

Pored Mandića u 1930-im u Zemaljskom muzeju radio je i Dimitrije Sergejevski (1886–1965), Rus, porijeklom iz Sankt Peterburga, koji je u Bosnu i Hercegovinu došao nakon Prvog svjetskog rata i neko vrijeme radio kao gimnazijski profesor u Sarajevu. Već prije 1930. godine kada je prešao u Zemaljski muzej bio je njegov

[185] Ministarstvo obrazovanja Kraljevine ukinulo je 9 radnih mjesta u Zemaljskom muzeju i znatno smanjilo sistemsko finansiranje programa rada (Periša 2007, 253).

[186] Rad Mihovila Mandića i njegov doprinos arheologiji u Bosni i Hercegovini kritički je vrijednovan tek skoro. Poslije Drugog svjetskog rata bio je diskreditiran kao hrvatski nacionalista i kolaboracionista Nijemaca. Iz tih razloga bio je često ignorisan ili izostavljan u tekstovima koji su se bavili aktivnostima i historijom Zemaljskog muzeja i arheologije u Bosni i Hercegovini. Njegovo djelo i doprinos prvi je kritički ocijenio tek Darko Periša (2007) i puno kvalitetnije predstavio njegovu ličnost i okolnosti u kojima je radio, dajući tako tačniju predstavu o ovom naučniku.

[187] Mandićeva bibliografija njegovih prethistorijskih terenskih i muzejskih istraživanja u periodu od 1919. do 1942. sadrži četrnaest radova i još nekih desetak radova sa drugih arheoloških područja. Više o bibliografiji istraživanja M. Mandića vidjeti u Periša (2007). Među njegovim radovima važno mjesto zauzima vodič po predistorijskoj zbirci Zemaljskog muzeja (Mandić 1930) koji je visoko ocjenio Paul Reinecke, tada jedan od najznačajnijih prethistoričara u srednjoj Evropi (poredi Periša 2007)

vanjski saradnik. Sergejevski je bio prije svega specijalista za antičku historiju, umjetnost i epigrafiju i nije bio toliko angažovan u terenskim istraživanjima kao npr. M. Mandić. Među njegove najznačajnije prijeratne publikacije svrstavaju se studije o rimskim natpisima i spomenicima u Bosni i Hercegovini.[188] Sergejevski je nastavio karijeru u Zemaljskom muzeju i poslije 1945, kada je znatno pridonijeo razvoju starohrišćanske arheologije u Bosni i Hercegovini.

U periodu između dva svjetska rata arheologija u Bosni i Hercegovini nije mogla održati visok ritam i kvalitet kojeg su uspostavili stručnjaci „austrijskog", perioda pa tako i nije bilo nekih većih otkrića koja bi imala veći odjek u međunarodnim, pa čak i u tadašnjim jugoslovenskim krugovima. U tom periodu i nije bilo nekih međunarodnih projekata u Bosni i Hercegovini. Isto tako, nije došlo ni do formiranja nekih novih regionalnih ili lokalnih institucija sa arheološkim programom i personalom. Zemaljski muzej je sve do 1945. ostao *de facto* jedina javna ustanova koja se sistematski bavila arheologijom, pa se velika stagnacija rada u toj ustanovi i te kako osjećala u cijeloj zemlji. Tome je, svakako, na svoj način pridonijela i administrativna organizacija vlasti i banovina u Kraljevini Jugoslaviji. Sarajevo je, inače, bilo centar Drinske banovine koja je obuhvatala srednju i sjevernu Bosnu, dok je skoro sva Hercegovina i najveći dio zapadne Bosne bio u drugim banovinama. Uz to treba uzeti u obzir i potpuno drugačiju politiku tadašnjih jugoslovenskih vlasti od austrijske prema muslimanskom stanovništvu i Bosni i Hercegovini uopšte. Takva administrativna podijela i način riješavanja „muslimanskog" pitanja svakako nisu mogli pozitivno utjecati na razvoj institucija poput Zemaljskog muzeja koji je bio inicijalno zamišljen kao ustanova za „jedinstvenu Bosnu i Hercegovinu u njenim historijskim granicama". Ali je uprkos tome Zemaljski muzej još uvijek imao izuzetno veliku reputaciju u tadašnjim jugoslovenskim krugovima i veliki potencijal za daljnji razvoj što se pokazalo neposredno nakon Drugog svjetskog rata.

[188] Dimitrije Sergejevski: Rimski spomenici iz Bosne, Rimski natpisi iz Bosne, *Spomenik*, LXXXVIII, 1938, 95-131; Rimski natpisi iz Bosne, Užičkog kraja i Sandžaka, *Spomenik*, XCIII, 1940, 13-160.

Revitalizacija arheologije i povratak stare slave (1945–1991)

Radikalne društvene i političke promjene nakon Drugog svjetskog rata imale su velikog odraza i u znatnom unaprjeđenju arheološke nauke u Bosni i Hercegovini. Bosna i Hercegovina od prije 1918. godine postala je jedna od konstitutivnih jugoslovenskih republika. Izrazito agrarna zemlja sa skromnim industrijskim i urbanim centrima poslije rata doživjela je vrlo intenzivan rast. Za razdoblje 1945–1991. ocjenjuje se da je prosječan godišnji ekonomski rast bio oko 5 % (Mujkić 2009, 35). Status republike omogućio je intenzivan proces integracije Bosne i Hercegovine u čvršću političku i društveno-ekonomsku cjelinu. U periodu od 1953. do 1981. procenat neagrarnog stanovništva se izuzetno povećao sa 37,8 % na 82,7 % uz povećanje stanovništva u tom razdoblju za oko 1,276.000 (uvećanje od približno 45 % u odnosu na 1953. godinu) (Bošnjović 2007, 48, 54, 56). U tom razdoblju su se znatno povećale investicije u industrijalizaciju zemlje i otvaranje brojnih radnih mjesta u sekundarnom i tercijarnom sektoru. A pogotovo veliki razvoj doživio je javni sektor (obrazovanje, nauka, zdravstvo…). Sveukupno, vrlo dinamičan i pozitivan rast brojnih pokazatelja ukazuje da je uprkos periodičnim političkim i ekonomskim krizama došlo do znatnog povećanja gradskog stanovništva (za oko 2,5 puta) i većeg opšteg ekonomskog blagostanja stanovništva Bosne i Hercegovine. Za ilustraciju društveno-ekonomskog razvoja navedimo još jedan podatak koji je svakako relevantan i za razvoj nauke uopšte – postotak stanovništva sa višim i visokim obrazovanjem uvećao se od 1953. do 1981. za više od 14 puta, sa 0,3 na 4,3 % (Bošnjović 2007, 57).

U tom kontekstu razvoja i sve veće integracije Bosne i Hercegovine, Sarajevo postaje apsolutno najjači politički, ekonomski i razvojni centar koji se na brojnim područjima može upoređivati sa tradicionalno najjačim centrima u Jugoslaviji – Beogradom, Zagrebom i Ljubljanom. Među tim područjima su svakako i arheološka nauka i struka gdje je Sarajevo (prije svega Zemaljski muzej) u vrlo kratkom vremenu uspjelo povratiti staru slavu i reputaciju.

Za manje od dvije decenije broj arheologa u Zemaljskom muzeju se znatno povećao, uprkos odlasku nekih prijeratnih kadrova (npr. J. Korošeca koji se 1945. preselio u Sloveniju, M. Mandić je bio suspendiran, praktički jedini arheološki stručnjak koji je ostao u Muzeju bio je Dimitrije Sergejevski). Već 1946. dolazi u muzej Alojz Benac (1914–1992), osam godina kasnije Borivoje Čović (1927–

1995), 1957. Zdravko Marić (1930–2006) i 1960. Đuro Basler (1917–1990) koji je prije toga deset godina radio u službi za zaštitu kulturnog nasljeđa i tjesno sarađivao sa Zemaljskim muzejem. Ova imenovanja dala su veliki podsticaj arheologiji, praćen uspostavljanjem službe za zaštitu kulturnog naslijeđa početkom 1950-ih. Novoimenovani stručnjaci međusobno su podijelili glavne zadatke i time razvijali različite grane arheologije: glavna domena Alojza Benca bili su neolitski i eneolitski period, Borivoj Čović se specijalizirao za bronzano i željezno doba koje je bilo isto tako i primarna domena Zdravka Marića, dok je Đuro Basler počeo razvijati arheološka istraživanja paleolitskog doba, a nešto kasnije i intenzivnije raditi na području starohrišćanske arheologije. Bez sumnje najvažnija je figura u ovoj grupi bio Alojz Benac, koji ne samo što je dao doprinos velikim brojem radova o prethistorijskoj arheologiji Bosne i Hercegovine (Jugoslavije također),[189] već je preduzeo i brojne organizacione zadatke u cijeloj zemlji, pa i na nivou jugoslovenske federacije.[190]

Na regionalnom nivou, zbog nedostatka infrastukture – prije Drugog svjetskog rata sem Zemaljskog muzeja praktično nije postojala nijedna institucija koja bi se bavila arheologijom – arheološku struku trebalo je postaviti od početka. Jedini muzej iz perioda prije Drugog svjetskog rata pored sarajevskog Zemaljskog muzeja bio je još u Banja Luci, glavnom gradu nekadašnje Vrbaske banovine koji je bio osnovan 1930. Od sredine 1950-ih pa nadalje, regionalni muzeji su postepeno osnivani širom Bosne i Hercegovine, u Tuzli (1949), Mostaru (1950), Bihaću (početkom 1950-ih), i postepeno razvijaju vlastite arheološke programe rada. Početkom 1970-ih u zemlji je bilo ukupno deset muzeja (Zemaljski muzej i gradski muzej u Sarajevu, Muzej Bosanske krajine u Banja Luci, Muzej Istočne Bosne u Tuzli, Muzej Hercegovine u Mostaru, te zavičajni muzeji u Bihaću, Doboju, Prijedoru, Travniku, Trebinju i Zenici) i tri druge ustanove (dvije kancelarije Zavoda za zaštitu kulturnog naslijeđa i Univerzitet u Sarajevu koji su zajedno po

[189] A. Benac, *Predistorijsko naselje Nebo i problem butmirske kulture*, Univerza v Ljubljani 1952; A. Benac, B. Čović, *Glasinac I and II. Dio I. Bronzano doba*; *Glasinac II. Dio II. Željezno doba*, Zemaljski muzej Sarajevo 1957, 1959; A. Benac, Studien zur Stein- und Kupferzeit im nordwestlichen Balkan. *BRGK* 42, Walter de Gruyter 1962; A. Benac, Prediliri, Protoiliri i Prailiri. *Simpozij o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba*, Centar za balkanološka ispitivinja, knj. I, Sarajevo 1964, 59–94; *Obre I – A Neolithic settlement of the Starčevo-Impresso and Kakanj cultures at Raskršče*, Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-herzegowinischen Landesmusum, Band II, Heft A, Sarajevo 1973.

[190] Alojz Benac je tokom karijere bio direktor Zemaljskog muzeja, direktor Centra za balkanološka ispitivanja, profesor na Univerzitetu u Sarajevu, predsjednik Jugoslovenskog arheološkog društva i poslanik u Republičkoj skupštini Bosne i Hercegovine.

prvi put zapošljavali znatniji broj arheologa (oko 20). I u slijedeće dvije decenije bilježimo nove arheološke institucije, pa su tako do kraja 1980-ih osnovana još četiri zavičajna muzeja u Bosanskom Novom, Bijeljini, Bosanskoj Gradišci i Visokom, dvije muzejske zbirke u Srebrenici i Zvorniku i jedna nova kancelarija Zavoda za prostorno uređenje u Mostaru. Sa takvom mrežom institucija bila je relativno dobro pokrivena cijela zemlja i na regionalnom, odnosno lokalnom nivou sa možda jednim izuzetkom – širim prostorom današnjeg Kantona 10 (područje Livna, Tomislavgrada, Kupresa, Glamoča, Drvara, Bosanskog Grahova). Uz tu mrežu javnih institucija potrebno je uslovno uzeti u obzir još neke od franjevačkih samostana, koji su nastavljali svoju arheološku djelatnost još od ranije. Njihove aktivnosti su se u glavnom svodile na čuvanje arheoloških zbirki i povremeno sakupljanje arheoloških nalaza koje im je donosilo lokalno stanovništvo (npr. samostan Gorica kod Livna, samostan na Humcu kod Ljubuškog,[191] lapidarij Franjevačke gimnazije u Visokom).

Do kraja 1960-ih, arheološko istraživanje u Bosni i Hercegovini bilo je izrazito koncentrisano u Zemaljskom muzeju koji je sve do 1992. ostao najveća arheološka institucija u zemlji. Njegov vrhunac bio je krajem 1980-ih kada je u njemu bilo zaposleno oko 15 arheologa što je bilo jednako ukupnom broju arheologa u svim ostalim regionalnim i lokalnim muzejima i regionalnim kancelarijama službe za zaštitu naslijeđa.[192] Takva koncentracija stručnjaka i sredstava slična je situaciji u Srbiji gdje je u prve dvije decenije program srpske arheologije bio u velikoj mjeri generalni program Arheološkog instituta u Beogradu koji je imao zadatak koordinirati glavne arheološke projekte i planove u Srbiji. Bosna i Hercegovina u prve dvije decenije poslije rata nije imala takav institut.

Prvi razlog tome je vjerovatno što sve do 1966. još nije postojala prava akademija nauka i umjetnosti. Prije toga, kao zametak buduće akademije, djelovalo je Naučno društvo Bosne i Hercegovine, osnovano 1951. godine (Spomenica 2011) koje je već među prvih 15 svojih članova imalo stručnjaka sa područja arheologije (D. Sergejevski). Naučno društvo je 1954. osnovalo Balkanološki institut čiji je glavni zadatak bio „istraživanje starobalkanskih etničkih i jezičkih

[191] U tom samostanu od 1884. postoji uređena arheološka zbirka, pa je neki navode kao prvi arheološki muzej u Bosni i Hercegovini osnovan četiri godine prije Zemaljskog muzeja.

[192] Kad se uzmu u obzir sve arheološke institucije u Bosni i Hercegovini u 1980-im, dvije trećine svih arheologa u zemlji bili su zaposleni u Sarajevu.

grupa, njihovih međusobnih odnosa i uzajamnih utjecaja“ (Spomenica 2011, 17). Tada je Balkanološki institut pokrenuo i svoj časopis *Godišnjak*. Među prvim saradnicima tog instituta tada još nije bilo arheologa. Zbog određenih zakonskih odredaba Naučno društvo BiH tada još nije moglo imati status akademije kakve su postojale u drugim republikama, pa je započeo proces reorganizacije i preoblikovanja društva u tom smjeru. U tom procesu bio je 1963. godine osnovan i Centar za balkanološka ispitivanja koji je zamijenio Balkanološki institut koji je bio rasformiran zbog nedostatka kadrova (Spomenica 2011, 19). Centar je kasnije, 1966. godine, sa osnivanjem Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine ušao u njen sastav. Direktor Centra za balkanološka ispitivanja postao je Alojz Benac koji je od 1966. do 1984. imao značajne funkcije i u samoj Akademiji (član predsjedništva Akademije, sekretar Odjeljenja za društvene nauke, generalni sekretar predsjedništva Akademije, a u periodu od 1977–81. bio je i predsjednik ANU BiH).[193]

Osnivanjem Instituta za balkanske studije (1954) pri Akademiji nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine koji se poslije rasformiranja reorganizovao u Centar za balkanološka ispitivanja (1963), nastala je nova nacionalna institucija koja će uskoro znatno doprinijeti razvoju arheološke nauke. Iako su naučna pitanja kojima se bavio Centar bila puno šira, među glavnim naukama bila je upravo arheologija. Glavni nosilac osnivanja Centra bio je A. Benac koji je sa saradnicima osmislio i njegov prvi program (Forić 2013, 9) sa vrlo interdisciplinarnom orijentacijom (arheologija, etnologija, historija, lingvistika…), koji je bio usmjeren da privuče vrhunske istraživače iz cijele Jugoslavije i preduzme glavne istraživačke projekte na nacionalnom nivou. Razlog tome je svakako bio i određeni nedostatak kadrova na tim naučnim područjima u Bosni i Hercegovini. Centar je preuzeo i publikaciju *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* čiji se prvi broj pojavio već 1954. još kao časopis Instituta za balkanske studije. Zajedno sa glavnom publikacijom Zemaljskog muzeja *Glasnikom Zemaljskog muzeja* koji je već imao dugu tradiciju (objavljivan i u njemačkom izdanju kao *Mitteilungen der Landesmuseum fuer*

193 Među arheolozima su pored A. Benca (dopisni član 1961, redovni član 1967) bili članovi Akademije ANU BIH još Dimitrije Sergejevski (od 1952. još kao član Naučnog društva BIH) i Borivoje Čović koji je bio izabran za dopisnog člana 1978, a redovnog 1987. godine. Među domaćim članova akademije koji borave u inostranstvu *Spomenica* (2011, 435) navodi i Blagoju Govedaricu, dugogodišnjeg saradnika Centra za balkanološka ispitivanja koji već više godina radi kao saradnik Slobodnog univerziteta u Berlinu i Njemačkog arheološkog društva. Statut ANU BIH definira status člana akademije kao status niži od redovnog, odnosno dopisnog članstva.

Bosnia and Herzegovina od 1894) ta su dva časopisa predstavljala dvije glavne referentne arheološke naučne periodične publikacije iz Bosne i Hercegovine sa međunarodnom reputacijom.

Centar u početku nije zapošljavao nove saradnike već su njegovi članovi bili stručnjaci zaposleni u različitim ustanovama.[194] Po Bencu je glavni cilj istraživanja *„bio uočavanje svih istorijskih faktora koji su djelovali na razvoj starih balkanskih naroda i na njihovo uklapanje u kasnije etničke i nacionalne okvire na ovom dijelu Balkana"* (Forić 2013, 9). Prvi zadaci Centra bili su izuzetno ambiciozni: npr. izrada cjelovitog zbornika antičkih izvora o Ilirima i njihovim savremenicima, cjeloviti zbornik epigrafskih spomenika relevantnih za poznavanje starih balkanskih naroda, kompletna bibliografija naučnih radova sa područja starih balkanskih naroda, sistematsko prikupljanje arheološke građe za određivanje teritorijalnog razgraničenja tih naroda, sistematsko prikupljanje kasnijih historijskih izvora o toj problemtici, formiranje tematske biblioteke… (Forić, ibidem). Centar nije bio zamišljen isključivo kao bosanskohercegovačka ustanova, već su pri njegovom osnivanju sudjelovali i stručnjaci iz Hrvatske (D. Rendić-Miočević, M. Suić, R. Katičić), Srbije (M. Garašanin), Slovenije (S. Gabrovec) koji su uz sarajevske stručnjake (B. Čović, D. Sergejevski, E. Pašalić, F. Barišić) postali i njegovi prvi članovi. Drugi bitan oblik rada Centra bila je organizacija naučnih skupova.[195] Sa vrlo intenzivnom publicističkom i organizacijskom djelatnošću Centar je u vrlo kratkom vremenu postao jedna od najprepoznatljivih jugoslovenskih arheoloških naučnih institucija u Evropi, a Sarajevo jedno od vodećih mjesta za istraživanje prethistorije jugoistočne Evrope.[196]

Vrhunac uspjeha Centra, pa i Alojza Benca lično, predstavlja publikacija *Praistorija jugoslovenskih zemalja*, koja je od 1979. do 1987. izašla u pet velikih tomova.[197] To je ujedno bio i najveći publicistički poduhvat uopšte u

[194] Prvo arheološko radno mjesto u centru otvoreno je tek 1970-ih kada se u njemu zaposlio Blagoje Govedarica.

[195] Među najznačajnijim prvim aheološkim skupovima Centra za balkanaloška ispitivanja bili su skupovi posvećeni Ilirima: npr. *O teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u predistorijsko doba* (Sarajevo 1964); *O Ilirima u antičko doba* (Sarajevo 1966), *Predslovenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slavena* (Mostar 1968).

[196] Do 1992. godine Centar je objavio 50 publikacija (27 brojeva *Godišnjaka*, 7 monografija i 14 zbornika sa naučnih skupova i 1 kompilaciju bibliografije o Ilirima (vidi bibliografiju u Petdeset godina CBI ANU BIH 2013).

[197] *Praistorija jugoslovenskih zemalja*; Sarajevo: Svjetlost, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine,

arheološkoj nauci u cijeloj Jugoslaviji. Taj je projekat iniciran poslije svjetskog skupa arheologa u Beogradu 1971. i prve programske smjernice dobio je godinu dana kasnije na sastanku Saveza arheoloških društava Jugoslavije u Slavonskom Brodu. U tom projektu koji je trajao više od 15 godina sudjelovalo je 28 autora, prethistoričara iz svih dijelova tadašnje Jugoslavije.[198] *Praistorija jugoslovenskih zemalja* je krajem osamdesetih predstavljala „state of art" prethistorijske arheologije u Jugoslaviji. Njen veliki obim: više od 3.400 strane teksta i 400 tabli iscrtane arheološke građe, te eminentni autori učinili su tu publikaciju za duže vrijeme referentnom sintezom za područje prethistorije zapadnog Balkana.[199]

Iako je arheologija u Bosni i Hercegovini poslije Drugog svjetskog rata znatno napredovala i od sedamdesetih godina dalje u infrastrukturnom i razvojnom pogledu postala posve jednaka ostalim nacionalnim arheološkim sistemima u drugim jugoslovenskim republikama, ipak na jednom području nije došlo do očekivanog koraka – u Bosni i Hercegovini u periodu 1945. – 1991. nisu bile osnovane studije arheologije na domaćim univerzitetima. Krajem osmanskog razdoblja, univerzitetska tradicija u ovoj zemlji bila je ograničena na bogosloviju, dok su prvi moderni fakulteti u Sarajevu osnovani tek poslije Drugog svjetskog rata, u kasnim 1940-im i ranim 1950-im; Filozofski fakultet na Univerzitetu u Sarajevu osnovan je 1950. godine. Studije historije na Filozofskom fakultetu u Sarajevu postojale su već od samog osnivanja, dok je Katedra za arheologiju osnovana 1957. imenovanjem Alojza Benca za njenog profesora.[200] Katedra je bila organizovana kao dopuna studijama historije, pa studenti na sarajevskom univerzitetu nisu mogli diplomirati iz arheologije. Ako pogledamo sadržaj nastave na toj katedri, možemo reći da je prevladavala antička historija, odnosno historijsko-sintetski pregled razvoja kultura u kasnoj prethistoriji. Nastava različitih arheoloških analitskih metoda, metoda terenskog rada i sličnih

1979–1987; sv. 1 (*Paleolitsko i mezolitsko doba.* – 1979; 453 stranica sa 53 slika); sv. 2 (*Neolitsko doba.* – 1979; 705 stranica sa 99 slika); sv. 3 (*Eneolitsko doba*. – 1979; 500 stranica sa 51 slika); sv. 4 (*Bronzano doba.* – 1983; 908 stranica sa 112 slika), sv. 5 (*Željezno doba.* – 1987; 1006 stranica sa 138 slika).

198 Ovdje svakako treba napomenuti da među autorima PJZ nema arheologa iz Makedonije i Kosova. Ta su područja pokrivali autori iz Srbije. Razlozi za izostanak makedonskih i kosovskih autora nisu nam poznati.

199 Poslije izdanja na srpsko-hrvatskom jeziku pristupilo se i izradi šestog toma, koji je bio predviđen na engleskom jeziku i u kome bi bio u sažetom obliku predstavljen sadržaj svih pet tomova. Radovi na tom tomu su tekli sve do 1992. kada je zbog izbijanja rata u Bosni i Hercegovini obustavljen rad.

200 Uz A. Benca profesorski naziv na Katedri za arheologiju imali su još i B. Čović (od 1973) i Enver Imamović (od 1976).

sadržaja nije postojala. Svi profesionalni arheolozi, koji su se zapošljavali u Bosni i Hercegovini poslije Drugog svjetskog rata, diplomirali su na drugim univerzitetima u susjednim jugoslovenskim republikama (najviše u Beogradu i Zagrebu, rijeđe u Zadru, odnosno Ljubljani).

Alojz Benac je više decenija bio vodeći autoritet u bosansko-hercegovačkoj arheologiji i osoba koja je imala najveći utjecaj na organizaciju struke u toj zemlji i koji je svojim utjecajem u kulturnoj i naučnoj politici Bosne i Hercegovine mnogo pridonio visokom statusu arheološke nauke u javnosti. Uz njega, značajnu reputaciju dostigao je i Borivoje Čović. Čović je studirao u Beogradu, a 1957. postao je kustos za prethistoriju u Zemaljskom muzeju u Sarajevu gdje je i ostao do penzionisanja 1992. Od 1973. bio je i profesor na Univerzitetu u Sarajevu, a Benca je naslijedio i u upravljanju Centra za balkanološka ispitivanja 1989. Čović je, prije svega, bio ekspert za bronzano i željezno doba i tokom svoje karijere objavio je ključne studije o ova dva perioda na zapadnom Balkanu.[201] Čović je imao izuzetno značajnu ulogu u dva najznačajnija projekta novije bosansko-hercegovačke arheologije. U već pomenutoj *Praistoriji jugoslovenskih zemalja* gdje je bio glavni redaktor toma o bronzanom dobu i autor sedam članaka, dok je u tomu o željeznom dobu učestvovao sa četiri rada. Zajedno je u oba navedena toma napisao oko 300 strana tekstova, odnosno skoro šestinu cijelog obima. Drugi njegov značajan uspjeh je izdanje sedmotomnog *Arheološkog leksikona Bosne i Hercegovine* 1988. godine, kojim je rukovodio kao direktor Zemaljskog muzeja koji je i glavni izdavač te publikacije. O tom djelu ćemo nešto više reći dalje u tekstu. Za svoje velike naučne uspjehe Čović je bio nagrađen članstvom u brojnim domaćim i stranim naučnim organizacijama, među kojima svakako treba spomenuti da je bio član ANU BiH i član Njemačkog arheološkog društva.

Benac i Čović su možda bili najeksponiraniji i međunarodno najpoznatiji bosansko-hercegovački stručnjaci, ali uz njih vrlo aktivno djeluju i drugi stručnjaci iz prvih poslijeratnih generacija (Z. Marić, Đ. Basler, D. Sergejevski, Ivo Bojanovski) i

[201] A. Benac and B. Čović, *Glasinac I i II. dio I. Bronzano doba*; *Glasinac II. dio II. Željezno doba*. Zemaljski muzej Sarajevo 1957, 1959; B. Čović, Osnovne karakteristike materijalne kulture Ilira na njihovom centralnom području. *Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba.* Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja IX, 95–134; *Od Butmira do Ilira*, Sarajevo 1976; a posebno njegove studije u *Praistorija jugoslovenskih zemalja,* vol. IV *(Prelazna zona;Regionalne grupe ranog bronzanog doba; Srednjobosanska kulturna grupa; Glasinačka kulturna grupa),* Sarajevo 1983; i dio V *(Grupa Donja Dolina – Sanski Most); Srednjodalmatinska grupa; Glasinačka kultura* (ko-urednik S. Gabrovec)) Sarajevo 1987. B. Čović, Die Ethnogenese der Illyrier aus der Sicht der Vor- und Frühgeschichte. In: B. Wolfram and A. Kandler-Pálsson, Ethnogenese Evropäischer Völker, Stuttgart – New York 1986, 55–74.

slijedeća generacija arheologa koja je još ojačala glavne arheološke institucije u zemlji (prije svega Zemaljski muzej: npr. Veljko Paškvalin, Nada Miletić, Irma Čremošnik, Pavao Anđelić, i drugi). Na ovom mjestu svakako vrijedi spomenuti Ivu Bojanovskog (1915–1993) koji je veći dio svoje profesionalne karijere proveo u službi za zaštitu kulturnog nasljeđa gdje je znatno pridonio razvoju izuzetno važne stručne prakse. Na istraživačkom polju moramo navesti njegov rad o rimskim putevima (Bojanovski 1977; 1978; 1981) koji je još i danas glavno referentno djelo na tom području.

Razvoj arheološke nauke u Bosni i Hercegovini i međunarodno značajna nalazišta, mnoga od njih poznata još iz vremena austrijske uprave, bila su sve poznatija i međunarodnoj arheološkoj zajednici, koja je od sredine 1960-ih bila sve češće prisutna u Bosni i Hercegovini. Arheološki potencijal zemlje bio je posebno atraktivan za američke institucije: u periodu 1967–69. izvodi se zajedničko istraživanje neolitskih lokaliteta u Obrama sa arheološkom ekipom kalifornijskog univerziteta UCLA koju je predvodila Maria Gimbutas; 1967. godine izvodi se projekt zaštitne arheologije zajedno sa Institutom Smithsonian i Univerzitetom iz Stanforda; od 1986. do 1988. godine teče projekat Univerziteta Michigan i Zemaljskog muzeja na paleolitskom lokalitetu Badanj. Za paleolitski period bile su zainteresovane i francuske škole, pa je tako početkom devedesetih organizovan projekt o paleolitskoj umjetnosti sa Muzejem čovjeka u Parizu (*Musee d'homme*) i Institutom za kvartarnu arheologiju iz Bordeauxa.

U posljednjim godinama pred kraj Jugoslavije arheolozi u Bosni i Hercegovini završili su još jedan izuzetno velik i značajan infrastrukturni projekt – *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine,*[202] čiji je urednik bio B. Čović, a glavni izdavač Zemaljski muzej, i koji uz *Praistoriju jugoslovenskih zemalja* predstavlja drugi ogroman istraživački i izdavački poduhvat. *Arheološki leksikon* koji je izašao u sedam tomova sadrži informacije o više od 7.000 arheoloških lokaliteta u zemlji i sinteze pojedinačnih arheoloških perioda. Arheološki leksikon bio je višedecenijski projekat koji je započet u pedesetim godinama kao prioritetni projekat u svim tadašnjim republičkim arheologijama. Posao na objavi leksikona bio je izuzetno kompleksan i zahtijevao je rad velikog broja arheologa iz cijele zemlje koji su koordinirali arheolozi Zemaljskog muzeja.

[202] *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1988.

U pogledu konceptualnog razvoja arheologija u Bosni i Hercegovini nije se bitno razlikovala od nacionalnih arheoloških škola u bivšoj Jugoslaviji gdje je vodeći smjer u drugoj polovini 20. vijeka bila kulturna historija. U tom okviru je u prethistorijskoj arheologiji u Bosni i Hercegovini došlo do znatnog fokusiranja na proučavanje Ilira i njihove etnogeneze, gdje je vodeću ulogu imao A. Benac. Ova tema stavljena je na vrh „jugoslovenske" arheološke agende već na prvom poslijeratnom skupu arheologa u Niškoj Banji 1950. godine (Korošec 1950), i Benčevim zalaganjem bila je jedan od glavnih prioriteta u istraživanjima Centra za balkanološka ispitivanja. Ilirski problem koji ima vrlo dugu historiju u arheologiji u Bosni i Hercegovini još i danas ima veliku težinu što odražava i postojanje termina ilirologija (npr. u nazivu magistarskih studija na Univerzitetu u Sarajevu) kao posebne specijalizacije čiji je konceptualni okvir u glavnim crtama definisao A. Benac i u velikoj mjeri i istraživački provodio.[203]

I na drugim poljima arheologija u Bosni i Hercegovini pratila je opšte trendove prisutne u kontinentalnoj Evropi. Proučavanje neolitskog perioda smatralo se dijelom regionalnih studija o neolitu u jugoistočnoj Evropi sa standardnim interpretativnim aparatom (npr. migracione teorije da se objasni neolitizacija, oblici grnčarije i ukrasi koji su korišteni kao osnova za razlikovanje regionalnih grupacija (tj. kultura), detaljna hronološka analiza, „historijska" interpretacija društvenih procesa, interkulturalna poređenja itd.). Rimska provincijska arheologija imala je dugu tradiciju oslanjanja na epigrafiju, numizmatiku, analizu arhitekture, proučavanje historijskih izvora, što je omogućilo razumijevanje glavnih procesa i struktura rimskog perioda. Svi ovi izvori bili su bitni i za proučavanje ključnog pitanja etničke strukture Bosne u rimsko vrijeme, a i zapadnog Balkana uopšte. Slovenska arheologija koja se postepeno razvila poslije Drugog svjetskog rata pratila je opšte „jugoslovenske" razvojne trendove na ovom polju i bila je uporediva sa razvojem u Sloveniji, Hrvatskoj i Srbiji.

Ipak, u srednjovjekovnim studijama u Bosni i Hercegovini u velikoj je mjeri nedostajala arheologija osmanskog perioda, iako bi to mogla biti jedna od komparativnih prednosti arheologije u Bosni i Hercegovini. Na području očuvanja naslijeđa bilo je puno slučajeva proučavanja i obnove spomenika iz osmanskog

[203] Na ovom mjestu ne bismo preciznije navodili, odnosno komentarisali ilirološki projekt A. Benca i širu diskusiju o tom pitanju jer to prevazilazi okvire našeg rada. Zato upućujemo na doktorski rad Adnana Kaljanca (2012), odnosno na poglavlje 1.2 u kojem komentira etnogenetske studije u jugoslovenskoj i bosansko-hercegovačkoj arheologiji.

perioda; ovaj period naširoko su proučavali historičari i historičari umjetnosti, ali u arheologiji on je bio prilično marginaliziran i nikada nije razvijen kao arheološki predmet *per se*. Teško bismo rekli da se radi o nekom posebnom slučaju u Bosni i Hercegovini jer je sličan marginalan status arheologija osmanskog perioda imala i u Makedoniji i Srbiji. I ovdje se, naravno, može postaviti pitanje koji su bili razlozi za njeno zapostavljanje. Svakako, u kontekstu očuvanja baštine, osmanska baština, pogotovo arhitekturna, bila je čest predmet proučavanja i obnove. Slično važi i za historijsku nauku koja je intenzivno proučavala period od dolaska Turaka na Balkan. Razlozi zašto arheologija nije jednako pratila konzervatorske i historijske projekte vjerovatno su nešto kompleksniji. Činjenica je da je tradicionalno razumijevanje kronološkog razgraničenja između arheologije i historije najčešće postavljalo period stabiliziranja Slovena na Balkanu kao poslednji arheološki period, dok bi kasniji periodi bili predmet historije. Naravno, pogrešno bi bilo misliti da nije bilo arheoloških istraživanja osmanskog perioda. Kao što je već bilo spomenuto, ta su se istraživanja najčešće izvodila u kontekstu zaštitnih konzervatorskih i restauratorskih projekata srednjovjekovne i novovijekovne baštine (osmanske i druge), ali do oblikovanja posebnog korpusa, odnosno specijalizacije u arheologiji nije došlo. U stvari, i na širem geografskom području možemo pratiti identične razvojne smjernice. Tek u posljednje dvije do tri decenije intenzivno se razvija i arheologija visokog srednjeg i novog vijeka, pa je to svakako imalo odraza i na vrlo kasno oblikovanje osmanske arheologije kao posebne arheološke specijalizacije koja još i danas nije posve zaživjela u svim zemljama Balkana. Na ovom mjestu bismo mogli otvoriti i diskusiju o mogućim političkim aspektima tog pitanja. Muslimanska nacija (kao glavni baštinik osmanske kulture) u Jugoslaviji bila je konstitutivno priznata tek 1974. godine, a sa još većim kašnjenjem počela je razvijati svoje (muslimanske/bošnjačke) kulturne ustanove pa su se *de facto* tek poslije formiranja nove države Bosne i Hercegovine (1995) stvorili bolji uslovi i za oblikovanje programa arheologije osmanskog perioda.

Arheologija u uslovima poslijeratne obnove (2000 –)

Od svih neposredno i posredno upletenih država u ratovima koji su započeti raspadom Jugoslavije, Bosna i Hercegovina je u svim pogledima pretrpjela

apsolutno najveću štetu. Samo na području kulturne baštine možemo nabrojati na hiljade kulturnih i historijskih spomenika (uglavnom vjerskih) koji su bili namjerno uništeni. Znatnu materijalnu štetu pretrpjele su i neke od najznačajnijih institucija za razvoj nauke i kulture (npr. biblioteka u sarajevskoj Vijećnici), a možda najveća šteta bio je kolaps cijelog broja sistema i organizacija koje su ostale bez personala, sredstava, pravno regulisanog statusa i slično. O širim političkim posljedicama i implikacijama i perspektivama današnje države Bosne i Hercegovine na ovom mjestu ne bismo posebno raspravljali, već ćemo se ograničiti na aspekte koji su imali, odnosno još uvijek imaju veliki utjecaj na djelovanje arheološke nauke. Na početku ovog poglavlja možemo bez potrebe po dubljoj argumentaciji dati jednu generalnu konstataciju – u periodu od 1991. do 2005. arheološka nauka i struka su doživjele skoro katastrofalan pad na praktično svim poljima djelatnosti. Tek u posljednjim godinama došlo je do određenih pomaka kojima se stanje relativno poboljšava.

O samom ratu i neposrednoj šteti prouzrokovanoj na kulturnoj baštini bilo je pisano na više drugih mjesta na koje upućujemo čitaoce.[204] Za vrijeme rata većina arheoloških institucija je prestala funkcionisati, odnosno ograničila svoj rad na najnužnije preživljavanje. Brojni stručnjaci napustili su svoja radna mjesta koja su se gasila, odnosno sami su se iseljavali. Za vrijeme rata (1992–1996) praktički nije bilo niti je moglo biti nekih većih naučnih ili kulturnih aktivnosti.

Daytonski mirovni sporazum iz novembra 1995. kojim je rat formalno završen, veoma je decentralizovao zemlju, ne ostavljajući gotovo nikakvu strukturu centralne države, osim institucija odgovornih za vanjske poslove, vojsku i opšte finansijske poslove. Kultura, obrazovanje, naučne aktivnosti i slično u nadležnosti su etničkih entiteta (Federacije BIH i Republike Srpske), ili čak kantonalnih administracija.

Takva podjela i fragmentacija imala je neposredne posljedice na većinu javnih sistema u kulturi, nauci i obrazovanju, uključujući i arheološku struku.

[204] *Ratno razaranje kulturnog nasljeđa u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini predstavljeno od strane Komiteta za kulturu i obrazovanje. Informativni izvještaj*, izvještač: g-din Jacques Baumel, Francuska, RPR, Doc 6756, 2. februar 1993; *Izvještaj o stanju arhitektonskog i arheološkog nasljeđa. Radni dokument.* Regionalni program kulturnog i prirodnog nasljeđa za Jugoistočnu Evropu. Plan projekta integrisane rehabilitacije/ Procjena arhitektonskog i arheološkog nasljeđa (IRPP/SAAH) (web stranice Komisije BiH za očuvanje nacionalnih spomenika: http://kons.gov.ba/main.php?mod=vijesti&extra=aktuelnost&action=view&id_vijesti=667&lang=1). O zemaljskom muzeju u ratu videti Sijarić (2011).

Nekada snažni centri, kao što su bili Zemaljski muzej i instituti, odnosno centri Akademije nauka i umjetnosti BiH, te Republički zavod za zaštitu kulturnog naslijeđa, reducirali su svoju djelatnost na nekoliko administrativnih cjelina oko Sarajeva, svedeni su na institucije entitetskog ranga ili pak njihov status (a time i finansiranje) još nije potpuno određen i predmet je oštrih političkih rasprava u Bosni i Hercegovini.

Druga okolnost, koja je imala teške posljedice po arheologiju u Bosni i Hercegovini, odnosi se na same stručnjake i njihove sudbine. Generacija pionira i vodećih naučnika savremene arheologije u periodu poslije Drugog svjetskog rata (A. Benac, B. Čović, Z. Marić, D. Basler, V. Paškvalin, N. Miletić) umrla je ili se penzionisala početkom 1990-ih, dok su neki ključni naučnici iz Centra za balkanološka ispitivanja, Zemaljskog muzeja i Zavoda za zaštitu kulturnog nasljeđa nastavili karijere u drugim zemljama (B. Govedarica, B. Marjanović, Z. Žeravica). Uz to, do odlaska starije generacije došlo je i u drugim regionalnim i lokalnim ustanovama (npr. u Bihaću, Tuzli). Situacija neposredno nakon rata bila je zaista poprilično katastrofalna; arheologija je praktički bila svedena na desetak aktivnih profesionalaca u svim granama arheologije i veoma oslabljenom službom za zaštitu kulturnog nasljeđa (važi za oba entiteta). Na ovom mjestu naveli bismo još jednu katastrofalnu okolnost koja još uvijek sprječava znatan dio arheološkog terenskog rada, a to je više od 1,5 milion mina postavljenih širom Bosne i Hercegovine.[205]

Proces obnove arheološke struke još uvijek je ograničen skromnim sredstvima i infrastrukturom i bit će potrebno još neko vrijeme da bi arheološka struka dostigla nivo iz kasnih 1980-ih u pogledu broja stručnog personala, fondova i kvaliteta stručnog rada. Ipak, jedno je skoro sigurno; arheologija u Bosni i Hercegovini i poslije obnove neće biti slična arheologiji prije 1990-ih pošto se radikalno promijenilo ustrojstvo same države.

Stvaranjem nacionalnih entiteta (Federacije BIH i Republike Srpske) i kantonalne administrativne strukture u Federaciji BiH, Sarajevo je *de facto* prestalo postojati

[205] Mine Action Center u Bosni i Hercegovini do 2005. zabilježio je 18.000 minskih polja, a procjenjuje se da ima 1,2 miliona kopnenih mina i neeksplodirane municije u cijeloj Bosni i Hercegovini (vidjeti K. Fitzgerald, Bosnia and Herzegovina, *Journal of Mine action* 11.1, 2007, http://maic.jmu.edu/JOURNAL/11.1/profiles/bih/bih.htm). *Landmine Impact Survey (Pregled dejstva kopnenih mina)* od strane Handicap International France izvijestio je 2005. godine da više od 45 % svih lokalnih zajednica u zemlji u različitom stepenu ima problem sa minama (http://www.sac-na.org/pdf_text/bosnia/ BiH_FinalReport.pdf).

kao zajednički politički, ekonomski, kulturni i naučni centar cijele Bosne i Hercegovine. Republika Srpska je sačuvala prilično centraliziranu organizaciju sa entitetskom vladom na vrhu i opštinama na dnu upravnog sistema, dok su u Federaciji BiH bile uvedene regionalne jedinice (10 kantona). U takvom uređenju su i kantonalnim vlastima pripala relativno velika ovlašćenja na području kulture, obrazovanja, prostornog uređenja i slično, pa su tako bile smanjene i ingerencije i ekonomske mogućnosti same Federacije BiH da djeluje na kantonalnom, odnosno nižim lokalnim nivoima.

Takva administrativna podjela i organizacija djelovala je izuzetno nepogodno po brojne društvene sisteme, a svakako i po arheologiju koja je bila tradicionalno vrlo jasno hijerarhijski i piramidalno organizovana sa sarajevskim (tj. državnim, odnosno nacionalnim) institucijama na vrhu (Zemaljski muzej, Centar za balkanološka ispitivanja, Republički zavod za zaštitu kulturnog nasljeđa, Univerzitet u Sarajevu) i regionalnim, odnosno lokalnim institucijama na dnu takve strukture. Glavne institucije nisu imale samo veliku formalnu moć već i moć da su znatno utjecale na sadržaj rada lokalnih institucija, njihove razvojne smjernice i programe, istraživačke prioritete i slično. Sa rasformiranjem takvog sistema, kako na nivou države, tako i na nivou Federacije BiH, nestala je ključna centralna tačka koja bi mogla obnoviti sistem na prijeratnim osnovama.

Ali i ovdje postoji jedan značajan izuzetak – Komisija Bosne i Hercegovine za očuvanje nacionalnih spomenika. Riječ je o posve novoj instituciji koja je nastala u kontekstu Daytonskog mirovnog sporazuma i bila formalno osnovana Odlukom Predsjedništva Bosne i Hercegovine 21. 12. 2001.[206] Razlozi za takvu komisiju bili su evidentni: velike štete na objektima kulturne baštine i potreba za adekvatnom zakonskom i administrativnom zaštitom kulturnih dobara. Za razliku od drugih javnih organa i tijela, komisija za očuvanje nacionalnih spomenika bila je nadležna na kompletnoj teritoriji Bosne i Hercegovine. Glavni organ komisije čini pet osoba: tri domaća člana komisije (dva iz Federacije BiH, jedan iz Republike Srpske) i dva inostrana člana. Glavne odluke koje donose članovi komisije tiču se proglašavanja spomenika kulture nacionalnog značaja. U tu svrhu komisiji pomaže stručna ekipa saradnika i vanjskih eksperata koji pripremaju stručne podloge i prijedloge koji se daju komisiji na glasanje. Među

[206] Predsjedništvo Bosne i Hercegovine; Odluka o komisiji za očuvanje nacionalnih spomenika (http://kons.gov.ba/main.php?id_struct=2&lang=1).

dosadašnjim članovima komisije nije bilo arheologa (oni se nalaze u stručnoj ekipi koja pomaže komisiji), ali je arheologiji i arheološkim spomenicima posvećena dužna pažnja (do sada je na listu nacionalnih spomenika svrstano oko 80 najznačajnijih lokaliteta). Iako je komisija prije svega zadužena za administrativne vidove zaštite baštine, njezin utjecaj se osjeća i u samoj praktičnoj zaštiti i preventivnim mjerama na terenu na svim nivoima, od državnog do lokalnih. Pri tome ne mislimo toliko na sam rad na terenu, nego na uspostavljanje kvalitetnijih standarda i dobrih praksi u zaštiti kulturne baštine. Treba, naime, uzeti u obzir da su praktički sve regionalne i lokalne službe za zaštitu baštine bile izuzetno oslabljene i njihov utjecaj pri prostornom planiranju vrlo ograničen što je u kontekstu velikih gradnji pri obnovi zemlje dovodilo do velikog uništavanja arheoloških nalazišta, odnosno do neadekvatnih uslova za zaštitna istraživanja. Naravno, u uslovima skromnih finansijskih sredstava i još uvijek malobrojnih stručnjaka i nedostatne materijalne infrastrukture, rezultati na polju razvoja preventivne arheologije su još uvijek skromi ako ih mjerimo po međunarodnim standardima. Ali pri tome ne smijemo ispustiti iz vida uslove u kojima je komisija počela svoj rad i njene rezultate u posljednjoj deceniji. Velike uspjehe komisije primjetila su i međunarodna udruženja, pa je tako komisiji 2010. godine za veliku predanost dodijeljena nagrada Evropske unije za kulturno nasljeđe koje dodjeljuje organizacija Europa nostra.[207]

U Republici Srpskoj centralnu ulogu su preuzele institucije u Banja Luci koje su bile preoblikovane u institucije entitetskog/nacionalnog statusa. To važi prije svega za nekadašnji Muzej Bosanske Krajine koji je postao Muzej Republike Srpske i Gradski zavod za zaštitu kulturnog nasljeđa (osnovan 1976) koji je 1995. godine postao Republički zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog nasljeđa sa centralom u Banja Luci i regionalnim kancelarijama na Palama i u Trebinju. U projektima zavoda često sudjeluju i nadležni zavičajni muzeji. Sa formiranjem entiteta obje institucije dobile su nove teritorijalne ingerencije. U Republici Srpskoj je, u principu, bila očuvana stara mreža zavičajnih muzeja u Prijedoru, Gradišci (prije Bosanskoj Gradišci), Bijeljini, Doboju, Trebinju i Novigradu (prije Bosanskom Novom). Od novih institucija gdje su započete

[207] Komisija je bila nominirana i za Evropean Heritage Prize za 2010. godinu koju podijeljuje EAA – Evropska asocijacija arheologa (vidi nominaciju u Novaković 2010), ali joj zbog statutarnog pravila po kojem se nagrade ne može dodijeljivati državnim tjelima, nagrada nije mogla biti dodijeljena, uprkos jednoglasnom mišljenu članova komisije EAA za dodijelu nagrade.

određene arheološke aktivnosti potrebno je spomenuti Filozofske fakultete u Banja Luci i Istočnom Sarajevu gdje su u nastavu bili postupno i u manjoj mjeri uvođeni arheološki sadržaji u sličnom oblimu i obliku kao što je to imala Katedra za arheologiju na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Nastavu arheoloških sadržaja u Banja Luci i Istočnom Sarajevu u velikoj su mjeri izvodili stručnjaci iz Srbije uz pomoć domaćih arheologa. Glavni problem u razvoju, odnosno obnovi arheološke struke u Republici Srpskoj bio je nedostatak finansijskih sredstava i kadrova, pa su sve do prije nekoliko godina to bili vrlo skromni istraživački programi. Tek u poslijednje vrijeme, nekoliko godina unazad, sa pojavom stranih istraživačkih ekipa, započeti su ambiciozniji programi i projekti. Drugi problem je svakako osjetan prekid, odnosno smanjenje saradnje sa arheološkim i kulturnim institucijama iz Federacije BiH, pogotovo sa Zemaljskim muzejem i Centrom za balkanološka ispitivanja koji su posjedovali relativno velike stručne biblioteke, a Zemaljski muzej i vrlo brojne nalaze i istraživačku dokumentaciju sa nalazišta koja se sada nalaze na teritoriji Republike Srpske.

Situacija u Federaciji BiH bila je puno kompleksnija. Na federalnom (entitetskom) nivou pri Federalnom ministarstvu kulture postoji samo jedna ustanova – Zavod za zaštitu spomenika, dok su sve druge arheološke institucije kantonalne ili opštinske[208] što ima značajne posljedice za finansiranje njihovog djelovanja. U tom pravnom kontekstu, zbog još nedefinisanog osnivača, Zemaljski muzej (sa još nekoliko institucija koje su prije 1991. bile nacionalne) ima znatne poteškoće pri određivanju svog statusa što je tokom vremena dovelo do velikih poteškoća pri njegovom finansiranju i čak do privremenog zatvaranja 2013. godine poslije 125 godina neprekidnog rada. Na kantonalnom nivou muzeji djeluju samo u šest kantona (Muzej Sarajeva, Zavičajni muzej u Travniku, Muzej Unsko-Sanskog kantona u Bihaću, Muzej Hercegovine u Mostaru, Muzej Istočne Bosne u Tuzli, Muzej grada u Zenici), dok su Bosansko-Podrinjski kanton Goražde, Kanton 10, Zapadnohercegovački kanton i Posavski kanton bez muzeja. Situacija sa kancelarijama Zavoda za zaštitu spomenika kulture je još gora: pored Zavoda pri Ministarstvu BiH postoje još kantonalni zavodi u Sarajevu, Tuzli, Mostaru i Zenici, pri čemu u njima praktično nema zaposlenih arheologa. Sve navedene institucije imaju slične probleme: velike teškoće sa finansiranjem programa rada, nedostatak arheoloških radnih mjesta, loša materijalna infrastruktura, što

[208] Tako i Univerzitet u Sarajevu sa svim svojim fakultetima ima status institucije kantona Sarajevo.

je dovelo do izrazito skromnog statusa i utjecaja arheologije u javnim službama i široj javnosti.[209]

Do većih promjena došlo je u akademskom sektoru. Nažalost, Centar za balkanološka ispitivanja je zbog finansijskih teškoća i personalnih promjena skoro u potpunosti prestao izvoditi arheološki program. Nekada jedna od najpoštovanijih institucija zamalo je došla u situaciju, što se arheoloških sadržaja tiče, da prestane s radom. Odlaskom Blagoja Govedarice sredinom devedesetih Centar je ostao bez nekih od najznačajnijih stručnjaka srednje generacije i sve negdje do 2005. u Centru nije bilo zaposlenih na arheološkim poslovima, da bi poslije te godine u Centru ipak zaposlili mlađeg suradnika na asistentskom mjestu. Ali Centar kao ustanova više nije imao mogućnosti obnoviti prijeratni status. Jedino što je uspio, jest ponovno pokretanje izdavanja *Godišnjaka* gdje je uredničku ulogu još uvijek obavljao Blagoje Govedarica.

Do puno pozitivnijih promjena došlo je na području univerzitetske nastave arheologije. Već smo spomenuli da se u Bosni i Hercegovini ni na jednom univerzitetu nije mogla steći diploma iz arheologije. Studenti koji su možda slušali predavanja Katedre za arheologiju na Filozofskom fakultetu u Sarajevu završavali su studije diplomom iz historije. Obnova arheološke struke nije mogla bez obrazovanja arheologa u svojoj zemlji. U periodu između 1995. i 2005. bilo je izuzetno malo studenata arheologije iz Bosne i Hercegovine (iz oba entiteta) koji su studirali u Beogradu, Zagrebu, Zadru i možda na još kojem fakultetu u inostranstvu. Bilo kakva veća obnova arheološke djelatnosti, odnosno popunjavanje radnih mjesta za arheologe, tražila je ne samo veći broj mlađih ljudi, nego i sistemsko rješenje nedostatka studija arheologije u Bosni i Hercegovini. Individualne inicijative u tom smjeru postojale su već ranije, ali njihova praktična implementacija nije bila moguća sve negdje do poslije 2005. godine. A i poslije toga inicijative često nisu bile šire koordinirane, već su pojedini entiteti ili djelovi entiteta sami za sebe planirali otvaranje studija arheologije.

Godine 2006. otvorene su kombinovane studije arheologije i historije umjetnosti na 1. bolonjskom stupnju na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Mostaru da bi poslije nekoliko godina postale samostalan curriculum iz arheologije. Tu se radilo

[209] O generalnom stanju arheologije u Bosni i Hercegovini vidjeti u izvještaju Andrewa Lawlera koji je kao pridruženi član projekta *Discovering the Archaeologists of Evrope* izradio detaljniji pregled institucija i arheoloških radnih mjesta u BIH u periodu od 2008. do 2009. (Lawler 2010).

prije svega o samostalnoj 'hrvatskoj' inicijativi. Oba curriculuma, kombinovani i cjeloviti, bili su oblikovani po uzoru na curriculume arheologije Sveučilišta u Zadru i u cjelini su ih izvodili zadarski univerzitetski nastavnici jer domaćeg nastavnog kadra nije bilo.[210] Studije u Mostaru prate velike teškoće, prije svega zbog nedostatka odgovarajuće studijske biblioteke i odsustva domaćih stručnjaka, pa se još uvijek postavlja pitanje trajnije održivosti arheoloških programa i njihovih razvojnih perspektiva.

Na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu u 2009/2010. pokrenut je po prvi put kompletan nastavni program arheologije. Arheologija je bila zamišljena kao jednopredmetna grupa sa studijama na dva stupnja (3 + 2 po bolonjskom modelu). Za razliku od Mostara, u Sarajevu su postojali puno bolji infrastrukturni uslovi; već više decenija je postojala Katedra za arheologiju unutar koje se moglo pristupiti formiranju kompletnog nastavnog programa arheologije, a tu su bile i dvije velike „arheološke biblioteke“ u Zemaljskom muzeju i na ANU BiH koje su mogle dosta korektno servisirati studijske potrebe. Knjižnica Filozofskog fakulteta bila je puno skromnija u pogledu arheološke naučne i studijske literature. Među najznačajnijima za uspostavljanje studija arheologije na Filozofskom fakultetu u Sarajevu bio je Enver Imamović koji je na Katedri za arheologiju kao nastavnik radio od 1977. i u međuvremenu vršio i druge značajne javne funkcije, među kojima svakako treba istaći i funkciju direktora Zemaljskog muzeja za vrijeme rata. Počeci studija su i u Sarajevu bili vrlo skromni. Na početku je bilo moguće nastavni program izvesti samo uz pomoć gostujućih profesora sa univerziteta iz Slovenije i Hrvatske (Kopra, Ljubljane, Zagreba, Osijeka), ali se situacija uskoro počela popravljati dolaskom novih mlađih domaćih docenata. Značajan razvojni podsticaj studijama arheologije dao je i međunarodni projekat BIHERIT (2012–2014) čiji je cilj kurikularna reforma univerzitetske nastave baštinskih nauka na Univerzitetima u Sarajevu, Banja Luci i Tuzli u kojem je posebna pažnja posvećena modernizaciji studija arheologije 2. stupnja na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Drugi značajan cilj projekta je stvaranje personalne i materijalne baze za trajno održivo izvođenje nastave arheologije u Sarajevu (školovanje novih

[210] Godine 2005. Pedagoški fakultet Sveučilišta u Mostaru pretvoren je u Filozofski fakultet. Do slične promjene došlo je i na Univerzitetima u Tuzli, Banja Luci i Bihaću. Novi filozofski fakulteti imali su velike poteškoće sa obezbjeđivanjem dovoljnog broja usposobljenog nastavnog kadra, pa su često zapošljavali gostujuće profesore iz Hrvatske, odnosno Srbije, pa i drugih zemalja iz regije. Uz to, Vlada R Hrvatske intenzivno je finansijski i materijalno pomagala hrvatsku zajednicu u Bosni i Hercegovini i davala znatna sredstva za održavanje nastave na Sveučilištu u Mostaru gdje su u brojnim naučnim grupama gostovali profesori iz Zagreba, Zadra, Splita…

kadrova, nabavka opreme, studijske literature, štampanje udžbenika i sl.).[211] Oba nastavna programa arheologije (mostarski i sarajevski) već su proizvela prve generacije domaćih diplomanata, od kojih su neki već zaposleni na arheološkim radnim mjestima, što je svakako značajan razvojni pomak i dobra osnova za budući razvoj arheološke struke u Bosni i Hercegovini.

Generalno rečeno za cijelu Bosnu Hercegovinu, obnova arheološke struke u skoro dvije decenije poslije rata još nije dovršena i teško bismo mogli reći da je dostignut nivo sa kraja 1980-ih. Proces obnove je još teži jer se i arheologija sama i njezina društvena uloga za to vrijeme u svijetu u mnogome izmijenila. Prema posljednjim istraživanjima stanja arheološke struke u Bosni i Hercegovini (Lawler 2014) po broju kadrova i ustanova koji djeluju na području arheologije skoro je dostignut prijeratni nivo. Ali je glavna razlika u samom kvalitetu i materijalnim mogućnostima profesionalne arheologije. U skoro vrijeme teško da možemo očekivati projekte sličnog obima i znanja kao što je *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*. Glavni razlog nije u tome da pojedini domaći stručnjaci danas za takvo nešto ne bi bili sposobni, već u tome da nemaju materijalnih mogućnosti za nešto takvo. Iako nemamo dovoljno preciznih podataka o visini sredstava namijenjenih preventivnoj arheologiji u Sloveniji i Hrvatskoj koja danas predstavlja daleko najveći dio arheoloških istraživanja (više od 95 % svih arheoloških istraživanja), ocjenjujemo da je visina tih sredstava u ove dvije zemlje danas bar ***pedeset puta*** veća nego što su sredstva za preventivnu arheologiju u Bosni i Hercegovini. Upravo u podizanju nivoa preventivne arheologije vidimo najveći strateški i razvojni potencijal i ujedno odgovornost nove generacije arheologa u Bosni i Hercegovini.

[211] Projekat BIHERIT (Curricular Reform of Heritage Sciences in Bosnia and Herzegovina) deo je programa TEMPUS Evropske unije. Partneri u tom programu su tri domaća univerziteta (Sarajevo, Tuzla, Banja Luka), pet stranih univerziteta (Ljubljana, Univerzitet Primorske iz Kopra, Beč, Berlin i Cambridge) te dva lokalna muzeja (Zavičajni muzej u Travniku i Muzej Kozare iz Prijedora).

VI. MAKEDONIJA

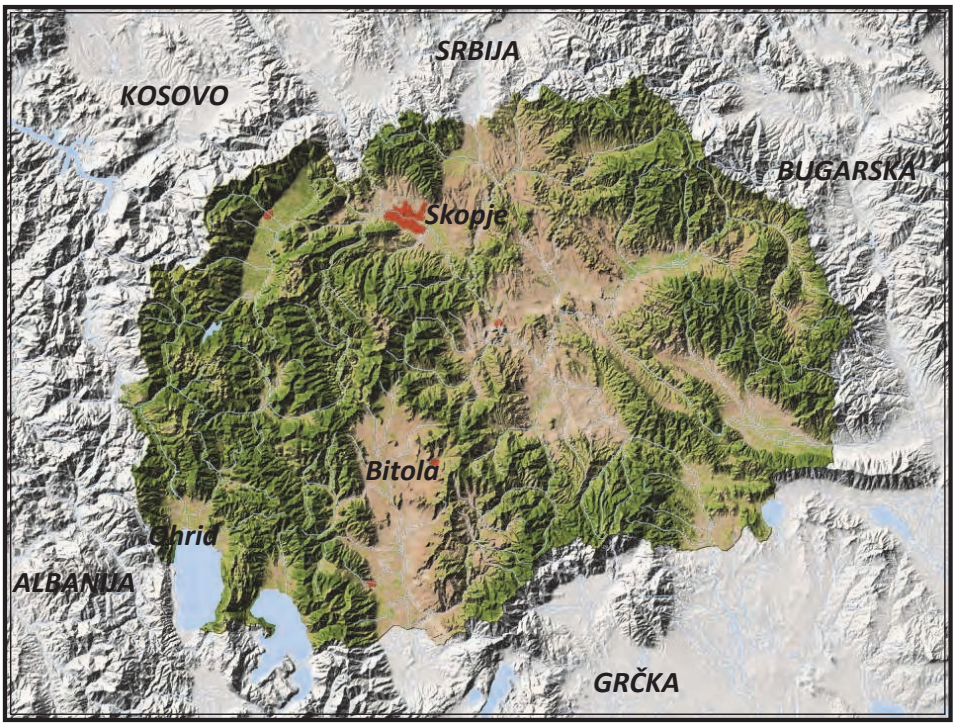

Slika 5. Reljefna karta Makedonije.

Makedonija,[212] najjužnija republika u nekadašnjoj Jugoslaviji stekla je nezavisnost u septembru 1991., tri mjeseca poslije Slovenije i Hrvatske. Država zauzima teritoriju od 25.713 km^2 i ima nešto više od 2 miliona stanovnika, od čega su oko 65 % Makedonci, 25 % Albanci, 3,9 % Turci, 2,7 % Romi, 1,8 % Srbi, dok su 2,2 % građani drugih nacionalnih i etničkih grupa.

[212] U Ujedinjenim nacijama još uvijek službeno nastupa pod imenom *Bivša jugoslovenska republika Makedonija/Former Yugoslav Republic of Macedonia*). Većina država u svijetu i sve države nekadašnje Jugoslavije priznale su je pod njenim konstitucionalnim imenom kao Republiku Makedoniju.

Republika Makedonija se nalazi na centralnobalkanskom prostoru između Jadranskog i Egejskog mora, ali je bez izlaza na more.[213] Od susjednih država odvojena je većim planinskim lancima: planina Šara, Skopska Crna Gora, i Kozjak čine njenu sjevernu granicu prema Kosovu i Srbiji, sa Albanijom na zapadu graniči Dinarskim lancem, Nidže planina obilježava južni kraj zemlje i granicu sa Grčkom, dok istočne strane planinskih masiva Osogova, Maleševa i Belasice predstavljaju granicu sa Bugarskom.

Morfološki, zemlja se sastoji od tri glavne cjeline: planinskih područja Šare i Dinarskih planina na zapadu, Rodopskog planinskog lanca na istoku (Osogovo-Maleševo-Belasica) i relativno širokog Povardarja (doline rijeke Vardar) između obje planinske regije. Svaka od ove tri cjeline podijeljena je na brojne manje i homogenije regione pogodnije za naseljavanje: na primjer, područje Ohridskog i Prespanskog jezera na jugozapadu, dolina rijeke Crni Drim na zapadu, dolina Bregalnice između osogovskih i maleševskih planina na sjeveroistoku, područje Pelagonije na jugu, dolina Strumice na jugoistoku, Ovče pole u središnjem dijelu itd. Dolina Vardara predstavlja glavnu komunikacijsku osu cijele Makedonije, a i šire centralnobalkanske regije, povezujući preko doline Morave Podunavlje sa egejskim prostorom. Druga značajna komunikacija u historiji Makedonije teče njenom južnom granicom i povezuje jadranski prostor sa egejskim. Tom linijom išla je i znamenita rimska Via Egnatia. Sekundarne komunikacije povezuju glavne makedonske naseobinske regione sa susjednim područjima. Na ovom mjestu bismo svakako istakli komunikaciju između Pelagonije i sjeverne Grčke, te dolinu Bregalnice i Strumice kojima teku komunikacije prema Bugarskoj.

Republika Makedonija dobila je naziv po daleko širem historijskom i geografskom regionu Makedonije (koja nosi drevno antičko grčko ime) koja se protezala od centralne sjeverne Grčke preko današnje Republike Makedonije do Trakije u zapadnoj Bugarskoj. Nakon pada Zapadnog Rimskog Carstva tokom kojeg je Makedonija imala status provincije više od pet vijekova, ova područja ostala su pod upravom Istočnog rimskog carstva (kasnije Vizantijskog) što je uveliko utjecalo na njihov politički, kulturni i vjerski razvoj u kasnijim vijekovima. Veće demografske promjene na kraju kasnoantičkog perioda nastale

[213] Historijska pokrajina zauzima puno veći prostor i na jugu se proteže u sjevernu Grčku (Egejska Makedonija) do Egejskog mora te zahvata i dijelove današnje zapadne Bugarske (tzv. Pirinska Makedonija). U 19. vijeku to je bila jedna od etnički najheterogenijih balkanskih regija.

su sa prvim invazijama slovenskih naroda negdje krajem 6. vijeka nove ere koji su počeli naseljavati ovo područje i sa pripajanjem velikog dijela makedonske teritorije Bugarskom kraljevstvu. Na kraju 10. vijeka, Makedonija je postala središnje područje Samuilovog carstva (969–1018), tada najmoćnijeg vladara na središnjem Balkanu.[214] Sljedećih vijekova, posebno nakon pada Konstantinopolja za vrijeme Četvrtog krstaškog rata, različita carstva vladala su Makedonijom – vizantijsko, bugarsko, srpsko, sve do dolaska Turaka i pripajanja Makedonije zajedno sa susjednim zemljama Osmanskom carstvu u posljednjim decenijama 14. vijeka. Otada je Makedonija bila više od četiristo godina osmanska teritorija, sve do Balkanskih ratova (1912–1913), kada je bila podijeljena između Grčke, Srbije i Bugarske.

Sa slabljenjem Osmanskog carstva početkom 19. vijeka, lokalni narodi u tadašnjoj velikoj provinciji Rumeliji započeli su ustanke za nacionalno oslobođenje (Srbi, Grci, Crnogorci...) i u periodu od nekoliko decenija sticali sve veći stepen autonomije, a konačna nezavisnost većine tih nacija bila je priznata na Berlinskom kongresu 1878. godine. Grčka je bila jedina zemlja koja je nezavisnost stekla pola vijeka ranije (1821).

U takvom političkom kontekstu ime „Makedonija" pojavilo se prvi put i kao moderni etnički naziv za slovensku većinu koja je živjela na području Makedonije i tim imenom označavala i svoju domovinu.[215] U poređenju sa susjednim regijama, proces stvaranja makedonske nacije započeo je nešto kasnije, u posljednjim decenijama 19. vijeka i nastavio se dobrano tokom prve polovice 20. vijeka pa i kasnije. Za ovo kašnjenje postoje brojni razlozi: nespremnost osmanske države da dâ autonomiju makedonskim zemljama, aspiracije i propaganda susjednih zemalja koje su negirale postojanje posebne makedonske nacije želeći tako

[214] Još uvijek postoje rasprave, posebno među makedonskim i bugarskim historičarima, da li je Samuilovo carstvo bilo makedonsko ili bugarsko.

[215] Takozvano „Makedonsko pitanje" je jedno od najdugotrajnijih, otvorenih političkih pitanja na Balkanu. O njemu je bilo već dosta toga napisanog, ali je znatan dio historiografskih radova bio jako politički motivisan u samoj Makedoniji kao i u susjednim zemljama. Sadašnji spor između Grčke i Republike Makedonije oko zvaničnog naziva ove zemlje, kao i nespremnost Bugarske da prizna Makedonce kao naciju, ilustriraju stoljetni stav ovih zemalja i njihovih nacionalnih ideologija. Otvoreno manipulisanje sadašnjih makedonskih vlasti sa tezom o antičkom porijeklu (današnjih) Makedonaca još više komplikuje mogućnost skorog rješenja tog pitanja. Nije lako naći referencijalnu i nepristrasnu bibliografiju o historiji Makedonije i oblikovanju makedonske nacije, čak ni u slučaju nebalkanskih autora koji su se često priklanjali jednoj od strana u sporu. No činjenica jeste da današnja Republika Makedonija svoju historijsku legitimnost temelji na nacionalnom pokretu sa kraja 19. veka, odlukama ASNOM (Antifašističko sobranje narodnog oslobođenja Makedonije, 2. 8. 1944), statusu republike u SFRJ (1945–1991) i refendumu građana SR Makedonije 1991. godine.

priključiti makedonske teritorije svojim državama, nedostatak saveznika među evropskim silama (npr. u poređenju sa Grčkom, Srbijom i Bugarskom za vrijeme njihovih pokušaja da steknu nezavisnost), poprilična ekonomska zaostalost Makedonije u 19. i početkom 20. vijeka i nedostatak ekonomske moći među lokalnim makedonskim stanovništvom.[216]

Nakon Balkanskih ratova (1912–1913) poraženo Osmansko carstvo izgubilo je svoje posljednje veće teritorije u Evropi, a Makedonija je podijeljena između Grčke kojoj je pripao najveći dio (Egejska Makedonija), Srbije (Vardarska Makedonija) i Bugarske (Pirinska Makedonija). Makedonci, koji su pri kraju Osmanskog carstva ipak uspjeli ostvariti izvjesnu autonomiju u obrazovanju i kulturi, bili su tako podijeljeni, a njihova nacionalnost negirana u sve tri zemlje. Za vrijeme Drugog svjetskog rata srpski dio Makedonije dodatno je bio podijeljen između Bugarske i Albanije.

Makedonski oslobodilački pokret (predvođen Komunističkom partijom) 1944. godine (zasjedanje ASNOM) negirao je ratnu podjelu između Bugarske i Albanije i u granicama teritorije Makedonije koja se nalazila u Kraljevini Jugoslaviji proglasio Narodnu Republiku Makedoniju čime su Makedonci prvi put dobili ravnopravan status sa ostalim konstitutivnim narodima u Jugoslaviji. Makedonija je 1945. dobila status republike sa svim prerogativima vlasti i autonomije jednakim ostalim jugoslovenskim republikama i tokom SFRJ i svoj vlastiti ustav.

Period između 1945. i 1991. obilježen je velikom razvojnom dinamikom i dostignućima (ekonomskim, industrijskim, urbanim, kulturnim) makedonske republike i same nacije koja je u tom kontekstu kompletirala svoj identitet na kulturnom planu.[217] Suprotno tome, odnosi sa Bugarskom i Grčkom koje nisu priznavale nacionalnosti i državnosti Makedonije unutar Jugoslavije bili su prilično pogoršani.

Sa krajem SFR Jugoslavije, Makedonija se mirno razišla sa drugim republikama, a u septembru 1991. godine i sama poslije referendumske odluke proglasila

[216] O procesu stvaranja nacije Makedonaca vidjeti Rossos (2008).

[217] Ovaj proces u značajnoj mjeri bio je orkestriran i od strane jugoslovenske Komunističke partije koja je nakon raskida sa Staljinom i drugim komunističkim partijama u regiji, 1948. snažno podržavala proces stvaranja makedonske nacije da bi se time time stvorila jasna razlika naspram Bugara sa kojima Makedonci dijele puno jezičkih sličnosti. Rukovodstvo Komunističke partije je u kontekstu promovisanja makedonske nacije podržalo i uspostavljanje Autokefalne makedonske pravoslavne crkve 1959. koja je proglasila nezavisnost od Srpske pravoslavne crkve.

nezavisnost. Ipak, u odsustvu Jugoslavije kao snažne regionalne sile, nova država (i nacija) na početku su bile osporavane od praktično svih susjednih zemalja (Grčke, Srbije, Bugarske i, u manjoj mjeri, Albanije). Iako nije bila u ratu sa drugim republikama, Republika Makedonija primljena je u Ujedinjene nacije pet mjeseci kasnije nego što je to bio slučaj sa Slovenijom, Hrvatskom i Bosnom i Hercegovinom. Jedan od razloga tome bio je i spor, prije svega sa Grčkom, oko službenog naziva države. Danas se u UN Republika Makedonija već dvadeset dvije godine službeno naziva privremenim imenom, kao Bivša jugoslovenska republika Makedonija.

Uzimajući u obzir činjenicu da su (Vardarski) Makedonci stekli nacionalno priznanje tek sa SFR Jugoslavijom, oni su mogli osnovati svoje glavne nacionalne institucije tek od kraja 1940-ih dalje: Nacionalna i Univerzitetska biblioteka (1944); Nacionalni muzej (1945; muzej je kao institucija bio osnovan već 1924, ali u kontekstu srpske kulturne politike); Institut za nacionalnu historiju osnovan je 1948, Filozofski Fakultet u Skopju[218] 1946, Makedonska akademija nauka i umjetnosti osnovana je 1967. Najstarija arheološka institucija bio je Nacionalni muzej koji je počeo sa izgradnjom arheoloških zbirki 1947.

Arheološka istraživanja prije nastanka Republike Makedonije (1800–1945)

Slično kao i u Srbiji i drugim nekadašnjim osmanskim zemljama na Balkanu (sa izuzetkom Grčke) najranije arheološke aktivnosti u Makedoniji možemo pratiti od 19. vijeka dalje. Najraniji primjeri mogu se pronaći u nekim tekstovima zapadnih putnika koji su prolazili ovim područjem (npr. E. Cousinéry 1831; W. M. Leake 1935; T. Desdevises-du-Désert 1862; M. Delacoulonche 1867).[219] Najsistematičniji naučni izvještaj iz tog vremena L. Heuzey i I. Daumet (1876) u *Mission archéologique de Macédoine, par Léon Heuzey* gdje je opisao svoje putovanja kroz ovu zemlju 1855. i 1861. godine kada je posjetio prije svega centralnu i južnu Egejsku Makedoniju i Albaniju. Arthur Evans tokom svojih

[218] Filozofski fakultet u Skopju je inače bio osnovan već 1920. godine, ali kao dio Univerziteta u Beogradu, što Makedonci ne tretiraju kao svoju nacionalnu instituciju, već za osnivanje Filozofskog fakulteta uzimaju 1946. godinu.

[219] O prvim istraživanjima u Republici Makedoniji vidjeti Bitrakova-Grozdanova (2009).

misija na Balkanu posjetio je i Makedoniju i objavio svoje opservacije o starinama iz te zemlje zajedno sa tekstovima o starinama iz Dalmacije, Bosne i Hercegovine, Crne Gore u svojoj već spomenutoj publikaciji *Antiquarian Researches in Illyricum I-IV,* (Evans 1833; 1885). Makedonija je bila destinacija i za ruske devetnaestovjekovne antikvare i historičare (npr. V. Gligoroviča, N. P. Kondjukova, P. H. Miljukova; o tome vidjeti više u Bitrakova-Grozdanova 2009).

Od naučnika iz Makedonije u ovom periodu najznačajnije je djelo Margarita Dimice (1829–1903), filologa i arheologa grčkog porijekla, rođenog u Ohridu, sa diplomom atinskog univerziteta i specijalizacijom iz klasične filologije i arheologije na univerzitetima u Berlinu i Leipzigu gdje je i doktorirao na temu historije Ohridskog područja. Kao nastavnik u visokoj (grčkoj) školi u Bitoli i Solunu objavio je dva ključna djela ranih arheoloških istraživanja u Makedoniji – *Arhaia geografia the Makedoniae* (Dimica 1874), i dvije sveske reljefa i epigrafskih spomenika u *Makedonia en lithois fthengomenois kai mnemeiois sozomenois* (Dimica 1896).[220]

Arheološke aktivnosti su znatno porasle poslije Prvog svjetskog rata kada je (Vardarska) Makedonija već bila pripojena Srbiji, pa su, shodno tome, srpske institucije proširile svoju djelatnost i na ova područja. Između 1924. i 1936. Narodni muzej iz Beograda preduzeo je veliki terenski projekt kojim su rukovodili Vladimir Petković, Balduin Saria i Đorđe Mano-Zisi, te Rudolf Egger iz Beča na lokalitetu Stobi gdje se nalazio veliki antički grad na ušću Crne Reke u Vardar koji je bio osnovan već u helenističko doba, sredinom 2. vijeka prije nove ere[221] i koji je kasnije postao glavni grad provincije Makedonije Sekunde. U tim istraživanjima je srpski tim otkrio impresivne dokaze o rimskom urbanom planiranju, brojne vrhunski građene javne i privatne zgrade, a među najznačajnijim otkrićima su

[220] Margarit Dimica (Margaritis Dimitzas, Μαργαρίτης Δήμητσας) značajan je i kao jedan od pionira geografske nauke u Grčkoj. Zalagao se za formiranje Grčkog geografskog društva i Katedre za geografiju na atinskom univerzitetu. Uglavnom se bavio geografijom i historijom grčkih zemalja. Njegovo djelo *Politička geografija* iz 1882. godine objavljeno u Atini slijedi antropogeografske ideje i u velikoj mjeri treba ga čitati u kontekstu legitimisanja grčkog oslobađanja Makedonije od Turaka, kao i njegove historijske tekstove (Peckham 2000, 81-82). Dimica je između ostalog bio i autor udžbenika za historiju u osnovnim školama o Makedoniji od antičkog doba do dolaska Turaka *(Epitomos istoria tis Makedonias (apo ton arhaiotaton xronon mexri tis Tourkokratias/ Επίτιμος ιστορία της Μακεδονίας (από τον αρχαιοτήτων χρόνων μέχρι της Τουρκοκρατίας)* iz 1872. godine.

[221] Ovaj lokalitet je zabilježio već L. Heuzey (Découverte des Ruines de Stobi, *Revue Archéologique* 2, Paris 1873). Godina 1917. i 1918. njemačka vojska je također vršila iskopavanja na ovom lokalitetu (D. Hald, *Auf den Trümmern Stobis*, Stuttgart 1917; o ranim istraživanjima u Stobiju vidjeti više u Kitzinger 1946).

svakako rimski teatar i nekoliko ranohrišćanskih crkava.[222] Stobi je bio daleko najveći projekat u Makedoniji u periodu između dva svjetska rata i ujedno i jedan od najvećih projekata srpske arheologije u to vrijeme koji je uskoro privukao pažnju stranih naučnika.[223]

Posebno aktivan u arheološkim istraživanjima u Makedoniji bio je Nikola Vulić, profesor antičke historije na Univerzitetu u Beogradu, koji je opsežno proučavao predrimski i rimski period centralnog Balkana: epigrafiju, etničku strukturu stanovništva, proces romanizacije...) i dao znatan naučni doprinos nizom ključnih radova u domaćoj i međunarodnoj literaturi (npr. u *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenshaft*; *Dizzionario epigrafico di antichitá romana),* od posebnog su značaja i njegovi rani radovi o antičkim nalazima Srbije koje je objavljivao sa A. Premersteinom i F. Ladekom, npr. Vulić, Premerstein (1900); Ladek, Premerstein, Vulić (1901)). Premerstein, Vulić (1903),

Vjerovatno najpoznatiji lokalitet kojeg je Vulić istražio bio je Trebenište na području Ohridskog jezera gdje je između 1930. i 1934. iskopavao kasno prethistorijsku nekropolu i tom prilikom pronašao dvije zlatne maske koje su datirane u sredinu prvog milenijuma prije nove ere. Zajedno sa dvije slične maske koje su otkrivene petnaest godina ranije[224] ti su nalazi bili među najatraktivnijim otkrićima u tadašnjoj Jugoslaviji. Trebenište i područje Ohridskog jezera postali su jedno od najzanimljivijih područja za arheološko istraživanje u Makedoniji pošto su u to vrijeme jedine poznate zlatne maske bile one otkrivene prilikom Schliemannovog iskopavanja u Mikeni, datirane gotovo jedan milenijum ranije.[225]

---

[222] B. Saria, Iskopavanja u Stobiju (Excavations at Stobi), *Glasnik Skopskog naučnog društva*, knj. 1, sv. 1, Skopje 1925, 287–300; B. Saria, R. Egger, Istraživanja u Stobima. Glasnik Skopskog naučnog društva, knj. 5, 1929; R. Egger, Die städtische Kirche von Stobi, *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts in Wien,* Band 24, 1929.

[223] Tim iz Fogg i Peabody muzeja Harvardskog Univerziteta i American School of Preistoric Research kojeg su predvodili J. V. Hewkes i R. W. Ehrich, koji je 1932. preduzeo arheološko osmatračko putovanje u Makedoniju bio je veoma impresioniran otkrićima u Stobiju i kompetencijom ekskavatora (vidjeti Goldman 1933).

[224] Dvije slične zlatne maske pronađene su 1918. kada je ovo područje kontrolisala Bugarska vojska u posljednoj godini Prvog svjetskog rata. Bogdan Filov iz Nacionalnog muzeja u Sofiji (kasnije i premijer Bugarske 1940–1944, osuđen na smrt zato što je bio na čelu pronacističke vlade) i Karel Škorpil, češko-bugarski arheolog, direktor Arheološkog muzeja u Varni, iskopali su nekropolu u Trebeništu i otkrili brojne prinčevske grobove i dvije zlatne maske. Bibliografija: Filow B. – Schkorpil K. (1927); N. Vulić (1925b; 1932).

[225] Godine 2002. pronađena je peta maska, ali ovaj put na različitom lokalitetu u Ohridu, a to je ponovo privuklo veliko interesovanje međunarodne zajednice, posebno u kontekstu uzavrele diskusije o imenu Makedonije, a i šira publika je pokazala veliko interesovanje za ovo otkriće (vidjeti više o ovim maskama i diskusiji o njihovom porijeklu u Proeva 2006/2007).

Druga značajnija Vulićeva istraživanja u Makedoniji obuhvatila su i iskopavanje teatra u Skupiju 1925. godine; Skupi je bio rimski grad, osnovan krajem 1. vijeka nove ere. Drugi lokalitet koji je privlačio pažnju bio je Herakleja Linkestis u Bitoli u južnoj Makedoniji. Ovaj grad, vjerovatno osnovan u rano helenističko doba, sredinom 4. vijeka prije nove ere, bio je podignut na trasi kasnije vrlo značajnog rimskog puta (*Via Egnatia*), koji je povezivao Jadransko more sa Egejskim, također je sadržavao veliko bogatstvo arhitektonskih, umjetničkih i epigrafskih ostataka. Prva istraživanja su bila vršena već početkom 1930-ih, dok je sistematičnije istraživanje uslijedilo kasnije, 1935–1938 (Grbić 1938). Među najznačajnijim pronalascima bila je rimska kopija Fidijine Atine Partenos (Sokolovska 1994, 7). U prvoj polovini 20. vijeka interesovanje za Makedoniju (u širem geografskom smislu) pokazala je Britanska škola iz Atine, a na ovom području bio je naročito aktivan W. A. Heurtley, direktor škole, koji je 1939. objavio monografiju o prethistoriji Makedonije u kojoj je prezentirao sintetizirani pogled i nove interpretacije gdje se suprotstavio tezama Miloja Vasića o prethistorijskom razvoju u južnom i centralnom Balkanu (Heurtley 1939).

U ovom kratkom pregledu glavnih arheoloških aktivnosti prije 1945. vrlo jasno se pokazuje odsustvo domaćih (makedonskih) naučnika. Prije pripojenja (Vardarske) Makedonije Srbiji, odnosno kasnije i Kraljevini SHS, u toj zemlji sa izuzetkom srednjih škola[226] praktički nisu postojale značajnije institucije, kao što su muzeji, univerziteti ili naučna društva koji bi služili kao „jezgro“ razvoja arheološke nauke. Sva dotadašnja istraživanja vodile su institucije, odnosno stručnjaci koji su dolazili izvana. Tek u 1920-im pojavile su se prve takve institucije u Skopju (npr. Istorijsko-arheološki muzej, Filozofski fakultet i Skopsko naučno društvo) u kontekstu srpskog programa razvoja „južnosrpskih“ regija. Arheolozi, historičari, epigrafi i drugi eksperti koji su radili na teritoriji buduće Republike Makedonije mahom su dolazili iz Beograda (npr. Narodnog muzeja, Univerziteta kao što su bili N. Vulić, B. Saria, M. Grbić) ili su imenovani iz drugih tadašnjih jugoslovenskih akademskih centara (npr. Ć. Truhelka iz Sarajeva, i G. Novak iz Zagreba, obojica profesori na Filozofskom fakultetu u Skopju u 1920-im i 1930-

[226] Prva kompletna gimnazija na podučju šire Makedonije osnovana je 1888. godine u Solunu (*Makedonska enciklopedija*, Skopje 2006, 1394).

im ili France Mesesnel,[227] slovenački historičar umetnosti, kustos Istorijsko-arheološkog muzeja[228] u Skopju od 1928. i profesor na Filozofskom fakultetu u Skopju od 1933. do 1938. kada se vratio u Ljubljanu). Tek 1934. osniva se muzej u Bitoli, ali sa vrlo ograničenim mogućnostima rada i tada bez značajnijeg utjecaja na razvoj arheologije u Makedoniji. Prije toga postoji u Makedoniji, u Strugi prirodnjačka muzejska zbirka Nikole Nezlobinskog, osnovana 1924. koja je četiri godine kasnije prerasla u muzej.

Institucionalni okvir formiranja arheološke nauke u periodu 1918–1941. u Makedoniji svakako nije bio nacionalni (tj. makedonski) već je u to doba bio zamišljen više kao proširenje srpskog disciplinarnog okvira (većina radova je objavljenih u Beogradu, a djela štampana u Biltenu Skopskog naučnog društva uglavnom su napisali srpski naučnici). Tek sa priznavanjem makedonske nacije u Jugoslaviji nakon 1944. započeo je proces uspostavljanja pravih nacionalnih institucija.

Veliki dio infrastrukture iz „srpskog perioda“ poslužio je dobro u procesu osnivanja makedonske nacionalne arheološke škole – neke od postojećih struktura transformirane su u nacionalne, a brojni srpski naučnici, koji su radili u Makedoniji prije 1941, nastavili su rad i nakon 1945. da bi dalje razvijali ovu disciplinu, no ovaj put u kontekstu makedonskih nacionalnih institucija odnosno u saradnji sa njima (npr. M. Grbić). No, svakako treba upozoriti da sa tačke gledišta samog napretka arheološke discipline 1920-te i 1930-te mogu se smatrati početnom fazom profesionalizacije i sistematizacije arheologije u budućoj Republici Makedoniji. Možda bi kao najbolji pokazatelj značajnih razvojnih koraka u periodu između dva svjetska rata mogli vidjeti publikaciju dvije sveske *Arheološke mape Jugoslavije*, za područja Bitole, Prilepa i Kavadarca u Makedoniji (Vulić 1937; 1938).

---

[227] Franca Mesesnela nismo posebno predstavljali u poglavlju o arheologiju u Sloveniji. Mesesnel je rođen 1894. u Cervignanu u današnjoj Italiji, studirao historiju umjetnosti u Beču i Pragu. Do 1928. kada je nastavio karijeru u Skopju, njegov naučni opus je prije svega bio na području historije umjetnosti i likovne kritike. Pred sam kraj Drugog svjetskog rata slovenački domobrani su ga uhapsili zbog aktive saradnje sa Oslobodilačkim frontom i strijeljali. U svojoj karijeri u Makedoniji bio je aktivan na području proučavanja srednjovjekovne umjetnosti pa i arheologije. Sudjelovao je na istraživanjima u Stobiju, a vodio je i iskopavanja u Suvodolu kod Bitole (1931–1932). Značajno je doprinjeo i razvoju konzervatorske djelatnosti u Makedoniji.

[228] Ovaj muzej je bio najprije formiran iz arheološke zbirke pri Filozofskom fakultetu u Skopju (1924) i uskoro se sa drugim zbirkama udružio u Muzej Južne Srbije.

Nacionalna arheološka škola u Republici Makedoniji (1945 –)

Nakon Drugog svjetskog rata i dobijanja statusa republike i konstitutivne nacije u Jugoslaviji, u Makedoniji je započeo vrlo intenzivan razvoj nacionalnih političkih, kulturnih i naučnih institucija. Za arheologiju to je prije svega značilo osnivanje nacionalnog arheološkog muzeja u Skopju. Tu je, već smo spomenuli, još od 1924. godine postojao Istorijsko-arheološki muzej koji je uskoro prešao u Muzej Južne Srbije, no 1949. osniva se poseban Arheološki muzej koji je najprije u sastavu Narodnog muzeja.[229] Iste 1949. godine osniva se i Univerzitet u Skopju, dok je novi Filozofski fakultet osnovan tri godine ranije. U Makedoniji dolazi do skorog formiranja i drugih za arheologiju značajnih ustanova, ponajprije Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture (1949), koji je do 1960-ih imao samo centralnu kancelariju, da bi onda bili osnovani i njegovi regionalni ogranci koji su u glavnom bili povezani sa regionalnim muzejima.

Jedina dva muzeja koja su prije Drugog svetskog rata postojala van Skopja bili su muzeji u Strugi (1928) i Bitoli (1934), ali tada u njima još nisu radili profesionalni arheolozi. Nakon Drugog svjetskog rata prvi muzej je osnovan u Velesu (1946), a zatim 1949. Opštinski muzej u Skopju (kasnije postaje gradski muzej Skopja). Posebno intenzivno bilo je osnivanje regionalnih muzeja u prvoj polovini pedesetih kada su osnovani muzeji u Štipu i Tetovu (1950), Ohridu (1951), Strumici (1954) i Prilepu (1955). Kasnije, u 1960-im osnovan je muzej u Kumanovu (1964), a poslije do skoro polovine sedamdesetih nije bilo novih arheoloških muzejskih ustanova, a tada se osnivaju još četiri muzeja, u Kavadarcima (1973), gradu Negotino (1978), Kičevu (1980) i Gevgeliji. Poslije 1991. osnovan je i muzej u Sv. Nikole (1994) i Vinici (2006).

Proces razvoja arheologije u Republici Makedoniji nakon Drugog svjetskog rata može se grubo podijeliti u dvije faze: formativnu fazu (od kraja 1940-ih do sredine 1960-ih) kada su uspješno uspostavljeni osnovni infrastrukturni i konceptualni okviri i fazu stabilizacije (od sredine 1960-ih dalje) koju obilježava samostalniji „organski“ razvoj u svim značajnijim poljima discipline. U periodu poslije sticanja nezavisnosti (od 1991. nadalje) u arheologiji nije došlo do većih

[229] Na ovom mjestu bismo spomenuli da su bugarske okupacione vlasti za vrijeme Drugog svjetskog rata pokušale osnovati Narodni muzej u Skopju kao i Univerzitet u Skopju. Inicijativa za ponovno osnivanje Narodnog muzeja, ovog puta makedonskog, počela je već 1944, da bi godinu dana kasnije došlo do formalnog osnivanja.

konceptualnih promjena, ali je zato politički kontekst ostavio vrlo jak trag, o čemu ćemo pisati pri kraju poglavlja o Makedoniji.

Glavni problem je svakako bio nepostojanje dovoljno obrazovanih arheologa u Makedoniji. Domaćih arheologa koji bi svoje karijere započeli prije Drugog svjetskog rata i mogli nastaviti s radom jednostavno nije bilo.[230] Svi arheolozi koji su u tom razdoblju djelovali u Makedoniji dolazili su iz institucija izvan Makedonije. Iako je Filozofski fakultet u Skopju bio osnovan 1946. curriculum iz arheologije uveden je tek dvije decenije kasnije, u akademskoj godini 1974/1975. Prvi makedonski arheolozi su u stvari bili formalno gledano diplomanti historije umjetnosti (npr. D. Koco, V. Lahtov, B. Aleksova) ili su diplomirali iz arheologije na univerzitetima u Beogradu ili Zagrebu (npr. V. Malenko, V. Bitrakova-Grozdanova, V. Sanev). U takvim okolnostima bilo je logično da su značajnu ulogu u izgradnji arheološke discipline u Makedoniji imali i arheolozi iz drugih republika tadašnje Jugoslavije, prije svega iz Srbije, ali ne isključivo. Pomoć u izgradnji nacionalnih škola arheologije u prve dvije poslijeratne decenije bio je jedan od prioriteta (i u političkom smislu) u historijskim naukama i Makedonija u tome nije bila izuzetak. Za situaciju u Makedoniji nakon 1945. bila su potrebna brza rješenja na infrastrukturnom i konceptualnom planu.

Među domaćim naučnicima ključnu ulogu u uspostavljanju makedonske nacionalne arheološke škole, imali su prije svega Dimče Koco, Vasil Lahtov i Blaga Aleksova. Dimče Koco (1910–1993), najstariji među njima i jedini sa prijeratnom diplomom (na Univerzitetu u Beogradu) postavio je temelje ranohrišćanskoj historiji umjetnosti i arheologiji u novoosnovanoj jugoslovenskoj Republici Makedoniji. Godine 1944. privremena makedonska oslobodilačka vlada ovlastila ga je za organizaciju nacionalnog muzeja u Skopju na novim temeljima.[231] Godine 1946. Dimče Koco je i među osnivačima novog Filozofskog fakulteta u Skopju i jedan od prvih profesora. Godine 1952. preuzeo je dužnost direktora Arheološkog muzeja. D. Koco je osnovao i dva glavna arheološka časopisa u Makedoniji u to vrijeme: *Glasnik na Muzejsko-konzervatorsko društvo*

[230] U Bitoli je rođena Fanula Papazoglu (1917 – 2001), koja je poslije završene srednje škole u rodnom gradu diplomirala klasičnu filologiju, antičku historiju i arheologiju na Univerzitetu u Beogradu (1936) i na tom univerzitetu ostvarila vrhunsku karijeru naslijedivši Nikolu Vulića poslije Drugog svjetskog rata. F. Papazoglu je bila jedini takav primjer prijeratnog stručnjaka na području arheologije i antičke historije koji je došao iz Makedonije.

[231] Narodni muzej su pokušale za vreme rata uspostaviti i bugarske okupacione vlasti.

i *Godišniot zbornik na Arheološkiot muzej*. Na naučnom planu njegovi glavni napori bili su posvećeni srednjovjekovnoj, vizantijskoj i ranohrišćanskoj historiji umjetnosti i arheologiji. Vodio je istraživanja najznačajnijih spomenika iz ovih perioda na području Ohrida (npr. manastirski kompleks Sv. Klimenta, crkve Sv. Nauma i Sv. Sofije). Godine 1955. zbog svojih naučnih i stručnih zasluga izabran je za dopisnog člana Njemačkog arheološkog instituta, a 1969. postao je doktor *honoris causa* Univerziteta Besançon u Francuskoj.

D. Koco je blisko sarađivao sa Vasilom Lahtovim (1914–1964), koji je isto tako bio historičar umjetnosti sa Univerziteta u Skopju (1954) i doktorant arheologije Univerziteta u Ljubljani. V. Lahtov je bio osnivač Muzeja u Ohridu (1951), jednom od najbogatijih arheoloških područja u cijelom centralnom Balkanu. Značajan je i njegov doprinos pri osnivanju naučnog časopisa (*Lihnid*) kojeg je izdavao ohridski muzej i u kojem su se publikovala najznačajnija arheološka otkrića sa tog prostora. Uprkos njegovoj prilično kratkoj profesionalnoj karijeri, Lahtov je postavio solidne temelje za sistematska istraživanja u jugozapadnoj Makedoniji. Lično je vodio nekoliko značajnih kampanja, uključujući iskopavanja antičkog teatra u Ohridu, kasnoprethistorijske nekropole u Trebeništu, ranohrišćanske bazilike blizu Imareta, a posebno značajne rezultate je ostvario u svojim topografskim radovima gdje je dokumentirao preko 400 arheoloških lokaliteta.

Uz navedenu dvojicu posebnu pažnju zavrijeđuje i Blaga Aleksova (1922–2007) koja je bila među prvim diplomantima historije umjetnosti sa Filozofskog fakulteta u Skopju. Kasnije je svoju karijeru nastavila u Arheološkom muzeju u Skopju i na skopskom univerzitetu. U prvim godinama makedonske arheologije B. Aleksova je uz D. Kocu i V. Lahtova, bila jednako ključna ličnost za razvoj arheologije. I sama je najviše istraživala na području ranohrišćanske, odnosno vizantijske te srednjovjekovne arheologije.[232]

Iz bibliografije D. Koca, V. Lahtova i B. Aleksove posve jasno se pokazuju glavni prioriteti poslijeratne makedonske arheologije – period i spomenici ranog

[232] Npr., B. Aleksova, Arheološki naogališta na dolniot tek na rekata Topolka, *Glasnik na Muzejsko-konzervatorsko društvo* 9, Skopje 1954; B. Aleksova, Naodi od srednovekovnite grobovi vo Kratovo , *Glasnik na Institutot za nacionalna istorija* 1, Skopje 1957; posebno je značajan njen rad krajem 1960-ih u istočnoj Makedoniji, na području Štipa, gdje je rukovodila brojnim kampanjama, iskopavajući episkopalni grad iz 5. i 6. vijeka nove ere u Bargali (B. Aleksova, Bargala-Bregalnica vo svetlinata na novite arheološki istražuvanja, *Glasnik na Institutot za nacionalna istorija* 3, Skopje 1967, 5–50; B. Aleksova, Pridones od istražuvanjata od Bargala-Bregalnica za osvetluvanjeto na istorijata na Južnite Sloveni, *Posebna Izdanja XII, Centar za balkanološka ispitivanja* 4, Sarajevo 1969, 105–114.).

hrišćanstva, vizantijskog perioda i srednjeg vijeka. Jedan od glavnih razloga je bez sumnje u vrlo brojnim i izuzetnim arhitektonskim i umjetničkim spomenicima iz tih razdoblja, ali ne možemo zanemariti ni politički kontekst u prve dvije poslijeratne decenije, kada se odvijao intenzivan proces institucionalizacije makedonske nacije kao *sui generis* u Jugoslaviji na području jezika, kulture i političke autonomije. U takvom kontekstu makedonska arheologija je mogla prvi put značajno doprinijeti tom procesu upravo proučavanjem razdoblja od kasne antike do srednjeg vijeka u kojem je došlo do oblikovanja političkih i kulturnih formacija na kojima je Republika Makedonija pokušavala utemeljiti svoj historijski identitet i legitimitet.

Uz domaće arheološke pionire veliki razvojni doprinos dali su i stručnjaci koji su došli u Makedoniju poslije rata, od kojih su neki i trajno ostali. Među njima posebno mjesto zauzima Boško Babić (1924-1998), osnivač muzeja (1955) i Instituta za ranoslovenska istraživanja (1980) u Prilepu i Arheološkog društva Makedonije (1970).[233] Danas se smatra doajenom slovenske arheologije u Makedoniji. Rođen u Bosanskoj Gradišci, hrvatsko-rumunjskog porijekla, diplomirao je historiju umjetnosti na Univerzitetu u Beogradu, a doktorirao iz arheologije na Univerzitetu u Lublinu u Poljskoj (na temu makedonskih Slovena). Već od samog početka svoje karijere u Prilepu intenzivno je radio na oblikovanju ranoslovenske arheologije, koja je do tada bila izuzetno nerazvijeno područje. U svojim istraživanjima otkrio je neke od najranijih slovenskih nalazišta na Balkanu uopšte i u slijedeće dvije decenije uspio u Prilepu stvoriti treći značajniji centar makedonske arheologije, uz Skopje i Ohrid. Svoje najpoznatije radove iz staroslovenske arheologije objavio je u sedamdesetim i osamdesetim godinama prošlog vijeka.[234]

---

[233] Bio je i među osnivačima dva značajna naučna časopisa u Makedoniji*, Macedoniae Acta archaeologica* i *Balcanoslavica*, prvi predsjednik Saveza jugoslovenskoih arheoloških društava (1972-1976), predsednik Međunarodne unije za slovensku arheologiju (1975).

[234] Npr. B. Babić, Crepulja, crepna, podnica – posebno značajan oslonac za atribuciju srednjovjekovnih arheoloških nalazišta Balkanskog poluostrva Slovenima porijeklom sa Istoka. *Materijali IX (Simpozijum Srednjovjekovne sekcije Arheološkog društva Jugoslavije, Prilep 1970)*, Beograd 1972, 101–124; B. Babić, Die Erforschung der altslavischen Kultur in der SR Mazedonien, *Zeitschrift für Archäologie* 10–76/1, Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie der Akademie der Wissenschaften der DDR, Berlin 1976, 59–73; B. Babić, *Materijalnata kultura na makedonskite Sloveni vo svetlinata na arheološkite istražuvanja vo Prilep.* Prilozi na istorijata na kulturata na Makedonskiot narod, 1986. Više o B. Babiću vidjeti u G. Babić-Janeska 1986. i K. Petrov 1986.

U formiranju makedonske arheologije značajnu ulogu imali su i neki od vodećih arheologa iz drugih jugoslovenskih republika. Njihov doprinos je bio prije svega na području prethistorijske arheologije, koja je u tadašnje vrijeme u Makedoniji bila vrlo slabo razvijena, a predstavljala je izuzetan potencijal. Od srpskih arheologa su to bili Milutin Garašanin i Miodrag Grbić, koji je u prvim godinama poslije Drugog svjetskog rata izveo nekoliko terenskih istraživanja u Makedoniji, a 1954. i objavio prvi sistematski popis arheoloških lokaliteta i spomenika u Makedoniji koji je predstavljao važnu osnovu za dalji razvoj arheologije u toj zemlji (Grbić 1954). Grbić je 1950. i 1952. vodio istraživanja na Zelenikovu i Porodinu, zajedno s Wilhelmom Unverzagtom[235] i Johannom Reiswitzom iz tadašnje Njemačke Demokratske Republike što je vrlo vjerovatno najraniji slučaj međunarodne saradnje u terenskim istraživanjima u poslijeratnoj Jugoslaviji. Poput Grbića, Milutin Garašananin je u Makedoniji preduzeo nekoliko topografskih kampanja i iskopavanja i objavio nekoliko radova koji su znatno doprinijeli konceptualizaciji i interpretativnim modelima prethistorijskih perioda u Makedoniji.[236] I slovenački arheolozi Jože Kastelic i Josip Korošec ostavili su značajne tragove u prvim decenijama makedonske arheologije. J. Kastelic je, zajedno s V. Lahtovim, početkom 1950-ih istraživao područje Trebeništa gdje su bili prije rata otkriveni kneževski grobovi sa zlatnim pogrebnim maskama, dok je J. Korošec bio angažiran na istraživanju značajnih lokaliteta iz neolitskog perioda u Grgur Tumbi i Amzabegovu.

Do početka 1960-ih makedonska arheologija uspjela je ostvariti izuzetan napredak na skoro svim područjima arheološkog rada. Samo petnaesetak godina ranije ona skoro da i nije postojala u pravom smislu riječi, nije bilo adekvatnih domaćih ustanova, niti domaćih stručnjaka, a stepen istraženosti izuzetno nizak. Takav razvojni pomak (formiranje devet novih muzeja zajedno sa nacionalnim muzejem, Filozofskog fakulteta sa katedrom za historiju umjetnosti i službe za zaštitu spomenika kulture) bio je moguć iz više razloga. Na prvom mjestu je bez

[235] Wilhelm Unverzagt (1892 – 1971), jedan od najznačajnijih arheologa DDR, svoju karijeru prije Drugog svjetskog rata započeo je na Univerzitetu u Berlinu. U periodu 1942 i 1943 istraživao je kao službenik Ahnenerbe Kalemedgansku tvrđavu u Beogradu (W. Unverzagt, Neue Ausgrabungen in der Festung Belgrad. Berlin 1945. *Forschungen und Fortschritte*. 21. 41-45.

[236] Npr., Razmatranja o makedonskom halštatu (Thoughts on the Hallstatt period in Macedonia), *Starinar* V-VI, Beograd 1956.

sumnje intenzivno investiranje u razvoj makedonske kulture kao najznačajnije komponente u institucionaliziranju makedonske nacije u Jugoslaviji. Taj proces išao je paralelno i u sinergiji sa opštom društvenom i ekonomskom modernizacijom makedonskog društva. A ne smijemo zanemariti ni činjenicu da je oba procesa jako podržavala tada vladajuća komunistička vlast (makedonska i jugoslovenska) koja je tako provodila ideologiju bratstva i jedinstva jugoslovenskih naroda i svakako željela „jaku" Makedoniju na jugu zemlje u susjedstvu Bugarske, Grčke i Albanije sa kojima je bila u napetim političkim odnosima.

Nažalost, takav tok razvoja, ne samo na području arheologije i nauke, nego i puno šire, za određeno vrijeme prekinuo je katastrofalan događaj koji je imao velike ekonomske posljedice – zemljotres u Skopju 1963. godine. U tom zemljotresu stradalo je više od 1000 osoba, a 70 % grada je bilo potpuno uništeno. Oko 200.000 ljudi koji su ostali bez domova moralo je privremeno napustiti grad koji je ostao bez infrastrukture. Uprkos velikoj jugoslovenskoj i međunarodnoj pomoći, cijela zemlja je pretrpjela veliki udarac u razvojnom pogledu. Bilo je potrebno više od jedne decenije i ogromna finansijska i materijalna sredstva da bi se Skopje obnovilo. Arheologija sa svojim glavnim nacionalnim institucijama u prijestolnici koje su bile jako oštećene ili van pune funkcije za izvjestan vremenski period dijelila je sudbinu zemlje koja je već ranije bila među najslabije razvijenim republikama u bivšoj Jugoslaviji.

Za ilustraciju učinka zemljotresa na razvoj arheologije pregledali smo količinu arheoloških publikacija izdatih u Makedoniji prije i poslije zemljotresa. Bibliografija citirana u publikaciji *Arheološka karta na Republika Makedonija* može se smatrati prilično reprezentativnim uzorkom arheološkog publiciranja u toj zemlji. *Arheološka karta...* navodi 632 djela objavljena u periodu između 1945. i 1995. U donjem dijagramu ova djela su organizirana prema datumu objavljivanja u petogodišnjim intervalima.

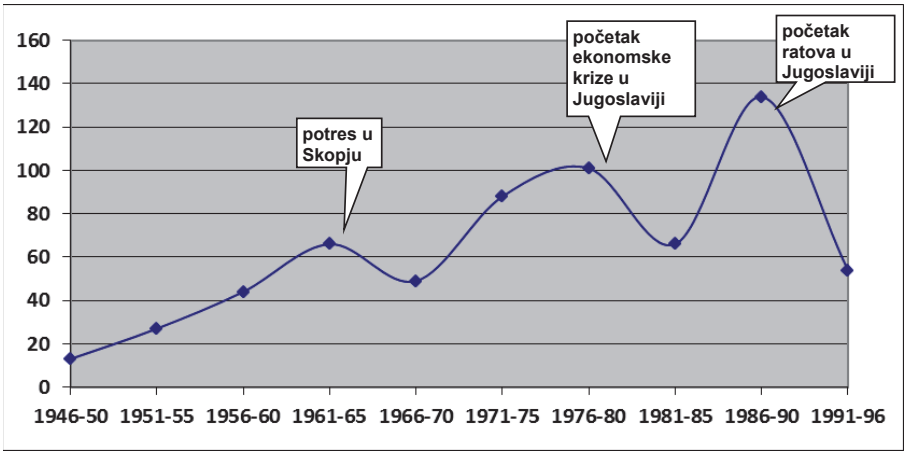

Tabela 1. Dinamika i obim publiciranja u makedonskoj arheologiji 1946 - 1996.

Iz dijagrama su vidljive tri očite depresije na krivulji koja ilustrira količinu objavljenih djela što odgovara trima glavnim događajima koji su vrlo negativno utjecali na razvoj arheologije: zemljotres u Skopju 1963, početak velike ekonomske krize u Jugoslaviji početkom 1980-ih, i početak rata u bivšoj Jugoslaviji. Iz dijagrama se isto tako može vidjeti da je količina publikacija nakon zemljotresa dostigla nivo s početka 1960-ih tek nakon 10 godina.

Izgradnja Skopja i ekonomska obnova Makedonije u drugu ruku ipak je dala podsticaj novom razvojnom ciklusu u zemlji u kojem je i arheologija dobila nove perspektive. Izgrađene su nove i veoma moderne zgrade Arheološkog muzeja i Filozofskog fakulteta, a u taj period spada i uvođenje curriculuma iz arheologije na Filozofskom fakultetu u Skopju (1974/1975)[237] čime je konačno došlo do kompletiranja svih glavnih područja arheološke nauke i prakse.

Slijedeće dvije decenije, 1970-te i 1980-te, sa kratkim negativnim intervalom koji je prouzrokovan ekonomskom krizom početkom 1980-ih, predstavljaju vrhunac makedonske arheologije. Broj profesionalnih arheologa se značajno povećao kako u centralnim, tako i regionalnim odnosno lokalnim institucijama, što je omogućilo proširivanje arheološkog rada i na područjima koja su ranije manje intenzivno proučavana. Upravo je u ove dvije decenije, makedonska arheologija uspjela dostići nivo drugih nacionalnih arheoloških škola u bivšoj

[237] Kurikulum iz arheologije je kombinovan sa curriculumom iz historije umjetnosti, a tek je nakon 2000. godine uveden program iz arheologije kao jedinstvene diplome.

Jugoslaviji koje su imale dužu i jaču tradiciju.

Period obnove obilježen je i drugim korakom naprijed – početkom intenzivne međunarodne saradnje u istraživačkim projektima. Osim Grbićeve saradnje sa arheolozima iz Njemačke Demokratske Republike u Zelenikovu i Porodinu početkom 1950-ih, u prvim decenijama nije bilo značajnih međunarodnih projekata u Makedoniji, ali veliki arheološki potencijal Makedonije nije izmakao pažnji mnogih stranih naučnika. Situacija se počela mijenjati već od 1969. kada je Maria Gimbutas sa UCLA, proširila svoj veliki projekt posvećen neolitskom periodu južnog Balkana i na Makedoniju, tj. na ranoneolitski lokalitet Ansa blizu Štipa, gdje je vršila istraživanje do 1971.[238] Još veći i važniji projekt za razvoj domaće arheologije bio je projekt u Stobiju (1970–1980) u kojem su makedonske institucije (Arheološki muzej iz Skopja, Muzej u (Titovom) Velesu, Univerzitet u Skopju) sarađivale sa američkim timom u kome su bili eksperti sa brojnih univerziteta i drugih institucija.[239] Sljedeći značajan međunarodni projekt bio je 1976. – 1977. kada je makedonsko-poljski tim vršio iskopavanja na ranoslovenskom lokalitetu u Debreštu blizu Prilepa. Svaki od ovih projekata, zajedno sa sve većim brojem projekata pokrenutih od strane domaćih institucija u 1970-im i 1980-im, dobro ilustrira značajne pomake kako u infrastrukturnom tako i konceptualnom pogledu. U 1980-im, Skopje je bio nesporni centar discipline, ali u ovom periodu dva druga centra značajno su napredovala – Ohrid i Prilep.

Izvanredno prirodno i kulturno bogatstvo područja Ohrida steklo je puno međunarodno priznanje kada je 1979. godine ovaj grad svrstan na UNESCO-ovu listu Svjetskog nasljeđa.[240] Nije iznenađujuće da se ovdje razvio snažan arheološki centar. U arheološkom pogledu ovo područje je poznato po

[238] M. Gimbutas, *Neolithic Macedonia 6500–5000* bc (Neolitska Makedonija 6500-5000 pr. n. e. (urednik) 1976, Los Angeles: Institute of Archaeology, UCLA. *Monumenta Archaeologica I*., UCLA 1976.

[239] Projekt Stobi zajednički su finansirali makedonska vlada i Smithsonian Institution. Američko osoblje bilo je sa Univerziteta u Teksasu, Austin (glavni američki partner); Univerzitet Illinois, Chicago; Univerzitet Oregon; Američka škola u Atini; Tufts Univerzitet, Massachusetts; State University of New York, Buffalo. Bibliografija o ovom projektu je veoma široka: neke od glavnih publikacija uključuju slijedeće: J. Wiseman, Đ. Mano-Zisi (eds.), Excavations at Stobi, 1970, *American Journal of Archaeology*, Vol. 75, No. 4 (Oct., 1971), 395–411; Wiseman, James, *Stobi: a guide to the excavations*, Titov Veles National Museum, Austin, University of Texas, 1973; J. Wiseman, Đ. Mano-Zisi (eds.), *Studies in Antiquites of Stobi,* vol. 1, 1973; vol. 2 1975; vol. 3, 1981, National Museum of Titov Veles and Austin: University of Texas; J. Wiseman, Đ. Mano-Zisi, Stobi: A City of Ancient Macedonia, *Journal of Field Archaeology*, Vol. 3, No. 3 (1976), pp. 269–302.

[240] Ohrid je 1979. godine stavljen na listu zbog svog prirodnog nasljeđa, a 1980. njegova nominacija je proširena i na kulturno nasljeđe.

izvanrednim ostacima i otkrićima koja se kreću od ranog neolita, preko starih peonskih i makedonskih kneževskih grobnica iz prvog milenijuma prije nove ere (npr. zlatna pogrebna maska iz Ohrida), helenskog perioda (npr. teatar), rimsko naselje, do vizantijskog perioda, također sa ranoslovenskim makedonskim ostacima (npr. najstariji slovenski manastir Sv. Pantelejmona, sa više od 2.500 m^2 fresaka, druga najveća zbirka ikona u svijetu itd.).[241]

Prilep se, nasuprot tome, razvio u nacionalni centar, uže usmjeren na ranoslovensku arheologiju. Godine 1980. u njemu je osnovan Institut za istraživanje ranoslovenske kulture sa arheologijom kao značajnom disciplinom. Boško Babić koji je imao vodeću ulogu u Institutu uspio je da od Instituta napravi drugu najveću instituciju za slovensku arheologiju u bivšoj Jugoslaviji odmah iza Muzeja hrvatskih nacionalnih spomenika u Splitu. Činjenica, da je politički kontekst išao u prilog osnivanju tako velike institucije, prvenstveno orijentisane na istraživanje historije i nacionalne kulture ne umanjuje značaj ovog instituta za dalji razvoj slovenskih studija u bivšoj Jugoslaviji.[242]

Uz tradicionalne istraživačke prioritete na području (kasna antika i ranohrišćanskog te vizantijski period) novo područje istraživanja koje se u makedonskoj arheologiji jako razvilo u poslijednjim decenijama odnosi se na proučavanje neolitskog perioda. Republika Makedonija nalazi se na jednom od najistaknutijih mjesta centralnog Balkana, na glavnom komunikacijskom putu od Egejskog do Dunavskog područja, preko kojeg je djelovala kao jedan od glavnih kanala neolitizacije jugoistočne Evrope. Intenzivna istraživanja neolitskih lokaliteta u posljednih pet decenija otkrila su izvanredno bogatstvo neolitskih kultura (grupa Anzabegovo-Vršnik, grupa Porodin) i brojna spektakularna otkrića (kao npr. „Adam iz Govrleva“, 15 cm visoka glinena muška statua sa neobično realističnom predstavom ljudskog tijela). Izuzetan potencijal Makedonije za neolitska istraživanja već duže vrijeme je poznat široj međunarodnoj zajednici

[241] Arheološka bibliografija o području Ohrida je prilično opsežna. Ovdje navodimo samo nekoliko recentnih sintetičkih radova na engleskom koja mogu poslužiti kao polazište za daljnje istraživanje: Pasko Kuzman, *Ohrid World Heritage Site*, *Ohrid – lokalitet svjetskog nasljeđa*) Uprava za zaštita na kulturnoto nasledstvo, Skopje 2009; Pasko Kuzman, *Archaeological sites (Arheološki lokaliteti)*, Uprava za zaštita na kulturnoto nasledstvo, Skopje 2008.

[242] Institut je redovno izdavao časopis *Balcanoslavica,* osrednju publikaciju slovenske arheologije u bivšoj Jugoslaviji. *Balcanoslavica* je prvo osnovana kao jedan od časopisa Udruženja jugoslovenskih arheoloških društava 1972, ali uskoro je Prilep (muzej, a kasnije i Institut) preuzeo ovu publikaciju, a nakon raspada Jugoslavije 1991. publikacija je formalno predata Institutu u Prilepu.

pa ne čudi činjenica da su na tom području često istraživali arheolozi iz drugih jugoslovenskih centara, a uz njih i naučnici svjetskog glasa (npr. Maria Gimbutas). Poslije početnih istraživanja na tom području gdje su često dolazili istraživači izvan Makedonije, domaći arheolozi su ubrzo preuzimali inicijativu i sami uspješno razvijali neolitsku arheologiju. Među njima je Vojislav Sanev (1938–2007), iz muzeja u Štipu, kasnije Arheološkog muzeja u Skopju, posebno zaslužan za razvoj istraživanja o neolitskom periodu.[243]

U 1980-im makedonska arheologija je dostigla nivo potpuno kompetentne struke utemeljene na domaćim naučnicima, sa razvijenom infrastrukturom i konceptima rada. Razvijena muzejska mreža na regionalnom nivou kao i regionalne jedinice zavoda za zaštitu spomenika kulture (danas su to konzervatorske kancelarije) nisu samo značajno dopunjavali nacionalne institucije u Skopju (Arheološki muzej, Univerzitet, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture), već su sami obavljali najveći dio istraživanja, kako naučnih tako i preventivnih. U nešto više od tri decenije makedonska arheologija je uspjela razviti sva glavna područja istraživanja, prethistorijsku, antičku i srednjovjekovnu arheologiju do nivoa svih ostalih republičkih arheologija u tadašnjoj Jugoslaviji. Možda je jedino područje gdje je došlo do određenog zaostatka u razvoju bila arheologija paleolitika i mezolitika. Jedini domaći naučnik kojeg spominje Mirko Malez (1979) u pregledu makedonskog paleolitika u *Praistoriji jugoslovenskih zemalja*, koji se bavio istraživanjima paleolitskih odnosno pleistocenskih lokaliteta bio je Risto Garevski (1922–), paleontolog, profesor na Rudarsko-Geološkom fakultetu u Štipu, koji je 1956. i 1969. istraživao pećinu Makarovec kod Velesa.[244]

Na kraju ovog poglavlja o makedonskoj arheologiji moramo spomenuti i jednu činjenicu koja možda baca pomalo čudno svjetlo na makedonsku arheologiju u Jugoslaviji, naime među 28 autora i koautora tekstova u *Praistoriji jugoslavenskih zemalja*, u svih pet sveski nema makedonskih arheologa. Svi autori koji su predstavljali prostor Makedonije u različitim praistoijskim periodima dolazili

[243] Najbolja sinteza o neolitu u Makedoniji može se naći u publikaciji *Praistorija jugoslovenskih zemalja*, sv. 2, Sarajevo 1979. Vidjeti također djelo mlađe generacije makedonskih prethistoričara (Naumov et al. 2009).

[244] Kao najznačjniji rad R. Garevskog na području paleolitske arheologije M. Malez navodi njegovu studiju *Stratigrafsko i paleontološko značenje na pleistocenskata favna od pešterata Makarovec vo klisurata na rekata Babuna vo okolinata na Titov Veles*. Posebna izdaja Prirodoslovnog muzeja, Skopje 1969. Slabu razvijenost paleolitske arheologije u Makedoniji ilustrira i činjenica, da u *Praistoriji jugoslovenskih zemalja* u cijeloj Makedoniji navedena samo četiri nalazišta od kojih je samo jedno (Makarovec) bilo sistematski istraženo dok su ostalo bili slučajni nalazi.

su iz drugih arheoloških centara (o paleolitiku Makedonije pisao je Mirko Malez, o neolitiku i bronzanom dobu Milutin Garašanin, dok je autor pregleda željezno doba u Makedoniji Rastko Vasić.[245]) Šta je razlog tome teško je reći. Za neka razdoblja, kao što su paleolitik, a vjerovatno i eneolitik razlog je bila vrlo slaba istraženost. Drugi razlog bismo mogli potražiti u činjenici da su ključne konceptualne okvire i sistemske kategorije za hronologiju, tipologiju i kulturnu determinaciju materijalne kulture na centralnobalkanskom podučju u 50-im i 60-im godinama razvijali prethistoričari iz beogradske škole, dok je u to vrijeme prethistorijska arheologija u Makedoniji još kadrovski i konceptualno manje razvijena, odnosno, njeni su prioriteti u nekim drugim razdobljima. Ali za 70-te i 80-te to više ne bismo mogli tvrditi, jer najviše prethistorijskih istraživanja u Makedoniji izvode upravo domaći arheolozi. Isto tako, kvalitet nekih od makedonskih prethistoričara (npr. Vojislava Saneva) ne bi trebalo da bude upitan. Jedan od razloga je vjerovatno i u velikim poteškoćama PJZ da uspostavi koherentna mjerila regionalizacije što je stvaralo velike probleme koherentnosti cjelokupnog korpusa PJZ.[246] U tom kontekstu Makedonija (kao i druge tadašnje republike u nekim razdobljima nastupa kao jedinstvena terotorijalna jedinica, dok je u nekim drugim razdobljima postavljena u veće teritorijalne zone unutar kojih se nije vršila podjela na manje regionalne jedinice). Jednako važna je činjenica da Makedonija u nekim razdobljima ima drugačiji hronološki i tipološki razvoj koji često ima možda bolje reference u sjevernoegejskom prostoru i da ju je vrlo teško uklopiti u modele razvijene za područja sjeverno od nje. Kako god, na ovom mjestu nemamo dovoljno pouzdanih podataka niti indikacija zbog čega makedonskih arheologa nema među autorima u PJZ, ali svakako to nije moglo ostati bez odjeka u makedonskoj arheologiji.

Arheologija poslije 1991. i „makedonsko“ pitanje

Za vrijeme raspada Jugoslavije Makedonija je proglasila nezavisnost u veoma teškim ekonomskim i političkim uslovima. Budući da je bila jedna od ekonomski najslabije razvijenih republika, Makedonija se nakon 1991. godine našla u teškoj

[245] O eneolitskom periodu u Makedoniji u PJZ III je izuzetno malo napisano što je najvjerovatnije poslijedica slabe istraženosti tog razdoblja.

[246] Taj problem je vrlo jasno predstavila Staša Babić u referatu *Close-Reading of the Preistory of Yugoslav Lands* predstavljenom na Konferenciji Evropske asocijacije arheologa u Oslu, 14. – 18. 9. 2011.

ekonomskoj i političkoj situaciji. Ekonomska situacija se još više pogoršala u prvoj polovini 1990-ih zbog UN-ovih ekonomskih sankcija nametnutih Miloševićevoj Srbiji (koja je bila jedan od glavnih ekonomskih partnera Makedonije u tadašnje vrijeme) i ekonomskog embarga Grčke kao reakcije na zvanično ime pod kojim je Makedonija proglasila nezavisnost. Brutto nacionalni dohodak *per capita* 1992. godine pao je za oko 15 % u odnosu na 1991. godinu, a obnova je bila veoma spora i bolna (27 % 1995, 22 % 2000, 35 % 2005, i 57 % 2008).[247] Poslije otcjepljenja Kosova i vojne intervencije snaga NATO protiv Srbije sve više su se zaoštravali i odnosi sa albanskom manjinom u Makedoniji koja čini otprilike jednu trećinu stanovništva što je dovelo i do otvorenog sukoba Vojske Republike Makedonije sa albanskim gerilskim jedinicama 2001. Sukob je okončan sporazumom u Ohridu kojim je albanska zajednica u Makedoniji stekla veću autonomiju i politička prava.

Takva politička i ekonomska situacija se svakako negativno odražavala na sva društvena područja, pa i na arheologiju. Većina javnih institucija u zemlji, posebno na području obrazovanja, kulture i nauke mogla je preživjeti samo uz drastično umanjenje troškova i aktivnosti. Podaci iz grafikona pokazuju da je broj arheoloških publikacija u prvoj polovini 1990-ih pao na nivo od prije 30 godina. Komunikacija sa arheolozima i arheološkim institucijama iz susjednih zemalja, pogotovo iz nekadašnje Jugoslavije, gotovo je potpuno prekinuta ili je bila onemogućena zbog rata u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, nestašice novca, ali i zbog vrlo strogog viznog režima koji su građanima Makedonije nametnule države Evropske Unije i brojne druge evropske države. Shodno tome, poštanske usluge i međunarodni platni promet bili su vrlo otežani. Tek nakon jedne decenije, negdje od 2000. dalje, situacija se postepeno, ali sporo poboljšava, ali je još uvijek daleko od ekonomske situacije kakva je bila krajem 1980-ih. U posljednjih desetak godina došlo je do ponovne stabilizacije ali još uvijek u relativno skromnim ekonomskim uslovima. Uglavnom sve arheološke institucije koje su postojale iz perioda prije raspada Jugoslavije još uvijek djeluju. Neke od njih su doživjele veće promjene u statusu, kao na primjer nekadašnji Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, koji je dobio status Uprave za zaštitu kulturnog nasljeđa (2004), a kao sve značajnija ustanova pojavljuje se

[247] Izvor: http://www.economywatch.com/economic-statistics/country/Macedonia/ (zasnovano na podacima Svjetske banke i podacima CIA World Factbook)

i Nacionalni konzervatorski centar iz Skopja. Posve nova institucija osnovana 2008. godine je Nacionalna ustanova za upravljanje arheološkim lokalitetom Stobi, čime je to, možda najznačajnije, makedonsko arheološko antičko nalazište konačno dobilo adekvatniji institucionalni okvir. Poslije 2000. počelo je sve intenzivnije obnavljanje međunarodne saradnje (razmjena studenata, gostujuće izložbe u inostranstvu, saradnja sa stranim istraživačkim ekipama na terenima u Makedoniji i sl.), znatno se povećala i publicistička djelatnost pojavom novih serija i publikacija (npr. *Makedonski arheološki vesnik* – zajednička elektronska publikacija Uprave za zaštitu kulturnog nasljeđa i Instituta za podiplomske studije Euro-Balkan). Povećao se i broj arheoloških istraživanja (40-50 godišnje, podaci za 2009. i 2010).[248] A uz već tradicionalno značajna istraživanja u Stobiju posebno istupaju izuzetno velika istraživanja posljednjih godina na Plaošniku u Ohridu i na Skopskom kaletu. Danas u Republici Makedoniji djeluje 21 institucija koje zapošljavaju arheologe: 3 akademske (Univerzitet Ćirila i Metodija u Skopju, Institut Euro-Balkan, Institut za staroslovensku kulturu), na području zaštite kulturne baštine djeluje Uprava za zaštitu kulturnog nasljeđa, potom Nacionalni konzervatorski centar i 17 muzejskih ustanova te arheološki park Stobi, što predstavlja relativno dobru infrastrukturnu podlogu, odnosno potencijal za daljnji razvoj arheologije.[249] Situacija se pokazuje u nešto drugačijem svjetlu ako se posmatra broj arheologa po pojedinim gradovima, odnosno regijama. Od danas oko 110 aktivnih arheologa po podacima Makedonskog naučnog arheološkog društva, polovina arheologa (oko 50) radi u institucijama u Skopju, drugi najjači centar je Prilep sa 10 arheologa u Institutu za staroslovensku kulturu, odnosno muzeju, slijede Bitola sa 5 i Ohrid sa 4 arheologa.

U periodu poslije 1991. godine bez sumnje najznačajniji uspjeh u makedonskoj arheologiji predstavlja publikacija *Arheološka karta na Republika Makedonija* koju su zajedno izdali Makedonska akademija nauka i umjetnosti i Arheološki muzej iz Skopja. Rad na građi za publikaciju je počet puno ranije, još u kontekstu programa izdavanja arheoloških topografija i arheoloških karata pojedinih jugoslovenskih republika. Godine 1975. su tako izašla *Arheološka najdišča*

[248] http://www.mand.org.mk/mk/aktivnosti.php?id=1. Na web stranicama Makedonskog naučnog arheološkog društva navedeni su projekti koje je odobrilo Ministarstvo kulture. Vjerovatno je broj istraživanja još veći ako se uzme u obzir i kraće preventivne intervencije.

[249] Praktički sve navedene institucije izvode arheološka istraživanja (podaci o odobrenim projektima za 2009. i 2010) što znači da imaju zaposlene arheologe i potrebnu materijalnu infrastrukturu.

Slovenije, 1988. godine izašao je *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, slijedila je *Arheološka karta na Republika Makedonija* koja je izašla u tri toma (sintetski tekstovi 1994, katalog nalazišta 1996, karte 2002).[250] Kao i u slučaju spomenutih projekata u Sloveniji i Bosni i Hercegovini i makedonska arheološka karta bila je decenijama glavni infrastrukturni projekat u kojem je učestvovala većina domaćih arheologa. U arheološkoj karti je katalogizirano oko 4.500 arheoloških nalazišta na oko 1.300 lokacija.

Od 1991. godine, kada se Republika Makedonija proglasila državom, arheologija i antička historija se nalaze u centru pažnje šire domaće i strane javnosti, zbog spora oko službenog imena države sa Grčkom. Grčka osporava termin „Makedonija" tvrdeći da se radi o nazivu regije, koja je historijski bila grčka i kao takva pripada grčkoj kulturnoj baštini, a uz to u upotrebi termina Makedonija od strane skopskih vlasti vidi i teritorijalne pretenzije za ostalim dijelovima nekadašnje historijske pokrajine Makedonije. Grčko osporavanje imena u praksi je značilo grčki veto na uključenje Republike Makedonije u međunarodne organizacije, pa je tako Republika Makedonija među članice Ujedinjenih nacija bila primljena tek 1993. i to pod privremenim imenom – Bivša jugoslovenska republika Makedonija.[251] Poslije jedne godine vrlo zaoštrenih odnosa 1995. godine Grčka i Republika Makedonija potpisale su privremeni dogovor u kojem su obje strane međusobno priznale suverentitet i teritorijalni integritet drugoj strani i dogovorile se za što skorašnji dogovor o međunarodno priznatom imenu Republike Makedonije.[252] Obje strane su se više puta sastajale ali do rješenja nije došlo. Tako 2008. godine Republika Makedonija pod pritiskom Grčke nije bila primljena u savezništvo NATO što je odnose između te dvije zemlje privremeno pogoršalo.[253] Detaljna

[250] Po tom modelu je izašla kasnije i *Arheološka karta Kosova* u 2 toma (2006, 2013), dok Hrvatska, Srbija i Crna Gora nisu uspjele objaviti svoje arheološke karte po tom modelu.

[251] *"The General Assembly,... having considered the application for membership ..., decides to adrnit the State whose application is contained in document A/47/876-S/25147 to membership in the United Nations, this State being provisionally referred to for all purposes within the United Nations as "the former Yugoslav Republic of Macedonia" pending settlement of the difference that has arisen over the name of the State."* (Rezolucija UN, A/RES/47/225).

[252] Te godine je Republika Makedonija pod pritiskom ekonomskog embarga kojeg joj je nametnula Grčka promijenila zastavu. Na službenoj zastavi (1992–1995) nalazila se u zlatnoj boji na crvenoj podlozi zvijezda iz Vergine. Taj simbol je Grčka smatrala za svoj pa je te godine poslala čak i zahtjev Svjetskoj organizaciji za intelektualna prava za ekskluzivno pravo upotrebe tog simbola.

[253] Na službenoj web stranici Ministarstva za vanjske poslove Republike Grčke (http://www.mfa.gr/en/fyrom-name-issue/) objavljen je službeni stav Atine po kojem Bivša jugoslovenska republika Makedonija krši privremeni dogovor između ove dvije zemlje između ostalog upotrebljavajući ime Republika Makedonija u međunarodnim kontaktima, stavljanjem antičkih makedonskih simbola (tzv. zvijezda iz Vergine) na svoju

analiza spora oko službenog naziva Republike Makedonije izlazi iz okvira naše studije, pa se time nećemo detaljnije baviti. U okviru naše studije nas zanimaju prije svega implikacije koje je taj spor imao na arheologiju u Makedoniji. U tom kontekstu problem postaje mnogo širi.

Kao i u svim republikama u nekadašnjoj Jugoslaviji, tako i u Makedoniji u periodu od 1985. dalje, a pogotovo poslije raspada Jugoslavije i ratova, možemo na jednoj strani posmatrati porast etnocentričke perspektive u historiografiji (Brunnbauer 2003) i paralelno sa tim i veliki porast pseudoarheologije i pseudohistorije, najčešće u vezi sa porijeklom i etnogenezom nacionalnih grupa. U Sloveniji je bila neko vrijeme popularna tzv. teorija o venetskom pa i etrurskom izvoru Slovenaca, u Hrvatskoj se „dokazivalo" iransko porijeklo Hrvata, među Albancima je bila jako atraktivna teza o ilirskim precima, Ilire se vidjelo i kao pretke bogumila (tj. Bošnjaka) u Bosni i Hercegovini (kasnije će se među precima pojaviti i »graditelji piramida«), u Srbiji se tražilo porijeklo srpskog naroda iz neolitske Vinče...[254] Svim tim „teorijama" bilo je zajedničko traženje neslovenskog porijekla vlastitih nacija. Ni Makedonija nije, naravno, bila imuna na takve „teorije" i „skrivene historije", pogotovo ne u političkoj situaciji od 1990-ih dalje. Tu se uz neke rijeđe i egzotične pseudoarheološke ideje (npr. o makedonskom pismu iz neolitika i sl.) sve više popularizirala teza o antičkom izvoru današnjih Makedonaca sa varijacijom o „slovensko-makedonskom" porijeklu antičkih Makedonaca.[255] Na ovom mjestu nećemo raspravljati o pojedinostima tih teza. Njihovi autori su uglavnom dolazili iz laičkih krugova te stručne i naučne publikacije nisu objavljivale njihove tekstove. No, sa pogoršavanjem odnosa sa Grčkom, pogotovo poslije neuspješnog ulaska u NATO 2008. godine (Proeva 2010, 219) službene makedonske vlasti počele su vrlo otvoreno podržavati ideje o antičkim Makedoncima kao precima današnjih

zastavu, imenovanjem skopskog aerodroma po Aleksandru Makedonskom (originalno po Aleksandru Velikom, napomena P. N.), dizanjem velikih statua Aleksandru i Filipu II... Stav Grčke je da bi ime trebalo biti "*A compound name with a geographical qualifier for use in relations to everyone (erga omnes) is the best possible basis for finding an honest, mutually beneficial compromise that will not create winners and losers...*

254 Više o pseudoarheologiji i historijskim mitovima na prostoru nekadašnje Jugoslavije vidi u Novaković (2007a; 2007b), Džino (2014); Slapšak (1993)

255 Brunnbauer (2003, 303) govori o svojevrsnom obratu u stvaranju historijskog mita o porijeklu Makedonaca. Do sticanja nezavisnosti ideja o Makedoncima kao naciji *sui generis* pokušavala je naći osnove u samostalnim slovenskim političkim formacijama (npr. u Samuilovom carstvu), kulturnim dostignućima Ćirila i Metodija i njihovih učenika, dok je poslije 1991. slijedio obrat ka antičkoj makedonskoj tezi. Brunnbauer to pripisuje najviše reakciji Makedonaca na grčko odbijanje prihvatanja imena nove države, a djelomično i na bugarsko potiskivanje porijekla svoje nacije u tračansku prošlost.

Makedonaca, odnosno u nešto blažoj varijanti o kontinuitetu današnje Makedonije iz antičke Makedonije.[256] Da li se ovdje radi o simboličkom kontinuitetu ili se čak pomišlja na nekakav neposredan kontinuitet u ovom trenutku zapravo i nije toliko bitno, činjenica je da su se službena državna ideologija i arheologija našli na različitim stranama; u kompletnoj makedonskoj arheološkoj naučnoj bibliografiji u periodu između 1945. i 1991. nema praktički nijednog teksta koji bi davao podlogu, odnosno naučnu legitimnost tezama koje danas propagira državna ideologija, odnosno vlasti u Skopju. Takav raskorak nije bio slučaj ni u jednoj od država koje su nastale iz nekadašnje Jugoslavije. F. Tuđman je u Hrvatskoj pokušavao promovisati tezu o iranskom porijeklu Hrvata, ali je njegov utjecaj na tom području bio ubrzo efikasno marginaliziran, što svakako nije slučaj u Makedoniji gdje je vlast sa tzv. *antikvizacijom* zemlje bila puno utjecajnija, uložila je neprimjereno više sredstava i imala daleko veći odjek u javnosti.

Makedonske vlasti su, prije svega od 2008. godine dalje, ulagale velike napore u reviziju makedonske nacionalne historije. U tom političkom kontekstu počele su se pojavljivati brojne publikacije o „pravoj" historiji Makedonije i makedonske nacije, koje su promovisale tezu, kako je dosadašnja domaća historiografija bila režimska (tj. komunistička) i kao takva negirala ili bar ograničavala makedonsku nacionalnost u Jugoslaviji, dok su strane historiografije prisvajale makedonsku historiju[257] Drugi jasan motiv bio je traženje „ekvivalenta" za panhelenske, panilirske i pantračanske mitove susjeda.[258] U vezi sa *antikvizacijom* potrebno je upozoriti na još jedan njen „unutrašnji" vidik – naime, paralelno sa „prisvajanjem" antičkog makedonstva i njegovog ekskluzivnog vezivanja za makedonsku naciju iz takve slike prošlosti isključuje se albanska komponenta.[259]

---

[256] Činjenica je da su sve državne vlasti u državama nastalim iz nekadašnje Jugoslavije više ili manje koketirale sa određenim pseudoarheološkim ili pseudoistorijskim naracijama u 1990-im, a kasnije je to skoro nestalo. U Makedoniji su vlasti ipak daleko najotvorenije i finansijski najviše podržavale historijske mitove o kontinuitetu iz antičkog perioda.

[257] O tome više u Proeva (2012).

[258] Proeva (2010) navodi da je u velikoj mjeri inspiracija za (novi) makedonski mit o antičkom porijeklu Makedonaca reakcija na mitove susjednih nacija koji su negirali makedonsku naciju.

[259] Uopšte se postavlja jedno zanimljivo pitanje u vezi sa arheologijom, ne samo u Makedoniji, već i u Crnoj Gori i Srbiji. Naime, arheolozi albanskog porijekla u Jugoslaviji bili su prisutni samo na Kosovu, dok ih u Makedoniji, Crnoj Gori i Srbiji, gdje isto tako postoji brojna domaća albanska zajednica, nije bilo kako u nacionalnim tako ni u lokalnim institucijama. To dosta jasno govori o tome da je arheologija bila percepirana kao nauka koja se bavi nacionalnom prošlošću, odnosno prošlošću nacionalne teritorije (dominantne nacije). Šire aspekte tog fenomena bi svakako trebalo dodatno istražiti. Iako ne poznajemo tačne brojke, mogli bismo ustvrditi da je na studijama arheologije na jugoslovenskim univerzitetima bilo neproporcionalno malo studenata albanskog porijekla. Pitanje je da li su se Albanci dovoljno prepoznavali u studijskim programima, odnosno

Investicija u *antikvizaciju* u ideološkom i materijalnom smislu bila je ogromna. Simboli antičke Makedonije (ličnosti, grafički simboli, arhitekturni uzori, arheološki nalazi...) postajali su sve prisutniji u javnosti. Taj proces je po N. Proevoj (2012) u velikoj mjeri bio podstaknut iz makedonske dijaspore koja je imala veliki utjecaj na vlasti u R. Makedoniji i koja je i sama finansirala neke od projekata *antikvizacije*. Među najočitijim projektima bilo je imenovanje aerodroma u Skopju po Aleksandru Velikom, a daleko najskuplju investiciju predstavlja projekat *Skopje 2014* u kojem se izgrađuje novi Arheološki muzej (2014), dižu dva ogromna spomenika Aleksandru Makedonskom (2011.) i Filipu II (2012.)[260] visine od preko 20 metara, Trijumfalna kapija, nove zgrade Nacionalnog teatra i Muzeja otpora..., uglavnom u izrazito historičkom (neoklasicističkom) stilu. Otpora takvoj *antikvizaciji* koja je prije svega zahtijevala izuzetno velika finansijska sredstva siromašne države bilo je kako u političkim tako i u naučnim i drugim krugovima, ali isti nisu dobili ni približno toliko medijskog pokrića kao propagatori *antikvizacije*. Drugo područje gdje je vlada R. Makedonije provodila nacionalni mit o antičkom porijeklu današnjih Makedonaca bilo je školstvo. U službenim udžbenicima za historiju posvećeno je neproporcionalno mnogo prostora predstavljanju antičke Makedonije sa vrlo sugestivnim tvrdnjama o Makedoncima kao naciji *sui generis* u antičko doba koja je kao takva preživjela proces romanizacije, sačuvala svoje običaje, jezik i kulturu i u kasno antičko doba stopila se sa slovenskim doseljenicima (više o tome u Stojanov 2014).[261]

U takvoj atmosferi arheologija je u široj javnosti percipirana kao disciplina koja ima zadatak dati opipljive dokaze koji povezuju antičke Makedonce sa modernom makedonskom nacijom. U tome su vladajuće strukture u R. Makedoniji otišle neprimjereno dalje od svih vlada u drugim državama nastalim iz nekadašnje Jugoslavije, pa je tako naučna zajednica arheologa, istoričara, filologa i drugih stručnjaka koji se bave starijom prošlošću u još težoj situaciji

da li su studijske programe u susjednim republikama smatrali relevantnim za svoju nacionalnu prošlost. Među aktualnim članovima Makedonskog naučnog arheološkog društva našli smo 1 osobu albanskog porijekla.

[260] Službeni nazivi spomenika su Ratnik na konju i Ratnik.

[261] Istini za volju, i u brojnim udžbenicima u Srbiji, Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj u 1990-im mogu se naći izrazito revizionističke teze o nacionalnij historiji. Pri tome nije riječ samo o odbijanju „komunističke" naracije i viđenja nacionalne historije, već se u mnogo slučajeva radi o evidentno nacionalističkim stavovima. O problemu udžbenika postoji brojna literatura. Na ovom mjestu bismo kao polazište naveli tekst Dubravke Stojanović (1997).

nego njihove kolege iz susjednih država. Malobrojni i uglavnom ovisni o relativno skromnim javnim sredstavima kojima se finansiraju njihove ustanove i programi, te medijski skoro potpuno ućutkani, kritički glasovi makedonskih naučnika izgurani su na marginu javnog diskursa i njihov položaj je izuzetno težak. Na prvi pogled se čini da je arheologija doživjela veliki preporod sa gradnjom novog nacionalnog arheološkog muzeja i velikim investicijama u vrlo opsežne i višegodišnje istraživačke projekte u Ohridu i Skopju, ali je pitanje da li su takvi projekti održivi i u kojoj mjeri ne vode u svojevrstan „autizam" ako se tako jako temelje na trenutnim ideološkim i političkim agendama trenutnih vlasti R. Makedonije.

Makedonska naučna zajednica nalazi se pred vrlo teškim zadatkom da zadrži standarde kritičke refleksije u okruženju (domaćem i stranom) koje od arheologije zahtijeva potvrde i legitimisanje „nacionalnog" interesa kao što ga promovišu sadašnje vlasti. To je možda i najveći ispit zrelosti i integriteta nauke kao što je arheologija koja je često u svim evropskim zemljama bila u sličnoj poziciji, ali je upravo zbog kritike iz njenih vlastitih redova uspjela preživjeti i sačuvati integritet. Već smo spomenuli činjenicu, da u makedonskim referentnim arheološkim naučnim publikacijama nema tekstova koji bi otvoreno promovisali antičku tezu o Makedoncima, što je ipak značajan pokazatelj stava naučne zajednice. Ali naučna arheološka publicistika je vrlo malo područje gdje je naučna autonomija možda najveća, puno veći izazov je učestvovanje u širem javnom diskursu koji najčešće ne uzima u obzir standarde i prakse naučnog diskursa. I ovdje, uprkos medijski izrazito neprivilegiranom položaju, možemo naći brojne primjere domaće kritike *antikvizacije* i pseudoarheologije (npr. Proeva 2010; 2012; Stojanov 2014; Sarakinski 2009). Epizoda sa *antikvizacijom* pokazuje, nadajmo se, trenutno nezavidan položaj arheološke nauke (i drugih historijskih disciplina) u javnom diskursu, kojima prijeti marginalizacija (i u ekonomskom smislu) ako ne budu adekvatno servisirale ideološke projekte vlasti. Veliki dio štete je već učinjen činjenicom da je pseudoarheološki diskurs postao dominantan u javnom diskursu i praksi i koji u velikoj mjeri diktira i istraživačke „prioritete". Pošto su vanjski faktori, prije svega konflikt sa Grčkom, jedan od glavnih generatora takvog stanja, čini se da bez dogovora ove dvije zemlje i značajne promjene društvene klime, sama arheologija puno teže može promjeniti svoj trenutni položaj između Scile i Haribde i sačuvati reputaciju

kritičkog razumijevanja prošlosti. U tom nastojanju su upravo postojeći kritički pokušaji, ma kako god se njihov glas slabo čuje, esencijalna osnova za očuvanje naučnih standarda i autonomije naučnog diskursa.

VII. Crna Gora

Slika 6. Reljefna karta Crne Gore.

Crna Gora sa 620.000 stanovnika (popis 2003.) i sa teritorijom nešto malo manjom od 14.000 km^2, uz Kosovo je najmanja država u jugoistočnoj Evropi. Fizička geografija zemlje veoma je heterogena. Teren se naglo izdiže od uskog

i nerazuđenog obalskog pojasa na jugu ka planinama u centralnom i sjevernom dijelu zemlje, dosežući visinu iznad 2000 m. Jedino veliko ravničarsko područje nalazi se u istočnom dijelu, sjeverno od Skadarskog jezera gdje je i sadašnja prijestolnica Podgorica. Najveći dio Crne Gore sastoji se od veoma krševitog, kraškog terena, koji je u sjevernom dijelu zemlje pokriven gustim šumama. U centralnom dijelu Crne Gore nalaze se četiri veća kraška polja: Cetinjsko, Nikšićko, Grahovsko i Njeguško. Rijeke pripadaju u dva sliva, od kojih svaki obuhvata pola zemlje: Jadranskom slivu na istoku i jugoistoku (rijeke Zeta, Morača i Bojana) i Crnomorskom slivu na sjeveru i sjeveroistoku zemlje (rijeke Tara, Piva i Lim). Zbog veoma propusne kraške geologije zapadni dio Crne Gore nema većih površinskih tokova. U jugoistočnom dijelu, na granici sa Albanijom, nalazi se najveće jezero na Balkanu – Skadarsko jezero – od kojeg se oko 60 % nalazi na crnogorskoj teritoriji. Klima varira od mediteranskog tipa u obalskom području do planinskog, kontinentalnog tipa u centralnim i sjevernim dijelovima. Zbog pretežno planinskog terena, zemlja nije posebno podesna za poljoprivredu; obradivog tla je manje od 14 %. Veća ratarska područja uglavnom su koncentrisana u sjevernoj dolini Skadarskog jezera.

Nakon rimskog osvajanja, teritorija Crne Gore postaje dio provincije Dalmacije. Prva slovenska srednjovjekovna politička formacija na tlu Crne Gore bila je kneževina Duklja (ime je dobila po rimskom gradu Doclea), od 8. do 15. vijeka poznata kao Zeta, koja je tada priključena srpskoj srednjovjekovnoj državi. Sredinom 15. vijeka ekspanzija Venecije u istočnom Jadranu proširila se i na crnogorsku obalu koja je ostala pod venecijanskom upravom sve do kraja 18. vijeka kada je pripojena Austriji i kada postaje dio austrijske provincije Dalmacije. Poslije osmanskog osvajanja Crne Gore krajem 15. vijeka Turci su uglavnom kontrolisali kontinentalne dijelove koji su bili pretvoreni u regionalnu administrativnu jedinicu (sandžak).

Proces oslobađanja od osmanske vlasti započeo je početkom 18. vijeka, a ishod je bio sticanje nezavisnosti i postepeno iseljavanje islamiziranog stanovništva iz zemlje. Sredinom 19. vijeka Crna Gora (bez obale koja je bila pod austrijskom upravom) stekla je nezavisnost, koja je službeno potvrđena na Berlinskom kongresu 1878. godine. Za vrijeme Balkanskih ratova Crna Gora je bila u savezništvu sa Srbijom, a nakon 1918. sa raspadom Austrougarskog carstva, Crna Gora je pripojila austrijska obalna područja i ušla u savez sa Srbijom i tako postala

dio nove jugoslovenske države u kojoj je zadržala određenu administrativnu autonomiju (Banovina Zeta). Za vrijeme Drugog svjetskog rata Crnu Goru su najprije okupirali Italijani, a poslije 1943. Nijemci. Poslije oslobođenja Crna Gora je dobila status jedne od šest federalnih republika u Jugoslaviji što je ostala do 1991. Nakon raspada jugoslovenske federacije, Crna Gora je ostala u savezu sa Srbijom u novoformiranoj Saveznoj Republici Jugoslaviji koja je kasnije promijenila ime u Srbija i Crna Gora da bi 2006. poslije referenduma proglasila nezavisnost.

Crna Gora je etnički heterogena zemlja. Oko 45 % stanovništva predstavljaju Crnogorci, 28 % Srbi, nešto manje od 9 % Bošnjaci (pretežno koncentrisani na sjeveroistoku zemlje), 5 % Albanci (pretežno jugoistok zemlje), a 3 % stanovništva na popisu 2011. godine izjasnilo se kao Muslimani. Danas je Crna Gora među ekonomsko slabije razvijenim zemljama sa nešto manje od 12.000 američkih dolara godišnje *per capita*. Najveća koncentracija stanovništva je u obalskom i nizinskom dijelu oko Skadarskog jezera, dok su sjeverni dijelovi zemlje puno rjeđe naseljeni. Najintenzivniji razvoj Crna Gora doživjela je poslije Drugog svjetskog rata kada je u zemlji započeta velika industrijalizacija i urbanizacija srednjih i sjevernih djelova. Značajnu ekonomsku granu od 1970-ih dalje predstavlja turizam.

Sporadične arheološke aktivnosti (1890 – 1941)

U institucionalnom pogledu u pravom smislu riječi crnogorska arheologija razvila se veoma kasno, tek od Drugog svjetskog rata dalje. Prije tog perioda postojale su samo sporadične arheološke aktivnosti u pojedinim arheološki, odnosno historijski značajnim mjestima kao što je rimski grad Doclea, odnosno zbog slučajnih arheoloških otkrića prilikom građevinskih radova.

Ipak, antikviteti iz Crne Gore, posebno sa obalskih područja, veoma rano su pobudili interesovanje (npr. Kirika iz Ankone) historičara i domaćih i stranih putnika od 17. do 19. vijeka (Marković 2006, 19).[262] Među najpoznatijim imenima sa kraja 19. i početka 20. vijeka nalazimo naučnike poput Arthura

[262] Za više detalja o razvoju arheologije u Crnoj Gori vidjeti u Marković 2006, kraći pregled iz kojeg smo preuzeli neke od podataka objavljen je i na web stranicama Centra za konzervaciju i arheologiju Crne Gore: http://www.ckacg.me/arheologija.html).

Evansa, Theodora Mommsena,[263] i naučnike iz austrougarskih institucija (B. Bogišić, C. Patsch, P. Sticotti, M. Abramić, J. Petrović i S. Rutar).

Kao simboličan početak arheoloških istraživanja u Crnoj Gori možemo uzeti 1890. godinu kad je princ Nikola naredio arheološko iskopavanje na nedavno pronađenom nalazištu rimskog grada Doclea koji se nalazi na ušću rijeka Morače i Zete, sjeverno od današnje prijestolnice Podgorice. Doclea je relativno dobro poznata iz historijskih i epigrafskih izvora kao vjerovatno glavno naselje ilirskih Dokleata i kao rimski grad iz 1. vijeka nove ere, koji je u 4. vijeku postao i glavni grad rimske provincije Praevalitane. Prvi sporadični pronalasci sa tog lokaliteta pojavili su se početkom 1870-ih, privukavši pažnju stranih naučnika i zainteresiranih laika[264] što je navelo princa Nikolu da angažuje ruskog arheologa-amatera Pavela Antoloviča Rovinskog za iskopavanja u Doclei (1890. i 1892).[265] Sljedeće godine na tom mjestu iskopavao je britanski arheolog R. Munro, jedan od učesnika kongresa arheologa u Sarajevu 1894. godine[266] (Cermanović-Kuzmanović, Velimirović-Žižić i Srejović 1975, 7–8; Marković 2006, 21). Na osnovu rezultata ovih iskopavanja austrijski stručnjak Piero Sticotti napisao je prvu monografiju o Doclei 1913. godine *(Die Römische Stadt Doclea in Montenegro)* koju je objavio Odsjek za starine Balkanske komisije Carske akademije nauka u Beču i koja je više od pola vijeka bila referentni tekst o ovom lokalitetu i o antičkoj historiji južne Dalmacije (Sticotti 1913). Godine 1919. ista Komisija objavila je i izvještaj o arheološkom studijskom putovanju koje su preduzeli C. Praschniker i A. Schober za vrijeme austrijske okupacije Crne Gore i Albanije tokom Prvog svjetskog rata u kojem su autori, osim izvještaja o rimskih ostacima, dali i jedan od prvih izvještaja o prethistorijskim naseljima i pronalascima iz Crne Gore (Praschniker, Schober 1919). Početkom 20. vijeka postojao je i određen interes italijanskih vlasti za arheološka istraživanja u Crnoj

263 Vidjeti A. Evans (1883; 1885) i Mommsen (1873).

264 Npr. A. Dumont, Bulletin de la Société nationale des antiquaries de France, 1873, 71–73; posebno veliku pažnju izazvala je i tzv. Podgorička čaša iz Duklje, koju je kupio tadašnji italijanski konzul u Crnoj Gori (Burzanović, Koprovica 2011, 220) i objavio G. B. De Rossi u Bullletino di archeologia cristiana, 1877, 77–85; o Doclei piše i R. Mowat, Examples de gravure antique sur verre, à propos de quelques fragments provenant de Dukle (Montenegro), *Revue archéologique* 44, 1882, 296–297; 1879. Pricot de Sainte-Marie, francuski konzul u Crnoj Gori, pokrenuo je mala iskopavanja grobnih humki blizu rimskih ruševina.

265 P. A. Rovinski, Raskopki drevnei Dioklei proizvedennaya po ukazaniyo i na schet ego vissochestva czernogorskog knyaza Nikolaya (Iskopavanja antičke Docleae prema dekretu Njegove Visosti, crnogorskog knjaza Nikole), *Zhurnaly Ministrstva narodnega prosvestsheniya*, Sankt Peterburg 1890.

266 R. Munro, On Roman town Doclea in Montenegro, *Archeologia* LV, 33. 1896.

Gori. Roberto Paribeni posjetio je Crnu Goru 1901. Godine i tom prilikom uz pomoć domaćih vlasti obavio manja istraživanja u Podgorici, Gradini, Spužu i Nikšiću. Dok je A. Baldacci, botanićar, organizirao 1902. prvu veću italijansku ekspediciju koja je uključivala i arheološka istraživanja. Više o tadašnjim italijanskim arheološkim iniciativama i političkom kontekstu vidjeti u S. Burzanović i T. Koprivica (2011).

U periodu između dva svjetska rata u Crnoj Gori nije bilo većih istraživanja. Ipak, 1926. godine osnovan je prvi muzej u Cetinju, na bivšem dvoru kralja Nikole II, a desetak godina kasnije još dva manja lokalna muzeja u Perastu (1937) i Kotoru (1938). Relativno kasno osnivanje prvih muzeja u poređenju sa susjednim zemljama posljedica je kasnog formiranja građanskog društva (sa izuzetkom obalskih gradova) i činjenice da su većinu riznica čuvali u manastirima u unutrašnjosti ili na dvoru kneza, odnosno kralja. Prvi muzeji prvenstveno su izložili zbirke historijskog nasljeđa crnogorske države i njene vladajuće dinastije, odnosno vrijednosti i predmete povezane sa pomorstvom i trgovinom obalskih gradova. Ali u svakom slučaju ostaje činjenica da prije 1945. godine u Crnoj Gori nije bilo zaposlenih arheologa u muzejima ili bilo kojoj drugoj instituciji.

U periodu 1918–1945. Crna Gora bila je jedno od arheološki najslabije istraženih područja u bivšoj Jugoslaviji. Bez lokalnih eksperata koji bi se sistematski brinuli i istraživali nasljeđe, u to vrijeme samo povremeno je pobuđivala interesovanje drugih jugoslovenskih arheoloških centara (uglavnom srpskih). Dva takva slučaja mogu se navesti u 1930-im – otkriće rimske vile u Risnu od strane D. Vuksana, direktora Državnog muzeja u Cetinju (1930), i slučajno otkriće bogatog helenskog i rimskog groblja u Budvi 1938. Oba nalazišta bila su samo djelimično ispitana.

Oblikovanje savremene infrastrukture crnogorske arheologije (1945)

Pravo uspostavljanje nacionalne infrastrukture arheološke nauke u Crnoj Gori počinje u prvim decenijama nakon Drugog svjetskog rata. U skoro potpunom nedostatku institucionalne infrastrukture bilo je nužno najprije uspostaviti mrežu regionalnih i lokalnih muzeja i zavoda za očuvanje nasljeđa. Najprije je 1948. bio osnovan Zavod za zaštitu i naučno proučavanje spomenika kulture i

prirodnih rijetkosti u Cetinju,[267] a uskoro je uslijedilo osnivanje lokalnih muzeja: u Herceg Novom i Podgorici (1950), Nikšiću (1951), Pljevljima i Beranima (1953), Bijelom Polju (1957), Baru (1959), Danilovgradu (1960), Ulcinju (1961) i Budvi (1962).[268] Godine 1961. je osnovana i glavna nacionalna istraživačka institucija u Podgorici (tadašnji Titograd) – Arheološka zbirka Crne Gore.[269] Na ovaj način, arheologija u Crnoj Gori dobila je stabilniju infrastrukturu i zaposlila domaće stručnjake i postepeno hvatala korak sa drugim nacionalnim arheološkim sistemima u Jugoslaviji u 1970-im i 1980-im.

U razvoju arheološkog istraživanja, dva lokaliteta odigrala su izuzetno važnu ulogu – već spomenuta Doclea, a uz nju i lokalitet Crvena Stijena – oko kojih su se razvijale rimske i prethistorijske studije u Crnoj Gori od sredine 1950-ih dalje. U nedostatku dovoljnog broja domaćih stručnjaka, iskopavanja na oba lokaliteta vršili su miješani timovi iz drugih jugoslovenskih centara; u Doclei u razdoblju između 1954. i 1962. crnogorska ekipa je radila sa arheolozima iz Beograda sa Arheološkog instituta i sa Odjeljenja za arheologiju Filozofskog fakuleteta (1954–1962), dok su u Crvenoj Stijeni (1954–1964) glavni istraživači dolazili iz Sarajeva (Alojz Benac i Đuro Basler) i Ljubljane (Mitja Brodar).[270]

Lokalitet Crvena Stijena sa naslagama na više od 20 metara dubine koji se hronološki protežu od musterijenskog perioda do bronzanog doba, bio je prvi prethistorijski lokalitet istražen u Crnoj Gori, a uskoro se pokazao kao jedan od ključnih lokaliteta za razumijevanje rane prethistorije na Jadranu, pa čak i šire.[271]

Od kraja 1950-ih i u 1960-im počinje intenzivnije istraživanje prethistorijskih lokaliteta – grobne humke i nekropole iz bronzanog i željeznog doba (npr. Velje Ledine blizu Gostilja, Gotovuša blizu Pljevalja, humke blizu Meduna, Milovića

[267] Od 1946. do 1948. neke od zadataka novog zavoda obavljao je Narodni muzej iz Cetinja.

[268] Za predstavljanje muzeja u Crnoj Gori vidjeti Muzeji Crne Gore (2007).

[269] Godine 1997. promijenila je naziv u Centar za arheološko istraživanje Crne Gore.

[270] U stvari, postojao je treći veliki „jugoslovenski“ projekt u Crnoj Gori – iskopavanja (1952–1955) helenističkog/rimskog groblja u Budvi (otkriveno već 1938), ali rezultati ovih iskopavanja nisu objavljeni. I istraživanja u Budvi vodili su stručnjaci iz drugih republika što dodatno pokazuje relativno skroman personalni kapacitet crnogorske arheologije u to vrijeme.

[271] Ovaj lokalitet karakteriziraju bogati ostaci faune iz paleolitskog i mezolitskog perioda (više od 60 različitih vrsta) zbog čega je to jedan od najbogatijih mediteranskih lokaliteta u pogledu faune. Dalje, zbog debelih naslaga i preplitanja brojnih arheoloških perioda, Crvena Stijena predstavlja dobar slučaj za proučavanje regionalnih tranzicija iz srednjeg do gornjeg paleolita, a posebno prijelaz u neolitski period. Postoji prilično opširna bibliografija posvećena ovom lokalitetu, a za sintetičku prezentaciju sa glavnom bibliografijom vidjeti Đ. Basler (ed.), *Crvena Stijena: zbornik radova*, Zajednica kulturnih ustanova Nikšić, 1975.

gumno i Milovića lokve, Vrbanj, Dušići i drugi) što je znatno unaprijedilo ne samo saznanja o prethistoriji Crne Gore već i samu crnogorsku arheološku struku. Na sličan način kako je Crvena Stijena odigrala važnu ulogu za razvoj prethistorijske arheologije u Crnoj Gori, tako je Doclea doprinijela razvoju rimske arheologije i spoznajama o regionalnoj antičkoj historiji od kasnog ilirsko/helenskog perioda do ranog srednjeg vijeka.

Nakon dosta skromnih početaka arheoloških istraživanja sredinom 1950-ih, istinska ekspanzija arheološkog rada ostvarena je u 1970-im i 1980-im godinama kada su domaće arheološke ustanove postale kadrovski snažnije i osposobljenije, i sposobne su samostalno izvoditi veće projekte koji su obuhvatali sve važnije arheološke epohe. U poređenju sa prve dvije decenije (1950–1970), broj iskopavanja u 1970-im i 1980-im povećao se za oko tri puta. Među najpoznatijim istraženim lokalitetima u ovom periodu bili su: pećina Odmut (mezolitsko-eneolitski lokalitet), lokaliteti oko Berana iz neolitskog i eneolitskog perioda (Berane-Krš, Kremeštice) i Perast (Spila), desetak grobnih humki iz bronzanog i željeznog doba razasutih po cijeloj zemlji, zatim rimski lokaliteti Samograd, Risan i Budva.

Iako se veliki dio ovih napora može pripisati lokalnim institucijama i stručnjacima, ne treba zanemariti ni doprinos srpskih arheologa. Osim već spomenutog tima koji je istraživao Crvenu Stijenu (A. Benac, M. Brodar, Đ. Basler), dva druga prethistoričara iz Beograda, Milutin i Draga Garašanin (1967), napisali su prvu sintezu o prethistoriji Crne Gore i time postavili početni konceptualni okvir za razumijevanje prethistorije na ovom području.[272] Među lokalnim institucijama znatno istupa Arheološka zbirka Crne Gore, koja se od 1970-ih istraživanjima i radovima Čedomira Markovića, Olivere Velimirović Žižić, Ilije Pušića i Pavla Mijovića i zajedničkim projektima sa stranim timovima razvila u glavnu crnogorsku nacionalnu instituciju za arheološka istraživanja u zemlji. Zajednički projekti sa stranim timovima bili su ipak relativno rijetki. Međutim, jedan takav projekt zavrijeđuje pažnju – istraživanje grobne humke Velika Gruda u zaleđu Tivta. Vođeni izvanrednim rezultatima crnogorskih arheologa iz 1970. i 1971. na lokalitetu Mala Gruda („prinčevska“ grobna humka iz 19. vijeka prije nove ere) ekipa sa Univerziteta u Cirihu 1988. i 1990. otkrila je bogati grob iz kasnog

[272] D. Garašanin, M. Garašanin (1967), M. Garašanin (1967).

eneolitika (28. vijek prije nove ere) koji je sadržavao predmete koji su ukazivali na kontakte ovog prostora sa ranobronzanodobnim kulturama u Grčkoj, a uz taj grob i više od 150 drugih grobova iz 14. vijeka prije nove ere (M. Primas 1996; P. della Casa 1996).

U strukturnom smislu u Crnoj Gori može se uočiti izvjestan dualizam u arheološkim tradicijama donekle sličan Hrvatskoj. Sa jedne strane, obalska područja i gradovi – mjesta kontinuirane urbane kulture i razvoja od ranog rimskog perioda nadalje, bogata istorijskim i arhitektonskim spomenicima[273] – tradicionalno su razvijala tip arheologije sličan kao u susjednoj hrvatskoj Dalmaciji, sa naglaskom na urbanoj arheologiji rimskog i srednjovjekovnog perioda i istraživanjem arhitekture. Sa druge strane, u kontinentalnim područjima Crne Gore zbog same vrste i količine stavljen je veći akcenat na prethistorijsku arheologiju. U svom razvoju prethistorijska arheologija posvetila je najviše pažnje glavnim hronološkim i kulturnim problemima da bi mogla uključiti ovo područje u šire regionalne hronološke i razvojne sisteme.

U pogledu disciplinarne infrastrukture, arheologija u Crnoj Gori još uvijek nije razvila puni opseg institucija. Ovo je naročito evidentno na polju obrazovanja i istraživanja gdje Crna Gora nema vlastite univerzitetske studije arheologije. Zbog njene relativno male veličine i kulturne i jezičke bliskosti sa Srbijom, svi profesionalni arheolozi u Crnoj Gori uglavnom su diplomirali na Univerzitetu u Beogradu koji je bio i dugogodišnji i možda najvažniji partner (preko Dragoslava Srejovića) u istraživačkim projektima u Crnoj Gori. Ali uprkos velikim razvojnim koracima crnogorske arheologije u periodu poslije Drugog svjetskog rata, arheološka zajednica u toj zemlji je ostala prilično malobrojna. Krajem 1980-ih u 13 institucija bilo je zaposlenih 19 arheologa, mahom u muzejima sa po jednim zaposlenim arheologom što je znatno ograničavalo kapacitete i potencijale pojedinih institucija. Isto tako, treba napomenuti da je zemljotres koji je 1979. jako oštetio primorske gradove u Crnoj Gori u znatnoj mjeri promijenio prioritete u radu Zavoda za zaštitu spomenika kulture koji je morao većinu svojih kapaciteta usmjeriti u obnovu porušenih arhitekturnih spomenika.

U prethodnim poglavljima, kod drugih nacionalnih arheologija, obično smo

[273] Oko 45 % svih trenutno navedenih historijskih i kulturnih spomenika u Crnoj Gori potiče sa područja Boke Kotorske.

predstavili i neke od najznačajnijih stručnjaka koji su značajno doprinijeli razvoju arheologije. U slučaju Crne Gore nešto je teže izdvojiti takve ličnosti, što zbog relativno kasne institucionalizacije domaće arheologije, ali i zbog nepostojanja jačih arheoloških naučno-istraživačkih, odnosno univerzitetskih centara u Crnoj Gori oko kojih se obično oblikuju takve „škole". Kasno formiranje i kompletiranje crnogorskih arheoloških institucija i njihovo puno stručno osamostaljenje (negdje od 1970-ih dalje) imalo je za posljedicu da su neki od temeljnih konceptualnih aparata, kao što su regionalne hronologije i tipologije, nastajali u drugim školama. Tu je prije svega potrebno podsjetiti na rad Milutina i Drage Garašanin i ekipe (A. Benac, Đ. Basler, M. Brodar) koja je počela istraživanja u Crvenoj Stijeni koji su postavili osnovni konceptualni i kategorijalni aparat za prethistoriju na tlu Crne Gore. Na tim osnovama su nešto kasnije nastavili rad i domaći arheolozi. Tu bismo svakako naveli Čedomira Markovića i Oliveru Velimirović Žižić, dugogodišnje saradnike Arheološke zbirke Crne Gore.

Olivera Žižić, prvi diplomirani arheolog iz Crne Gore, Direktor Arheološke zbirke Crne Gore od 1968. do 1991, posljednji predsjednik Saveza jugoslovenskih arheoloških društava (1988-1991), dugogodišnji je istraživač (još od 1950-ih) skoro svih najznačajnijih prethistorijskih i antičkih lokaliteta u Crnoj Gori (Budva, Duklja, Crvene Stijene, Bar, Odmut...) i stručnjak koji je izuzetno značajan za utemeljenje glavnih crnogorskih arheoloških institucija. Njen bibliografski i istraživački korpus je vrlo opsežan i pokriva veći dio arheoloških epoha i brojne teme od materijalne kulture, arhitekture, topografskih radova... kojim je dala ključan doprinos u razvoju crnogorske arheologije da uspostavi nivo drugih razvijenijih škola.

Druga ličnost koja je isto ostavila trajan trag u razvoju crnogorske arheologije je Čedomir Marković, prvenstveno prethistoričar, ali isto tako vrlo širokog istraživačkog i stručnog opusa. Č. Marković je koautor (zajedno sa D. Srejovićem) prve sinteze o neolitiku Crne Gore, koja će dugo biti referentno djelo za taj period (Marković, Srejović 1985). I Čedomir Marković će veći dio svoje karijere ostvariti u Arheološkoj zbirci Crne Gore, ali će aktivno sudjelovati i u brojnim drugim projektima crnogorskih arheologa. No, na ovom mjestu posebno izdvajamo njegovu monografiju o razvoju arheologije u Crnoj Gori (Marković 2006).

U 1990-im, zbog rata u bivšoj Jugoslaviji i opšte ekonomske krize u većem broju novih zemalja, arheologija u Crnoj Gori našla se u dosta lošoj situaciji. Smanjen je intenzitet istraživanja, nedostajali su resursi za kulturne i istraživačke ustanove, prekinut je veći dio veza sa kolegama iz struke izvan zemlje (sa izuzetkom Srbije). Savezna Republika Jugoslavija, čiji sastavni dio je bila Crna Gora je pola decenije bila pod ekonomskim sankcijama UN zbog politike Miloševićevog režima. Tek odnedavno, kada je Crna Gora počela graditi sopstvenu državnost, može se uočiti postepeni oporavak. U tom procesu dolazilo je do reorganizacije brojnih ustanova, pa je tako nekadašnji Zavod za zaštitu spomenika kulture sa kancelarijama u Podgorici i Kotoru (upravni dio) organizovan u jedinstvenu Upravu za zaštitu kulturnih dobara Crne Gore (2011), a iste godine je osnovan i Centar za konzervaciju i arheologiju Crne Gore u koji su uključeni stručnjaci nekadašnjeg Republičkog Zavoda za zaštitu spomenika kulture iz Podgorice, Područnog zavoda iz Kotora i Centra za arheološka istraživanja Crne Gore (nekadašnja Arheološka zbirka Crne Gore). Jedan od glavnih projekata novog centra je izrada Arheološke karte Crne Gore, na kojoj je rad započet već ranije, u okviru Centra za arheološka istraživanja. Po informacijama iz štampe do 2010. pregledano je već 16 crnogorskih opština od 21.[274]

Ipak, zemlja je još uvijek relativno siromašna (njen BND iznosi 65 % BND-a Hrvatske, odnosno 42 % BND-a Slovenije). Drugi važan faktor je znatna neuravnoteženost u raspodjeli bogatstva između regija, sa obalskim područjem koje je daleko bogatije i razvijenije od kontinentalnog zaleđa, što se odražava i u raspodjeli javnih resursa. U poslijednje vrijeme baština je pod velikim udarom zbog turističkog razvoja i građevinskog pritiska u obalskim područjima. Trenutni kapaciteti arheoloških ustanova su relativno skromni, pa se ne mogu nositi sa tako velikim izazovom. O kako značajnom bogatstvu baštine se radi na tom prostoru govori i već spomenuta činjenica da je 45 % svih spomenika sa područja Boke Kotorske i da je 1979. godine grad Kotor bio upisan na listu svjetske kulturne baštine UNESCO-a.

[274] http://www.vijesti.me/kultura/u-toku-je-izrada-arheoloske-karte-crne-gore-clanak-105077

VIII. KOSOVO

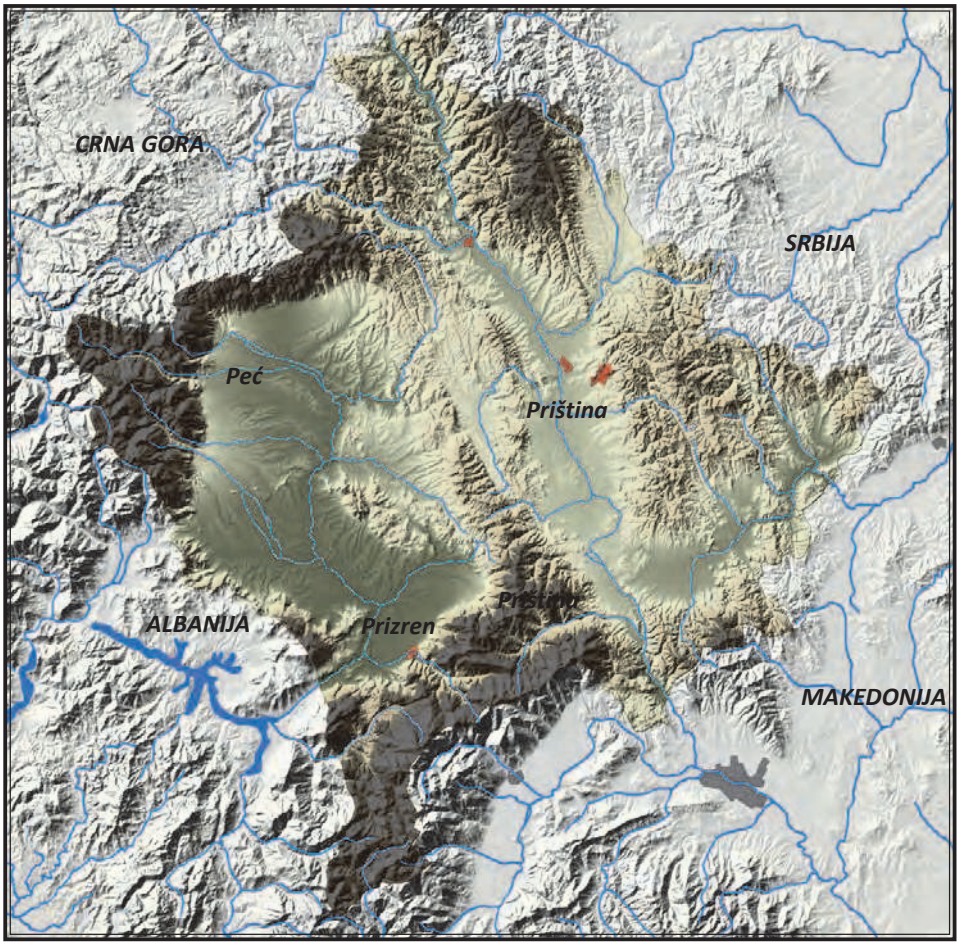

Slika 7. Reljefna karta Kosova.

Kosovo zauzima teritoriju od 10.908 km^2 koju naseljava nešto manje od 1,9 miliona stanovnika od kojih su oko 90 % Albanci, 6 % Srbi, a 4 % predstavnici drugih nacionalnih i etničkih grupa. Kosovo je od svih nekadašnjih jugoslovenskih republika i pokrajina posljednje steklo nezavisnost. Od proglašenja nezavisnosti

Kosova 2008. godine državu je do danas priznalo oko 100 zemalja, ali Kosovo još uvijek nije član Ujedinjenih nacija gdje ima od 1999. status privremenog protektorata UN zbog osporavanja Srbije u čijem je sastavu Kosovo bilo do proglašenja nezavisnosti.

Kosovo je zemlja bez izlaza na more i sa vrlo dinamičkim reljefom. Sa svih strana je ograničeno planinskim lancima visine između 1000 i 2400 metara. Na jugu, na granici sa Albanijom protežu se Albanske planine odnosno Prokletije/ Bjeshkët e Nemuna, planine Mali i Mokra gora/Moknes čine granicu sa Crnom Gorom, Kopaonik i Goljak/Gallap sa Srbijom, a Šara i Skopska Crna Gora sa Makedonijom. Kosovo sastavljaju dvije veće regionalne cjeline, odnosno bazena na oko 400 do 700 m nadmorske visine pogodna za poljoprivredu u kojima živi većina stanovništva – plato Dukađina (Rrafshi i Dukagjinit), odnosno Metohija na zapadu i Kosovska ravnica (Rrafshi i Kosovës) na istoku. Ove dvije cjeline razdvaja brdski lanac Drenice koji označava i vododjelnicu između zapadnog jadranskog sliva Belog Drima i dva istočna sliva, egejskog čiji je glavni drenažni vodotok Lepenica i crnomorskog sa vodotokom Ibra.

Klima metohijskog platoa je pod jakim utjecajem jadranske klime. Ovo područje obuhvata poprilično veliku količinu obradivog zemljišta i hidrografski je bogato. Istočni bazen, Kosovska ravnica, ima uglavnom kontinentalnu klimu i isto tako obiluje plodnim i hidrografski bogatim tlom. Osim dosta pogodnih uslova za poljoprivredu, od velike važnosti za razvoj Kosova bila je njegova geografska pozicija na prostoru preko kojeg su tekli historijski putevi koji su povezivali jadransko, egejsko i dunavsko područje, kao i činjenica da je Kosovo dosta bogato različitim rudama (Slukan Altić 2006, 9–10). Najveći gradovi u zapadnom bazenu su Peć/Pejë, Đakovica/Gjakovë i Prizren/Prizreni, a u istočnom Priština/ Prishtinë, Kosovska Mitrovca/ Mitrovicë i Uroševac/Ferizaj.

Od 6. do 7. vijeka nove ere dalje postupno se doseljavalo slovensko stanovništvo. Sa izuzetkom perioda kada je bilo Kosovo pod bugarskom vlašću, odnosno vlašću Samuilove države (9 – 11. vijek), ovo je područje uglavnom bilo pod vizantijskom upravom sve do 12. vijeka. Tada je srpska kneževina Raška postepeno preuzela kontrolu nad njim i u 14. vijeku dostigla vrhunac u srednjovjekovnom srpskom kraljevstvu pod dinastijom Nemanjića kada je Kosovo postalo jedno od ključnih područja njihove države gdje je bilo i crkveno središte kraljevstva.

U prodorima Turaka u drugoj polovini 14. vijeka, 1389. godine, na Kosovu se odvila značajna bitka u kojoj je bila slomljena vojna moć srpske srednjovjekovne države i poslije nekoliko decenija (negdje sredinom 15. vijeka) Kosovo je zvanično pripojeno Osmanskom carstvu i uključeno u veliku Rumelijsku provinciju. Tada je kao niža upravna jedinica bio formiran Prizrenski sandžak koji je obuhvatao dijelove današnjeg Kosova, sjeverozapadne Makedonije i sjeveroistočne Crne Gore. Sa uspostavom osmanske uprave počela je i intenzivna islamizacija tog prostora doseljivanjem islamskog stanovništva sa drugih teritorija pod turskom vlašću i islamiziranjem domaćeg stanovništva. Do slijedeće veće demografske promjene došlo je u kontekstu austrijsko-turskog rata (1683-1699) u kome je poslije turskog povrata teritorija koje su Austrijanci osvojili u Srbiji, Kosovu i Makedoniji, došlo do većeg iseljavanja Srba (pa i djela Albanaca) sa Kosova u ugarske zemlje koje je trajalo negdje do sredine 18. vijeka. U taj prostor se sa zapadnih brdskih predjela doseljava novo, pretežno albansko stanovništvo i negdje do kraja 19. vijeka postaje brojčano veće od Srba.

U drugoj polovini 19. vijeka sa brzim slabljenjem osmanske carske vlasti, gubljenjem teritorija i osnivanjem samostalnih država na Balkanu, Turska je provela više teritorijalno-administrativnih reformi. Neko vrijeme je širi prostor Kosova bio dio Prizrenskog vilajeta da bi 1877. bio formiran Kosovski vilajet (sa Skopjem kao glavnim gradom, često se naziva i Skopskim vilajetom) koji je pokrivao teritoriju širu od današnjega Kosova i protezao se u dijelove susjednih zemalja. Te godine je bila formirana i Prizrenska liga, prva jača politička organizacija koja se zalagala za autonomiju Albanaca u osmanskoj državi i očuvanje jedinstvene albanske teritorije kojoj je prijetila podijela između susjednih država. Poslije neuspjeha na Berlinskom kongresu 1878. gdje Prizrenskoj ligi nije bilo dozvoljeno službeno učestvovanje, liga je digla ustanak kojeg su turske vlasti ugušile 1880.

Poslije Berlinskog kongresa 1878. na većem dijelu Sandžaka i Kosova *de facto* je zavladala Austrija kojoj je na kongresu bila dopuštena vojna okupacija tog regiona. Godine 1912. ponovo je došlo do albanskog ustanka sa središtem upravo na Kosovu i ovog puta turske vlasti bile su prisiljene dati Albancima veću autonomiju. Na tu koncesiju su reagovale susjedne zemlje (Srbija, Crna Gora, Grčka, Bugarska) i započele rat protiv Turske i nakon poraza i povlačenja Turaka 1912. godine, Kosovski vilajet je podijeljen između Srbije i Crne Gore,

dok je na jugu, u Vlöri proglašena Albanska država. Sa formiranjem Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Kosovo je kao teritorija Srbije postao dio nove izrazito slovenske države čime se znatan dio albanskog stanovništva našao u poziciji etničke i vjerske manjine.

U periodu između 1918. i 1941. Kosovo nije imalo poseban administrativni status. U administrativnoj podjeli Kraljevine SHS na 33 oblasti prostor današnjeg Kosova nalazio se u četiri oblasti: Kosovskoj (sa središtem u Prištini), Zetskoj (Cetinje), Vranjskoj (Vranje) i Raškoj oblasti (Čačak), a 1929. sa podijelom na banovine zapadni dio Kosova bio je u Zetskoj, a istočni u Vardarskoj banovini. Albanci u Kraljevini SHS, odnosno Kraljevini Jugoslaviji nisu imali autonomije niti posebnih političkih i kulturnih prava. Uprava je bila pretežno srpska što je dovodilo do konstantno napetih odnosa između srpske i abanske zajednice na Kosovu zbog čega se znatan dio Albanaca iselio iz zemlje, najviše u Tursku.

Za vrijeme Drugog svjetskog rata italijanski fašistički režim, u pokušaju da stvori klijentsku veliku albansku državu na Balkanu, veći dio okupiranog prostora istočne Crne Gore, Zapadne Makedonije i Kosova priključio je marionetskoj Kraljevini Albaniji. Nezadovoljstvo Albanaca svojim političkim i kulturnim statusom u Kraljevini Jugoslaviji odrazilo se i u odluci o priključenju Kosova Albaniji koju je prihvatio Narodnooslobodilački odbor početkom 1944. ali taj akt nije dozvolilo tadašnje rukovodstvo Komunističke partije Jugoslavije koje je Kosovu 1945. godine dalo status autonomne pokrajine u sastavu republike Srbije, a albanskoj nacionalnoj zajednici znatno veća politička prava. Autonomija Kosova se postepeno povećavala od početka 1970-ih dalje, pa je Kosovo tako u posljednje dvije decenije bivše Jugoslavije u mnogočemu ostvarilo status sličan ostalim jugoslovenskim republikama koji je kosovskim Albancima i omogućio uspostavljanje glavnih nacionalnih kulturnih institucija.

U opštoj atmosferi rastućih nacionalizama i dezintegrirajućih trendova u bivšoj Jugoslaviji u 1980-im, među albanskim stanovništvom ponovo je poraslo nezadovoljstvo zbog njihovog statusa nacionalne manjine i ponovno se počela pojavljivati ideja ujedinjenja s Albanijom što je naišlo na veliki otpor tadašnjih jugoslovenskih i srpskih vlasti. Pogoršavanju političke klime u znatnoj mjeri doprinijela je sve rigidnija i sve nacionalističkija srpska politika za vrijeme Slobodana Miloševića. Godine 1989. Skupština SR Srbije ukinula je pokrajinsku

autonomiju Kosova. Sa raspadom Jugoslavije 1991. Kosovo je ostalo pod upravom Srbije, ali je sve više izmicalo kontroli srpskih vlasti. Od sredine 1990-ih učestavaju oružani konflikti između kosovskih Albanaca i uskoro prerastaju u otvoreni oružani otpor. Godine 1999. u vrijeme najintenzivnijih sukoba između Srba i Albanaca i poslije brojnih neuspješnih pokušaja međunarodne zajednice da primiri stanje, savezništvo NATO vojnom intervencijom prisiljava Srbiju da povuče svoje trupe i administraciju sa Kosova. Nakon toga nad Kosovom preuzimaju adminstrativnu kontrolu Ujedinjene nacije (UNMIK – United Nation Mission in Kosovo) i Kosovo dobiva status protektorata. Poslije serije pregovora o budućem političkom statusu 2008. godine Parlament Kosova proglašava nezavisnost.[275]

Rijetko koja od današnjih zemalja na Balkanu imala je tako burnu i konfliktnu historiju u 20. vijeku kao Kosovo koju su uz to u velikoj mjeri pratile i velike demografske promjene, naročito doseljavanje i iseljavanje kako albanskog tako i srpskog stanovništva poslije većih političkih promjena, što je imalo velikog utjecaja na kulturni razvoj i kulturnu fizionomiju zemlje.

Političke i ekonomske prilike na Kosovu sve do kraja Drugog svjetskog rata bile su izrazito nepogodne za razvoj naučne djelatnosti pa time i arheologije, koja se na Kosovu počela sistemski razvijati tek od početka 1950-ih. Prije tog vremena praktički i nije bilo pravih materijalnih i društvenih mogućnosti za njen razvoj.

Sa sve većim slabljenjem turske države i sve brojnijim konfliktima između turskih vlasti i nacionalnih i etničkih zajednica politička situacija u tom dijelu Balkana postajala je izrazito nestabilna i promjenljiva. Uz to je Kosovo bilo izrazito ekonomski nerazvijeno područje gdje je prevladavalo konzervativno ruralno stanovništvo još uvijek duboko privrženo tradicionalnim oblicima života i kulture pa je i potencijal za modernizaciju i industrijalizaciju zemlje bio vrlo slab. Prije 20. vijeka sem željeznice, izgrađene 1873. i 1874. koja je povezivala Kraljevo preko Kosovske Mitrovice sa Skopjem, na Kosovu praktički nije bilo većih modernijih industrijskih postrojenja, kraći period austrijske vojne uprave između 1878. i 1912. vidio se samo u ponekim arhitekturnim objektima.

[275] Poslije svih većih političkih promjena u posljednjih nekoliko vijekova na Kosovu je dolazilo do znatnih promjena stanovništva, počevši sa migracijama Srba poslije osmanskog osvajanja i doseljenjem albanskog stanovništva, kolonizacijom Srba poslije oba svjetska rata i iseljavanjem Albanaca u Albaniju i Tursku, da bi u 1990-im ponovo došlo do većeg iseljavanja Srba sa sve većim sticanjem kosovske nezavisnosti.

Željeznička pruga Kraljevo – Mitrovica – Skopje imala je pozitivan utjecaj na ekonomski razvoj, pa se u tom kontekstu javljaju mlinovi, hemijske radionice za izradu sapuna i prve drvno-prerađivačke radionice koje su radile na pogon vode, pare ili nafte. Prve banke na Kosovu osnivaju se tek za vrijeme Kraljevine SHS za potrebe finansiranja izgradnje puteva, željezničke mreže i industrije ekspolatacije ruda. Prva veća elektrifikacija počela je krajem 1920-ih. (Puško 1979, 237-238). Godina 1927. i 1930. britanska kompanija British Selection Trust otvara rudnike u Trepči i Starom Trgu, a sljedećih se godina grade željeznice iz Prištine, odnosno Kosovog polja prema Kraljevu na sjeveru i Peći na zapadu. U tom periodu razvoj gradova je još uvijek skromnog obima,[276] pa u tom periodu (između oba svjetska rata) na Kosovu još nije bilo nekih značajnijih kulturnih institucija, muzeja, galerija, pozorišta i sl.

Prije balkanskih ratova na Kosovu bile su vrlo rijetke obrazovne institucije. Islamsko stanovništvo na Kosovu uglavnom se moglo školovati u gradovima u vjerskim školama, mektebima i medresama, a prve sekularne škole otvorene su tek krajem 19. vijeka (Kostovicova 2004, 34-35). Mogućnost školovanja bila je i u Skopju, glavnom gradu vilajeta gdje su tada već postojali licej i učiteljska škola koji su osnovani poslije sekularne obrazovne reforme u turskoj državi. Za vrijeme austrijske okupacije na sjeveru Albanije osnovane su manje jezuitske i franjevačke škole, a turske vlasti su dopustile i otvaranje srpskih škola (Kostovicova 2004, 34). Poslije priključenja Kosova Srbiji 1912. i kasnije za vrijeme jugoslovenske kraljevine albanske i turske škole su bile uglavnom zatvorene, a osnovane su prve srpske gimnazije u Peći i Prištini (1913) koje su dugo vremena bile glavne obrazovne institucije u toj zemlji.

Osnivanje arheološke nauke na Kosovu nakon Drugog svjetskog rata

Tek poslije 1945. počinje period velikog ekonomskog i opšteg društvenog rasta koji se temeljio na intenzivnoj industrijalizaciji Kosova. Glavnu ulogu imali su rudnici koji su se razvili u jedno od najvećih industrijskih postrojenja u Jugoslaviji u 1960-im i 1970-im sa više od 20.000 zaposlenih. Takav industrijski rast pratila je i ubrzana modernizacija gradova i rast gradskog stanovništva.

[276] Po Statističkom godišnjaku za 1934. i 1935. na Kosovu se nalaze tri veća gradska naselja, najveći je bio Prizren sa oko 19.000 stanovnika, a slijede ga Priština sa 16.000 i Peć sa 13.000 stanovnika.

Velikim investicijama u industriju i modernizaciju jugoslovenske vlasti su na Kosovu željele promovisati prednosti novog socijalističkog poretka i uspjehe politike „bratstva i jedinstva“ i tako sa davanjem sve većeg stepena autonomije u pokrajini smanjiti višedecenijske napetosti između albanskog i srpskog stanovništva.[277] Posebno značajno je bilo osnivanje novih kulturnih i naučnih institucija: godine 1946. osnovano je Nacionalno pozorište Kosova u Prizrenu, 1949. Muzej Kosova, 1953. Albanološki institut, 1958. Viša pedagoška škola i 1960. dva fakulteta (Pravni i ekonomski fakultet te Filozofski fakultet) koji su do 1969. kada je osnovan Univerzitet u Prištini još bili u sastavu Univerziteta u Beogradu. Godine 1975. osnovano je Udruženje za nauku i umjetnost Kosova koje je tri godine kasnije pretvoreno u Akademiju nauka i umjetnosti Kosova.

Tek u takvim društvenim i ekonomskim okolnostima arheologija je mogla naći stabilnije uporište za svoj razvoj. Ali to ne znači da nekih manjih arheoloških aktivnosti nije bilo i prije Drugog svjetskog rata, ali te možemo svrstati u već poznate djelatnosti inostranih putnika i avanturista 19. vijeka koji su sporadično izvještavali o antičkim spomenicima i ruševinama.[278] Prvi pravi arheološki izvještaji i studije, uglavnom epigrafski, vezuju se za Arthura Evansa i objavljeni su u već spomenutoj seriji *Antiquarian Research in Illyricum* (Evans 1883; 1885). Epigrafski ostaci sa Kosova spominju se i u nekim radovima austrijskih i srpskih historičara, A. von Domaszewskog, N. Vulića i A. von Premersteina. Najveći broj epigrafske građe potječe iz rimskog grada Ulpiane. I u periodu između dva svjetska rata na Kosovu nivo arheološkog istraživanja ostao je veoma nizak. Objavljeni su podaci o nekoliko sporadičnih pronalazaka: nekoliko primjera ostava iz bronzanog doba i kameno oruđe (Tasić 1998, 21), te neki uopšteniji

[277] Za vrlo upečatljivu ilustraciju izuzetno velikih društveno-ekonomskih razvojnih promjena Kosova navešćemo podatak o broju studenata. U godini 1958/59. na Kosovu je na višim i visokim školama studiralo 149 studenata, da bi za manje od 20 godina njihov broj porastao na skoro 36.000 što je bio najveći postotak studenata u odnosu na populaciju stariju od 15 godina (Kostovicova 2004, 42). Jedan od najznačajnijih podsticaja takvom porastu je i osnivanje Univerziteta u Prištini koji je od 1969. godine imao programe i na albanskom jeziku.

[278] Na primjer, francuski naturalist i putnik Ami Boué u njegovoj *La Turquie d'Europe*, Paris (1840) uključio je odlomke posvećene Kosovu; ruski lingvist i putnik Alekasandar Fedorovič Giljferding (*Bosnia, Gercegovina i staraya Serbya*, St. Petersburg 1859) opisao je srpske srednjovjekovne manastire i ruševine palata na Kosovu pored ostalih spomenika. Dvije Engleskinje, G. M. MacKenzie i I. P. Irby, koje su putovale Balkanom u 19. vijeku, objavile su svoja opažanja u *The Slavonic Provinces of Turkey in Europe*, London, 1866; također su izvjestile i o spomenicima na ovom području. Zabilješke o antikvitetima sa Kosova nalaze se u F. Kanitzevom radu *Römische Studien in Serbien*, Beč 1892. Za više detalja o historiji arheološkog istraživanja na Kosovu vidjeti Nikola Tasić (1998).

radovi o epigrafiji i antičkoj historiji.[279]

Glavna institucija sa kojom je započet sistematski razvoj domaće arheologije bio je Muzej Kosova (Muzeu i Kosovës) u Prištini koji je bio osnovan 1949. i još danas predstavlja najznačajniju arheološku ustanovu u zemlji. Muzej se nalazi u jednoj od rijetkih zgrada tzv. austrijskog stila, podignutoj 1889. u kojoj je bila nekadašnja austrijska vojna uprava. Ključan je bio dolazak dvojice profesionalnih arheologa u muzej, najprije Emila Čerškova (1929–1969) koji je početkom 1950-ih oformio arheološki odjel u muzeju, i nešto kasnije Jovana Glišića (oba diplomirala na Univerzitetu u Beogradu). E. Čerškov je odmah po dolasku u muzej započeo prva sistematska arheološka istraživanja na Kosovu i u 1950-im istražio neke od danas ključnih lokaliteta u toj zemlji: Novo Brdo/Novobërda (1951), Ulpiana (1953), Predionica/Tjerrtore (1955), i Gladnica/Glladnicë (1956). Godine 1956. Čerškov je osnovao i glavnu muzejsku publikaciju – *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije/Buletini i Muzeumit te Kosovë-Metohis,* koja je redovno objavljivala radove o arheološkim istraživanjima na Kosovu. U prvim decenijama Muzej Kosova je intenzivno sarađivao sa tadašnjim glavnim republičkim arheološkim institucijama iz Beograda, prije svega Arheološkim institutom i Univerzitetom u Beogradu, odakle su dolazili brojni eksperti koji su predvodili nekoliko značajnih terenskih projekata na Kosovu i tako još dodatno doprinijeli razvoju ove nauke.[280]

U ove prve dvije decenije arheološke istraživačke aktivnosti Muzeja Kosova usmjerene su prije svega na neolitske i rimske lokalite koji su se pokazali od izuzetno velikog značaja i za širu regiju. Od značajnijih neolitskih nalazišta tada su istraživani lokaliteti u Rudniku/Runnik (1966–1968), Žitkovcu/Zhitkoc (1958), obližnjima Valaču/Vallac (1955, 1957) i Karagaču/Karagaç (1955, 1960), Reštanima kod Suve Reke/Reshtan (1966-1967), a među najpoznatijima su lokaliteti Predionica u Prištini gdje su u istraživanjima između 1951. i 1962. bile otkrivene poznate vinčanske figurine takozvanog kosovskog odnosno prištinskog stila i lokalitet Fafos u predgrađu Kosovske Mitrovice (1955; 1961) odakle dolazi jedan od najljepših vinčanskih prosopomorfnih poklopaca.

[279] Npr. Ć. Truhelka, Arheološke beleške iz Južne Srbije, *Glasnik Skopskog naučnog društva V*, Skopje 1929; N. Vulić, Dardanci, *Glasnik Srpskog kraljevskog društva CXIV*, Beograd 1925.

[280] Npr. N. Tasić, B. Jovanović, J. Todorović, J. Glišić, D. Srejović, M. i D. Garašanin u svome radu *Arheološka nalazišta u Srbiji*, Beograd 1951 prvi su objavili arheološku mapu teritorije Kosova.

Godine 1954. Muzej Kosova, odnosno Emil Čerškov, inicirao je najveći istraživački i muzejski projekt u kosovskoj arheologiji – Ulpiana, koja se sa manjim prekidima konstantno istražuje sve do danas i gdje je do sada otkriven veliki broj značajnih elemenata ovog antičkog grada (stambeni i sakralni objekti, druga javna infrastruktura), odnosno vojnog garnizona (castrum) koji je isto tako postojao na tom mjestu. U 1960-im Emil Čerškov je intenzivno istraživao i drugi antički grad na Kosovu – Municipium DD koji je bio vjerovatno središte značajne rudarske oblasti od 2. do 4. vijeka naše ere. U tim istraživanjima otkriveni su forum, gradska žitnica, bazilika, terme i dio gradskih nekropola (više u Čerškov 1970).

Drugi muzej, koji je počeo djelovati na arheološkom području bio je Muzej u Kosovskoj Mitrovici, osnovan 1952. godine koji je uskoro poslije osnivanja započeo arheološka istraživanja na neolitskim lokalitetima Valač i Žitkovac. Uz muzeje u Prištini i Kosovskoj Mitrovici počeo je djelovati i Pokrajinski zavod za zaštitu kulturnih spomenika u Prištini, osnovan 1954, a nekoliko decenija kasnije, u 1980-im i njegovi ogranci u Prizrenu i Prištini (Opštinski zavod).

Slijedeće decenije, prije svega od 1970-ih dalje, bilježile su konstantan rast arheologije u tadašnjim razvojnim mogućnostima Kosova koje još nisu bile velike, pa je tako 1971. bilo svega 4 domaća arheologa u tri ustanove (dva u Muzeju Kosova i dva u Zavodu za zaštitu spomenika kulture) tako da su brojne arheološke istraživačke djelatnosti izvođene u saradnji sa srpskim istraživačkim institucijama. Ipak, značajno je napomenuti da su se u to vrijeme, negdje od kraja 1960-ih počeli pojavljivati i prvi diplomanti arheologije i antičke historije albanske nacionalnosti i postepeno preuzimali nova stručna mjesta koja su se u 1970-im godinama otvarala u Muzeju Kosova, na Albanološkom institutu, Filozofskom fakultetu i Zavodu za zaštitu spomenika kulture.[281] Do 1988. broj arheoloških ustanova je udvostručen (6) a broj arheologa u njima povećao se na 14 što u apsolutnim brojkama možda zvuči malo, ali je znatan napredak u odnosu na 1960-te. U 1980-im su na više od pola stručnih radnih mjesta u arheologiji bili zaposleni kosovski Albanci, što je bio znak da je arheologija na unutrašnjem planu, u albanskoj zajednici na Kosovu, postala relevantna „domaća“ disciplina i dio zajedničke regionalne kulture koju su dijelili sa kosovskom srpskom

[281] Npr. Z. Mirdita, K. Luci, E. Dobruna-Salihu, E. Shukriu, N. Ferri, F. Peja.

zajednicom.[282]

U 1970-im ojačale su prije svega muzejska i zaštitno-arheološka služba, a počinje se razvijati i akademska arheologija na Filozofskom fakultetu, odnosno u Albanološkom institutu u Prištini gdje se zapošljavaju prvi domaći (albanski) stručnjaci za antičko razdoblje i arheologiju. Tu treba naglasiti, da na Univerzitetu u Prištini sve do danas nisu bile osnovane studije arheologije, pa su arheolozi koji su radili na Kosovu uglavnom bili diplomanti Univerziteta u Beogradu, a rijeđe drugih tadašnjih arheoloških univerzitetskih centara (npr. Zagreba).

Period od sredine 1970-ih dalje, kada su ustavne promjene u Jugoslaviji dale pokrajinama veću autonomiju, i kada je ekonomski razvoj još uvijek bio vrlo intenzivan, bio je posebno povoljan za formiranje niza nacionalnih institucija na Kosovu. Akademija nauka i umjetnosti Kosova osnovana je 1975., a Univerzitet u Prištini, koji je inače bio osnovan već 1969. znatno se proširio, što važi i za Albanološki institut. Pri kraju te decenije osniva se i Nacionalna umjetnička galerija u Prištini.

Ovakve povoljne okolnosti i sve jača naučna infrastruktura ogledaju se i u znatnom porastu u obimu i kvalitetu arheoloških istraživanja. Uz tradicionalno popularna istraživanja neolitskog i rimskog perioda koja su bili od velikog interesa i za širu regionalnu arheološku nauku Balkana sada se sve više istražuju lokaliteti iz drugih perioda koji su do tada bili puno slabije poznati na Kosovu. Koliko su neki od perioda bili tada još arheološka nepoznanica jasno se nazire iz sjećanja M. Korkuti, jednog od najpoznatijih prethistoričara sa Instituta za arheologiju iz Tirane, koji za vrijeme kada je bio gostujući profesor na Univerzitetu u Prištini (1973–1976), spominje da je na cijeloj Kosovskoj ravnici bilo istraženo samo jedno nalazište iz bronzanog odnosno željeznog doba – Gornje Gadimlje/ Gadimja (Korkuti 2006, 10). Intenziviranje istraživanja u mlađim predistorijskim epohama postalo je jedan od prioriteta.[283] Svakako je jedan od razloga za to i sve

[282] Za razliku od susjedne Makedonije gdje u to vrijeme, uprkos vrlo velikoj albanskoj zajednici u Skopju i zapadnoj Makedoniji, u arheološkim ustanovama albanskih arheologa praktično nije bilo.

[283] Među drugim prethistorijskim nalazištima koja su pobudila veliku pažnju šire arheološke javnosti bili su još npr. gradina Hisar kod Suve Reke/Suhareke iz eneolita i ranog bronzanog doba, nekropola u Iglarevu/ Gllarevë sa bogatim nalazima mikenske provenijencije, Donja Brnjica/Bërnicë e Poshtme – eponimno nalazište kulture kasnog srednjeg i kasnog bronzanog doba, željeznodobna nekropola sa humkama u Vlaštici/Llashticë, kneževski grobovi iz Pećke Banje/Banja e Pejës. Za to vrijeme nastavljala su se velika istraživanja na Ulpiani i u Municipiumu DD, a uz njih otkrivala su se i nova rimska nalazišta. Istraživanja kasnoantičkih i srednjovjekovnih nalazišta bila su u to doba, do kraja 1980-ih nešto rijeđa, ali će se znatno povećati poslije 2000. godine.

veće značenje „ilirskog“, odnosno „dardanskog“ razdoblja za studije etnogeneze Albanaca. Te su u to vrijeme bile izuzetno podržavane kako u Albaniji tako i u Jugoslaviji, prije svega u Bosni i Hercegovini, a Kosovo je bilo shvatano kao ključni prostor između obje glavne „ilirske“ regije.

Zato i ne iznenađuje da je kada je došlo do prve zvanične istraživačke saradnje između kosovskih i albanskih arheoloških institucija sredinom 1970-ih (ranije zbog političkih napetosti između Jugoslavije i Albanije to praktički nije bilo moguće), kada je M. Korkuti pozvan za gostujućeg profesora na Univerzitetu u Prištini, bio dogovoren zajednički projekt – iskopavanje grobne humke u Lištici/Llashtica – koji bi trebalo da odgovori na pitanje granica prethistorijskih Dardanaca. Odnosno, da li Dardanci naseljavaju Metohiju, a Kosovsku ravnicu neka druga ne-ilirska zajednica (Korkuti 2006, 12). Terenski dio projekta kojeg su zajedno vodili J. Glišić iz Muzeja Kosova i M. Korkuti iz Instituta za arheologiju iz Tirane započet je 1980, ali je održana samo jedna terenska kampanja. Već iduće godine projekt se ugasio zbog pogoršane političke situacije poslije albanskih demonstracija u Prištini.

Inače, na Kosovu sve do 2000-ih i nije bilo većih međunarodnih projekata. Uopšteno bismo mogli reći da se u većem dijelu jugoslovenskog perioda arheologija na Kosovu razvijala više kao regionalna struktura u okviru srpske arheologije, koja je u velikoj mjeri i pomogla da se osnuju prve arheološke institucije i započnu istraživački projekti na Kosovu. Ali negdje od sredine 1970-ih, sa više političke i kulturne autonomije same pokrajine i sa sve većom participacijom kosovskih Albanaca u arheološkim ustanovama, i arheologija na Kosovu je postepeno dobijala poteze državno-nacionalne arheološke škole, organizaciono i konceptualno slične drugim tadašnjim jugoslovenskim nacionalnim arheologijama (npr. postepena izgradnja glavnih nacionalnih institucija, oblikovanje domaćih prioriteta u arheološkom istraživanju, sve veća autonomija u izvođenju programa rada i saradnje sa drugim institucijama i sl.). Ali ipak treba napomenuti da, iako su na Kosovu bili napravljeni zaista veliki razvojni koraci, tamošnja arheologija u 1980-im je još uvijek bila, zajedno sa Crnom Gorom, slabije materijalno i infrastrukturno razvijena u poređenju sa ostalim republikama.[284]

[284] U poređenju sa Slovenijom na Kosovu je bilo pet puta manje arheologa ako se uzme u obzir broj stanovnika. Poređenja sa Srbijom pokazuju nešto bolju sliku, ali još uvijek su razlike prilične (tri puta manje profesionalnih

Političke prilike u 1980-im, prije svega sve veći jaz između Srbije i „albanskog" Kosova očitavale su se i u arheologiji. Slično kao i u drugim jugoslovenskim republikama dolazilo je do sve češćih pokušaja preispitivanja i revizije historije. Jugoslovenske (federalne) vlasti, zajedno sa starijom generacijom vodećih komunista koji su decenijama ogromno investirali u ideološku platformu „bratstva i jedinstva naroda i narodnosti Jugoslavije" sve teže su se suprostavljali zahtjevima za većom demokratizacijom društva na jednoj strani, a na drugoj strani nacionalnim i nacionalističkim zahtjevima i tendencijama. Ako se od arheologije na početku stvaranja nove Jugoslavije poslije Drugog svjetskog rata očekivalo da će ponuditi historijske modele za ideologiju bratstva i jedinstva, tokom 1980-ih od arheologije se počelo sve više očekivati upravo suprotno, da i sama participira u reviziji prošlosti novim naracijama koje bi išle više na ruku nacionalnim i nacionalističkim pogledima i ideologijama.

U slučaju Kosova, jako se počelo politizirati takozvano ilirsko pitanje odnosno teza o ilirskom porijeklu Albanaca. Tu tezu je inače već duže vrijeme vrlo intezivno propagirala službena arheologija iz Albanije, odnosno tadašnji režim Envera Hodže (a i kasnije vlasti u toj državi). Spomenuta teza je bila izuzetno instrumentalizirana u kontekstu srpsko-albanskih odnosa i uskoro je iz akademskog diskursa postala političko pitanje *par excellance,*[285] koje još i danas nije utihnulo. U međuvremenu, teza je kod Albanaca (i na Kosovu) dostigla nivo historijskog mita. Ilirsko pitanje i njegova instrumentalizacija nisu novost na ovim prostorima i u posljednja dva vijeka možemo ga pratiti u različitim oblicima i naracijama skoro kod svih nacija iz nekadašnje Jugoslavije, od Ilirskog pokreta u Hrvatskoj i narodnog preporoda sredinom 19. vijeka (i djelimično u tadašnjoj Sloveniji), preko Ilira kao „historijskog" modela zajednice južnoslovenskih nacija, ilirskih ratova i ustanaka protiv Rimljana kao metafore otpora velikim stranim silama, panilirske ideje o velikoj zajednici kulturno sličnih naroda jugoistočne Evrope od bronzanog doba dalje i temeljnog supstrata za etnogenezu budućih zajednica koje su naseljavale ovaj prostor (tj. Sloveni), Ilira kao modela južnoslovenske (jugoslovenske) verzije panslavizma, Ilira kao predaka bosanskih bogumila i

arheologa na Kosovu po broju stanovnika).

285 O tom pitanju objavljeni su brojni novinski tekstovi, feljtoni i tekstovi sličnih žanrova u tadašnjoj jugoslovenskoj štampi. Štampan je i veliki broj monografija, često nenaučnog kartaktera. Godine 1982. o tome je tekla i diskusija na 9. Kongresu Saveza komunista Srbije. I srpska akademska zajednica se intenzivno uključila u diskusiju pa je između ostalog 1986. održan poseban naučni skup pod naslovom Iliri i Albanci u organizaciji Srpske akademije nauka i umjetnosti 1988 (*Iliri i Albanci* 1988).

današnjih Bošnjaka, pa sve do Ilira kao predaka Albanaca.[286]

U toj diskusiji koja se odvijala i bila u velikoj mjeri i generisana sve zaoštrenijim političkim okolnostima, u arheologiji glavni zagovornici ilirsko-albanske teze bili su arheolozi i istoričari iz Albanije, a među kosovskim intelektualcima možda najviše istoričari i lingvisti (npr. Ali Hadri, Idriz Ajeti). U tadašnjoj (1980-te) referentnoj arheološkoj naučnoj literaturi i publicistici nismo našli nekih značajnijih tekstova podrške toj tezi, dok je situacija u masovnim medijima bila potpuno drugačija. U brojnim diskusijama često je bila spominjana arheologija kao nauka koja bi mogla dati rješenje tog pitanja, ali su arheološke spoznaje najčešće na svoj način i nekritički interpretirali nearheolozi.

Dodatna i još više otežavajuća okolnost za historijske nauke bio je „sudar" dva historijska mita – onog o ilirskom porijeklu Albanaca i srpski mit o Kosovu kao jezgru srednjovjekovnog srpskog kraljevstva i kosovskoj bici iz 1389. godine oko kojeg se sve više koncentrisao radikalniji diskurs srpske strane na Kosovu i u samoj Srbiji povlačeći kontinuitet državnosti i religije sadašnje Srbije iz centra srednjovjekovnog kraljevstva. Oba mita, u krajnje politizovanoj atmosferi, služila su i za legitimaciju stava „*ius primi possidenti*" – kome će pripasti Kosovo, odnosno „ko posjeduje prošlost?". Očito je da je u prošlosti bilo veoma teško pomiriti kulturne razlike i životno iskustvo dvije glavne nacionalne zajednice na Kosovu, a kulturno nasljeđe često je bilo arena, doslovno i metaforički, nacionalističkih sukoba. U promjenljivim odnosima moći i političke dominacije u posljednjem vijeku i po svaki veći politički događaj (npr. Berlinski kongres, Balkanski ratovi, Prvi i Drugi svjetski rat i nedavni jugoslovenski ratovi) znao je radikalno promijeniti političku vlast uzrokujući dosta radikalne demografske promjene koje su ostavljale duboke „ožiljke".

Sve umješane strane očekivale su direktan odgovor od arheologije. Zapravo, pitanje je pogrešno i obmanjujuće, a uz to i pogrešno adresirano. Pitanje je definitivno politički motivisano i zbog toga rješenja treba tražiti u političkom kontekstu. Arheologija ne treba prenebregavati takva pitanja pošto može doprinijeti pronalaženju mogućih rješenja, ali pravo pitanje za arheologiju trebalo

[286] Detaljnija analiza tog problema prevazilazi okvire naše studije i o njoj postoji brojna literatura. Čitaoce upućujemo prije svega na rad Danijela Džine (Džino 2014) u kojem je vrlo koncizno predstavljena geneza Ilirskog pitanja i konstrukcija Ilira u različitim historijskim i akademskim kontekstima. Za genezu tog mita i njegovu institucionalizaciju među Albancima savjetujemo i studiju Envera Hoxhaja (2005) i kritički ogled Sabine Veseli (Veseli 2006) o tom mitu u albanskoj arheologiji.

bi biti „ko je učestvovao u prošlosti?“

Arheologija na Kosovu poslije sticanja samostalnosti

Godine 1991., poslije raspada SFRJ, Kosovo je ostalo u sastavu Srbije, odnosno tadašnje Savezne Republike Jugoslavije, ali sa znatno umanjenom autonomijom već od 1988. Zatim su 1990-te na Kosovu prošle u sve većim konfliktima sa Srbijom i sve težoj ekonomskoj situaciji. U tom periodu veliki dio „albanskih“ institucija bio je suspendiran (npr. lokalna administracija, škole i brojni drugi javni servisi), uzrokujući dalje pogoršanje političke situacije i mogućnost pronalaženja kohabitacije između albanske većine, Srba i drugih etničkih manjina. Ovaj period završen je NATO-vom vojnom intervencijom 1999. poslije koje Kosovo je stavljeno pod privremeni protektorat Ujedinjenih nacija. Od ovog trenutka dalje Kosovo je postepeno sticalo status nezavisne države, zvanično proglašen 2008. godine.

U takvim okolnostima skoro je izlišno govoriti o nekom naučnom ili stručnom razvoju neke od nauka, sem činjenice da su sve glavne ustanove preživjele taj period i nastavile s radom poslije 1999. No jedna velika promjena zavrijeđuje da je spomenemo. Već prije, ali posebno poslije 1999. sa većeg dijela Kosova[287] se iselio, mahom zbog političkih razloga, neslaganja sa novim statusom Kosova, ali i pritisaka radikalnijih albanskih struktura, veliki dio Srba, pa su brojna radna mjesta, naročito u javnim službama ostala prazna, odnosno, preuzeli su ih Albanci. To se desilo isto tako u arheološkim ustanovama, pa je kosovska arheologija i na taj način postala nacionalno homogena.

Ako uslovno zanemarimo još uvijek teške opšte ekonomske i političke okolnosti na Kosovu period poslije 2000. godine za brojne društvene djelatnosti značio je period ponovnog oporavka. Sve institucije od prije 1990. nastavljaju svoje aktivnosti (Muzej Kosova, Zavod za zaštitu kulturnih spomenika, Opštinski zavod za zaštitu kulturnih spomenika u Prištini, Regionalni muzej u Prizrenu (sada preimenovan u Arheološki muzej), Opštinski muzej u Đakovici, Univerzitet u Prištini), a uz njih se osnivaju i nove, među kojima je svakako najvažniji Arheološki

[287] Na ovom području (sjeverne) Kosovske Mitrovice/Mitrovicë i Leposavića/Leposaviq koje je sada nastanjeno srpskom većinom, Srbi su ponovo osnivali ili premjestili svoje brojne nacionalne institucije, uključujući univerzitet, arhiv, biblioteku itd…

institut Kosova (2003) koji uz Muzej Kosova predstavlja glavnu nacionalnu arheološku instituciju u zemlji. Značajne promjene doživjela je i Služba za zaštitu spomenika kulture formiranjem novih regionalnih ogranaka u Đakovici, Peći/Pejë i Gnjilanama/Gjilan te u južnom („albanskom“) dijelu Kosovske Mitrovice. Osnovane su i druge institucije koje su zapošljavale arheologe: npr Pedagoški fakultet u Prištini, odnosno širile svoj djelokrug na arheologiju (Albanološki institut). Danas na Kosovu radi oko dvadesetak profesonalnih arheologa što je dobar pokazatelj relativno brzog oporavka.

Informacije o arheološkim institucijama u sjevernom dijelu Kosova i Kosovskoj Mitrovici gdje je danas koncentrisano srpsko stanovništvo su dosta šture. Godine 1999. srpske vlasti zvanično su premjestile sjedište Muzeja Kosova iz Prištine u Beograd (sada poznat kao Muzej Kosova i Metohije u Prištini[288]) zajedno sa nekim srpskim personalom dok je u Leposaviću/Leposaviq bio osnovan Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture Priština sa sedištem u Leposaviću koji je još uvijek aktivan u obnovi starih historijskih objekata (npr. tvrđava Novo Brdo). Trenutno nam nije poznato da li u toj ustanovi rade arheolozi.

Značajan dio domaćih, a sve više i stranih sredstava trebalo je ulagati u obnavljanje spomenika koji su bili oštećeni tokom sukoba ili duže vremena zapušteni i neodržavani što je još uvijek najvažnija preokupacija službi za zaštitu spomenika kulture u današnje vrijeme.

Na naučnom polju najvažniji projekat kosovske arheologije nakon 2000. godine bila je izrada moderne arheološke karte, što je i glavni zadatak novoustanovljenog Instituta za arheologiju Kosova. Dosada su izašle dvije sveske nove arheološke karte (*Harta arkeologjike e Kosovës* 2006; 2012). Prva sveska je bio zajednički projekt Akademije umjetnosti i nauka Kosova i Akademije nauka Albanije sa znatnim učešćem Muzeja Kosova, dok je drugu svesku objavio Institut za arheologiju Kosova. Obje karte zajedno pokrivaju približno polovinu današnjeg Kosova, u prvoj svesci deset zapadnih opština sa 209 arheoloških lokaliteta, a u drugoj osam opština u središnjem dijelu Kosova sa 200 lokaliteta. U obje sveske objavljene su i sinteze o pojedinim arheološkim razdobljima na pregledanim područjima i vrijedne informacije o historiji arheološkog istraživanja na ovom

[288] Postoje neke informacije o aktivnostima premještenog Muzeja u Prištini koji je u posljednjoj deceniji organizirao nekoliko izložbi i publikacija o kulturnom nasljeđu Kosova.

području. Obje sveske su pravljene po već tradicionalnom modelu i načinu rada kojeg je zacrtala već arheološka karta Slovenije (*Arheološka najdišča Slovenije* 1975) i slijedili *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine* (1988) te *Arheološka karta na Republika Makedonija* (1993; 1996; 2002).

Pri izradi arheološke karte značajnu ulogu imao je Arheološki institut iz Tirane koji od današnjih albanskih institucija vrlo intenzivno sarađuje sa kosovskim arheolozima. Čak bismo mogli reći, da u mnogočemu ima sličnu ulogu kao što je do 1990-ih imao Arheološki institut iz Beograda – oba instituta su značajno doprinijela razvoju istraživačkih vidika u kosovskoj arheologiji koja je imala i još ima nedovoljno razvijen akademski sektor u arheologiji. Saradnja sa albanskom arheologijom se sve više intenzivira i danas je Univerzitet u Tirani obično prvo mjesto gdje studenti sa Kosova odlaze na studije arheologije, a i ostalih nauka kojih nema na Univerzitetu u Prištini. Pojedini kosovski studenti arheologije završavali su studije i u Austriji i Njemačkoj. Njemačka (tj. Njemački arheološki institut) je zemlja koja je, uz Albaniju, poslije 2000. godine među prvima počela intenzivnije sarađivati u zajedničkim projektima na Kosovu, među kojima je najveći projekt na Ulpiani započet 2007. godine i u kojem je bilo organiziranih više terenskih škola za studente arheologije koji su dolazili iz više evropskih zemalja (Njemačke, Slovenije, Srbije, Hrvatske, Albanije, Grčke, Poljske, Češke...). Manja istraživanja, uglavnom geofizička, u saradnji sa njemačkim arheolozima bila su i na lokalitetima Vindenis i Glamik.

U posljednje vrijeme učestala su i istraživanja kasnoantičkih i srednjovjekovnih nalazišta što značajno kompletira arheološku sliku Kosova u kojoj su duže vrijeme dominirala istraživanja neolitika, metalnih prethistorijskih doba i rimske antike. Značajna nalazišta kao što su vizantijske vojne arhitekture i ranosrednjovjekovnih nekropola (Vrela/*Vrellë*, Mališevska Banja/*Banja e Malishevës*, Gradina Arilača/*Kalaja e Harilaqit*, Gradina Podgrađe/*Kalaja e Harilaqit*, Gradina Koriše/*Kalaja e Korishës*, Grabovac/*Graboc*, Matičane/*Matiqan* i dr.) značajno dopunjavaju saznanja o periodu koji je još nedugo u kosovskoj arheologiji bio označavan kao *terra incognita* (Beriša 2012, 77).

Na kraju ovog kratkog ogleda o razvoju kosovske arheologije možemo reći da je, uprkos relativno kratkoj historiji arheološke nauke u toj zemlji, arheologija na Kosovu uprkos tome što je prolazila kroz burna razdoblja i velike promjene

danas ponovo stabilizirana. Na Kosovu do Drugog svjetskog rata nije postojala domaća tradicija arheoloških djelatnosti, pa bismo mogli reći da je arheologija na ovaj prostor došla kao svojevrsna razvojna intervencija izvana, sa tadašnjim jugoslovenskim i srpskim vlastima koje su željele radikalno modernizirati i industrijalizirati to područje u čemu su imale znatnu težinu i investicije u kulturni razvoj Kosova. U prve dvije decenije postojanja kosovska arheologija bila je *de facto* disciplina u kojoj je radila samo nekolicina profesionalaca koji su, da bi je održali, morali intenzivo sarađivati sa arheolozima iz drugih republika u Jugoslaviji, prije svega srpskim, odnosno u novije vrijeme sa albanskim kolegama. Funkcionisanje sistema u kojem profesionalno djeluje tako mali broj stručnjaka je u daleko većoj mjeri ovisno od individualnih biografija, preferencija i organizacionih kompetencija samih protagonista, nego u većim nacionalnim arheološkim sistemima. Za kosovsku arheologiju mogli bismo reći, da je započela kao regionalni podsistem unutar srpske arheologije i u prvim decenijama brojne arheološke aktivnosti bile su dio srpske arheološke istraživačke agende (npr. povećan fokus na istraživanje neolita). U daljem razvoju i sa sve većim učešćem domaćih albanskih stručnjaka kosovska se arheologija počela razvijati u smjeru samostalnijeg sistema unutar Jugoslavije što je svakako bila i posljedica sve veće autonomije koju je Kosovo sticalo kao pokrajina u Jugoslaviji. Od svih nacionalnih, odnosno republičkih arheoloških sistema u Jugoslaviji jedino je kosovska arheologija postala od 1970-ih dalje izrazito „višenacionalna“ što je bio i prevlađujući *modus vivendi* na Kosovu do kraja 1980-ih, da bi se poslije 1990-ih i daljeg političkog razvoja događaja na Kosovu jedna od njenih nacionalnih komponenti (srpska) u velikoj mjeri povukla sa Kosova. Budući razvoj arheologije na Kosovu još uvijek zavisi od rješavanja političkog statusa države Kosova, ali je arheologija već uspjela nadgraditi tradicije i infrastrukturu (personalnu i materijalnu) iz „jugoslovenskog“ perioda novim razvojnim dostignućima i sve više se iskazuje kao stabilan i samostalan naučni sistem koji može kompetentno ulaziti u zajedničke projekte sa ustanovama i kolegama iz susjednih i drugih država. Učešće u pronalaženju rješenja za brojna otvorena pitanja sa Srbijom, Crnom Gorom, Makedonijom i Albanijom, a pogotovo pitanja oko kulturne i historijske baštine različitih naroda koji žive i živjeli su na Kosovu, predstavljaju slijedeći veliki izazov za arheologiju na Kosovu.

IX. POKUŠAJ SINTEZE: JUGOSLOVENSKA ARHEOLOGIJA

Naš ogled iz više razloga završavamo poglavljem o jugoslovenskoj arheologiji. Da bi se dobio bolji uvid u razvoj nacionalnih arheologija predstavljenih u ovoj knjizi, treba predstaviti i sadržaje koji su bili rezultat, odnosno koji su neposredno proizlazili iz zajedničkog državnog okvira od 1918. do 1991. Ti sadržaji dopunjuju našu perspektivu jer predstavljaju jedan novi kvalitet čije značenje i obim nije bilo moguće koherentno pratiti kroz izolovano posmatranje pojedinih nacionalnih arheologija. Postoji još jedan, veoma jednostavan i logičan razlog. Kako vrijeme odmiče, sve veća je mogućnost da će se brojne stvari vezane za arheologiju i arheološku praksu u nekadašnjoj zajedničkoj državi naprosto zaboraviti, a neke od njih svakako vrijedi zabilježiti. Već sama činjenica da su se sve, u ovoj knjizi predstavljene nacionalne arheologije u punom infrastrukturnom i konceptualnom smislu razvile nakon 1945. godine, sa znatnom podrškom tadašnjih državnih (federalnih i republičkih) vlasti govori o nekom novom specifičnom kvalitetu koji treba preciznije reflektirati.

Na jednom drugom mjestu (Novaković 2008) zapisao sam da se „jugoslovenska" arheologija ne može smatrati „distinktnom" nacionalnom arheološkom školom, već mnogo više solidno organizovanom mrežom nacionalnih arheologija koje su sačuvale brojne vlastite specifičnosti u nekadašnjoj jugoslovenskoj federaciji. Ovo gledište dijelim sa drugim arheolozima koji su slično razmišljali još za vrijeme nekadašnje Jugoslavije.[289]

Po prirodi stvari, zajednički državni okvir djeluje centripetalno, privlačeći nacionalne škole arheologije u jedan veći sistem. To je možda najočitije na

[289] O pitanjima „Da li postoji jugoslovenska arheologija?" i „Šta je jugoslovenska arheologija?" na 12. kongresu Udruženja jugoslovenskih arheoloških društava u Novom Sadu 1984. godine organizovana je diskusija, a zaključak jugoslovenskih arheologa bio je „ne postoji". Bez obzira na zajednički ili veoma sličan administrativni i infrastrukturni okvir discipline, zakonodavstvo, obrazovni sistem, intenzivnu saradnju itd., učesnici u debati su smatrali da je „jugoslovenska arheologija" u najboljem slučaju specifičan skup nacionalnih arheologija. Arheologija je u to vrijeme, a u velikoj mjeri to je i sada, percipirana kao nauka koja prvenstveno doprinosi kulturnom i historijskom saznanju na nacionalnoj osnovi (za komentare o diskusiji vođenoj 1984. vidjeti Ž. Rapanić 1986).

primjeru sovjetske arheologije (1918–1992), gdje prije tog perioda praktički i nisu postojale nacionalne arheološke škole, već samo veoma kratka tradicija dva-tri univerzitetska i muzejska centra carske Rusije, pa je u okolnostima sovjetskog sistema formiranje homogenije i prilično centralizovane sovjetske arheološke škole bilo relativno jednostavno. U Evropi, gdje su arheološke i akademske tradicije znatno duže nego u Rusiji, odnosno Sovjetskom savezu, situacija je već drugačija. Na primjeru višenacionalnih zemalja, kao što je bila nekadašnja Čehoslovačka, vidimo da su Česi i Slovaci sačuvali svoje nacionalne arheološke škole sa svom glavnom nacionalnom infrastrukturom (nacionalnim muzejima, univerzitetima i institutima). Slično, ali ipak u prilično manjoj mjeri, nacionalne arheologije prisutne su i u Velikoj Britaniji gdje, recimo, postoje nacionalni muzeji Škotske i Velsa i nacionalne službe za zaštitu kulturnog nasljeđa (npr. English Heritage, Scottish Heritage, odnosno odvojene Kraljevske komisije za arheološke i historijske spomenike Velsa, Škotske i Engleske). U oba slučaja je značajnu ulogu imao i administrativni status pokrajina unutar država. Mogli bismo reći da tamo gdje su se pokrajine, pogotovo nacionalno različite od drugih djelova država, samostalnije razvijale u prošlosti i kasnije sačuvale veću autonomiju u kulturi i nauci, tamo su se nacionalne arheologije sačuvale u određenoj mjeri. Već je drugačije npr. u Španiji. Duga tradicija centralizovane države i Frankovog režima od kraja 1930-ih do sredine 1970-ih u kojim nije bila moguća kulturna, a kamoli politička autonomija Katalonije, Galicije i Baskije, historijskih pokrajina sa nacijama i grupama jezički i kulturno-historijsko različitim od većeg dijela Španije, imala je za posljedicu i znatno manju diferencijaciju španske arheologije na nacionalne arheološke škole.

Jugoslavija (1918–1991) u tom pogledu spada među zemlje u kojima su se nacionalne arheološke škole za vrijeme zajedničke države ne samo sačuvale, već i ojačale. Ali razlozi i procesi koji su vodili ka tome nisu bili isti kod svih naroda. U Kraljevinu SHS ušle su tri zemlje koje su već imale relativno razvijenu, a svakako međusobno različitu tradiciju arheologije sa vlastitim historijama discipline – Slovenija, Hrvatska i Srbija. Na drugoj strani nalaze se Makedonija i Crna Gora, a dvije do tri decenije kasnije i Kosovo, koji su počeli svoju nacionalnu arheološku školu razvijati poslije Drugog svjetskog rata, u potpuno drugačijim uslovima socijalističkog društva i ideologije za razliku od Slovenije, Hrvatske i Srbije gdje se nacionalna arheologija počela oblikovati u građanskom

miljeu kraja 19. vijeka. Bosna i Hercegovina je određen izuzetak. Vidjeli smo kako je u tu zemlju arheologija ušla sa austrijskom vlašću i kako joj je bilo potrebno nekoliko decenija za promjenu svoje fizionomije – od arheološke škole sa izrazitim regionalnim (ne nacionalnim) identitetom sa kraja 19. vijeka, u kojoj su glavnu razvojnu ulogu imali stručnjaci koji su došli izvana i koje su postepeno zamjenjivali domaći stručnjaci u periodu između dva svjetska rata, da bi se u socijalističkoj Jugoslaviji razvila ne toliko u nacionalnu školu, kao što je to bio primjer u drugim tadašnjim republikama, već u sistem koji je možda bio najbliži ideji jugoslovenske arheologije. Naravno, razlozi za to su dosta očiti: višenacionalna država, intenzivna industrijalizacija i urbanizacija zemlje, velike demografske promjene, veliki stepen mješovitih brakova, a svakako i politika koja u Bosni i Hercegovini nije dozvoljavala dominaciju jedne nacije.

Takva „hronologija" formiranja nacionalnih arheologija u velikoj mjeri odgovara i trendovima razvoja građanskog društva u pojedinim zemljama. Iako su početkom 20. vijeka sve zemlje još uvijek pretežno agrarne sa relativno skromnim brojem gradskog stanovništva, ipak razvijenije tradicije građanskog društva i građanskog života u Sloveniji i Hrvatskoj znatno pogoduju razvoju nauke i obrazovanja, pa tako i arheologije. Sem ove dvije, nijedna druga republika prije 19. vijeka nije poznavala arheološke djelatnosti. Pri tome treba naglasiti da, kako u Sloveniji tako i u Hrvatskoj, arheološke djelatnosti između 16. i 19. vijeka nastaju prije svega u građanskom miljeu, a ne kao djelatnosti koje bi esencialno inicirali visoki vladarski dvorovi.

Mislimo da ne treba posebno objašnjavati da jugoslovensku arheologiju treba posmatrati u dvije hronološke faze – prvu fazu u vremenu Kraljevine i drugi fazu u vremenu socijalističke Jugoslavije. Društvene razlike koje je stvorio evidentno drugačiji politički sistem poslije 1945. godine značajno su se odražavale i u strukturi i fizionomiji arheološke nauke. Ali ne smijemo zaboraviti ni utjecaj opšteg razvoja arheologije u Evropi koja je poslije 1945. isto tako u mnogočemu promijenila svoj dotadašnji pravac razvoja. Neminovna refleksija tragičnih dimenzija Drugog svjetskog rata i spoznaja kako nauka nije bila sposobna zaustaviti srljanje u rat, a kamoli predvidjeti njegove posljedice, ostavila je jakog traga na promišljanju uloge i značaja historijskih nauka. Uz takvo promišljanje na scenu stupa i sve ubrzaniji razvoj tehnologije na svim poljima života, a pogotovo u nauci, što arheologiju još dodatno usmjerava u pravcu koji će se sve značajnije

razlikovati od predratnog.

U periodu „prve Jugoslavije“ mogli bismo o jugoslovenskoj arheologiji govoriti vrlo uslovno. Formiranje novog zajedničkog državnog okvira svakako je djelovalo u pravcu zajedničkog zakonodavstva na polju organizacije nauke, univerzitetskih studija i zaštite arheološke baštine, ali je to djelovanje još uvijek prilično skromno. Jednostavno, nije bilo lako preusmjeriti prioritete i organizacione prakse, npr. slovenačke i hrvatske arheologije, koje su se decenijama razvijale kao regionalni sistemi jednog drugog većeg sistema (austrijskog) u novi sistem (jugoslovenski), koji je praktički bio bez adekvatne organizacije koja bi bila sposobna da stvori zajednički infrastrukturni okvir i sa vrlo skromnim iskustvom zajedničkog rada.

Tome u prilog govori i činjenica, da u vremenu od 1918. do 1945. nije bila osnovana praktički nijedna „jugoslovenska“ arheološka institucija. Tako nije postojao jugoslovenski „nacionalni“ muzej, zajednička državna ustanova za zaštitu kulturne baštine, niti se razvio značajan arheološki centar koji bi mogao privući veći broj naučnika iz različitih dijelova zemlje. Takva situacija je bila i razlog što, recimo, nije bilo ni glavnog naučnog časopisa, već su sve malo razvijenije škole imale svoje periodične publikacije (npr. *Starinar* u Srbiji, *Glasnik Muzejskega društva za Sloveniju* te *Vjesnik za arheologiju i historiju Dalmatinsku* odnosno *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* u Hrvatskoj i *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*).

Ali određeni pokušaji su svakako postojali. Tako je u Beogradu od 8. do 11. oktobra 1922. bio održan prvi jugoslovenski arheološki kongres. Nažalost, o tom skupu postoji vrlo malo informacija, pa se oslanjamo na kratku obavijest o kongresu iz pera Ćirila Metoda Ivekovića, hrvatskog arhitekte, profesora na Univerzitetu u Zagrebu, koji se i sam povremeno bavio arheološkim istraživanjima i restauratorskim radovima (Iveković 1922). Iveković među učesnicima kongresa navodi njegove predsjednike Ćiru Truhelku iz Sarajeva, Josipa Mantuanija iz Ljubljane i Luja Maruna iz Knina, zapisničare Ljubu Karamana iz Splita i Vojeslava Molea iz Ljubljane. Iz Ivekovićevog teksta možemo vidjeti da su kongresu od arheologa prisustvovali još Viktor Hoffiller iz Zagreba i Frano Bulić iz Splita, te Nikola Vulić i Vladimir Petković iz Beograda. Iz knjige memoara Vojeslava Molea možemo vidjeti da su kongresu prisustvovali još Mihovil Abramić iz Splita, filolozi i lingvisti Petar Skok iz Zagreba, Milan

Budimir i Henrik Barić iz Beograda, istoričari Viktor Novak i Vladimir Ćorović iz Beograda i Vladimir Travner, pravnik i historičar, član Muzejskog društva iz Ptuja (Mole 1970, 306-309). Mole u pasusu o susretu jugoslovenskih arheologa spominje i Miloja Vasića, ali iz teksta nije posve jasno da li je Vasić stvarno prisustvovao tom kongresu.[290]

Glavna tema kongresa je bio nacrt *„zakona za muzeje i za zaštitu i čuvanje prosvjetnih i umjetnih spomenika, među inim, a napose pak o osnivanju osobitih povjerenstava pod upravom konzervatora"* (Iveković 1922, 197). Kongres je trajao četiri dana, prvi i četvrti dan bili su radni dani na kojima su uz diskusiju oko nacrta novog zakona održana i predavanja o nekim značajnijim arheološkim spomenicima (npr. o arheološkom muzeju u Zagrebu, Dioklecijanovoj palati, Bribiru), dok je drugog i trećeg dana bila organizovana posjeta tvrđavi i manastiru Manasija kod Despotovca gdje su učesnici kongresa održali i pomen Josipu Juraju Strossmayeru.

Koliko nam je poznato, do takvog jedinstvenog zakona o muzejima i zaštiti spomenika nije došlo niti su bile osnovane nove konzervatorske komisije, odnosno kancelarije (sem u Sloveniji i Hrvatskoj gdje su takve kancelarije postojale još iz austrijskog perioda).[291] Do realizacije takvih ideja nije došlo ni u periodu najveće centralizacije države, poslije 1929. godine, čemu je vjerovatno razlog velika nerazvijenost države i velike poteškoće u uspostavljanju nove (državne) kulturne politike, koja je umnogome bila još uvijek domena glavnih nacija u Jugoslaviji.

Jedan od glavnih mehanizama koji bi mogao doprinijeti stvaranju jače „jugoslovenske" škole arheologije u periodu između dva svjetska rata bilo je postavljanje univerzitetskih profesora na radna mjesta u različitm djelovima zemlje. Tako su, recimo, na tadašnjem Filozofskom fakultetu u Skopju neko vrijeme radili arheolozi i historičari Grga Novak iz Hrvatske, Ćiro Truhelka iz Bosne i Hercegovine, France Mesesnel iz Slovenije. Balduin Saria počeo je svoju

[290] Očito je da oba teksta iz kojih pokušavamo rekonstruisati učesnike kongresa ne navode sve učesnike. Mole (1970, 306) piše da je kongresu prisustvovalo „polno ljudi, znanih in neznanih, specialistov in ljubiteljev" („puno ljudi, poznatih i nepoznatih, specijalista i ljubitelja").

[291] Iveković se inače u pretežnom djelu svog teksta o jugoslovenskom arheološkom kongresu vrlo kritički odnosi prema jednom od prijedloga u nacrtu zakona, o ulozi arhitekte koji bi djelovao pri glavnoj konzervatorskoj kancelariji i koji bi imao velika ovlašćenja pri odlučivanju o restauratorskim radovima i gradnji u neposrednoj okolini spomenika.

karijeru u Narodnom muzeju u Beogradu i na Univerzitetu u Beogradu, da bi se poslije dvije ili tri godine preselio na Ljubljanski univerzitet. Josip Korošec, predratni student Miloja Vasića, svoj prvi profesionalni angažman dobio je u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. U zagrebačkom arheološkom muzeju je u 1930-im radio Josip Klemenc. Takvih primjera je bilo i u drugim naukama, ali se radilo više o ličnim karijerama i biografijama, nego o nekoj planskoj izgradnji zajedničkih naučnih platformi. Do toga je došlo tek poslije Drugog svjetskog rata.

U tadašnje vrijeme je bilo znatno manje institucionalne nego lične saradnje. Kada smo proučavali arhivsku građu za historiju studija arheologije na Univerzitetu u Ljubljani (Novaković 2004), nismo naišli ni na jedan slučaj gostujućeg predavača sa drugih jugoslovenskih univerziteta, niti bi ljubljanski predavači odlazili na takva gostovanja van Slovenije. Kao glavni primjer institucionalne saradnje možemo navesti projekat Arheološke karte Jugoslavije u 1930-im koji je koordinirao poseban međuakademijski odbor. Među najaktivnijima na tom polju bio je Balduin Saria, koji je razvio konceptualni model i metodologiju takve karte i sa Josipom Klemencom objavio prve dvije sveske, za područje Ptuja i Rogateca u Sloveniji (Saria, Klemenc 1936; Saria, Klemenc 1939). Na tom projektu je vrlo aktivno učestvovao i Nikola Vulić, koji je bio autor dvije arheološke karte, za područje Kavadaraca i Bitole u Makedoniji (Vulić 1937; 1938). Zanimljivo je da su te arheološke karte bile štampane na njemačkom jeziku, što vjerovatno pokazuje namjeru izdavača i autora za što većim naučnim širenjem i promocijom arheologije u Jugoslaviji. Čitav projekt je inače bio dio šire evropske inicijative Union Académique Internationale kojemu su se pridružili i jugoslovenski arheolozi među kojima je koordinaciju preuzeo Balduin Saria. Godine 1931. u Zagrebu je održano savjetovanje na kojem su bile prihvaćene osnovne smjernice izrade Arheološke karte Jugoslavije (Saria 1932, 14): mjerilo 1:100.000, odnosno 1:200.000 za područja sa manjim brojem arheoloških nalazišta, dok je za tekstualni dio kao model poslužila takozvana Trierska karta.[292]

Na kartografskom području od kraja 1920-ih počeo se razvijati još jedan značajan međunarodni projekat – *Tabula imperii romani* (TIR). Podsticaj je došao od

[292] *Archäologische Karte der Rheinprovinz 1, Blat Trier – Mettendorf*. Publikationen der Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde, Bonn 1932.

strane britanskih arheologa i uskoro se proširio u brojne evropske zemlje, pa tako i u Jugoslaviju. Jugoslovenske karte TIR su *de facto* počele izlaziti tek poslije Drugog svjetskog rata, ali je već 1937. u Ptuju u Sloveniji bio održan značajan arheološki skup koji je imao za zadatak pripremu prvih sveski TIR za područje Jugoslavije, gdje je značajnu ulogu opet imao Balduin Saria.

Možda je između dva svjetska rata upravo Saria bio najaktivniji u kontekstu jugoslovenske arheologije, a vjerovatno i jedan od najboljih poznavalaca arheologije u tadašnjoj Jugoslaviji. Spomenuli smo već da je poslije doktorata i kratkog angažmana u Arheološko-epigrafskom seminaru Bečkog Univerziteta prešao u Narodni muzej u Beogradu, gdje je postao i docent na Univerzitetu. Kao kustos muzeja uskoro je započeo i istraživanja u Stobiju u Makedoniji. I poslije prelaska na Univerzitet u Ljubljani (1926–1942), Saria je značajan dio svog istraživačkog angažmana posvetio širem jugoslovenskom prostoru. Pored već spomenutog projekta Arheološke karte Jugoslavije, Saria je u koautorstvu sa Viktorom Hoffillerom objavio jedno od najznačajnijih i najreferentnijih arheoloških djela za područje Jugoslavije, katalog antičkih natpisa *Jugoslavije sa područja Norika i Panonije* (Hoffiller, Saria 1939). Saria je objavljivao i u naučnim časopisima drugih jugoslovenskih centara, npr. u beogradskom *Starinaru*, *Glasniku Skopskog naučnog društva*, *Jugoslovenskom istorijskom časopisu*, u hrvatskim izdanjima (npr. *Serta Hoffileriana*), a vrlo značajne su i njegove međunarodne objave, među kojima istupaju tekstovi u *Enciclopedia dell'arte Antica* i znamenitoj Pauly-Wissovinoj *Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*.

U tom periodu, isto tako, nije još postojalo zajedničko (jugoslovensko) udruženje arheologa, a prilično rijetki su bili i naučni skupovi na kojima bi eventualno mogli učestvovati tadašnji arheolozi iz Slovenije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine ili Srbije.

Sam Drugi svjetski rat i njegov ishod u tadašnjoj Jugoslaviji u mnogo čemu je odredio dalje razvojne putanje nacionalnih arheologija, pa i same jugoslovenske arheologije. Glavna posljedica rata bio je veliki prijelom, kako u personalnom tako i u konceptualnom smislu, pa je u mnogo čemu bilo potrebno počinjati sa novih polazišta. Sloveniju su napustili Balduin Saria,[293] Rajko Ložar i Vojeslav

[293] Igrom sudbine na mjestu kustosa Štajerskog zemaljskog muzeja i profesora na Univerzitetu u Gracu

Mole. Franc Mesesnel koji se vratio iz višegodišnje službe u muzeju u Skopju u Makedoniji, strijeljan je u Ljubljani 1945. Mihovil Mandić u Bosni i Hercegovini smijenjen je sa svog radnog mjesta u Zemaljskom muzeju i uskoro umire (1948), a jednako je bio smijenjen i Miodrag Grbić u Srbiji, dok je Nikola Vulić umro 1945. godine. Za vrijeme rata preminuo je i Ćiro Truhelka (1942). Od starije generacije vodećih arheologa rad su u nekoliko narednih godina, do početka 1950-ih nastavili samo Viktor Hoffiller u Zagrebu i Miloje Vasić u Beogradu, oba već u poodmaklim godinama, a na nešto „graničnijim" područjima arheologije tu je još Dimitrije Sergejevski iz Sarajeva i Grga Novak iz Zagreba. A kao što smo već pokazali u predhodnim poglavljima, u Makedoniji, Crnoj Gori i na Kosovu u to vrijeme arheologija još nije ni bila institucionalizovana.

U praktički svim postojećim institucijama došlo je do velikih personalnih promjena počevši od 1945. godine, a glavnu ulogu u tradicionalnim arheološkim centrima počela je preuzimati generacija koja se školovala neposredno prije i za vrijeme rata, među kojima je potrebno istaknuti Josipa Korošeca, Jožeta Kastelica, Srećka Brodara, Duju Rendića-Miočevića, Matu Suića, Alojza Benca, Đuru Baslera, Ivu Bojanovskog, Milutina i Dragu Garašanin, dok je u Makedoniji arheologija po prvi put dobila domaće stručnjake predvođene Dimčem Kocom, Vasilom Lahtovim i Blagom Aleksovom kojima se malo kasnije pridružio i Boško Babić.

U ovom razdoblju čini nam se zanimljivo obratiti pažnju na jedan, mogli bismo reći kuriozitet, naime, na djelovanje italijanskih ustanova i arheologa u Istri sve do 1947. U Istri koja je zajedno sa velikim dijelom zapadne Slovenije u periodu 1918-1943. bila dio Italije, a od 1943. do 1945. pod njemačkom okupacijom, neke od civilnih ustanova su nastavile s radom još u prvim poslijeratnim godinama, pa tako i muzej u Puli[294] čiji je upravnik u periodu od 1935. do 1947. bio Mario Mirabella Roberti (1909–2002), kasnije profesor na univerzitetu u Trstu. Upravo M. Mirabella Roberti je zaslužan za prvu obnovu antičkih i historijskih spomenika Pule koji su stradali u savezničkim bombardovanjima. Te radove je vodio sve do

smjenjuje Slovenca Waltera Schmida, kustosa Kranjskog zemaljskog muzeja iz Ljubljane (1905-1909), koji je i sam zbog političke odluke tadašnje zemaljske vlade smijenjen, a već 1945. ponovo vraćen na svoje radno mjesto u muzeju i na Univerzitetu u Gracu sa kojeg su smjenili Sariu zbog njegovih pronjemačkih stavova.

294 Sa ujedinjenjem Državne zbirke starina, Gradskog muzeja u Puli (osn. 1902) i Provincijalnog muzeja u Poreču 1925. službeno je osnovan Kraljevski muzej Istre (Regio museo dell'Istria) koji je 1947. preimenovan je u Arheološki muzej Istre.

1947. godine, kada je napustio muzej i Pulu (o restauratorskim radovima vidi u Mirabella Roberti 1946, 1947a, 1947b). Priključenjem Slovenačke Primorske i Istre u sastav nove države ušle su još neke institucije koje su prije Drugog svjetskog rata djelovale na arheološkom području, u Poreču, Rovinju, Kopru i Postojni,[295] u kojima su italijanske stručnjake zamijenili hrvatski i slovenački stručnjaci. Pri tome svakako treba spomenuti, da su se neke od italijanskih arheoloških i historijskih institucija sačuvale još do danas, kao značajan element kulturne djelatnosti italijanske manjine u Sloveniji i Hrvatskoj.[296]

Vrlo loše materijalno i personalno stanje u arheološkoj nauci u Jugoslaviji uopšte dovelo je do brze reakcije nove generacije arheologa. Već 1947. godine u Beogradu je održano savjetovanje muzealaca, na kojemu su prisustvovali i neki od arheologa, gdje je bila izražena potreba da se organizuje skup jugoslovenskih arheologa zbog izrazito lošeg stanja u toj nauci i stanja na polju zaštite i obnove kulturne baštine (Ljubinković 1977, 61). Organizacionu inicijativu preuzeo je Arheološki institut iz Beograda i do kraja 1949. inicijativni odbor[297] održao je dva pripremna sastanka, a već slijedeće godine, 4. i 5. maja, savjetovanje u Niškoj Banji (vidjeti izvještaj u Korošec 1950). Na savjetovanju je učestvovao za ono vrijeme izuzetno veliki broj učesnika, oko 110. Uz arheologe, tu su bili i historičari umjetnosti, historičari, muzealci, stručnjaci iz konzervatorskih službi i predstavnici različitih ministarstava i drugih vladinih službi.

Već iz samih naslova glavnih referata jasan je značaj skupa – postaviti novi strateški program arheologije na svim njenim glavnim područjima djelovanja:

---

[295] U Postojni je 1927. godine bio osnovan Italijanski speleološki institut (*Istituto italiano di Speleologia*) kao glavna ustanova za speleološka istraživanja u cijeloj tadašnjoj Italiji. Neko vrijeme je značajnu ulogu u tom institutu i u israživanjima Primorske i Istre imao Raffaelle Battaglia (1896 – 1958), poznati italijanski prethistoričar i speleolog, kasnije profesor na Univerzitetu u Padovi. Institut je poslije rata nastavio sa radom kao Institut za proučavanje Krasa (Inštitut za raziskovanje Krasa) u sastavu naučno-istraživačkog centra pri Slovenačkoj akademiji nauka i umjetnosti.

[296] Od starijih udruženja daleko najznačajnija je *Società Istriana di Archeologia e Storia Patria* (osnovana 1884. u Poreču, 1927. premješta se u Pulu, poslije rata ima privremeno sjedište u Veneciji, da bi od 1967. otvorila sjedište u Trstu). Ovo udruženje izdaje već od svog osnivanja časopis koji je izuzetno značajan za regionalnu historiju i arheologiju – *Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria*, koji je do sada izašao u više od 100 brojeva, što ga svrstava među časopise sa najdužom tradicijom na ovim prostorima. Od italijanskih ustanova potrebno je posebno spomenuti još Središte za povijesna istraživanja iz Rovinja (*Centro di ricerche storiche – Rovigno*) koje je Italijanska Uniija osnovala 1968. Njihova glavna publikacija su *Atti Centro di Ricerche Storiche di Rovigno* u kojima su objavljeni i brojni arheološki tekstovi o području Istre.

[297] J. Korošec i J. Kastelic za Sloveniju, V. Hoffiller i C. Fiskovlć za Hrvatsku, M. Grbić, Đ. Bošković i M. Garašanin za Srbiju, A. Benac za Bosnu i Hercegovinu, D. Vučković-Todorović za Makedoniju, M. Vukomanović za Crnu Goru.

dijagnoza tadašnjeg stanja arheologije (J. Kastelic, J. Korošec, S. Brodar[298], F. Stele), ciljevi arheologije (Đ. Bošković) i konzervatorske službe (C. Fisković), reorganizacija muzeja (V. Han), analiza stanja i potreba na kadrovskom planu (S. Radojčić), plan arheološkog rada (Grbić), plan arheološke izdavačke djelatnosti (Garašanin).

Na savjetovanju je bila prihvaćena rezolucija, koja je bila vrlo opšteg karaktera i nije imala neki veći operativni značaj, nego više odslikava tadašnje obrasce i protokole političkog i ideološkog diskursa – »*da je arheologija znatno napredovala u socijalističkoj Titovoj Jugoslaviji*«, »*da joj se otvaraju široke razvojne perspektive u novom državnom uređenju, te da se u njenom radu pojavljuju određeni problemi (ideološki, organizacijski, planski) koje je potrebno rješavati*« (Korošec 1950, 213-214).

Puno značajniji i operativniji bili su službeni zaključci savjetovanja (Korošec 1959, 214-215):

1. Arheologiju kao društveno-historijsku nauku treba u cjelini usmjeriti na istraživanje materijalne i duhovne kulture na bazi naučnih spoznaja historijskog materijalizma.

2. Težište arheološkog rada treba prenijeti na istraživanje materijalne kulture naših naroda, počevši od perioda najstarijih rodovskih zajednica pa sve do pojave klasnog građanskog društva (unutrašnje društveno ustrojstvo i njegove promjene, međusobni odnosi naših naroda, odnosi sa bližnjim i daljnjim okolnim narodima, kritička analiza dosadašnjih pretpostavki i teorija o postanku i razvoju naših naroda; sve u svrhu daljnjeg utvrđivanja bratstva i jedinstva i socijalističke patriotske svijesti.

3. Izrada okvirnog plana sa glavnim tačkama:

    a) Istraživanje formiranja jugoslovenskih naroda na našem prostoru;

    b) Istraživanje etničkih grupa na koje su Sloveni naišli na Balkanu; istraživanje društvenih odnosa i svih pojava

[298] Popis izlagača glavnih referata razlikuje se u izvještaju J. Korošeca (1950) i kopiji programa savjetovanja koju je objavila Mirjana Ljubinković (1977). U programu je kao izlagač referata o stanju arheološkog rada u Jugoslaviji naveden i Srećko Brodar, kojeg Korošec (1950) ne spominje. Vrlo je vjerovatno, da su u programu bili navedeni svi autori, odnosno koautori pojednih referata, dok Korošec (1950) navodi samo osobu, koja je referat predstavila.

materijalne i duhovne kulture u prvobitnoj historiji i razdoblju antičkog robovlasničkog društva;

c) Istraživanje međusobnih odnosa Južnih Slovena i odnosa sa susjednim narodima;

d) Istraživanje društvenih odnosa kod jugoslovenskih naroda;

e) Organizacija intenzivnog sistematskog terenskog istraživanja po pojedinim narodnim republikama za potrebe izrade arheoloških karata;

f) Povezivanje sa historijom, etnografijom, sociologijom, antropologijom, paleozoologijom, paleobotanikom, geografijom, tehničkim naukama i historijom umjetnosti.

4. Zbog nepostojanja generalnog zajedničkog plana rada dogovoreno je:

a) Da se arheološka savjetovanja održavaju svake treće godine, a savjetovanja arheologa u pojedinim republikama jednom godišnje;

b) Da se osnuje koordinacioni odbor arheologa FLRJ koji bi planski povezao rad u arheologiji i provodio zaključke i prijedloge savjetovanja te razmatrao važnija pitanja i probleme koji bi se pojavili između dva savjetovanja;

c) Da se republikama predloži izrada sopstvenih planova rada arheologije u koordinaciji glavnih republičkih institucija (instituta, katedri, muzeja); da se pri iskopavanjima upotrebljavaju moderne tehnike rada i da se odgovornost za konzervaciju i zaštitu iskopanih objekata prenese na zavode za zaštitu kulturnih spomenika u okviru postojećih zakonskih propisa.

Na planu publikovanja dogovoreno je da se svake godine od 1951. nadalje publikuje jedna sveska arheološkog ljetopisa FLRJ, da se u novim serijama obnove publikacije koje su prestale izlaziti poslije rata, da se prouči mogućnost novih publikacija (npr. Corpus vasorum antiquorum, korpus grčkih i rimskih

natpisa, Tabula imperii romani, Antički limes u Jugoslaviji, Arheološka karta Jugoslavije), da se počnu izdavati nove monografije i katalozi, da se radovi opreme opširnim sažecima na jednom od svjetskih jezika, da se poveća nabavka strane literature, publikuju priručnici i univerzitetski udžbenici, da se intenzivira razmjena publikacija sa inostranim ustanovama. Muzejima da se naloži reorganizacija muzejskih zbirki po principima tematskih izložbi, uspostavljanje adekvatne materijalne infrastrukture za muzejske depoe i konzervaciju predmeta, sistematska izrada inventara i kartoteka. Na kadrovskom planu zahtjevao se mnogo odlučniji rad u formiranju naučnih kadrova i posebna pomoć republikama gdje je arheoloških kadrova najmanje, da se u što većoj mjeri zapošljava tehnički personal, da se univerzitetske katedre još više povezuju sa muzejima i institutima i da se u studije uključuje praktički rad. Posebno vrijedi istaći zahtjev da se omoguće studijska putovanja u inostranstvo i zahtjev za što većom popularizacijom arheološke nauke, gdje bi se osnovalo društvo ljubitelja kulturnih spomenika.

Ako trenutno zanemarimo ideološku matricu u zaključcima savjetovanja o kojoj ćemo više reći u drugom dijelu ovog poglavlja, možemo ustanoviti, da je na savjetovanju u Niškoj Banji prvi put bio predstavljen koherentan program razvoja arheološke nauke za cijelu Jugoslaviju i da su u njegovom stvaranju učestvovali svi tadašnji najznačajniji arheolozi u zemlji. Program – zaključci predstavljaju samo strateški dio – u velikom dijelu sadržaja bio je *de facto* dosta djelotvorno sproveden u sljedećim decenijama.

Već na drugom sastanku jugoslovenskih arheologa u Puli 1953. predloženo je osnivanje Arheološkog društva Jugoslavije (ADJ)[299] koje bi imalo prethistorijsku, antičku i srednjovjekovnu sekciju, od kojih je svaka izradila svoj plan rada (Ljubinković 1977, 61). Tada je dogovoreno i osnovanje časopisa *Archaeologia Iugoslavica* u kojemu bi se radovi štampali na stranim jezicima zbog obavještavanja šire stručne javnosti o rezultatima arheoloških istraživanja u Jugoslaviji. Redovni sastanci, koji su uskoro prerasli u naučne skupove, odnosno kongrese, održani su u Splitu (1956), Sarajevu (1958), Ohridu (1960), Ljubljani (1963), Herceg Novom (1966), Boru (1969), Zadru (1972), Prilepu (1976), Mostaru (1980), Novom Sadu (1984) i Bledu (1988). Prvi kongresi imali su jako naglašen organizacioni i programski karakter, a sa postupnom stabilizacijom arheološke struke sve više

[299] Arheološko društvo je bilo formalno osnovano 1954. godine sa sjedištem u Beogradu.

su prerastali u klasične naučne skupove gdje su se prezentovali aktuelni rezultati istraživanja.

Na nekim od tih kongresa bile su donesene značajne odluke. Na Ohridu 1960. dogovoreno je osnovanje časopisa (godišnjaka) *Arheološki pregled*, koji bi sadržavao kratke izvještaje o terenskim radovima u cijeloj zemlji, i njegov prvi broj je izašao već iste godine. Na istom skupu dogovoreno je i štampanje naučnih referata sa skupova u seriji *Materijali* i u prvom broju su objavljeni referati sa Ohrida. U Ljubljani je 1963. dogovoreno osnivanje monografske serije *Dissertationes* čiji je prvi broj izašao 1965.

Krajem 1960-ih, sa opštim promjenama u državi u pravcu sve veće federalizacije, počela su se iz republičkih ogranaka osnivati republička arheološka društva (Slovenija je takav ogranak imala od 1958, a Hrvatska i Srbija od 1964), pa su bile sve izraženije želje za promjenom Arheološkog društva Jugoslavije u savez republičkih arheoloških društava, što je bio više-manje opšti trend u tadašnjoj državi. Za formiranje Saveza arheoloških društava Jugoslavije bilo je zakonski nužno osnivanje arheoloških društava u svim republikama, pa je to bio jedan od prioriteta 8. kongresa u Boru 1969. gdje je bila donesena odluka o što hitnijem osnivanju društava u Bosni i Hercegovini, Makedoniji i Crnoj Gori kako bi se Savez arheoloških društava Jugoslavije (SADJ) mogao osnovati na 9. kongresu u Zadru 1973,[300] a za prvog predsjednika bio je izabran Boško Babić iz Prilepa.

Uz glavne kongrese održavani su i naučni skupovi pojedinih sekcija, od kojih su neki bili održani tijekom samog kongresa, a znatan dio i kao posebni naučni skupovi. Negdje do sredine 1970-ih prethistorijska sekcija održala je 11 skupova, antička sekcija 9, a srednjovjekovna 10. Uz zajedničko publiciranje kongresi i sekcije bili su glavni instrument jugoslovenske arheologije, odnosno društava ili saveza društava. Treba, naime, imati u vidu da su naučna, odnosno stručna društva imala značajnu ulogu (pa čak i moć) u koordinaciji rada i sredstava na svom području djelovanja i bila su relativno dobro finansirana iz javnih sredstava. Možda je najbolja ilustracija takve pozicije upravo vrlo bogata izdavačka djelatnost ADJ odnosno SADJ. Od 1960. do 1988. izdato je 29 brojeva *Arheološkog pregleda* sa oko 2250 kraćih izvještaja terenskih istraživanja,

[300] Arheološko društvo Crne Gore je bilo *de facto* osnovano godinu dana kasnije

24 broja *Archaeologie Iugoslavice*, 26 monografija u seriji *Dissertationes et monographiae*, 27 sveski *Inventariae archaeologicae*, 22 broja *Materijala* sa objavljenim referatima sa jugoslovenskih skupova arheologa i još nekih desetak naslova posebnih izdanja; prosječno 5 publikacija godišnje. Ako tome dodamo još 40 do 45 naučnih skupova (kongresa i skupova pojedinih sekcija) dobijamo sliku o vrlo dinamičnoj i organizaciono vrlo djelotvornoj organizaciji, odnosno koordinaciji.

Da bismo dobili bolju predstavu o arheološkoj naučnoj publicističkoj djelatnosti treba uzeti u obzir i „republičke“ časopise, serije i izdanja, odnosno publikacije pojedinih ustanova. Na tabeli 2 predstavili smo količine publikovane arheološke periodike u razdoblju između 1945. i 1990. U obzir smo uzeli glavne arheološke časopise štampane po republikama, časopise glavnih, odnosno najznačajnijih arheoloških ustanova i časopise štampane u okviru SADJ. Brojka do koje smo došli djeluje vrlo impozantno – 653 broja! Ako tome dodamo još glasnike većine tadašnjih najvećih regionalnih muzeja koje u ovom popisu nismo uzeli u obzir (npr. Karlovac, Niš, (Slavonska) Požega, Slavonski Brod, Požarevac, Murska Sobota, Nova Gorica...).

Naravno, nisu svi časopisi objavljivali isključivo arheološke radove, niti su svi autori radova bili domaći stručnjaci, ali uprkos tome, ako takav obim publiciranja (samo u periodici, monografije nisu uzete u obzir) uporedimo sa populacijom od nešto manje od 550 profesionalnih arheologa i drugih stručnjaka koji su radili u arheologiji krajem 1980-ih, možemo dobiti vrlo jasnu predstavu o izuzetnom razvojnom napretku arheologije (a svakako i drugih nauka) od 1945. godine nadalje. Mogli bismo čak utvrditi da je bibliografija možda najbolji empirički i najjednostavniji pokazatelj razvoja.

Takvu razvojnu ekspanziju su naravno uslovljavali brojni društveni faktori. Povećanje industrijske proizvodnje u periodu 1952–1973. bilo je impresivno – u prosjeku 10 % godišnje sa 9 % godišnjeg povećanja zaliha kapitala i 5 % godišnjeg povećanja zaposlenosti i produktivnosti (Estrin 1982, zasnovano na zvaničnim statističkim podacima), znatno se povećao broj univerziteta i udio stanovništva sa višim i visokim obrazovanjem,[301] broj kulturnih i naučnih institucija i sl.

[301] Po podacima iz popisa stanovništva iz 1953. samo je 0,6 % stanovništva (oko 80.000) Jugoslavije imalo završenu višu ili visoku školu, 1981. taj se broj povečao na 5,6 % (oko 940.000).

PUBLIKOVANO BROJEVA GLAVNIH ARHEOLOŠKIH NAUČNIH I STRUČNIH ČASOPISA I DRUGE PERIODIKE (BEZ MONOGRAFIJA) U RAZDOBLJU 1945–1990.		
Slovenija	Arheološki vestnik	40
	Situla	28
	Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Slovenjji	18
	Arheo	11
	Varstvo spomenikov	32
	Argo	30
Hrvatska	Opuscula archaeologica	14
	Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu	23
	Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku	31
	Diadora	12
	Histria archaeologica	19
	Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu	7
	Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske	39
	Izdanja Hrvatskog arheološkog društva	15
	Muzejski vjesnik	13
Srbija	Starinar	41
	Glasnik Srpskog arheološkog društva	6
	Zbornik Narodnog muzeja	13
	Rad vojvođanskih muzeja	32
	Saopštenja. Republički zavod za zaštitu spomenika kulture	23
	Građa za proučavanje spomenika kulture Vojvodine	15
BIH	Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu	45
	Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja	28
Makedonija	Macedoniae acta archaeologica	11
	Zbornik. Arheološki muzej na Makedonija	11
	Lihnid	7
Kosovo	Glasnik Muzeja Kosova/Buletin i Muzeut të Kosovë	14
Jugoslavija	Arheološki pregled	29
	Archaeologia Iugoslavica	24
	Materijali	22
UKUPNO		653

Tabela 2. Arheološke naučne publikiacije u razdoblju između 1945. i 1991.

A ne smijemo izuzeti ni značajan utjecaj ideoloških faktora na modernizaciju tadašnje Jugoslavije. Takvom razvoju je išao na ruku i sve jači proces federalizacije zemlje u kojemu su republike sticale znatnu autonomiju u brojnim društvenim sektorima, posebno u kulturi i nauci. Na ovom mjestu nećemo zalaziti u opširnije predstavljanje ideologije i ideoloških praksi komunističkog režima u Jugoslaviji

jer to prevazilazi okvir naše studije, već ćemo se uže fokusirati na neke od ideoloških vidika koji su bili od velikog značaja i za razvoj arheološke nauke – na doktrinu modernizacije (tj. industrijalizacije i urbanizacije) jugoslovenskog društva, doktrinu „bratstva i jedinstva“ jugoslovenskih naroda i marksističku doktrinu – sve tri doktrine su djelovale uzajamno.

Prije Drugog svjetskog rata Jugoslavija je bila među najnerazvijenijim zemljama u Evropi, a dodatno je pretrpjela ogromne štete zbog ratnih razaranja nanesenih ionako siromašnoj ekonomskoj infrastrukturi i stanovništvu (broj žrtava se procjenjuje na jedan milion). Ekonomija je uglavnom bila agrarna, industrijski sektor bio je veoma slabo razvijen, pa su jugoslovenske komunističke vlasti inicirale veoma široku kampanju industrijalizacije, praćenu nacionalizacijom zemljišta, proizvodne infrastrukture i usluga. Nakon prvobitne faze centralnog planiranja sovjetskog tipa koje se uskoro pokazalo neuspješnim, od sredine 1950-ih dalje malim koracima uvodili su se elementi ekonomije slobodnog tržišta. Uz velika investiranja u infrastrukturu i ekonomiju, uz pomoć Zapada, Jugoslavija je radikalno transformisana u periodu od dvije do tri decenije. Takav rast radikalno je promijenio društveni pejzaž, posebno urbanizacijom koja je tekla paralelno sa industrijalizacijom, a bila je praćena i masovnom migracijom ruralnog stanovništva u nove urbane centre na lokalnom, regionalnom i nacionalnom nivou.[302] Takav rast pozitivno je utjecao na razvoj javnih usluga, zdravstvene službe, obrazovanja, kulture i nauke. Doktrina „bratstva i jedinstva“ bilo je glavna ideološka investicija i oruđe komunističkog režima u Jugoslaviji za uspostavljanje i održavanje ravnoteže između vodećih nacionalnih grupa u zemlji. Ova doktrina imala je dvostruku, gotovo paradoksalnu, prirodu. S jedne strane, zasnivala se na marksističkoj premisi prioriteta klasne pripadnosti nad nacionalnom pripadnošću, a s druge strane, ova doktrina snažno je promovisala razvoj nacionalnih struktura i identiteta pojedinačnih nacija u Jugoslaviji. Ne treba zanemariti činjenicu da su različite jugoslovenske nacije često ratovale na suprotnim stranama i bio je potreban pažljiv pristup ovom problemu da se uspostavi kohabitacija.[303] U

[302] Godine 1957. realni prihodi urbanog i ruralnog stanovništva bili su gotovo jednaki (index 100), dok je 1970. ovaj omjer bio 304: 93 u korist stanovništva u urbanim naslejima (Estrin 1982, 80).

[303] Ovdje treba primjetiti da je zvanična doktrina jugoslovenske Komunističke partije za vrijeme Kraljevine Jugoslavije (1918–1941) smatrala ovu zemlju umjetnom „buržoaskom tvorevinom“ i da buduća revolucija treba ukinuti Jugoslaviju i dozvoliti autonomni razvoj ovih naroda. Krajem 1930-ih, a posebno za vrijeme Drugog svjetskog rata, ova pozicija je promijenjena u korist koncepta zajedničke federalne države sa većom autonomijom za njene konstitutivne narode.

praksi je koncept bratstva i jedinstva, kojeg bismo mogli označiti svojevrsnim marksističko-hegelijanskim dijalektičkim konstruktom, podrazumijevao ubrzan razvoj nacionalnih republika u okviru sve više federalizovane države i liberalizovane ekonomije. Komunističke vlasti dozvoljavale su takve trendove sve dok vodeća pozicija Komunističke partije nije bila dovođena u pitanje. Zajedno s federalizacijom države išao je i proces „federalizacije" Komunističke partije u kojem je vlast postepeno prelazila iz ruku Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije u ruke nacionalnih (republičkih) Centralnih komiteta. Ipak, u praksi, glavni »cement« koji je održavao nacionalnu ravnotežu bio je neupitni lični autoritet Josipa Broza – Tita.

U takvim uslovima djelovanja doktrina modernizacije i „bratstva i jedinstva" nacionalne arheologije dobijale su sve snažniji razvojni podstrek. Za vrijeme obnove jugoslovenske države arheologija je, zajedno sa drugim historijskim naukama, viđena kao značajno oruđe u emancipaciji južnoslovenskih nacija, a i mjesto, odnosno način da se prezentuje njihova prošlost i kultura u širem, evropskom kontekstu, a jednako i kao pokazatelj uspješnosti novih vlasti u vođenju države i njenog društvenog života. Najočitija ilustracija utjecaja doktrine bratstva i jedinstva vidi se u već spomenutim rezolucijama i zaključcima prvog savjetovanja arheologa Jugoslavije u Niškoj Banji 1950. (Korošec 1950). U određivanju novog razvojnog smjera jasno su vidljivi prioriteti „bratstva i jedinstva" – proučavanje materijalne kulture jugoslovenskih naroda, procesa njihovog formiranja od najranijih perioda prvobitnih zajednica do perioda oblikovanja klasnih građanskih društava, odnosa sa susjednim narodima „*sve u svrhu utvrđivanja bratstva i jedinstva i socijalističke patriotske svjesti"*.

Kod ovakvih tekstova moramo ipak biti malo precizniji, naime treba praviti razliku između izjava o bratstvu i jedinstvu, koje su bile dio standardnog protokola, odnosno formalni obrasci izražavanja službene ideologije, i koncepta bratstva i jedinstva, koji su bili prisutni u arheološkim interpretacijama. Prvo gledište i nije toliko zanimljivo za našu studiju jer se radi o opštim karakteristikama javnog diskursa u kome su se, pogotovo u prvim poslijeratnim godinama, kada su komunističke vlasti još utvrđivale svoje pozicije, u službenim programskim tekstovima po pravilu pojavljive izjave tipa „građenje bratstva i jedinstva", „čuvanje tekovina narodnooslobodilačke borbe i revolucije", „izgradnja društva na socijalističkim i marksističkim osnovama" i slično. Takve izjave su ubrzo same

po sebi postale poprilično isprazne i praktički su se sačuvale više kao formalni iskaz ideološkog okvira.

Više nas zanima koliko je doktrina bratstva i jedinstva utjecala, odnosno bila prisutna u samoj arheološkoj interpretaciji. Na ovo pitanje nije tako lako odgovoriti jer djelovanja doktrine bratstva i jedinstva ne možemo posmatrati samo na jednom nivou. Ta doktrina je imala više komponenti, odnosno perspektiva, jedna od njih, uslovno je nazovimo emancipatornom, svakako je djelovala pozitivno. Praktički sve konstitucionalne nacije u Jugoslaviji su razvile znatan stepen autonomije i ravnopravnosti, što je u arheologiji svakako dalo značajan podstrek oblikovanju nacionalnih arheoloških škola što se možda najočitije vidi u poslijeratnom ubrzanom razvoju arheologije Slovena. Za svaku ideologiju, odnosno doktrinu značajno je da uspije svoj pogled na stvari prikazati kao prirodan, opšti i historijski utemeljen. Tako se i za doktrinu bratstva i jedinstva pokušavalo naći istorijske primjere koji bi je dodatno legitimisali. Tu komponentu bismo mogli nazvati teleološkom. U tom kontekstu opet možemo vidjeti kako je arheologija Slovena uz znatno sudjelovanje srednjovjekovne historije išla u pravcu prikazivanja razvoja Južnih Slovena kao homogenije grupe (npr. Garašanin, Kovačević 1950) nego što je to bilo slučaj u predratnoj arheologiji, gdje je slika o Slovenima bila puno više fragmentirana. Teleološki karakter ove komponente pokazuje se najviše u sintetskim radovima o Južnim Slovenima na području Jugoslavije, gdje su tekstovi obično bili strukturisani po ključu republika koji je stvarao sliku nekog prethodnog „bratstva i jedinstva“. To je do određene mjere uvjetovala i sama „republička“, odnosno nacionalna organizacija arheološke nauke.

Elemente doktrine bratstva i jedinstva možemo osjetiti i u nekim drugim arheološkim temama, pa čak u prethistorijskoj arheologiji. Tu su kao model ili metafora poslužili Iliri. Povezivanje Ilira sa Slovenima ima dugu tradiciju koja seže još u renesansni period (npr. Pribojevićev tekst o izvoru i historiji Slovena) i praktički sve do druge polovine 19. vijeka brojni historičari povezuju Slovene sa stanovnicima nekadašnjeg Ilirika. Iliri su dali ime i značajnom Slovenskom političkom pokretu u Hrvatskoj i djelimično Sloveniji koji se borio za veću autonomiju slovenskog stanovništva u Austrijskom carstvu. Iliri su u kontekstu doktrine bratstva i jedinstva mogli bili primjer zajedničkog prethistorijskog nasljeđa; u arheološkim interpretacijama u 1950-im i 1960-im prisutni su u svim republikama i čak su se neke od pretpostavljenih granica ekspanzije Ilira

podudarale sa granicama Jugoslavije.[304] Iliri su u Jugoslaviji postali jedna od centralnih arheoloških tema kojoj su bili posvećeni neki od najznačajnijih naučnih skupova. Kao glavni *spiritus movens* proučavanja Ilira pokazao se Alojz Benac iz Sarajeva koji je i veliki deo programa Centra za balkanološka ispitivanja, ustanove koju je dugo vremena vodio, usmjeravao na ilirske teme. Ako bismo pokušali naći primjere, odnosno analogije izrazitog fokusiranja arheologije na slične teme u drugim zemljama, tome bi odgovarale trakološke studije u Bugarskoj, odnosno dačanske studije u Rumuniji i ilirske studije u Albaniji, koje su slično promatrale drevne balkanske narode kao glavne historijske protagoniste i etničke korpuse prethistorijske Bugarske, Rumunije, odnosno Albanije.

Bratstvo i jedinstvo, kako su ga vjerovatno zamišljali tvorci ove doktrine, trebalo je stvoriti dijalektički balans između „bratstva" i „jedinstva" što se u praksi pokazivalo kao vrlo zahtjevan proces. Sa sve većom federalizacijom države povećavala se politička autonomija konstitutivnih nacija i njihovih republika i slabila kohezivna i koordinacijska moć Centralnog komiteta SKJ. U tom procesu svakako je značajnu ulogu imala i postupna demokratizacija zemlje koja je smanjivala ulogu i moć komunističke partije (partija) u društvenom i ekonomskom životu zemlje. Kultura i nauka više nisu bili domene, odnosno resori federalne vlasti, već republičkih, što je još više smanjivalo mogućnosti koordinacije na federalnom nivou. Taj proces moguće je pratiti i u arheološkoj interpretaciji. Ako pogledamo teme i radove iz 1950-ih i 1960-ih i uporedimo ih sa 1980-im možemo vidjeti nekoliko simptomatičnih razlika; slika ujedinjenije prošlosti, stvarana u prvim poslijeratnim decenijama, postepeno je ustupala mjesto svojevrsnom kolažu više različitih prošlosti kako su ih interpretirale pojedine nacionalne škole arheologije i gdje referentni okvir „jugoslovenske prošlosti" više nije bio toliko referentan kao ranije. Drugim rječima, ako se ranije očekivalo da će se u arheološkoj interpretaciji pokazati relevantnost nekog otkrića, odnosno spoznaje najprije u okviru Jugoslavije čija bi arheološka prošlost ujedno predstavljala i referentni okvir, od sedamdesetih godina dalje jugoslovenski referentni okvir postaje sve manje prioritetan i sve više dolaze do izraza drugi referentni okviri

[304] Kao takav primjer navodimu opsežnu studiju S. Gabrovca „Dvozankaste ločne fibule", objavljenu u *Godišnjaku Centra za balkanološka ispitivanja* (Gabrovec 1970) gdje je krajnja zapadna granica distribucije tog tipa fibule (označene kao ilirske) upravo zapadna granica Slovenije (odnosno Jugoslavije). Da li je to slučajno ili ne, čak nije toliko bitno, već činjenica da je tadašnji način pisanja i razumevanja arheoloških tekstova o Ilirima bio shvatan u određenom jugoslovenskom ključu. Da je tome tako svjedoči i činjenica da je kasnije S. Gabrovec napustio tezu o Ilirima kao željeznodobnim stanovnicima Slovenije.

koje bi arheološke interpretacije uzimale u obzir, na prvom mjestu nacionalni (republički) a zatim regionalni (npr. arheološke regije kao što su jadranska, jugoistočno alpska, panonska, centralnobalkanska...).[305] Taj trend je postao jasan poslije raspada Jugoslavije kada su arheologije u novim državama nanovo uspostavljale geografske i kulturne referentne okvire. Taj proces je naravno i pokazatelj slabljenja utjecaja doktrine bratstva i jedinstva u arheologiji od 1970-ih dalje i na 12. kongresu Saveza arheoloških društava Jugoslavije u Novom Sadu 1984, u okviru diskusije o tome da li postoji jugoslovenska arheologija, dat je više manje eksplicitan odgovor da jugoslovenska arheologija kao jedinstvena disciplina ne postoji (vidjeti diskusiju objavljenu u časopisu *Arheo 5*, 1986).

Zanimljivo je da je o utjecaju marksističke doktrine u jugoslovenskoj arheologiji bilo vrlo malo napisano, čak iznenađujuće malo ako pogledamo situaciju u jugoslovenskoj historiografiji. Vrlo rijetki ozbiljniji domaći pokušaji pojavili su se tek u osamdesetim godinama (npr. Slapšak 1983), a u inostranim publikacijama u devedesetim, kao deo šire refleksije evropske i svjetske arheologije o utjecaju nacionalizma i diktatura na arheološku nauku (npr. Kaiser 1995).

Slično kao i u primjeru doktrine bratstva i jedinstva moramo i kod marksizma uspostaviti razliku između „protokolarnog" i „epistemološkog" marksizma (marksističkih ideja, koncepta i kategorijalnog aparata u arheološkim interpretacijama). Pri tome treba spomenuti da se marksizam u praksi historijskih nauka najčešće spominjao kroz dijalektički, odnosno historijski materijalizam.

Što se tiče „protokolarnog" marksizma, tu je situacija vrlo jasna. Već je u zaključcima iz Niške Banje (Korošec 1950) eksplicitno rečeno da *„arheologiju kao društveno-historijsku nauku treba u cjelini usmjeriti na istraživanje materijalne i duhovne kulture na bazi naučnih spoznaja historijskog materijalizma."*[306] Takve i slične izjave znale su se često pojavljivati u dokumentima programske ili slavljeničke prirode, na primjer povodom značajnih jubileja stručnih udruženja ili institucija i u tome arheologija nije drugačija od drugih nauka u tadašnjoj Jugoslaviji koje su svoje uspjehe često označavale i kao dokaz, odnosno pozitivan rezultat djelovanja

[305] Taj fenomen je bio očit u problemima regionalizacije upotrebljene za interpretiranje pojedinih perioda arheološke prošlosti. S. Babić (2011) je na taj problem upozorila na primjeru publikacije Praistorija jugoslovenskih zemalja gdje praktički ni u jednom od pet tomova (I. Palelolit i mezolit, II. Neolit, III. Eneolit, IV. Bronzano doba, V. Željezno doba) nisu bila upotrebljena ista načela u regionlizaciji.

[306] U istom dokumentu tome cilju slijede i navodi kako arheologija mora dati veći značaj istraživanju društvenih odnosa drevnih zajednica, što je tipična tema za marksizam (ali ne isključivo).

novog društvenog uređenja. Svakako bi bilo pogrešno tvrditi da „protokolarni" marksizam nije imao utjecaja na djelovanje arheologije, na njen status društveno angažovane discipline, određene organizacione vidike (npr. sistem radničkog samoupravljanja), pa čak i neke elemente u arheološkoj interpretaciji. Ali pri tome treba biti pažljiv jer se „protokolarni" marksizam u samoj praksi iskazivao više kao podloga za provođenje takozvane diktature proletarijata, odnosno njene praktične politike u federalnim i republičkim uslovima.

Na potrebu razlikovanja „protokolarnog" i „epistemološkog" marksizma u arheologiji nekadašnjih socijalističkih zemalja upozoravali su prije svega upravo domaći arheolozi (Babić S., Tomović 1994:117–118; Slapšak, Novaković 1996, 287; Novaković 2002, 340–343; Babić 2002, 314, za bivšu Njemačku Demokratsku Republiku vidjeti Coblenz 2002, 334–336)[307], a među rijetkim stranim arheolozima Anthony Harding (1983, 12) koji je i sam proveo veliki dio karijere istražujući u Poljskoj, Čehoslovačkoj, odnosno Češkoj Republici, kao i na Balkanu, te Douglass Bailey sa dužim iskustvom istraživanja u Bugarskoj (Bailey 2002). Među stranim autorima, koji su činjenicu da je marksizam (ili njegovi derivati, dijalektički, odnosno historijski materijalizam) bio službena ideologija komunističkih režima koja je značajno prožimala društvo u nekadašnjim socijalističkim zemljama, prenijeli i na područje svih društvenih praksi, pa tako i arheologije, često je prilično pojednostavljeno gledanje na ulogu marksizma u arheologijama (npr. Kaiser 1995, 109-113).

Ako želimo preciznije istražiti utjecaj marksizma na jugoslovensku arheologiju moramo najprije vidjeti u kojem obliku se uopšte pojavljivala marksistička arheologija. Prije Drugog svjetskog rata marksistička arheologija eksplicitno počinje nastajati u Sovjetskom savezu i vezuje se za termin historija materijalne kulture koji je trebao zamijeniti tradicionalni termin „arheologija" koji je za tadašnje sovjetske ideologe imao previše buržoaskih konotacija (pretjerana estetiziranost, antikvarstvo, fetišizam predmeta...) koje nisu omogućavale

[307] To je posredno moguće vidjeti i u slučaju Albanije koja je za vrijeme vladavine Envera Hodže provodila jednu od najrigidnijih „marksističkih" diktatura u svijetu. U djelu teksta M. Gallataya i Charlesa Watkinsona o arheološkoj praksi u diktaturama (Gallatay, Watkinson 2006) objavljen je i tekst koji je nastao iz intervjua sa Muzaferom Korkutijem iz Tirane. M. Korkuti, koji je karijeru jednog od vodećih arheologa stekao već za vrijeme režima E. Hodže i sačuvao svoj položaj i status poslije demokratizacije zemlje, govoreći o utjecaju diktature na albansku arheologiju, konstantno spominje otvorene zahtijeve vlasti da se dokaže ilirsko porijeklo današnjih Albanaca, a nijednom ne spominje marksističku ideologiju, odnosno historijski materijalizam. Toga je svakako bilo, ali najvjerovatnije opet u formi protokolarnog marksizma.

pravi pravac u proučavanju razvoja društvenih odnosa.[308] Tako je već 1919. promijenjen naziv Carske arheološke komisije u Državnu akademiju za historiju materijalne kulture. No tek pri kraju 1920-ih historijski materijalizam postaje glavna teorija u sovjetskoj arheologiji. Glavna razlika u odnosu na historijski, odnosno kulturno-historijski pristup tadašnje srednjoevropske arheologije bio je zaokret od proučavanja historije kulture (i arheoloških kultura) ka proučavanju historije društveno-ekonomskih razvojnih stadijuma kako su isti bili definisani u marksističkoj teoriji historije i razvoja čovječanstva (o tome vidjeti u Bulkin, Klejn, Lebedev 1982; Novaković 2012), što je proizvelo vrlo simplifikovanu, odnosno vulgarizovanu aplikaciju marksističke teorije. U tom pristupu je prethistorija npr. bila shvatana najprije kao razvojna sekvenca društveno-ekonomskih formacija, a mnogo manje kao razdoblje pojedinih kultura i etničkih entiteta kao što je to bio više-manje standard u tadašnjoj evropskoj arheologiji. Takav koncept historijsko-materijalističke doktrine u sovjetskoj arheologiji doživeo je vrh sa takozvanim marizmom, arheološkom doktrinom nazvanom po Nikolaju Marru, sovjetskom lingvisti i direktoru Državne akademije za historiju materijalne kulture. Marr je bio glavni zastupnik teorije razvojnih stepena po kojoj su sve sociokulturne promjene, čak i etničke i lingvističke, rezultat revolucionarnih promjena u ekonomskoj sferi, pogotovo u sferi sila proizvodnje. Klasični marizam je kao glavna doktrina u sovjetskoj arheologiji bio praktikovan uglavnom u 1930-im godinama i politički je bio defintivno okončan 1950. godine, kada je sam Staljin objavio kritički napad na tu doktrinu. Ali neki od njegovih elemenata ostali su prisutni u obnovljenoj sovjetskoj arheologiji poslije 1950-ih.

U jugoslovenskoj arheologiji nema traga marizmu, niti nekom operativnijem programu upotrebe historijskog materijalizma. Fokusiranje na teme društvenog razvoja i društvenih odnosa nije bio ekskluzivitet samo marksističke arheologije, već brojnih arheoloških škola i u zapadnim arheologijama, koje su se željele

[308] Bulkin, Klejn, Lebedev (1982, 274): *First of all, they condemned the 'creeping empiricism' of the majority of previous archaeological studies and the preoccupation of the old generation with formal studies of artifacts, which came to be labelled 'goloye veshchevedeniye' ('naked artifactology', or literally 'naked things-knowledge'). The Montelian typological method was abandoned as a product of bourgeois evolutionism which made fetishes of artifacts and improperly interpreted history in biological terms. Doubts were cast on the traditional subject matter of archaeology and even on the name of the discipline. It was suggested that they restricted the possibilities for the scientific use of archaeological evidence, separated antiquities from the present time, and concealed information about economics and the production of goods as the factors determining istorical development. To circumvent these limitations, archaeology was transformed and renamed 'the history of materijal culture'.*

odmaknuti od strogo historijskog smjera predratne arheologije. Jugoslovenski arheolozi koji su učestvovali na sastanku u Niškoj Banji i u slijedećim godinama zauzeli vodeće funkcije u svojim institucijama, bili su svi školovani u „buržoaskim" sistemima i jednostavno nisu bili u stanju razviti operativniju epistemologiju arheologije na temelju historijskog materijalizma. Elemente takve epistemologije bismo uslovno mogli naći u rezolucijama i drugim programskim tekstovima iz Niške Banje. Možda najizrazitiji primjer je mnogo češća upotreba sintagme materijalna kultura i konotacije na historiju materijalne kulture (npr. u 2. zaključku iz Niške Banje) koja se znatno rjeđe pojavljivala u predratnim tekstovima. Vjerovatno bismo morali to posmatrati kao određen refleks na novu terminologiju koju je uvela sovjetska arheologija – historija materijalne kulture kao generalna oznaka za arheološku nauku – ali bez većeg teorijskog ili praktičkog značenja.

Jugoslavija je eksperimentisala sa marksizmom na mnogim poljima, pokušavajući izbjeći rigidni sovjetski lenjinizam uvođenjem koncepta samoupravljanja umjesto centralnog planiranja i postepenom liberalizacijom velikog dijela javnog života. Osim toga, nije bilo lako uvesti striktni marksizam u tako kratkom vremenskom periodu (ili jednostavno, dekretom) u brojne domene javnog života i prakse koje konceptualno i strukturalno nisu bile podesne za to. Naučne discipline bile su među tim domenima, uključujući i arheologiju. Ono što se često moglo vidjeti bila je marksistička fasada, ali ne i epistemologija. Ali i ovdje treba biti precizniji, neke od disciplina su svakako teže izbjegavale ideološke i praktične intervencije Komunističke partije; istoriografija, sociologija, filozofija, ekonomija, pravo... bile su daleko više izložene pritiscima marksističko-lenjinističkih koncepata, pogotovo u prvim decenijama nakon Drugog svjetskog rata. Za arheologiju možemo utvrditi da nijedna operativna marksistička paradigma nije postojala u arheologijama koje su se prakticirale u bivšoj Jugoslaviji, pa ni u nekadašnjoj socijalističkoj Evropi, sem izuzetka sovjetske arheologije. Ustvari, marksistički koncepti u arheologiji češće su kružili i razvijali se u različitim oblicima na Zapadu.[309]

Naprotiv, historija kulture, na način kako je razvijena u Centralnoj Evropi od prve polovine 20. vijeka dalje i podešena nakon Drugog svjetskog rata (npr.

[309] Za pregled marksističkih pravaca u arheologijama obje Amerike i Evrope vidjeti u McGuire (1993).

izbacivanjem spekulativnih „etničkih“ interpretacija kosinijanskog tipa), bila je daleko najmoćnija arheološka paradigma. U ovom smislu jugoslovenski arheolozi nisu se uopšte razlikovali od ostalih arheologa u Evropi. Arheološka „kultura“ i dalje je bila glavna jedinica opservacije i primjenjivala se, manje ili više jednako, na prethistorijsku arheologiju, arheologiju rimskog perioda, a isto tako i na ranu srednjovjekovnu arheologiju.

Ipak, sovjetski (ali ne marksistički) utjecaj vidljiv je u organizaciji arheološkog institucionalnog sistema, hijerarhijskoj podjeli rada i odgovornosti različitih arheoloških institucija. Glavna osobina ove strukture je jaka centralizacija sa glavnim nacionalnim istraživačkim institutima na vrhu arheološke institucionalne piramide. Ovim institutima bila su dodijeljena najveća ovlašćenja i odgovornosti u razvoju nacionalnih arheoloških škola generalno. Na njima je bila odgovornost da pripremaju i vode dugoročne strateške planove, provode najveće i najskuplje istraživačke projekte (od nacionalnog ili internacionalnog značaja), da uređuju i štampaju najvažnije nacionalne arheološke časopise i druge publikacije; bili su opremljeni najboljim arheološkim bibliotekama i laboratorijama u zemlji itd. U komunističkim zemljama, gdje je mobilnost naučnika, posebno van nacionalnih granica (čak i između komunističkih zemalja) bila veoma ograničena, naučnici u ovim institutima su imali prioritet kod dobijanja dozvola i fondova za međunarodnu saradnju. Ovo posljednje je mnogo više važilo za zemlje iz bivšeg Sovjetskog bloka i Albaniju, a znatno manje za Jugoslaviju.

Ovi instituti smatrani su nekom vrstom nacionalnih naučnih elitnih centara, hijerarhijski organizovanih sa nižim istraživačima – „saradnicima“ na dnu ljestvice, do polusamostalnih istraživača na srednjem nivou i naučnika i izvršnih direktora na vrhu. U pogledu broja personala,[310] ovi instituti su obično bili brojčano znatno veći od bilo koje druge arheološke institucije u zemlji.

[310] Najekstremniji je slučaj Slovačke gdje je oko 30 % ukupnog arheološkog kadra zaposleno u Akademiji Nauka (u Sloveniji oko 10 %, Pintarič i Novaković 2008), dok Mađarska pokazuje niži omjer, oko 5 % (Discovering the Archaeologists of Hungary (2008). Ovi omjeri su bili različiti u godinama prije 1990-ih kada nisu postojala privatna arheološka preduzeća, odnosno servisi i kada je broj istraživački usmjerenih iskopavanja i drugih oblika terenskog rada prevazilazio broj iskopavanja u preventovnoj arheologiji.

Velike promjene nastupile su poslije 2000. godine sa sve većim udjelom preventivnih arheoloških radova. Tako je 2003. broj iskopavanja preventivne arheologije u Rumuniji po prvi put bio jednak broju istraživačkih terenskih radova (Oberlander-Tarnoveanu, 2007:168; Fottová et al., 2008). U Češkoj Republici 25 % terenskog rada odnosi se na preventivnu arheologiju (Frolík and Tomášek 2008), 10 % u Sloveniji (Pintarič i Novaković 2008), i 5 % u Mađarskoj (*Discovering the Archaeologists of Hungary* (2008). Za period prije 1990-ih kada nije postojao privatni ili kontraktualni arheološki servis, brojevi su daleko veći. Od 2010. u Sloveniji omjer preventivnih arheoloških istraživanja iznosi već oko 99 %.

Ipak, vodeća uloga nacionalnih akademija ne treba se isključivo pripisati sovjetskoj tradiciji. Treba uzeti u obzir i administrativnu ili još bolje „birokratsku" tradiciju koja je daleko starijeg datuma, a dobro se uklopila u nove uslove i okolnosti koji su se pojavili uvođenjem komunističke vlasti. I u nekim zapadnim zemljama postoje slični modeli, npr. francuski CNRS (Centre Nationale de Recherches Scientifiques) ili italijanski CNR (Centro nazionale di richerche) također imaju glavnu ulogu u organizaciji nauke u obje zemlje, no zbog veličine obje zemlje, *de facto* postoje brojne prilično autonomne institutske jedinice (takozvane laboratorije) na području arheologije bez nekog glavnog i efektivnog koordinacionog tijela.

Odmah do akademijskih instituta vodeću ulogu imali su univerziteti i nacionalni muzeji. Zbog relativno male veličine zemalja i relativno kratke tradicije arheologije, obično se univerzitet gdje je bilo moguće studirati arheologiju nalazi u nacionalnoj prijestolnici (npr. u Sloveniji, Srbiji, Albaniji, Rumuniji, Bugarskoj, Makedoniji). Tek odskora, nakon 1991. pojavljuju se novi univerziteti sa arheološkim programima i u drugim gradovima.

Na dnu ove piramide bile su regionalne institucije (uglavnom muzeji) koji su mogli djelovati autonomno samo na regionalnim i lokalnim nivoima. Smatralo se da je ispravna praksa da su u slučajevima „važnih lokaliteta" regionalne i lokalne institucije (i arheolozi) obično smatrani „lokalnim" asistentima i obezbjeđivačima nekih usluga (npr. logistike i srednjeg/nižeg personala itd.) centralnim institucijama i njihovom personalu, pošto lokalne institucije nisu bile adekvatno opremljene za implementaciju većih istraživačkih projekata.

Uopšte, javni servis zaštite nasljeđa bio je u ovoj hijerarhiji i „podjeli rada" smatran kao sekundarni domen u poređenju s istraživačkom arheologijom, a kombinovao je potrebnu administrativnu zaštitu nasljeđa i projekte zaštitne (danas bismo rekli preventivne) arheologije. U brojnim slučajevima, sektor nasljeđa nije imao dovoljno kadra, a bio je i loše opremljen za velike projekte, pa su i u ovom domenu (što je bio češće slučaj u prošlosti nego danas) akademijski instituti provodili velike projekte zaštitne arheologije ili donosili odluke o raspodjeli zadataka zaštite među regionalnim i lokalnim institucijama u zemlji. I zaista, u nekim zemljama kao što su Bugarska, Rumunija i Albanija, terenske radove vezane za očuvanje nasljeđa na regionalnom nivou, provodili su dugi niz godina

lokalni muzeji, a ne specijalizovani zavodi za očuvanje nasljeđa.

U uslovima malog broja zaposlenih arheologa takav sistem organizacije institucionalne mreže i podjele rada pokazao se prilično uspješnim i umnogome je pridonijeo stabilizaciji instuitucionalne infrastrukture. U svim tadašnjim republikama arheološka nauka bila je vrlo slično organizovana, što je značajno olakšavalo saradnju među institucijama, odnosno pojedincima. Značajnu ulogu stabilizacije arheologije u prve dvije poslijeratne decenije imalo je i zajedničko arheološko društvo koje je pratilo i pomagalo razvoj infrastukture u manje razvijenim dijelovima zemlje. Sa povećanjem broja arheologa i formiranjem novih institucija, prije svega lokalnih muzeja, situacija je postajala sve kompleksnija i povećavala se autonomija „republičkih" arheologija i njihovih institucija. Služba za zaštitu kulturne baštine koja je u prve dvije decenije poslije 1945. u većem dijelu zemlje bila postavljena nanovo i morala uspostaviti adekvatne zakonske i programske okvire svog rada i tek izgraditi odgovarajuću kadrovsku strukturu, u tom periodu mogla je izvršavati svoje zadatke samo uz pomoć arheoloških instituta i muzeja. Ali od 1970-ih dalje ta se služba znatno ojačava i republički zavodi za zaštitu kulturne baštine uspostavljaju relativno autonomne regionalne mreže svojih jedinica sa znatno povećanim brojem arheologa.

Iako su se vremenom perspektive »jugoslovenske« arheologije smanjivale u korist nacionalnih arheologija u pojedinačnim republikama, to nije bila prepreka brojnim zajedničkim inicijativama koje su znatno doprinijele razvoju pojedinih nacionalnih arheologija. Gradeći na iskustvu nakon Drugog svjetskog rata, kada je broj profesionalnih arheologa bio veoma mali, i kada je bila potrebna intenzivna lična komunikacija i koordinacija među arheolozima iz različitih republika da bi se obezbijedio planirani nivo razvoja arheološke nauke i prakse u zemlji, pojedinci su često vodili projekte van matičnih republika, pomažući u uspostavljanju nacionalnog okvira discipline u manje razvijenim republikama i regijama. Zbog malog broja habilitiranih profesora mobilnost je bila potrebna i na akademskom nivou da bi se osigurali budući eksperti, a u slučajevima velikih projekata preventivne arheologije često su pozivani mješoviti timovi.

Organizaciju 8. kongresa UISPP (*Union Internationale des Sciences Préhistoriques et Préhistoriques*) 1968. u Beogradu mogli bismo simbolički razumjeti i kao dovršenje formativne faze u razvoju jugoslovenske arheologije. Iako su već ranije

bili organizovani skupovi sa međunarodnim učešćem, a i jugoslovenski arheolozi odlazili su na naučne skupove u inostranstvo, to su u glavom bili regionalni skupovi, dok je 8. kongres omogućio prvi veliki organizovani izlazak cjelokupne jugoslovenske arheologije na daleko širu međunarodnu scenu. Nacionalnom organizacionom odboru i cijelom kongresu predsjedavao je Grga Novak iz Jugoslovenske (danas Hrvatske) Akademije znanosti i umjetnosti. U odboru su sudjelovali najznačajniji arheolozi iz svih tadašnjih jugoslovenskih republika. U radnom djelu kongresa predstavljen je 21 referat iz Jugoslavije (13 iz Srbije, 2 iz Slovenije, 4 iz Hrvatske i 2 iz Makedonije), a od posebnog značaja je i štampanje posebnog toma posvećenog arheologiji zemlje domaćina.[311] Sve zajedno to je do tada bio daleko najopširniji pregled naučnih rezultata jugoslovenskih arheologa uopšte, što je svakako imalo dalekosežne posljedice za daljnji razvoj međunarodne saradnje.

Kongres je imao još jednu značajnu ulogu, na njemu se u krugu tadašnjih jugoslovenskih arheologa pojavila inicijativa o zajedničkoj sintetskoj publikaciji o prethistoriji Jugoslavije. Ta inicijativa će se u svom prvom obliku materijalizovati već u spomenutom posebnom tomu Zbornika radova 8. kongresa objavljenog 1971. u Beogradu, ali ideja je bila da se pristupi daleko ambicioznijoj sintezi (Benac 1970, 10). Na sastanku Praistorijske sekcije jugoslovenskog arheološkog društva u Slavonskom Brodu 1972. dogovoren je plan projekta *Praistorija jugoslovenkih zemalja* (PJZ). Glavni nosilac projekta bio je Centar za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, a za glavnog urednika cijele PJZ izabran je Alojz Benac. Uz njega su bili izabrani i područni urednici: Đuro Basler za paleolit i mezolit, Milutin Garašanin za neolit, Nikola Tasić za eneolit, Ksenija Vinski-Gasparini za bronzano doba i Stane Gabrovec za željezno doba (Benac 1979, 10).

U svih pet tomova koji su izašli 1979. *(I – Paleolit i mezolit; II – Neolit; III – Eneolit),* 1983. *(IV - Bronzano doba)* i 1987. *(V – Željezno doba)* na oko 3.400 strana tekstova sa literaturom i indeksima nalazišta (ukupno više od 120 preglednih naučnih radova 28 autora[312]) i oko 400 tabela iscrtanih artefakata, arheoloških karata i tlocrta arheoloških nalazišta bio je predstavljen *state of art* jugoslovenske

[311] *Actes du VIIIe Congres International des Sciences préistoriques et protoistoriques*, Beograd 1973, vol. 1-3.

[312] O izostanku autora iz Makedonije vidjeti nekoliko misli u poglavlju o makedonskoj arheologiji.

prethistorijske arheologije.[313] PJZ je odmah postala glavna referentna publikacija koja je bila visoko ocijenjena i u međunarodnim naučnim krugovima i taj status je zadržala još deceniju ili dvije.[314]

Glavni autori su dolazili iz generacije koja je u 1950-im i 1960-im predvodila modernizaciju arheologije u svojim republikama i imala plodno iskustvo tijesne međusobne saradnje na jugoslovenskom planu. PJZ bismo mogli smatrati i vrhuncem rada te generacije. Sa izuzetkom dva ili tri autora mlađe generacije (npr. K. Mihovilić, D. Božić) svi ostali arheolozi su uglavnom već pokojni, odnosno prestali su s aktivnim radom. U tom smislu je PJZ i odlična ilustracija konceptualnih dostignuća vodeće generacije prethistorijskih arheologa u Jugoslaviji. Na tom polju dostignut je izuzetan napredak ako se uzme u obzir stanje samo četrdeset godina ranije, prije Drugog svjetskog rata. Sa izuzetkom toma o paleolitu i mezolitu gdje izrazito prevladava diskurs prirodnih nauka, što je očita posljedica činjenice da su se ta razdoblja tradicionalno predavala i proučavala na geološkim i paleontološkim katedrama, za sva druga razdoblja, od neolita do kasnog željeznog doba tipičan je izrazit kulturno-istorijski koncept prethistorijske arheologije, potpuno uporediv sa konceptima prethistorijske arheologije u razvijenijim srednjoevropskim školama u Njemačkoj, Češkoj, Slovačkoj, Mađarskoj i sl. Temeljna jedinica posmatranja i analize pa i klasifikacije prethistorije bila je arheološka kultura kao konkretan arheološki tipološko-kronološki entitet za kojeg se pretpostavljalo i određene poteze etničkih zajednica (takozvanih nosilaca kultura). PJZ je u tom smislu sastavljena od pojedinih monografija (a mogli bismo reći i biografija) arheoloških kultura predstavljenih na jednak način: osnovne geografske karakteristike teritorija širenja arheološke kulture, značajna nalazišta, naseobinski tipovi, glavni tipološki pokazatelji arheološke kulture, hronološka analiza i unutarnja razvojna periodizacija, društveno-ekonomski odnosi, arheološka etnogeneza.

Iako su svi autori koristili praktički jednak kategorijalni i konceptualni aparat,

[313] U nekim slučajevima autori su upravo u PJZ iznijeli svoje najnovije interpretacije koje su ili znatno nadgrađivale prethodne (npr. definicija kulturnih grupa kasnog bronzanog i željeznog doba u Sloveniji kod Staneta Gabrovca) ili čak postavljale potpuno nove teze (npr. Čovićeva definicija posuške kulture).

[314] Poslije izdanja na srpsko-hrvatskom jeziku pristupilo se i izradi šestog toma, koji je bio predviđen na engleskom jeziku i gdje bi u sažetom obliku bio predstavljen sadržaj svih pet tomova. Priprema tog toma tekla je sve do kraja 1991. kada je zbog izbijanja rata u Bosni i Hercegovini obustavljen rad i šesti tom nije bio publikovan.

njihove interpretacije znale su biti poprilično raznolike unutar istog koncepta kulturne historije, pa to daje utisak određene nekoherentnosti. Ako npr. uporedimo radove Stojana Dimitrijevića, gdje izrazito prevlađuje stilska analiza oblika i ornamenata kao glavnih pokazatelja kulturnog razvoja, kontakata sa drugim kulturama i hronoloških faza, sa radovima Borivoja Čovića, možemo kod posljednjeg u njegovim interpretacijama vidjeti znatno više elemenata društvene teorije (npr. struktura društva, glavni društveni procesi...).

PJZ kao najbolji primjer diskursa razvijene jugoslovenske arheologije bila je predmet nekoliko zanimljivih studija koje još dodatno osvjetljuju karakter tog diskursa. Kemal Bakaršić (1990) bibliometrijskom analizom preciznije je opisao informacijske i komunikacijske karakteristike „znanja“ koje PJZ prenosi u bibliografiji citiranoj u prilozima autora. Autori PJZ su navodili bibliografske reference iz 16 jezika i 22 zemlje, što na prvi pogled pokazuje vrlo širok horizont, odnosno rezervoar »znanja«. Prevlađujući jezik bibliografskih referenci bio je srpskohrvatski (33 % svih referenci), a prevlađujuća zemlja citiranih autora Jugoslavija (47 % referenci). Bakaršić (1990, 30) u takvim pokazateljima vidi izrazitu regionalnu određenost korpusa „znanja“; sa Jugoslavijom i susjednim zemljama u centru, što je tipična karakteristika društvenih i historijskih nauka. Drugo značajno »otkriće« je izrazita dominacija bibliografskih referenci iz periodičkih publikacija, što je po Bakaršiću sa jedne strane pokazatelj vrlo razvijene naučne periodike na tom istraživačkom području, a sa druge strane odsustvo značajnijih, odnosno referentnih sintetskih tekstova na koje bi se mogli osloniti autori PJZ. Među najznačajnijima pokazuje se 10 periodičkih publikacija iz Jugoslavije (3 publikacije SADJ, 2 iz Srbije, 1 iz Slovenije, 1 iz Bosne i Hercegovine i 4 iz Hrvatske), od kojih su 4 sa kontinuiranom tradicijom prije Drugog svjetskog rata (*Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* i *Starinar*), pa je logično da su te publikacije značajni nosioci razvoja arheologije u Jugoslaviji. Među inostranim periodičkim publikacijama posebno se izdvajaju 3 naslova: *Acta archaeologica Hungarica*, *Dacia* i *Germania* što odlično ilustruje regionalni i konceptualni okvir prevlađujućeg diskursa PJZ.

Posve drugačiju bibliometrijsku analizu PJZ napravila je Vesna Merc (2005) koja je proučavala bibliografiju PJZ sa perspektive arheologije polova. Interesovala ju je prije svega reprezentiranost polova među autorima svih tekstova i bibliografskih

referenci u PJZ. Pri tome su se ukazale značajne razlike među pojedinim tomovima PJZ; u tomu o paleolitu i mezolitu samo je 5 % bibliografskih referenci ženskih autora, u neolitskom tomu 9 %, u eneolitskom 14 %, u tomu o bronzanom dobu 17 %, a u tomu o željeznom dobu 18 % (Merc 2005, 28-29), što jasno pokazuje androcentričnost većeg dijela arheološkog diskursa u 20. vijeku. Te podatke je uporedila sa drugim državama, npr. u Italiji je postotak ženskih autora u razdoblju od 1945. do sredine 1970-ih narastao sa 12 % na 25 %, a u slijedećim decenijama na 35 %, u Njemačkoj se taj postotak kreće oko 25 %, dok je u poljskoj i španskoj periodici oko 30 do 33 %. Italijanski podaci pokazuju sličan trend kao i u PJZ, naime vrlo male postotke žena autora kod tekstova o najstarijim arheološkim periodima (npr. paleolitik, neolitik…) i znatno veće postotke za mlađe periode, prije svega za antičko i srednjovijekovno razdoblje. Izrazita podreprezentiranost žena autora u PJZ pokazuje se i ako se uporedi sa brojem zaposlenih žena arheologa u 1980-im u Jugoslaviji kojih je bilo oko 44 %.[315]

PJZ je bez sumnje najznačajnije, a ujedno i posljednje kolektivno djelo generacije njenih stvaralaca. Veliki uspjeh ove publikacije dao je podsticaj da bi slično djelo pripremili i za antičku arheologiju u Jugoslaviji, ali se dalje od neformalne inicijative nije stiglo. Samo četri godine poslije izdanja posljednjeg toma PJZ prestala je postojati zajednička država, a time i svi projekti jugoslovenske arheologije.

Sa raspadom Jugoslavije, sva savezna tijela i organizacije prestale su postojati, što je bila i sudbina Udruženja jugoslovenskih arheoloških društava. Jedina stvarna imovina Udruženja bila je zaliha od nekih 4.000 – 5.000 neprodatih i nedistribuiranih knjiga i časopisa koja je bila deponovana u prostorima Odjeljenja za arheologiju Filozofskog fakulteta u Ljubljani, gdje je iz Beograda prešla 1985. kada je vođenje izdavačke djelatnosti SADJ preuzeo Mitja Guštin.[316]

---

[315] Vesna Merc je došla i do vrlo zanimljivih rezultata kada je uporedila starost autora u vrijeme publikovanja njihovog djela koje će biti citirano u PJZ. Kod muških autora je distribucija frekvencije godina vrlo slična zvonastoj krivulji (npr. normalnoj distribuciji) sa najvećim brojem djela napisanih između 41. i 45 godine i postupnom opadanju prema mlađem i starijem dobu autora. Kod žena autora situacija je bila potpuno drugačija. Tu se pojavljuju dva izrazitija vrha, prvi između 36. i 40. godine i drugi između 46. i 50. godine. Osjetan pad u razdoblju između 41. i 45. godine Vesna Merc vidi u puno većim teškoćama žena u vraćanju svojoj karijeri poslije rađanja djece i njihovog uzgoja u ranom dobu.

[316] Krajem 1991. godine taj je fond knjiga bio podijeljen i iz Ljubljane prevezen arheološkim društvima u Zagreb, Beograd i Skopje. Arhiv Saveza arheoloških društava Jugoslavije koji je 1985. prenijet u Ljubljanu zajedno sa fondom knjiga predat je Arhivu Slovenije.

U okolnostima ratova koji su se pretežno odvijali na teritoriji Hrvatske i Bosne i Hercegovine od 1991. do kraja 1995. praktično su bile prekinute sve dotadašnje institucionalne, a većim dijelom i personalne veze na području kulture i nauke. Arheologija je u tim okolnostima slijedila sudbinu i put svojih država. Budući da su kulturno i historijsko nasljeđe i suprostavljene interpretacije prošlosti bile u fokusu nacionalističkog diskursa u svim novonastalim državama, znatan dio tog nasljeđa namjerno je uništavan da bi se poništavalo identitet i prisutnost „drugih". Još uvijek predstoji da se preciznije istraži uloga arheologije i arheološke baštine u ratovima u nekadašnjoj Jugoslaviji između 1991. i 1995. Na tu temu bilo je objavljeno nekoliko domaćih i stranih tekstova koji su pokušali reflektirati (npr. Chapman 1994; Novaković 2007b; 2010; Babić 2002; Carlton 1994), ali je uglavnom riječ o kraćim tekstovima posvećenim pojedinim gledištima, a nikako o sveobuhvatnim analizama koje tek predstoje.[317]

Ponovno uspostavljanje veza i saradnje bilo je moguće tek sa većim političkim promjenama od 2000. godine dalje, kada izrazito nacionalistički režimi 1990-ih više nisu bili na vlasti. Naravno, iako je saradnja umnogome proizlazila iz pozitivnih iskustava predratnih decenija, ipak nije bilo lako ponovo uspostaviti komunikaciju, posebno između institucija u Hrvatskoj, Srbiji i Bosni i Hercegovini, kasnije i na Kosovu, zemljama koje su bile najviše pogođene ratovima. U tom puno širem procesu od velikog značaja bili su i napori međunarodne zajednice koja je politički i finansijski privilegovala saradnju među balkanskim zemljama. Sa postojanjem samostalnih država potpuno su se izmijenili uslovi i prioriteti u naučnoj saradnji, pa tako i u arheologiji. Prvi primjeri bili su vrlo skromni i uglavnom su se zasnivali na ličnim kontaktima i pozitivnim iskustvima koja su uspjela preživjeti rat, pa se tek nešto kasnije počela razvijati i institucionalna saradnja. Ta je saradnja često bila u okviru širih međunarodnih projekata pomoći, projekata u kontekstu pridruživanja Evropskoj uniji i drugih projekata koji su imali za cilj uspostavljanje kooperativnije i stabilnije društvene i ekonomske klime na Balkanu, i u kojima su institucije iz pojedinih novih zemalja bili jedni od partnera u većim mrežama.

Izuzetak u ovom pogledu je Slovenija koja je održala relativno dobre kontakte sa svim novim državama i zbog relativno povoljnog ekonomskog položaja i statusa EU

[317] Na ovom mjestu ne navodimo stručne konzervatorske tekstove o ratnoj šteti, popisima uništenih i oštećenih spomenika i sl. kojih ima puno više i cjelovitije predstavljaju posljedice rata po arheološku baštinu.

zemlje, bila u mogućnosti da u posljednjih desetak godina pokrene niz inicijativa i malih projekata saradnje sa Hrvatskom, Srbijom, Bosnom i Hercegovinom te Makedonijom. Samo u posljednjih 5 godina takvih projekata bilo je više od 20, u čemu na slovenačkoj strani prednjače univerziteti iz Ljubljane i Kopra. Na ovom mjestu bismo skrenuli pažnju na dva veća multilateralna projekta sa područja univerzitetskog obrazovanja koji već pokazuju dugoročne pozitivne rezultate – mreža ARHEOPED i projekat BIHERIT. Mrežu ARHEOPED koordinira Odjeljenje za arheologiju Filozofskog fakulteta u Ljubljani, a osnovana je 2006. godine u okviru programa CEEPUS (Central European Exchange program for University Studies). Tu mrežu su formirala arheološka odjeljenja i katedre sa Univerziteta iz Ljubljane, Kopra, Splita, Zadra, Beograda i Skopja, a u narednim godinama mreži su se pridružila odjeljenja sa univerziteta u Zagrebu, Puli, Mostaru, Bratislavi, Nitri, Poznanju, Cluju i Institut Euro-Balkan iz Skopja. Glavni cilj mreže je razmjena studenata i profesora i po svojoj organizaciji i dosadašnjoj mobilnosti predstavlja vjerovatno najveću takvu arheološku mrežu u Evropi. Do danas je bilo studentima sa partnerskih univerziteta podijeljeno više od 500 mjeseci stipendija. Efekat te mreže je vrlo pozitivan, prije svega za studente arheologije iz zemalja koje nisu članice EU, odnosno programa ERASMUS jer je dugo godina upravo ARHEOPED bila za njih praktički jedina mogućnost sticanja znanja i iskustva u studiju arheologije izvan svoje zemlje. Mreža je naravno imala i brojne pozitivne sekundarne učinke jer je puno pomogla i u širenju saradnje i na drugim područjima arheološkog rada i istraživanja. Činjenica je da nikada prije u historiji arheološke struke u svim zemljama nisu postojale takve mogućnosti za mobilnost stručnjaka i studenata, što je svakako ostavilo pozitivan trag na ličnom iskustvu brojnih mladih kolega.

Cilj projekta BIHERIT je uspostavljanje adekvatne strukture za studij arheologije i drugih baštinskih nauka u Bosni i Hercegovini. Već smo u poglavlju o razvoju arheologije u toj zemlji rekli da sve do 2006. godine u BiH nije postojala mogućnost punog studija arheologije. Slično važi i za historiju umjetnosti, etnologiju i muzeologiju. Upravo zbog tako lošeg stanja tih nauka na inicijativu Odjeljenja za arheologiju Filozofskog fakulteta u Ljubljani i Katedre za arheologiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu formiran je konzorcijum partnera[318]

[318] Uz navedena dva odjeljenja inostrani članovi konzorcija su još odjeljenja za arheologiju sa Univerziteta u Beču, Kembridžu i Slobodnog univerziteta u Berlinu, a od BIH partnera sudjeluju banjalučki i tuzlanski

koji je uspješno kandidovao za sredstva pri programu TEMPUS. Projekt BIHERIT s radom je počeo u jesen 2012. godine i završava krajem septembra 2014. U tom projektu za studente iz BiH održano je više od 300 časova nastave iz arheologije i drugih baštinskih nauka, tri terenske škole, nabavljena je nužna oprema za izvođenje nastave i arheološka terenska istraživanja, znatno su obogaćene studijske biblioteke sva tri Univerziteta, a uz to publikovani su i neki od ključnih udžbenika i nastavne građe. Glavni cilj projekta, uspostavljanje primarne materijalne i kadrovske infrastrukture za samostalnu univerzitetsku nastavu baštinskih nauka u Bosen i Hercegovine, bio je postignut.

Sve pojedine nacionalne arheologije poslije 1991. godine razvijale su se svaka u svom pravcu i sa sopstvenim prioritetima. Nekadašnji zajednički strateški ciljevi bili su, što je potpuno očekivano, napušteni. Ali u kontekstu sve veće globalizacije, koja prodire i na područje arheologije i kulturne baštine te prakse djelovanja međunarodnih organizacija, kao što je Evropska unija koja plasira velika sredstva za razvoj nauke i kulture, naučnicima u zemljama našeg regiona postaje sve jasnije da sadašnja pragmatična raspodjela bogatstva i moći unutar akademskog svijeta Evrope zahtijeva da zemlje jugoistočne Evrope – uključujući i njihove arheologije – moraju urgentno razviti što čvršće i inventivnije oblike regionalne saradnje i oblike sinergije kako bi prevazišle svoju još uvijek prilično marginalizovanu poziciju da bi bile što konkurentnije u evropskom i globalnom okviru. Uprkos velikoj ekonomskoj krizi koja trenutno vlada u svijetu, na taj izazov gledamo sa optimizmom koji se temelji na historijskom iskustvu razvoja arheologije u ovim zemljama u posljednjem vijeku. Praktički sve nacionalne arheologije su se nalazile na marginalnoj poziciji u odnosu na vrhunske centre znanja u Evropi, prolazile su kroz radikalne političke i društvene promjene kojih su bile pošteđene brojne evropske arheološke škole i više puta bile prisiljene postavljati sistem nauke skoro od samog početka; i ipak uspjele u relativno kratkim periodima dostignuti nivo uporediv sa drugim arheologijama u međunarodnom okviru. Upravo takva vitalnost arheologije i bogat rezervar iskustava stečenih kroz njenu historiju u zemljama jugoistočne Evrope daje novoj generaciji arheologa dobar oslonac da se suoče sa tim izazovom. Taj je utoliko veći, jer arheologija danas nije više ista kao prije jednu generaciju; uz sve nove spoznaje iz posljednjih

univerzitet, Muzej Kozare iz Prijedora te Zavičajni muzej iz Travnika i Komisija BIH za očuvanje nacionalnih spomenika kulture.

decenija promijenili su se i uslovi koji određuju njen društveni položaj a time i njeni prioriteti.

Tabela 3 *Profesionalni arheolozi u bivšoj Jugoslaviji (podaci za 1988. godinu).*

	Muzeji		Zavodi za naslijeđe		Univerziteti		Akademije, Instituti		Ukupno	
	Ustanove	Osoba	Uredi	Osoba	Ustanove	Osoba	Ustanove	Osoba	Ustanove	Osoba
BiH	13	27	4	7	1	2	1	1	19	37
Crna Gora	11	16	2	3	0	0	0	0	13	19
Hrvatska	54	103	10	22	2	19	2	15	68	159
Kosovo	2	6	2	5	1	1	1	2	6	14
Makedonija*	9M+5MN	21	2N	3	1	6	1	13	18	68
Slovenija	17	32	8	14	1	12	1	12	27	70
Srbija (uža)	30	76	6	11	1	24	2	25	40	137
Vojvodina	11	32	4	8	1	2	0	0	16	42
Jugoslavija	152	305	43	77	8	66	8	68	207	546

(* M samo muzej; MN muzej i zavod za naslijeđe u kombinaciji; N samo služba naslijeđa)

Tabela 4 *Broj zaposlenih arheologa u Jugoslaviji.*

Zaposleni arheolozi*	Ukupno	Populacija 1991	Područje (km^2)	Područje (km^2/1 arheolog)	Populacija / 1 arheolog
BiH	37	4,364.574	51.129	1.382	117.961
Crna Gora	19	615.267	13.810	727	32.382
Hrvatska	159	4,760.344	56.524	355	29.939
Kosovo	14	1,954.474	10.686	763	139.605
Makedonija	68	2,033.964	25.720	378	29.911
Slovenjia	70	1,962.606	20.246	289	28.037
Srbija	137	5,824.211	56.169	410	42.512
Vojvodina	42	2,012.517	21.506	512	47.917
Jugoslavija	546	23,527.957	255.790	468	43.091

INDEKS IMENA

A
Abramić, M. 76, 117, 196, 224
Adam, R 69
Aitchison, K. 62
Ajeti, I. 215
Aleksandar (Veliki, Makedonski), 188, 190
Aleksova, B. 117, 175, 175, 228
Allason, T 69
Allcock, J.B. 17, 19
Anđelić, P. 153
Antiqus Austriacus, 32, (> Pru(e)gl, A.)
Apih, E. 34
Aranđelović, D. 101, 115, 116
(> Garašanin, D.)

B
Babić, B. 177, 182, 228, 233
Babić, S. 11, 109, 116, 119, 120, 125, 126, 184, 240, 241
Babić-Janeska, G. 177
Babović, L. 121
Bailey, D. 241
Bajazit (sultan), 131
Bakaršić, K. 249
Bakić-Hayden, M. 16
Baldacci, A. 197
Baliff, F. 141
Baltić, J. 138
Bandović, A. 101
Bankoff, A. H. 112
Barić, H. 225
Barišić, F. 150
Basler, Đ. 147, 152, 157, 198, 199, 201, 228, 247
Batović, Š. 79, 85
Battaglia, R. 46, 229
Baumel, J. 158
Bayer, J. 47
Belošević, J. 86
Benac, A. 100, 115, 144, 146, 147, 149–152, 154, 157, 198, 199, 201, 228, 229, 239, 247
Berisha (Beriša), M. 218
Binford, L. 54, 59
Bitelli, R. 42
Bitrakova-Grozdanova, V. 169, 170, 175
Bogišić, B. 196
Bojanovski, I. 76, 152, 153, 228
Bordes, F. 20
Bošković, Đ. 108, 229, 230
Bošnjović, I. 146
Boué, A. 136, 146, 209
Brodar, M. 47, 198, 199, 201
Brodar, S. 46, 47, 49, 55, 56, 228, 230
Brown, E. 95, 99
Brukner, B. 112, 114, 122
Brukner, O. 122
Brunnbauer, U. 188
Brunšmid, J. 71, 72, 75, 76, 77, 84
Budja, M. 60
Bulić, F. 40, 45, 72, 74, 76, 77, 224
Bulkin, V.A. 242
Burzanović, S. 197

C
Cambi, N. 79
Carli, G.R. 33, 34
Carlton, R. 251
Casas, L.F. 69
Cermanović-Kuzmanović, A. 110, 196
Chapman, J. 87, 251
Childe, G.V. 20, 84, 99, 100
Clark, G. 20
Clarke, D. 20, 54
Cleziou, E. 97
Coblenz, W 241
Collis, J. 62
Coppo, P. 67

Cousinéry, E. 169
Cunja, R. 32, 34
Cvijić, J. 16

Č
Čausidis, N. 12
Čelebija, E. 94
Čerškov, E. 210, 211
Čović, B. 100, 143, 146, 147, 149, 150, 151, 152, 153, 157, 248, 249
Čremošnik, I. 101, 117, 153
Čurčić, V. 141

Ć
Ćiril, 186,
Ćorović, V. 225

D
Daniel, G.13
Danieli Tommasoni, A. 70
Daumet, I. 169
Dautbegović, A. 141, 143
Dechelette, J. 42
Dehn, W. 57, 101, 118
Delacoulonche, M. 169
Delger, F. 109
della Casa, P. 200
Desdevises-du-Désert, T. 169
Dežman, K. 37, 38 – 40, 43, 45, 52
Díaz-Andreu, M. 13, 14
Dilles, C. 109
Dimica (Dimitsa, Dimitzas), M. 170
Dimitrijević, S. 79, 84, 85, 249
Djurić, B. 61
Dobruna-Salihu, E. 211
Dolničar (Thalnitscher), J.G. 33
Domaszewski, A. 209
Dular, J. 42, 57
Dumont, A. 196
Duval, N. 113
Dyggve, E. 76
Džino, D. 188, 215

E
Egger, R. 76, 109, 170, 171
Erich, R. 101
Erič, M. 55
Estrin, S. 234, 236
Evans, A. 100, 136, 137, 169, 170, 196, 209
Evans, C. 13

F
Ferdinand II., 132
Ferrero, G. 109
Ferri, N. 211
Fewkes, V. 100, 101
Fiala, F. 141, 142
Filip II., 188, 190
Filow (Filov), 171
Fisković, C. 76, 230
Fitzgerald, K. 157
Forić, M. 149, 150
Forlati Tamaro, B. 42
Fortis, A. 69
Fottová, E. 244
Franko (Franco), F. 222
Frolík, J. 244
Furtwängler, A. 98

G
Gabričević, S. 79
Gabrovec, S. 49, 53, 54, 57, 58, 105, 112, 116, 117, 150, 152, 239, 247
Gačić, D. 101 – 03
Gaffney, V. 59
Gaj-Popović, D. 102
Gallatay, M. 241
Garašanin, D. (vidi i Aranđelović, D.) 100, 101, 108, 114–116, 118, 199, 201, 210 228
Garašanin, M. 100, 101, 108–110, 114–116, 118–123, 126, 150, 178, 184, 199, 201, 210, 228–230, 238, 247
Garevski, R. 183
Gaspari, A. 55
Gavela, B. 110, 114–117
Gazi Husref (beg), 131
Giljferding, A.F. 136, 209
Gimbutas, M. 153, 181, 183
Gligorovič, V. 170
Glišić, J. 210, 213
Globočnik, A. 41
Glumac, D. 110

Gnirs, A. 74
Goldman, H. 101, 171
Goldsworthy, V. 16
Gorjanović-Kramberger, D. 72, 84
Govedarica, B. 150, 157, 161
Grafenauer, B. 119
Grbić, M. 100–104, 106, 108, 111–113, 115, 122, 172, 173, 178, 181, 228–230
Gunjača, S. 117
Guštin, M. 57, 61, 250

H
Hadri, A. 215
Hahn, J.G. 16
Hald, D. 170
Hammond, A. 16
Hampel, J. 142
Han, V. 230
Hänsel, B. 112
Harding, A. 241
Hartley, W.A. 99
Hayden, R. 16
Heuzey, L. 169, 170
Hodža, E. 214, 241
Hoernes, M. 97, 141, 142, 144
Hoffiller, V. 46, 75–77, 84, 117, 224, 227–229
Hörmann, K. 143
Horvat, A. 74, 77
Hoxhaj, E. 215
Hyde, Ca. 99
Hyde, Ch. 99, 110

I
Imamović, E. 12, 151, 162
Irby, I.P. 209
Iveković, M.Ć. 224, 225

J
Jones, I 69
Jovanović, B. 114, 122, 210
Jovanović, V. 123
Jovanović, Vo. 110, 114,
Jukić, I.F. 140, 141

K
Kaić, A. 138
Kaiser, T. 87, 240, 241
Kaljanac, A. 11, 12, 136, 138, 139, 154
Kallay, B. 140, 141
Kandler, P. 41, 152
Kandler-Pálsson, A. 152
Kanitz, F. 95, 96, 121, 209
Karaman, L. 74, 77, 224
Karaula, L. 138
Karlo Veliki, 66
Kastelic, J. 40, 48, 49, 53, 105, 116, 178, 228–230
Katančić, M.P. 70
Katel, M. 109
Katičić, R. 150
Kečkemet, D. 69
Kerényi, K. 109
Kirik iz Ankone, 68, 94, 195
Kitzinger, E. 170
Klejn, L. 242
Klemenc, J. 46, 49, 51–53, 76, 105, 226
Koco, D. 175, 176, 228,
Kolar-Dimitrijević, M. 72, 76
Koništrkoska – Nasteva, I. 12
Kolšek, V. 52, 55
Kondjukov, N.P. 170
Korkuti, M. 212, 213, 241
Korošec, J. 49–51, 53, 57, 60, 100, 105, 115–117, 119, 144, 146, 178, 226, 228–230, 237, 240
Korošec, P. 117
Koprivica, T. 197
Kossack, G. 57, 101, 118
Kossina, G. 20, 100
Kostić, Đ. 96
Kostovicova, D. 208, 209
Kovačević, J. 101, 110, 114, 117, 118, 119, 123, 238
Kožičić Benja, Š. 68
Kraljačić, T. 140, 141
Kretschmer, P. 109
Križanović, T. 12, 136, 138, 139
Krstić, D. 112
Kršnjavi, I. 71
Kuzman, P. 182

L
Ladek, F. 171
Lahtov, V. 175, 176, 178, 228
Lalović, A. 121
Lartet, E. 97
Lavrin, A. 36
Lawler, A. 161, 163
Lazić, M. 110, 121
Lazius, W. 32
Le Roy, J.D. 69
Leake, W.M. 169
Lebedev, G.S. 242
Letica, Z. 114
Linhart, A.T. 35, 40
Ljubić, Š. 71
Ljubinković, M. 117, 229, 230, 232
Lovrenović, D. 12
Lozić, G. 138
Lozny, L. 7
Ložar, R. 47, 48, 117, 227
Lubbock, J. 97
Luci, K. 11, 211
Lucić, I. 68

M
MacKenzie, G.M. 209
Mackinder, H. 16
Majnarić Pandžić, N. 85
Maksimilijan, F. 36
Malenko, V. 175
Malez, M. 84, 183, 184
Mandić, M. 144, 145, 146, 228
Mano-Zisi, Đ. 113, 114, 170
Mantuani, J. 224
Marchand, S. 18
Marchesetti, C. 42, 43
Marić, R 109
Marić, Ras. 109
Marić, Z. 147, 152, 157
Marjanović, B. 157
Marković, Č. 195, 196, 201
Marmont, A. 70
Marr, N. 242
Marulić, M. 68
Marun, L. 73, 75, 224
Marušić, B. 105
Matijaško, M. 71
Mavar, Z. 87
McGuire, R. 243
Mecklenburg, M.A. 42, 48
Medaković, A. 103
Medović, P. 112
Mehmed II. (sultan), 94
Menghin, O. 57
Merc, V. 249, 250
Merhart, G. 57, 86, 100, 117, 119
Mesesnel, F. 173, 225, 228
Mesihović, S. 12
Metodije, 186
Meyers, J.L. 99
Mijović, P. 199
Miletić, N. 143, 153, 157
Miletin, V. 118
Milinković, M. 96, 109, 110
Miljukov, P.H. 170
Milleker, F. 103
Milojčić, V. 57, 84, 101
Milošević, S. 67, 125, 126, 133, 185, 202, 206
Mirabella Roberti, M. 228, 229
Mirdita, Z. 211
Mirnik, I. 76
Mirosavljević, V. 79
Mole, V. 44, 45, 74, 224, 225, 228
Montelius, O. 20, 42, 142
Mortillet, G. 20, 97, 142
Muchar, A. 40, 41
Mujkić, S. 146
Müller-Karpe, H. 57
Müllner, A. 38, 42
Munro, R. 143, 196
Mušicki, L. 95

N
Napoleon (Bonaparte), 19, 31, 35, 36, 66, 70,
Naumov, G. 12, 183
Nedić, M. 104
Nezlobinski, N. 173
Niederle, L. 101
Nilsson, M. 109
Novaković, P. 14, 19, 26, 32, 35, 37, 71, 95, 108, 117, 159, 188, 221, 226, 241, 242, 244, 251

O
Oberlander-Tarnoveanu, I. 244
Odar, B. 55
Orbini, M. 68, 69
Orfelin, 95
Osole, F. 55
Ostrogorski, G. 109

P
Palavestra, A. 11, 97, 100, 109, 116, 126
Palladio, A. 69
Pančić, J. 97
Papazoglu, F. 115, 122, 175
Paribeni, R. 197
Pašalić, E. 150
Paškvalin, V. 143, 153, 157
Patsch, C. 109, 196
Peckham, R.S. 170
Pečnik, J. 41
Peja, F. 211
Penck, A. 144
Periša, D. 12, 71, 76, 144
Perthes, B. 97
Petković, V. 170, 224
Petricioli (Petrićoli), I. 76, 117
Petrinec, M. 138
Petrov, K. 177
Petrović, J. 196
Petru, P. 52
Peuntinger, K. 32
Piccard, C. 109
Pizzicoli, C. (> Kirik iz Ankone)
Pichler, F. 41
Piggott, S. 20
Pigorini, L. 142
Piletić, D. 114
Pintarič, V. 244
Piranesi, G. 69
Plesničar Gec, L. 54
Polizzoti Greis, G. 42
Popović, V. 113
Praschniker, C. 196
Premerstein, A.40, 209
Pribojević (Priboevius), V. 68, 238
Pricot de Sainte-Marie, J.B. 196
Primas, M. 200
Proeva, N. 12, 171, 188, 189, 192
Prug(e)l, (Prygl), A. 32
Pušić, I. 199
Puško, A. 208

Q
Quatrefages, J.L. 97

R
Radics, P. 41
Radimsky, V. 141, 142
Radojčić, S. 230
Rajneke (Reinecke), P. 39, 117, 144
Rapanić, Ž. 221
Rašajski, R. 117
Ratzel, F. 16
Raubar, K. 32
Reinach, S. 142
Reiswitz, J. 178
Rendić-Miočević, D. 76, 79, 83–85, 116, 117, 150, 228
Renfrew, C. 54
Rossi, G.B. 196
Rossos, A. 168
Rostovcev, M. 109
Rovinski, P.A. 196
Rutar, S. 40, 43, 74, 196

S
Said, E. 16
Samuil, 167, 188, 204
Sanev, V. 175, 183
Santoninus, 31
Sarakinski, V. 191
Saria, B. 45, 46, 48, 103, 108, 117, 170, 171, 172, 225, 226–228
Schliemann, H. 171
Schmid, W. 39, 43, 105, 228
Schnapp, A. 22
Schober, A. 194
Schönleben, J.L. 33
Schuchhardt, C. 20, 100
Sefvet-paša, 139
Sergejevski, D. 144–146, 148–150, 152, 228
Shukriu, E. 211
Siauve, E.-M. 35
Sijarić, R. 156

Skazov, I. 109
Skok, P. 224
Slapšak, B. 11, 32, 35, 188, 240, 241
Slukan Altić, M. 204
Smičiklas, T. 74, 77
Sokolovska, V. 172
Solovjev, A. 109
Spon, J. 69
Srejović, D. 110, 114, 120–122, 196, 200, 201, 210
Staljin, J.V. 119, 168
Stančič, Z. 59
Starè, F. 53, 85, 105, 112
Stelè, F. 74
Stojanović, D. 190
Stratimirović, Đ. 142
Strossmayer, J.J. 225
Stuart, J. 69
Suić, M. 76, 78, 83–85, 116, 150, 228
Syme, R. 109

Š
Šafarik, J. 96
Šafarik, P.J. 96
Šašel, J. 55
Šašel Kos, M. 7
Šeparović, T. 138
Škorpil (Schkorpil), V. 171
Šmalcelj, M. 79
Šmitek, Z. 34, 36

T
Tasić, Ni. 109, 122, 209, 210, 247
Tasić, Ne 110
Teržan, L. 57
Thalnitscher, (> Dolničar, J.G.)
Todorova, M. 15, 16, 19, 95
Tomášek, M. 244
Tomičić, Ž. 83
Tommasini, G.F. 32, 33, 69
Toma (Arhiđakon), 68
Tomović, M. 109, 116, 126, 241
Tompa, F. 103
Torma, K. 103
Travner, V. 225
Trigger, B. 13
Tringham, R. 112
Truhelka, Ć. 141–143, 172, 210, 225, 228
Tuđman, F. 87, 189
Turk, I. 56
Tutundžić, S. 110

U
Ukrainčik, V. 87
Ulbert, T. 58
Unverzagt, W. 101, 102, 109, 178

V
Valtrović, M. 95, 97, 98
Valvasor, J.V. 33
Vasić, M. 5, 50, 98–102, 104, 109–111, 114–118, 172, 184, 225, 226, 228
Vasić, R. 114, 184
Velušček, A. 55
Vergerio, P.P. 32
Vidal de la Blache, P. 16
Vinski, Z. 76, 79, 85, 86, 105, 116, 117, 119, 247
Vinski Gasparini, K. 85
Virchow, R. 38, 142
Vodnik, V. 35
Voytek, B. 112
Vrančić, F. 69
Vrdoljak, B.M. 138
Vučković, (-Todorović) 117, 229
Vujić, Ž. 71
Vukomanović, M. 229
Vuksanović, Lj. 114
Vulić, N. 98–102, 109, 111, 115, 122, 171–173, 175, 209, 210, 224, 226, 228

W
Wagner, E. 72, 76
Wallerstein, I. 18
Watkinson, C. 241
Werner, J. 57, 58, 101, 118
Wheeler, M. 69
Wilhelm II., 42
Wilson, D. 23
Winter, A. 112
Wiseman, J. 181
Wolfram, S. 152

Z
Zaborowski, 97
Zaninović, M. 68, 79, 83, 84, 105
Zekan, M. 73
Zelinsky, T. 109
Zoiss, S. 35

Ž
Žeravica, Z. 157
Žižić, O. 196, 199, 201
Žujović, J. 97

INDEKS GEOGRAFSKIH POJMOVA

A
Adriatische Küstenland, 43
Ad pirum 58
Aegida, 32
Aenona, 76
Aequm, 76
Akvileja, 31, 70, 76
Albanija, 9, 166, 168, 169, 179, 194, 196, 204, 206–208, 213–215, 216, 218, 219, 239, 241, 244, 245
Albanske planine, 204
Albany (Olbeni), 113
Aleksandrija, 36
Alpe, 20, 29, 46, 47, 49
Ansa, 181
Anzabegovo, 182
Asseria, 76
Atina, 16, 170, 172, 181, 187
Austin (Ostin), 181
Austrija (Österreich), 8, 19, 29, (35), 36, 38, 48, 53, 56 – 58, 67, 86, 93, 112, 131, 132, 135, 140, 143, 205, 238
Austrougarska, 15, 24, 30, 44, 131, 140–142, 194
Azija, 13, 60

B
Babuna, 183
Badanj, 153
Balkan, 7–9, 14–20, 23, 46, 84, 90, 91, 93–96, 100, 102, 105, 109, 111, 112, 115, 117, 118, 120, 121, 131, 132, 134, 136, 140, 142, 143, 147, 150–152, 154, 155, 167, 169, 171, 172, 176, 177, 181, 182, 194, 196, 205–207, 212, 230, 241, 251, 252
Banat, 103
Banatska nizija, 90
Banja e Malishevës (> Mališevska Banja)
Banja e Pejës (> Pećka Banja)
Banja Luka, 132, 147, 159, 162, 163
Bargala, 176
Bargala-Bregalnica, 176
Baskija, 222
Batoš, 101
Bavarska, 118
Beč, 32–36, 42, 43, 45, 47, 57, 70–72, 75, 76, 94–96, 98, 141–143, 163, 170, 173, 196, 252
Bečkerek (Zrenjanin), 102
Belasica, 166
Belgrad (Beograd), 178
Belišće, 80
Belo brdo, 98
Beli Drim, 204
Bela Crkva, 102
Benkovac, 80
Beograd, 11, 15, 45, 46, 50, 79, 87, 93–98, 101–111, 113–116, 118, 120–123, 126, 127, 148, 151, 152, 161, 169–173, 175, 177, 178, 198–200, 209, 210, 212, 217, 218, 224, 226, 228, 229, 232, 246, 247, 250, 252
Beram, 43
Berane-Krš, 199
Berane, 198
Bërnicë e Poshtme (> Donja Brnjica),
Berkeley (Berkli) , 112
Berlin, 38, 57, 112, 118, 149, 163, 170, 177, 178, 252
Besançon, 176
Betalov Spodmol, 46
Bihać, 147, 157, 160, 162
Bijeljina, 148, 159
Bijelo Brdo, 76
Bijelo Polje, 198
Biograd na Moru, 80
Biokovo, 66
Birmingham (Birmingem), 99

Biskupija kod Knina, 73
Bitola, 108, 102, 170, 172–175, 186, 226
Bitovnja 130
Bjelašnica 130
Bjelovar, 78
Bjeshkët e Nemuna (> Prokletije)
Bled, 232
Bliski istok, 17, 110
Bojana, 194
Boka Kotorska, 200, 202
Bolonja, 33
Bor, 90, 232, 233
Bordeaux (Bordo), 153
(Bosanska) Gradiška, 148, 159, 177
Bosanska Krajina, 147
Bosanska kraljevina, 131
Bosansko Grahovo, 148
Bosanski Novi (Novigrad), 148, 159
Bosansko-Podrinjski kanton, 160
Bosna (> Bosna i Hercegovina)
Bosna i Hercegovina, 8 – 12, 14, 23, 26, 50, 51, 54, 65–67, 79, 80, 83, 92–94, 116, 117, 119, 124, 126, 129–141, 143–158, 160–163, 170, 185, 187, 188, 190, 209, 213, 218, 223, 225, 227–229, 233, 235, 247–249, 251, 252, 254, 255
Brač, 80
Bradford (Bredford), 60
Bratislava, 252
Brčko, 133
Bregalnica, 166, 176
Brežice, 50, 63
Bribir, 225
Brooklyn (Bruklin), 112
Budimpešta, 36, 70, 95–97, 103, 114
Budim, 70
Budva, 197–199, 201
Buffalo (Bafalo), 181
Bugarska, 8, 9, 24, 25, 96, 166–169, 171, 179, 205, 239, 241, 245
Burnum, 76
Butmir, 134, 142, 152
Buzet, 80

C
California (Kalifornija), 112
Cambridge (Kembridž), 118, 163
Capodistria (Kopar), 34
Caričin grad, 112, 113
Carigrad, 69, 94
Carinthia, 33, 95
Carniola, 32, 33, 95
Cazinska Krajina 130
Celeia, 31
Celje, 32, 50, 54, 55, 63
Centralna Evropa, 15, 24, 57, 70, 117, 243
Cerkniško jezero, 33
Cervignano (Ćervinjano), 173
Cetinje, 132, 194, 197, 198, 206
Chicago (Čikago), 181
Cirih, 72, 114, 199
Cluj, 252
Crain (Kranjska), 33
Crikvenica, 80
Crna Gora, 19, 24–26, 90–92, 121, 124, 137, 170, 187, 189, 193– 202, 204–206, 213, 219, 222, 228, 233, 254, 255
Crni Drim, 166
Crvena Stijena, 198, 199, 201
Csanad, 69

Č
Čačak, 106, 206
Čakovec, 78
Čazma, 78
Čehoslovačka, 241, 222
Češka, 96, 218

D
Dalj, 76
Dalmacija, 18, 45, 46, 51, 55, 65–70, 72–74, 76–78, 81–83, 85, 129, 130, 132, 135, 137, 138, 170, 194, 196, 200
Dalmatia(n), 137
Danilo, 51
Danilovgrad, 198
Dayton (Dejton), 92
Demokratska Republika Njemačka, 101. 178, 181, 241
Despotovac, 225
Dimitrovgrad, 91

Dinara, 66, 130,
Dinarske planine, 90, 129, 166
Dinarski lanac, 29, 130, 166
Divje Babe, 56
Doboj, 147, 159
Doclea, 194–196, 198, 199
Dolenjska, 41, 42
Donja Brnjica 212
Donja Dolina, 142, 144, 152
Drava, 66
Dravska banovina, 30
Drenica, 204
Drim, 91
Drina, 90, 91, 130
Drinska banovina, 132, 145
Drniš, 80
Drnovo, 54
Drvar, 148
Dubrovnik, 69, 75
Dukađin, 204
Duklja, 194, 201
Dunav, 21, 66, 90, 91, 94, 98, 120
Dušići, 199

Đ
Đakovica, 204, 216
Đakovo, 78

E
Egeja, 91, 139
Egejska Makedonija, 168, 169
Egejsko more, 91, 166,
Egipat, 17, 36,
Emona, 39, 54, 55
Engleska, 222
Epitaurum, 137
Evropa, 16, 21

F
Fafos, 210
Federaciji BIH, (> Bosna i Hercegovina)
Ferizaj (> Uroševac)
Feudvar, 112
FLRJ (Jugoslavija), 231
Forli, 33
Francuska, 16, 21, 55, 58, 68, 86, 98, 112, 142, 156, 176
Frankfurt, 118
Friuli, 95
Fruška Gora 95

G
Gadimja (> Gornje Gadimlje)
Galicija, 222
Gallap (> Goljak)
Gamzigrad, 112, 113, 120, 121
Gevgelija, 174
Gjakovë (> Đakovica)
Glamik, 218
Glamoč, 138, 148
Glasinac, 134, 142, 143, 147, 152
Glasinačka visoravan,142
Gllarevë (> Iglarevo)
Goljak, 204
Goražde, 160
Gorica, 31, 34, 40, 148
Gorica kod Livna, 148
Gornje Gadimlje, 212
Gornja Mezija, 106
Gornja Tuzla, 134
Gostilj, 198
Gotovuša, 198
Govrlevo, 182
Graboc (> Grabovac)
Grabovac, 218
Graz (Graz), 36, 37, 39, 41, 43, 45, 46, 71, 227
Gradina (Crna Gora) 197
Gradina Arilača, 218
Gradina Koriše, 218
Gradina Podgrađe, 218
Gradište Sv. Erazma, 102
Grahovsko, 194
Grčka (Greece), 8, 17, 18, 21, 24–27, 36, (69), 167–170, 179, 185, 187, 188, 191, 200, 205, 218

H
Harvard, 42, 48
Heidelberg, 57, 84
Herakleja Linkestis, 102, 172
Herceg Novi, 198, 232
Hercegovina, (> Bosna i Hercegovina)

Hisar, 212
Histria, 32
Hrustovača, 144
Hrušica 58
Hrvatska, 7–9, 19, 23, 26, 31, 51, 60, 65–68, 70–83, 85–87, 90, 92–95, 103–105, 108, 110, 113, 116–119, 124, 126, 127, 130, 132, 133, 135, 150, 154, 156, 162, 163, 165, 169, 185, 187, 188, 190, 200, 202, 214, 218, 222–225, 227, 229, 233, 235, 238, 247, 249, 251, 252, 254, 255
Hrvatsko Zagorje, 80
Humac kod Ljubuškog, 148
Hvar, 60, 68, 81

I
Ibar, 204
Iglarevo, 212
Ilirik (Illyricum), 68, (137), 137, 170, 209, 238
Ilirske provincije, 35, 36
Illinois, 181
Ilok, 78
Imaret 176
Issa 76
Istanbul, 131, 139
Istočno Sarajevo, 160
Istra (Istria) 19, 24, 31, 32, (33, 34), 34, (41), 41, 43, 44, 46, 48, 55, 67–69, (69), 74, 77, 78, 119, 228, (228), 229
Italija, 8, 19, 21, 24, 30, 32–34, 36, 44, 46, 48, 53, 55–57, 58, 67–70, 78, 86, 119, 142, 173, 228, 229, 250
Iustiniana Prima, 113
Iustinopolis, 32
Izola, 34

J
Jadran, 18, 19, 29, 31, 43, 51, 65, 66, 68, 83, 84, 91, 131, 194, 198
Jadransko more, 30, 130, 134
Jagodina, 103, 106
Jajce, 144
JAR (Južnoafrička Republika), 114
Javorje 130
Jelsa, 80
Jugoistočna Evropa, 8–11, 13–21, 23, 24, 26, 27, 31, 68, 72, 91, 99, 102, 106, 120, 124, 127, 150, 182, 214, 253
Jugoslavija, 7, 8, 9, 11, 13, 14, 16, 17, 24, 25, 28, 30, 31, 44, 46–48, 50–52, 54–56, 58, 59, 66, 67, 73, 74, 76–78, 80, 85–87, 91, 92, 98, 100, 101, 104, 108, 111–118, 122, 124–126, 133, 134, 143, 145–147, 149, 151, 153–155, 165, 168, 169, 171, 173–175, 177–185, 188–190, 195, 197, 198, 202, 206–208, 212–214, 216, 219, 221–227, 229, 230, 232–240, 243, 244, 247, 248–251, 254, 255

K
Kakanj, 147
Kalemegdan, 101, 109
Kamešnica 130
Kamnik, 50, 63
Kanton 10, 148, 160
Karagaç (> Karagač)
Karagač, 210
Karlovac, 74, 234
Karlsruhe, 97
Karpati, 20, 90
Kaštela, 80
Katalonija, 222
Kavadarci, 108, 173, 174
Kičevo, 174
Kikinda, 106
Klagenfurt, 36
Knin, 73–75, 80, 224,
Knossos, 100
Kopaonik, 204
Kopar, 31–34, 50, 61, 63, 162, 163, 229, 252
Koprivnica, 78
Korčula, 78
Koruška, 31, 36, 44
Kosovo, 9, 11, 90, 92, 106, 107, 119, 124, 126, 151, 166, 185, 187, 189, 193, 203–219, 222, 228, 235, 251, 255
Kosovo polje, 208
Kosovska Mitrovca, 204, 207, 210, 211, 216, 217
Kosovska ravnica, 204, 212, 213
Kosovski vilajet, 205

Kotor, 40, 197, 202
Kovač planina 130
Kozara, 163, 253
Kozjak, 66, 166
Kragujevac, 103, 106, 107
Krain, 35, 38, 40, 41, 43
Krakov, 45
Kraljevo, 107, 207, 199
Kranj, 50, 63
Kranjska, 30–33, 35–44, 47, 74, 105
Krapina, 72
Kras, 46, 229
Kratovo, 176
Kremeštica, 199
Križevci, 78
Kruševac, 103, 106
Kučište kod Donje Mahale, 144
Kumanovo, 174
Kupres, 138, 148
Kvarnera, 67
Kvarnerska ostrva, 67

L
La Valletta, 62
Labacus, 33
Labin, 78
Laibach, 38
Leipzig (Lajpcig), 110
Laško, 32
Leicester (Lester), 59
Lepenica, 204
Lepenski Vir, 112, 120, 121
Leposavić, 107, 216, 217
Leposaviq, (> Leposavić)
Leskovac, 106
Levant, 69
Lim, 194
Linz (Linc), 33
Livno, 138, 148
Ljubljana, 10, 11, 31, 33, 35–55, 57, 59–61, 63, 76, 79, 85, 103, 105, 115, 116, 118, 146, 147, 152, 162, 163, 173, 176, 198, 224, 226–228, 232, 233, 250, 252
Ljubljansko barje, 37, 38, 55
Llashticë (> Vlaštica)
London, 33, 60, 112, 137, 209
Los Angeles, 112, 181
Lublin, 177

M
Mađarska, 19, 69, 86, 90, 93, 103, 244, 248
Magdalenska gora, 42
Maglić 130
Mainz (Majnc), 114
Majdanpek, 90
Makarovec, 183
Makarska, 80
Makedonija, 8, 9, 12, 26, 46, 51, 59, 90, 91, 92, 98, 101, 108, 110, 111, 117–119, 124, 131, 135, 151, 155, 165–191, 204–206, 212, 218, 219, 222, 226–228, 233, 235, 245, 247, 252, 255
Mala Gruda, 199
Maleševo, 166
Mali, 204
Mališevska Banja, 218
Mala Azija, 139
Manasija, 225
Manitowoc, 48
Marburg (na Lani), 57, 58, 85, 117,
Marchia Windorum, 32
Maribor, 50, 63
Massachusetts, 181
Matičane, 218
Matiqan (> Matičane)
Mediteran, 60
Medun, 198
Mengeš, 50
Metohija, 204, 210, 213, 217
Mezopotamija, 139
Michigan, 153
Mikene, 171
Milano, 33, 70
Milovića gumno, 199
Milovića lokve, 199
München (Minhen), 57, 71, 72, 98, 110, 112
Miramar, 36
Mitrovicë (> Kosovska Mitrovica)
Moknes (> Mokra Gora)
Mokra Gora, 204
Moldavija, 9, 24
Morača, 194, 196
Morava, 90, 112, 130, 166

Moravska banovini, 103
Most na Soči, 43
Mostar, 131, 150, 160–162, 232, 252
Municipi(j)um DD, 211, 212
Murska Sobota, 50, 63, 234

N
Napulj, 32
Narona, 81, 135
Nebo, 147
Negotino, 174
Neretva, 130
Neviodunum, 46, 54
New York (Njujork), (112), 152, 181
Newcastle, 60
Nezakcija, 78
Nidže (planine), 166
Nikšić, 194, 197, 198
Nin, 78
Niš, 91, 103–107, 234
Niška Banja, 51, 154, 240, 243
Nitra, 252
Njeguši, 194
Njemačka, 16, 18, 21, 32, 54, 55, 57, 58, 86, 111, 117, 118, 142, 149, 152, 176, 218, 248, 250
Njemački Rajh, 46
Norika (Noricum), (35), 39, (40), 41, 52, 55, 227
Nova Gorica, 50, 63, 234
Nova Gradiška, 80
Novalja, 80
Novi Sad, 94–96, 101, 104, 106, 107, 112, 122, 221, 232, 240
Novigrad (u Istri), 32, 34, 69
Novo mesto, 50

O
Obre, 134, 147, 153
Odmut, 199, 201
Ohajo (Ohio), 113
Ohrid, 170, 171, 174, 176, 177, 181, 182, 185, 186, 191, 232, 233
Ohridsko jezero, 98, 101, 171
Olbani, (> Albany)
Omiš, 80
Opovo, 112
Orašje, 144
Oregon, 181
Orjen 130
Osijek, 74, 76, 162
Oslo, 184
Osmansko carstvo 15, 24, 67, 91, 93, 131, 134, 139, 140, 167, 168, 205
Osogovo, 166
Ovče pole, 166

P
Padova, 33, 46, 229
Pakrac, 80
Pale, 159
Pančevo, 101, 104, 106, 107
Panonija, 39, 52, 55, 122, 134, 227
Panonska nizija, 29, 65, 66, 90
Pariz (Paris), 97, 112, 153, (170, 209)
Pazin, 80
Peć, 204, 208, 217
Pećka Banja, 212
Pejë (> Peć)
Pelagonija, 166
Perast, 197, 199
Petrograd (Zrenjanin), 102
Piran, 34, 50, 63
Pirinska Makedonija, 166, 168
Pirot, 91, 103, 106
Piva, 194
Pisa (Piza), 33
Pljevlja, 198
Plješevica 130
Pločnik, 101
Podgorica, 194, 196, 198, 202
Podromanija, 142
Podunavlje, 91, 100, 102, 103, 105, 111, 116, 117
Poetoviona, 43, 54
Poljska, 45, 177, 241, 218
Poreč, 78, 81, 228, 229
Porodin, 178, 181, 182
Posavina 130
Posavski kanton, 160
Postojna, 46, 50, 63, 229
Potočka Zijalka, 46
Povardarje, 166
Poznan (Poznanj), 252

Požarevac, 102, 103, 106, 234
Požega (Slavonska), 75, 234
Praevalitana, 196
Prag, 36, 50, 70, 96, 101, 173
Predionica, 210
Prespansko jezero, 166
Prijedor, 147, 159, 163, 253
Prilep, 173, 174, 177, 181, 182, 186, 232, 233
Primorska, 24, 30, 37, 42, 44, 48, 60, 119, 132, 163, 229
Priština, 106, 107, 204, 206, 208–213, 216 – 218
Prizren, 204, 209, 211, 216
Prizrenski sandžak, 205
Prizrenski vilajeta, 205
Prokletije, 204
Prokuplje, 101, 106
Prusija, 132
Ptuj, 43, 45, 46, 50, 54, 63, 76, 108, 117, 225–227
Pula, 34, 40, 69, 70, 74, 76 – 78, 80, 81, 228, 229, 232, 252
Puteolo, 32

R
Raduša, 130
Rajna, 21
Raskršče, 147
Raška, 91, 204
Raška oblast, 206
Republika Srpska, 133, 159
Republika Srpska, 92, 133, 158
Reshtan, (> Reštani)
Reštani, 210
Rijeka, 80
Rim, 32, 33, 72, 76, 113
Rimsko carstvo, 21, 66
Risan, 199
Rodopi, 90
Rodopski planinski lanac, 166
Rogatica, 142
Rovinja (Rovigno),78, (229), 229
Rrafshi i Kosovës(> Kosovska Ravnica)
Rudnik, 96, 210
Rudnik, 210
Rumelija, 167
Rumelijska provincija, 205
Rumunija, 9, 24, 25, 98, 239, 244, 245
Runnik (> Rudnik)
Rusija, 45, 222

S
Saarbrücken (Sarbriken), 57
SAD (Sjedinjene Američke Države), 48, 58, 59, 86, 101, 111, 113
Salona, 68, 70, 72, 76, 77, 81, 83, 86, 130, 135, 137,
Samobor, 78
Samograd, 199
Sandžak, 91, 145, 205
Sana, 130
Sankt Petersburg, 69, 99
Sanski Most, 144, 152
Santa Lucia (Sveta Lucija), 43
Sarajevo, 10, 12, 50, 93, 116, 131, 132, 141, 142, 143–148, 150–154, 157, 158, 160–163, 172, 176, 183, 196, 198, 224, 226, 228, 232, 235, 239, 249, 252
Sava, 66, 90, 91, 129, 130
Savezna republika Jugoslavija, 25, 92, 125, 195, 202, 216
Scodra, 137
Scupi, 137
Selevac, 112
Senj, 68, 80
SFRJ (Jugoslavija), 7, 167, 168
SHS (Kraljevina), 30, 44, 75, 77, 135, 172, 206, 208, 2224
Sibir, 45
Sinj, 75, 78
Sirmium, 106, 112, 113
Sisak, 78
Siscia, 137
Skadarsko jezero, 194, 195
Skopje, 12, 60, 101, 169, 171–177, 179–183, 186, 189, 190, 191, 205, 207, 208, 210, 212, 225, 228, 250, 252
Skopska Crna Gora, 166
Skradin, 80
Skupi, 98, 172
Slavonia, 137
Slavonija (Slavonia), 74, 76, 77, 84, (137)
Slavonski Brod, 75, 151, 234, 247

Slovačka, 244, 248
Slovenija, 8, 9, 19, 29–31, 36, 37, 39, 40, 43, 45, 46, 48–50, 52, 56, 58, 60–62, 67, 74, 75, 79, 86, 92, 93, 104, 105, 112, 117, 127, 146, 150, 162, 165, 169, 187, 202, 213, 218, 222, 224, 225–229, 233, 235, 239, 247, 249–251, 254
Slovenj Gradec, 50
Smederevo, 193, 106, 107
Sofija, 91, 171
Sokolac, 142
Solin, 72
Solun, 170, 172
Sombor, 102, 106
Southampton, 114
Sovjetski Savez, 125, 222, 241
Split, 40, 45, 60, 68, 70, 72, 76–78, 80, 81, 83, 130, 132, 162, 182, 224, 232, 252
Spuž 197
Srbija, 8, 24–26, 59, 67, 79, 80, 87, 89–103, 105–113, 115–119, 121–124, 126, 127, 130, 131, 133, 135, 140, 148, 150, 151, 154, 155, 160, 162, 166, 167–170, 172–175, 185, 187–190, 194, 195, 200, 202, 204–206, 208–210, 213–216, 218, 219, 222, 224, 227, 228, 233, 235, 245, 247, 249, 251, 252, 254, 255
Srbija i Crna Gora, 25, 92, 195
Srebrenica, 148
Sredozemlje, 61
Sremska Mitrovica, 76, 96, 102, 106, 107
Srijem, 67, 76
Stanford, 153
Starčevo, 101, 102, 103, 111, 112, 147
Starigrad (na Hvaru), 80
Starigradsko polje, 81
Stari Trg, 208
Stična, 36, 42, 58
Stobi, 46, 102, 170, 171, 173, 181, 186, 227
Strumica, 166, 174
Subotica, 102, 105 – 107
Suhareke (> Suva Reka)
Suva Reka, 212
Sv. Nikole, 174

Š
Šabac, 104, 106
Šajkaška, 112
Šara, 166, 204
Šempeter, 52
Šibenik, 75
Škocjan, 43
Škofja Loka, 50
Škotska, 222
Španija, 222
Štajerska, 31, 32, 36, 37, 39, 41–44, 49
Štip, 174, 176, 181, 183
Šumadija, 90, 103
Švajcarska, 29

T
Tara, 194
Tesalija (Thessaly) (95)
Texas (Teksas), 181
Tetovo, 174
Tübingen (Tibingen) 72, 112
Tirana, 212, 213, 218, 241
Tisa, 90
Titel, 112
Titelski plato, 112
Titograd (Podgorica), 198
Tivat, 199
Tominčeva jama, 43
Tomislavgrad, 148
Tomsk, 45
Topolka 176
Trakija, 166
Travnik, 131, 144, 147, 160, 163, 253
Trebenište, 102, 171, 176, 178
Trebinje, 137, 147, 159
Trepča, 208
Treskavica 130
Trogir, 68, 80
Troja, 31, 100
Trst, 34, 36, 37, 40, 42, 46, 119, 228, 229
Turska, 19, 27, 93, 205–207, 209
Tuzla, 147, 157, 160, 162, 163

U
Ulpiana, 209 – 212, 218
Umag, 80
Una 130

Uroševac, 204
Užice, 106

V
Valač, 210
Valjevo, 106, 107
Vallac (> Valač)
Valpovo, 78
Varaždin, 75
Vardar, 90, 166, 170
Vardarska Makedonija, 168
Vardarska banovina, 206
Varna, 171
Washington (Vašington), 113
Velebit, 66
Veles, 102, 174, 181, 183
Velika Gorica, 78
Velika Gruda, 199
Velika Britanija, 21, 59, 86, 111, 114, 142, 222
Velje Ledine, 198
Vels, 222
Venecija, 19, 33, 34, 66, 69, 70, 82, 194
Vergina, 187
Via Egnatia, 166, 172
Vid kod Metkovića, 80
Viminacium, 98, 102, 103, 106, 112, 113
Vinča, 98–100, 102, 103, 105, 110–112, 115, 118, 188
Vindenis, 218
Vinica (Slovenija), 42,
Vinica (Makedonija), 174
Vipava, 36
Virovitica, 78
Visoko, 148
Vizantija, 19, 66, 166, 167
Vlaštica, 212
Vojna krajina, 65, 67, 94,
Vojvodina, 90–94, 102, 103, 105–107, 112, 122, 123, 235, 255
Volujak 130
Vran 130
Vranica 130
Vranje, 106, 206
Vranje (kod Sevnice) 58
Vrbanj, 199
Vrbas, 130
Vrbaska banovina, 147
Vrela, 218
Vrellë (> Vrela)
Vršac, 102, 103, 106
Vršnik, 182
Vukovar, 78, 87

Z
Zadar, 60, 67, 68, 70, 74, 78, 80, 83, 86, 152, 161, 162, 232, 233, 252
Zagreb, 12, 46, 51, 57, 60, 67, 70–72, 74, 75, 77–80, 83, 84, 86, 96, 103, 146, 152, 161, 162, 172, 175, 212, 224–226, 228, 235, 249, 250, 252
Zaječar, 103, 106
Zapadnohercegovački kanton, 160
Zelenikovo, 178, 181
Zelengora 130
Zenica, 147, 160
Zeta, 194
Zetska banovina, 195
Zhitkoc (> Žitkovac)
Zirdum, 138
Zlokučani, 98
Zrenjanin, 101, 102, 106, 107
Zvorniku, 148
Zürich (> Cirih)

Ž
Žitkovac, 210, 211

BIBLIOGRAFIJA

Accoltisi, F. (1507). *Libellus de mirabilibus civitatis Puteolorum et locorum vicinorum ac de nominibus virtutibusque balneorum ibidem existentium.* Napoli.

Actes du VIIIeme Congres de UISPP I-III (1971-1973). Belgrade 1971–1973.

Aitchson, K. (2009). *Discovering the Archaeologists of Europe*. *Transnational report*. Reading: The Institute of Archaeologists.

Aleksova, B. (1954). Arheološki naogališta na dolniot tek na rekata Topolka. *Glasnik na Muzejsko-konzervatorsko društvo na N.R. Makedonija,* Vol. 1. Nr. 4*,* str. 51 – 68.

Aleksova, B. (1957). Naodi od srednevekovniite grobovi vo Kratovo. *Glasnik na Institutot za nacionalna historija* 1.1., str. 7 – 43.

Aleksova, B. (1967). Bargala-Bregalnica vo svetlinata na novite arheološki istražuvanja. *Glasnik na Institutot za nacionalna historija* 3, str. 5–50.

Aleksova, B. (1969). Pridones od istražuvanjata od Bargala-Bregalnica za osvetluvanjeto na istorijata na Južnite Sloveni. *Posebna Izdanja XII, Centar za balkanološka ispitivanja* 4, str. 105–114.

Allcock, J.B. (2000). *Explaining Yugoslavia*. London: Hurst & Company.

Apih, E. (1973). *Rinnovamento e illuminismo nel ’700 italiano. La formazione culturale di Gian Rinaldo Carli.* Trieste: Deputazione di storia patria per la Venezia Giulia.

Aranđelović – Garašanin, D. (1950). *Starčevačka kultura*. Doktorska disertacija, Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.

Archäologische Karte der Rheinprovinz 1, Blat Trier – Mettendorf (1932). Publikationen der Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde, Bonn 1932.

Arheološka karta na Republika Makedonija. Vol. 1, (1993). Vol. 2, (1996). Vol. 3, (2002). Skopje: Makedonska akademija na naukote i umetosti, Muzej na Makedonija.

Arheološka najdišča Slovenije (1975). Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine (1988). Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine.

Babić – Janeska, G. (1986). Za životot i deloto na Boško Babić. *Zbornik posveten*

na Boško Babić, Prilep: Institut za istražuvanje na staroslovenskata kultura, str. 9–12.

Babić, B. (1972). Crepulja, crepna, podnica – posebno značajan oslonac za atribuciju srednjevek- ovnih arheoloških nalazišta Balkanskog poluostrva Slovenima poreklom sa Istoka. In: *Materijali IX. Simpozijum Srednjevekovne sekcije Arheološkog društva Jugoslavije, Prilep 1970*, Beograd: Savez arheoloških društava Jugoslavije, str. 101–124.

Babić, B. (1976). Die Erforschung der altslavischen Kultur in der SR Mazedonien. *Zeitschrift für Archäologie* 10-76/1, Berlin: Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie der Akademie der Wissemschaften der DDR, str. 59–73.

Babić, B. (1986). *Materijalnata kultura na makedonskite Sloveni vo svetlinata na arheološkite istražuvanja vo Prilep. Prilozi na istorijata na kulturata na Makedonskiot narod*. Prilep: Institut za istražuvanje na staroslovenskata kultura.

Babić, S. (2002). Still innocent after all these years. In: P. Biehl, A. Gramsch i A. Marcziniak eds. 2002. *Archäologien Europas/Archaeologies of Europe.* Tübinger Archäologische Taschenbücher, New York/München/Berlin: Waxmann, str. 309–321.

Babić, S. (2011). *Close-Reading of the Preistory of Yugoslav Lands.* Referat na Konferenciji Evropske asocijacije arheologa, Oslo, 14. – 18. 9. 2011.

Babić, S. i Tomović M. eds. (1994). *Milutin Garašanin – Razgovori o arheologiji*. Beograd: 3T d.o.o.

Bailey, D. (2002). Bulgarian archaeology: ideology, sociopolitics and the exotic. In: Meskell L. ed. 2002. *Archaeology under Fire*. 2. izd. Taylor and Francis, str. 87-110.

Bakaršić, K. (1990). Bibliometrijsko vrednovanje jugoslovenske praistorijske arheologije. *Arheo.* 11, str. 30-34.

Bakić – Hayden, M. (1995). Nesting Orientalisms: The Case of Former Yugoslavia. *Slavic Review*. Vol. 54, No. 4 (Winter, 1995), str. 917–931.

Bakić – Hayden, M. i Hayden R.M. (1992). Orientalist Variations on the Theme "Balkans": Symbolic Geography in Recent Yugoslav Cultural Politics. *Slavic Review,* Vol. 51, No. 1 (Spring, 1992), str. 1–15.

Baltić, J. (1991).*Godišnjak od Dogadjajah cérkvenih, svètskih i promine vrimenah u Bosni.*

Bandović, A. (2014). Muzejski kurs. Neobjavljen referat na naučnom skupu *Srpska arheologija između teorije i činjenica*. Odelenje za arheologiju, Filozofski fakultet Beograd, 29.mart 2014 godine.

Bankoff, A. H. i Winter, F.A. (1982). The Morava Valley Project in Yugoslavia: Preliminary Report, 1977–1980. *Journal of Field Archaeology,* Vol. 9, No. 2, str. 149–164.

Basler, Đ. ed. (1975). *Crvena Stijena: zbornik radova*. Nikšić: Zajednica kulturnih ustanova.

Bayer, J. i Brodar, S. (1928). Die Potočka Höhle, eine Hochstation der Aurignacschwankung in die Ostalpen. *Prähistorica* 1, Wien, str. 1-13.

Benac, A. (1952). *Prehistorijsko naselje Nebo i problem butmirske kulture.* Ljubljana: Univerza v Ljubljani 1952.

Benac, A. (1962). *Studien zur Stein- und Kupferzeit im nordwestlichen Balkan*. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission. 42. Walter de Gruyter.

Benac, A. (1964). Prediliri, Protoiliri i Prailiri. *Simpozij o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba.* Centar za balkanološka ispitivanja, Posebna izdanja, knj. I, Sarajevo 1964, str. 59–94.

Benac, A. (1973). *Obre I – A Neolithic settlement of the Starčevo-Impresso and Kakanj cultures at Raskršće*. Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-Herzegowinischen Landesmusum, Band II, Heft A, Sarajevo: Zemaljski muzej u Sarajevu.

Benac, A. (1979). Predgovor. In: *Praistorija jugoslovenskih zemalja, Tom I, Paleolit i mezolit*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Centar za balkanološka ispitivanja, str. 9-12.

Benac, A. i Čović, B. (1957). *Glasinac I, Bronzano doba.* Sarajevo: Zemaljski muzej u Sarajevu.

Benac, A. i Čović, B. (1959). *Glasinac II. Željezno doba.* Sarajevo Zemaljski muzej u Sarajevu.

Berisha, M. (2012). *Arheološki vodić Kosova*. Priština: Ministarstvo kulture, omladine i sporta; Arheološki institut Kosova.

Bitelli, R. (1999). *Claustra Alpium Iuliarum, il confine di Rapallo e il fascismo: Archeologia come esempio di continuità / Claustra Alpium Iuliarum, rapalska meja in fašizem: arheologija kot primer kontinuitete.* Annales Majora 3, Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko.

Bitrakova – Grozdanova, V. (2009). Istražuvači na arheologijata na Makedonija od XIX i prvata polovina na XX vek. In: Grozdanov, C, Timoski, K. i Topolinska Z. eds. 2009. *Otkrivanjeto i proučevanjeto na Makedonija vo evropskata nauka do formiranje na makedonskite državni institucuiji*. Skopje: Makedonska Akademija na naukite i umetnosti, str. 123–138.

Bojanovski, I. (1977). Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim osvrtom na područje Bosne i Hercegovine). I – Prethistorijska i antička komunikacija Salona-Naronaa i njena topografija u svjetlu arheoloških i historijskih izvora. *Godišnjak.* XV, Centar za balkanološka ispitavanja 13, ANUBIH, Sarajevo, str. 83-152.

Bojanovski, I. (1978). Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim osvrtom na područje Bosne i Hercegovine) II. – Prethistorijska i antička komunikacija Narona – Sarajevsko polje s limitrofnim naseljima. *Godišnjak.* XVII, Centar za balkanološka ispitavanja 15, Sarajevo, str. 51-125.

Bojanovski, I. (1981). Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim osvrtom na područje Bosne i Hercegovine) III. – Prilog proučevanju antičkih naselja i komunikacija u istočnoj Bosni. *Godišnjak* .XIX, Centar za balkanološka ispitavanja 17, ANUBIH, Sarajevo, str. 127-197.

Bošković, Đ. (1968). Dvadeset godina života i rada Arheološkog instituta. *Starinar* XIX, str. 1–8.

Bošnjović, I. (2007). Demografska trijada Bosne i Hercegovine 1948-1991. Naučni skup *Bosna i Hercegovina prije i nakon ZAVNOBIH-a*. Posebna izdanja ANU BIH, Knj. 37, Sarajevo.

Boué, A. (1840). *La Turquie d'Europe*. Paris.

Brodar, S. (1938). Das Paläolithikum in Jugoslawien. *Quartar* 1, str. 140–172.

Brodar, S. i Brodar, M. (1983). *Potočka zijalka, visokoalpska postojanka aurignacienskih lovcev.* Dela SAZU 24, razred I in IV. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

Brown, E. (1673). *A Brief Account of some Travels in Hungaria, Servia, Bulgaria, Macedonia, Thessaly, Austria, Styria, Carinthia, Carniola and Friuli: As also some observations on the gold, silver, copper, quick-silver mines, baths, and mineral waters in those parts*. London.

Brown. K.C. (1998). Contests of heritage and the politics of preservation in the

Former Yugoslav Republic of Macedonia. In: Meskell L. ed. 2002. *Archaeology under Fire*. Routledge, str. 68–86.

Brukner, B., Jovanović, B. i Tasić. N. (1974). *Praistorija Vojvodine*. Novi Sad: Institut za izučavanje istorije Vojvodine, Savez arheoloških društava Jugoslavije.

Brukner, O. (1981). *Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*. Beograd: Savez arheoloških društava Jugoslavije.

Brunnbauer, U. (2003). Drevna nacionalnost i vjekovna borba za državnost: Historiografski mitovi u Republici Makedoniji (BJRM). *Historijski mitovi na Balkanu.* Sarajevo: Institut za istoriju, str. 291-329.

Bulkin, V.A., Klejn, L. i Lebedev, G.S. (1982). Attainments and Problems of Soviet Archaeology. *World Archaeology* 13, no. 3, str. 272-295.

Burzanović. S. i Koprivica, T. (2011). Antičko rimsko nasljeđe u Crnoj Gori i italijanska spoljna politika. Matica crnogorska 48 (Zima 2011), str. 219-230.

Carli, G.R. (1743). *Delle antichità di Capodistria.* Venezia.

Carli, G.R. (1750). *Relazione delle scoperte fatte nell'anfiteatro di Pola nel mese di giugno 1750 dal conte Gian Rinaldo Carli-Rubbi,* Venezia.

Carli, G.R. (1760). *Delle antichità romane dell'Istria.* Venezia.

Carli, G.R. (1778 – 1791). *Antichità Italiche.*

Carlton, R. (1994). An Englishman in Bosnia. *Arheo* 16, str. 79-81.

Cermanović Kuzmanović, A., Velimirović – Žižić, O. i Srejović, D. (1975). *Antička Duklja. Nekropole.* Cetinje: Obod.

Chapman, J. (1994). Destruction of a common heritage: the archaeology of war in Croatia, Bosnia and Hercegovina. *Antiquity*. Vol. 68.1, str. 120–126.

Childe, G. (1929). *The Danube in Prehistory*. Oxford: Clarendon Press.

Coblenz, W. (2002). Archaeology under Communist control: the German Democratic Republic, 1945–1990. In. Härke, H. ed. 2002. *Archaeology, Ideology and Society. The German Experience.* Gesellschaften und Staaten im Epochenwandel, Band 7. Frankfurt am Main: Peter Lang GmbH Europäischer Verlag der Wissenschaften, str. 308–341.

Collis, J (2009). *Discovering the Archaeologists of Europe. Qualifications and requirements to practice.* Reading: The Institute of Archaeologists.

Cousinéry, E. (1831). *Voyage dans la Macédonie*. Paris.

Cunja, R. (1992). Zgodovinski oris arheoloških raziskav na Koprskem. *Annales*, *Anali Koprskega Primorja in bližnjih pokrajin* 2, 67–86.

Cunja, R. (1997). Prispevek Gian Rinalda Carlija k arheološko-zgodovinskim raziskavam Istre. *Acta Histriae* 5, str. 51-58.

Čerškov, E. (1970). *Municipum DD kod Sočanice*. Dissertationes et Monographiae, Priština: Muzej Kosova, Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije.

Čović, B. (1964). Osnovne karakteristike materijalne kulture Ilira na njihovom centralnom području. *Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba*. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja IX. Sarajevo, str. 95–134.

Čović, B. (1976). *Od Butmira do Ilira*. Sarajevo: Veselin Masleša.

Čović, B. (1983a). Regionalne grupe ranog bronzanog doba. *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV*, Bronzano doba. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Centar za balkanološka ispitivanja, str. 114 - 190.

Čović, B. (1983b). Srednjobosanska kulturna grupa; Glasinačka kulturna grupa. *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV*, Bronzano doba. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Centar za balkanološka ispitivanja, str. 433 – 457; str. 413 – 432.

Čović, B. (1986). Die Ethnogenese der Illyrier aus der Sicht der Vor- und Frühgeschichte. In: Wolfram, B., Kandler-Pálsson, A. eds. (1986). *Ethnogenese Europäischer Völker*, Stuttgart – New York: Fischer, str. 55–74.

Čović, B. (1987a). Srednjodalmatinska grupa . *Praistorija jugoslavenskih zemalja V*, Željezno doba. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Centar za balkanološka ispitivanja, str. 442 – 480.

Čović, B. (1987b). Glasinačka kultura. *Praistorija jugoslavenskih zemalja V*, Željezno doba. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Centar za balkanološka ispitivanja, str. 575 – 643.

Čović, B. (1988). Naučna djelatnost u oblasti prahistorijske arheologije. *Spomenica stogodišnjice rada Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine 1888–1988*, Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, str. 74–95.

Daniel, G. (1975). *150 Years of Archaeology.* Duckworth.

Dautbegović, A. (1988). Uz stogodišnjicu Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu. *Spomenica stogodišnjice rada Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine 1888-1988.* Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, str. 7–34.

Delacoulonche, M. (1867). *Mémoirs sur le berceu de la puissance macédonienne des bords de l'Haliacmon a ceux de l'Axius*. Paris.

De Rossi, G.B. (1877). L' insigne piatto viteo di Podgoritza oggi nel museo Basilewsky in Parigi. *Bulletino di archeologia cristiana*. Seria terza. str. 77–85.

Della Casa, P. (1996). *Velika Gruda II. Die bronzezeitliche Nekropole Velika Gruda (Opš. Kotor, Montenegro): Fundgruppen der mittleren und späten Bronzezeit zwischen Adria und Donau*. Bonn: W. Rudolf Habelt.

Deschmann, K. (1880b). Prähistorische Ansiedlungen und Begrabnisstätten in Krain I. Bericht. *Denkschriften der k.k. Akademie der Wissenschaften, Matematisch-naturwissenschaftliche Classe.* 42, Wien, str. 1-54.

Deschmann, K. (1888). *Führer durch das Krainische Landes-Museum Rudolfinum in Laibach*. Ljubljana.

Deschmann, K. (1891). Zur Vorgeschichte Krains. *Die österreichisch-ungarisch Monarchie in Wort und Bild, Kärnten und Krain*, Wien, str. 305–324.

Deschmann, K. et al. (1880a). Versammlung österreichischer Anthropologen und Urgeschichtsforschers in Laibach am 28. und 29. Juli 1879. *Mittheilungen der Anthropologische Gesellschaft in Wien* X, str. 163–164.

Desdevises-du-Désert, T. (1862). *Géographie ancienne de la Macédoine*. Paris.

Díaz – Andreu, M. (2007). *A World History of Nineteenth-Century Archaeology.* Oxford: Oxford University Press.

Dimitrijević, S (1979d. Vučedolska kultura i vučedolski kulturni kompleks. *Praistorija jugoslavenskih zemalja. III, Eneolitsko doba*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Centar za balkanološka ispitivanja, str.267-341.

Dimitrijević, S. (1979a). Sjeverna zona. *Praistorija jugoslavenskih zemalja III, Eneolitsko doba.* Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Centar za balkanološka ispitivanja, str. 229-360.

Dimitrijević, S. (1979b). Lasinjska kultura. *Praistorija jugoslavenskih zemalja III, Eneolitsko doba*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Centar za balkanološka ispitivanja, str. 137 – 181.

Dimitrijević, S. (1979c). Badenska kultura. *Praistorija jugoslavenskih zemalja III, Eneolitsko doba*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Centar za balkanološka ispitivanja, str.183-234.

Dimitrijević, S. (1979e). Retz-Gajary kultura. *Praistorija jugoslavenskih zemalja III, Eneolitsko doba*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Centar za balkanološka ispitivanja, str. 343-365.

Dimitrijević, S. (1979f). Problem eneolita na istočnoj jadranskoj obali. *Praistorija jugoslavenskih zemalja III, Eneolitsko doba*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Centar za balkanološka ispitivanja, str. 367 – 379.

Dimitsa, M. (1874). *Arhaia geografia the Makedoniae*. Thessaloniki 1874.

Dimitsa, M. (1896). *Makedonia en lithois fthengomenois kai mnemeiois sozomenois*. Athina.

Discovering the Archaeologists of Hungary (2008). http://www.discovering-archaeologists.eu/national_reports/DISCO_HUNGARY_English_final.pdf [pristupljeno 20.2.2014].

Djurić, B. ed. (2003). *Zemlja pod vašimi nogami*. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Ljubljana.

Dolničar, J.G. (1688-1691). *Cypressus seu Epitaphia Labacensis.* Ljubljana.

Dolničar, J.G. (1693). *Antiquitates Urbis Labacensis*. Ljubljana.

Dolničar, J.G. (1709). *Nucleus selectarum Inscriptionum Vetrum et Novarum*. Ljubljana.

Domaszewski, A. (1890). Die Grenze von Moesia superior und der illyrische Grenzzoll. *Archäologisch-epigraphische Mittheilungen aus Österreich-Ungarn* XIII*,* 13, str. 129 – 154.

Dumont, A. (1873). *Bulletin de la Société nationale des antiquaries de France*. 1873, str. 71–73.

Durman, A. (2000). *Vučedolski Orion i najstariji europski kalendar*. Zagreb: Arheološki muzej Zagreb, Gradski muzej Vinkovci i Gradski muzej Vukovar.

Duval, N., Popović, V. eds. (1894). *Caričin Grad I*. Belgrade : Institut archéologique, Rome: École Française.

Džino, D. (2014). Bosanske piramide": Pseudoarheologija i konstrukcija društvene zbilje u daytonskoj Bosni i Hercegovini. *Status* 17, str. 245-252.

Džino, D. (2014a). Constructing Illyrians: Prehistoric Inhabitants of the Balkan Peninsula in Early Modern and Modern Perceptions. *Balkanistica* 27, str. 2 – 39.

Egger, R. (1929). Die städtische Kirche von Stobi. *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts in Wien*, Band 24, str. 42 – 87.

Estrin, S. (1982). The effects of self-management on Yugoslav industrial growth. *Soviet Studies*, Vol. XXXIV, No. 1, January 1982, str. 69–85.

Evans, A. (1876). *Through Bosnia and the Herzegóvina on Foot During the Insurrection, August and September 1875: With an Historical Review of Bosnia and a Glimpse at the Croats, Slavonians, and the Ancient Republic of Ragusa.* Longmans, Green and Co.

Evans, A. (1878). *Illyrian letters: a revised selection of correspondence from the llllyrian provinces of Bosnia, Herzegovina, Montenegro, Albania, Dalmatia, Croatia and Slavonia during the troubled year 1877*. Longmans, Green and Co.

Evans, A. (1883; 1885). *Antiquarian researches in Illyricum* I-IV, Westminster 1883 (Vols. I-II), 1885 (vols. III-IV).

Fewkes, V. (1936). Neolithic Sites in the Morava-Danube area. *Bulletin of American School of Prehistoric Research* 12, str. 5-81.

Fiala , F. i Hoernes, M. (1898). *Die neolithische Station von Butmir bei Sarajevo in Bosnien. Ausgrabungen in den Jahren 1894–1896*. II. Teil (Schlussband). Wien 1898.

Filow, B. i Schkorpil, K. (1927). *Die archaische Necropole von Trebenischte am Ochrida See*, Berlin: W. de Gruyter & Co.

Fitzgerald, K. (2007). Bosnia and Herzegovina. Journal of Mine action 11.1.2007. Http://maic.jmu.edu/JOURNAL/11.1/profiles/bih/bih.htm [pristupljeno 20.3.2009].

Forić, M. (2013). 50 godina Centra za balkanološka ispitivanja ANU BIH. *Pedeset godina Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine 1963-2013*. Sarajevo: ANU BIH CBI, str. 5 –49.

Forlati Tamaro, B. (1984). La Societa Istriana nei suoi cent' anni di storia 1884-1984. *Atti e memorie della Societa istriana di archeologia e storia patria,* n.s. vol. 32, str. 1–7.

Fortis, A. (1774). *Viaggio in Dalmazia.* Venezia.

Fottová, E., Stašíkova-Štukovská, D., Benediková L. i Michalík, T. (2008). *Discovering the Archaeologists of Europe: Slovak Republic*, Archaeological Institute

of the Slovak Academy of Sciences in Nitra and Institute of Field Archeologists, University of Reading 2008, http://www.discovering-archaeologists.eu/national_reports/DISCO_national_SK_english.pdf [pristupljeno 20.02.2014].

Frolík, J. i Tomášek, M. (2008). *Discovering the Archaeologists of Europe – Researching the European Archaeological Community. Czech Republic – National Report.* Institute of Archaeology of the Czech Academy of Sciences, Prague 2008. http://www.discovering-archaeologists.eu/czech-republic-2006-08.html [pristupljeno 20.02.2014].

Gabrovec, S. (1970). Dvozankaste ločne fibule. *Godišnjak* 8, Centar za balkanološka ispitivanja 6. Sarajevo: Centar za balkanološka ispitivanja, str. 5–65.

Gabrovec, S. (1984). Merhartova šola in njen pomen za slovensko arheologijo. Skica za študijo. *Arheo* 4, str. 5-9.

Gačić, D. (2005). *Miodrag Grbić (1901 – 1969), život i delo*. Sremski Karlovci: Zavičajna zbirka.

Gaffney, V. i Stančič, Z. (1991). *GIS approaches to regional analysis: a case study of the island of Hvar*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.

Gaj – Popović, D. (1968). Bibliographie de Miodrag Grbić. *Archaeologia Iugoslavica* X, Beograd: Arheološko društvo jugoslavije, str. 1-6.

Gallatay, M. i Watkinson, C. (2006). The practice of archaeology under dictatorship. In: Gallatay, M. i Watkinson, C. Springer. eds. 2006. *The practice of archaeology under dictatorship*. Springer, str.1-18.

Garašanin, D., Garašanin, M. (1967). *Crna Gora u praistorijsko doba; Crna gora u osvit pisane historije. Istorija Crne gore* I. Titograd.

Garašanin, M. (1949). Naselje i stan prvobitnog čoveka u Srbiji. Neolitsko doba u Srbiji. *Istorijski glasnik* 2, str. 38-67.

Garašanin, M. (1951). *Hronologija Vinčanske grupe*. Doktorska disertacija, Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.

Garašanin, M. (1956). Razmatranja o makedonskom halštatu. *Starinar* V–VI (1954-1955), str. 29 – 41.

Garašanin, M. (1958). Neolithikum und Bronzezeit im Serbien und Makedonien. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 39, str. 1–130.

Garašanin, M. (1961). The Neolithic in Anatolia and the Balkan. *Antiquity* 35, str. 246–280.

Garašanin, M. (1962). Chronologische und ethnische Probleme der Eisenzeit auf dem Balkan. *Atti del VI Congresso Internazionale delle scienze preistoriche e protostoriche* I, Firenze: Sansoni ed., str. 179–195.

Garašanin, M. (1967). Praistorija Crne Gore. *Materijali* IV, Herceg Novi, Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije.

Garašanin, M. (1973). *Praistorija na tlu SR Srbije*. Beograd: Srpska književna zadruga.

Garašanin, M. (1979). Vinčanska kultura. *Praistorija jugoslovenskih zemalja II*, *Neolit.* Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Centar za balkanološka ispitivanja, str. 144–212.

Garašanin, M. ed. (1988). *Iliri i Albanci*. Beograd: Srpska akedemija nauka i umetnosti.

Garašanin, M. i Garašanin, D. (1951). *Arheološka nalazišta u Srbiji*, Beograd: Prosveta.

Garašanin, M. i Garašanin, D. (1953). *Arheološki spomenici i nalazišta u Srbiji, Knjiga 1, Zapadna Srbija*. Beograd: Arheološki institut, Srpska akademija nauka,.

Garašanin, M. i Garašanin, D. (1956). *Arheološki spomenici i nalazišta u Srbiji, Knjiga 2, Istočna Srbija*. Beograd: Arheološki institut, Srpska akademija nauka, Beograd.

Garašanin, M. i Kovačević, J. (1950). *Pregled materijalne kulture Južnih Slovena u ranom srednjem veku*. Beograd: Prosveta.

Gavela, B. (1952). *Keltski oppidum Židovar*. Beograd: Naučna knjiga.

Giljferding, A.F. (1859). *Bosnia, Gercegovina i staraya Serbya*. St. Petersburg.

Gimbutas, M. eds. (1976). *Neolithic Macedonia 6500–5000 B.C.* UCLA, Monumenta Archaeologica I. Los Angeles: Institute of Archaeology.

Globočnik, A. (1869). Die archäologische Karte von Krain, *Mittheilungen des Musealvereines für Krain* 2, str. 263-4.

Goldmann, H. (1933). Excavations at Stobi in Yugoslavia. *American Journal of Archaeology*, Vol. 37, No. 2 (Apr–Jun, 1933), 297–301.

Goldsworthy, V. (1988). *Inventing Ruritania. The Imperialism of the*

Imagination. Yale University Press.

Grafenauer, B. (1951). O arheologiji in zgodovini. *Zgodovinski časopis* V, str. 163–174.

Grbić, M. (1933-1934). Miloje M. Vasić: Preistorijska Vinča I. Industrija cinabarita i kosmetika u Vinči. Beograd 1932. *Starinar* VIII/IX, str. 322-326.

Grbić, M. (1938). Otkopavanja u Herakleji. *Umetnički Pregled* 10, str. 310-312.

Grbić, M. (1954). Arheološki naogališta vo Makedonija. *Glasnik muzejsko-konzervatorskog društva* I, str. 99 – 142.

Grbić, M. i Vulić, N. (1937). Les styles de la céramique préhistoriques des régions danubiennes yougoslaves. *Corpus Vasorum antiquorum*. Fasc. 3. Belgrade.

Hald, D. (1917). *Auf den Trümmern Stobis*. Stuttgart.

Hammond, A. ed. (2004). *The Balkans and the West. Constructing the European Other, 1945-2003*. Ashgate, Aldershot and Burlington.

Hänsel, B. i Medović, P. eds. (1998). *Feudvar I, Das Plateau von Titel und die Šajkaška – Titelski plato i Šajkaška*. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, Band 13, Kiel: Verlag Oetker/Voges.

Harding, A. (1983). The Bronze age in Central and Eastern Europe: Advances and Prospects. In: Wendorf, F. i Close, A. eds. 1993. *Advances in World Archaeology*, Vol. 2, New York: Academic Press, str. 1–50.

Harta arkeologjike Kosovës I (2006). Perzhita, L., Luci, K., Hoxha, G., Bunguri, A., Peja, F., Kastrati, T. eds. Prishtina: Akademia e shkencave dhe e arteve e Kosovës, Akademia e shkencave e shqipërisë.

Harta arkeologjike Kosovës II (2012). Prishtina: Institut arkeologjik i Kosovës.

Heurtley, W.A. (1939). *Prehistoric Macedonia. An archaeological reconnaissance of Greek Macedonia (west of the Struma) in the Neolithic, Bronze, and Early Iron Ages*. Cambridge: University Press.

Heuzey, L. (1873). Découverte des Ruines de Stobi. *Revue Archéologique* 2, Paris, str. 25-42.

Heuzey, L. i Daumet, H. (1876). *Mission archéologique de Macédoine, par Léon Heuzey.* Paris.

Hoernes, M. (1888). *Dinarische Wanderungen*. Wien.

Hoffiller, V. i Saria, B. (1938). *Antike Inschriften aus Jugoslawien (I. Noricum und Pannonia Superior)*. Beograd: Pelikan.

Hörmann, K. (1894). Sastanak arheologa i antropologa u Sarajevu. *Glasnik Zemaljskog muzeja* VI*,* str. 530-531.

Horvat, A. (1976/77). O djelovanju zemaljskog Povjerenstva za očuvanje umjetnih i historičkih spomenika u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji u Zagrebu 1910-1914. *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 2-3, str. 7-29.

Horvat, A. (1978/79). O djelovanju Povjerenstva za čuvanje spomenika u Zagrebu (1914-1923). *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske,* 4-5, str. 11-35.

Horvat, A. (1980/81). O djelovanju konzervatorske službe u Zagrebu III (1923-1941)III). *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 6-7, str. 15-36.

Hoxhaj, E. (2005). Mythen und Erinnerungen der albanischen Nation. Illyrer, Nationsbildung und nationale Identität. *Tyche* 20, str. 47-74.

Iveković, M.Ć. (1922). 1. jugoslovenski arheološki kongres. *Narodna starina* 2, str. 197-199.

Jovanović, B. (1971). *Metalurgija eneolitskog perioda Jugoslavije.* Beograd: Arheološki institut.

Jovanović, V. (2003a). Jovan Kovačević (1920-1988). *Spomenica Jovana Kovačevića*. Beograd: Srpsko arheološko društvo, Univerzitet u Beogrtadu, Filozofski fakultet, str. 9-17

Jovanović, V. (2003b). Jovan Kovačević. Bibliografija. *Spomenica Jovana Kovačevića*. Beograd: Srpsko arheološko društvo, Univerzitet u Beogrtadu, Filozofski fakultet, str. 29-32.

Jukić, I.F. (1878). *Zemljopis i poviestnica Bosne*. Zagreb.

Kaiser, T. (1995). Archaeology and ideology in souteast Europe. In: Kohl, P.L. i Fawcet, C. eds. 1995. *Nationalism, Politics, and the Practice of Archaeology*, Cambridge University Press, str. 99–119.

Kallay, B. (1878). *Geschichte der Serben*. Budapest – Wien – Leipzig.

Kaljanac, A. (2012). *Problem of archaeological research of ethnogenesis: the case of the Bronze Age in Bosnia and Herzegovina.* Doktorska disertacija, Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.

Kaljanac, A. i Križanović, T. (2012). Bosanskohercegovački antikvarizam osmanskog doba. Antikvari na razmeđi istoka i zapada. *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANU BIH*, knj. 41, str. 229-253.

Kanitz, F. (1861). *Funde in Serbien*. Wien.

Kanitz, F. (1862). *Serbiens byzantinische Monumente*. Wien.

Kanitz, F. (1868). *Serbien – historisch-ethnographische Reisestudien*. Leipzig.

Kanitz, F. (1892). *Reise in Südserbien und Nordbulgarien*. Wien.

Kanitz, F. (1892). *Römische Studien in Serbien*. Wien.

Kanitz, F. (1904). *Das Königreich Serbien und das Serbenvolk von der Römerzeit bis zur Gegenwart*, Vol. 1, Leipzig.

Kastelic, J. (1975). Arheologija Slovenije in njene dileme v XIX. stoletju. *II. Seminar slovenskega jezika, literature in kulture*, Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, str. 121-125.

Katel, M. (2006). *Das 'Ahnenerbe' der SS 1935–1945*. München: Oldenbourg Wisseschaftsverlag.

Kečkement, D. (1966–1969). Antički spomenici Pule na slikama i u opisima stranih autora od XVI. do XIX. stoljeća. *Jadranski zbornik* VII, Pula, str. 549–590.

Kitzinger, E. (1946). A Survey of the Early Christian Town of Stobi. *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 3, str. 81–162.

Klejn, L. (1977). A panorama of theoretical archaeology. *Current Anthropology* 18 (1), str. 1–42.

Klemenc, J. (1972). *Antične grobnice v Šempetru*, Katalogi in Monografije 9, Ljubljana: Narodni muzej.

Knjiga o Balkanu (1936-1937). Beograd: Balkanski institut.

Kolar – Dimitrijević, M. i Wagner, E. (2008). Brunšmid i Hoffiller, osnivači moderne sjevernohrvatske arheologije. *VDG Jahrbuch,* Vol. 15. Osijek/Esseg: Njemačka narodnosna zajednica. Zemaljska udruga Podunavskih Švaba u Hrvatskoj/Volksdeutsche gemeinschaft. Landsmannschaft der Donauschwaben in Kroatien, str. 79–98.

Korkuti, M. (2006). Preface. In: *Harta arkeologijike e Kosovës I.* Perzhita L., Luci, K., Hoxha, G., Bunguri, A., Peja, F., Kastrati, T. Prishtina: Akademia e shkencave dhe e arteve e Kosovës and Akademia e shkencave e shqipërisë.

Korošec, J. (1947). *Staroslovenska grobišča v severni Sloveniji*. Celje: Tiskarna Družbe sv. Mohorja.

Korošec, J. (1950). Prvo posvetovanje jugoslovanskih arheologov. *Zgodovinski časopis* IV, str. 212–215.

Korošec, J. (1958-1959). *Neolitska naseobina u Danilu Bitinju: rezultati istraživanja u 1953. godini*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

Korošec, J., Benac, A., Garašanin, M. i Garašanin, D. (1951). Oko »problematike« Vinče. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 6, str. 5-32.

Kostić, Đ. (2011). *Balkanbilder von Felix Kanitz*. Beograd: Narodni muzej.

Kostovicova, D. (2005). *Kosovo: The Politics of Identity and Space*. Routledge.

Kovačević , J. (1950). Prilozi rešavanju postanka i razvoja južnoslavenskog zlatarstva i zlatarskih proizvoda u ranom srednjem veku. *Istoriski glasnik* 3-4, str. 3-84.

Kovačević, J. (1949). Minđuše i naušnice sa jagodama. *Muzeji* 2, str. 114-125.

Kovačević, J. (1960). *Arheologija i istorija varvarske kolonizacije južnoslovenskih oblasti od IV. do početka VII. veka*. Posebna izdanja Vojvođanskog muzeja II, Novi Sad.

Kraljačić, T. (1987). *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882-1903)*. Sarajevo: Veselin Masleša.

Kršnjavi, I. (1883). *Oblici graditeljstva u starom vieku i glavna načela građevne ljepote*. Zagreb.

Kuzman, P. (2008). *Archaeological sites*. Skopje: Uprava na zaštita na kulturnoto nasledstvo.

Kuzman, P. (2009). *Ohrid World Heritage Site*. Skopje: Uprava na zaštita na kulturnoto nasledstvo.

Ladek, F., Premerstein, A. i Vulić, N. (1901). Antike Denkmäler in Serbien II. *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien*, Band IV, str. 73-162.

Landmine Impact Survey (Pregled dejstva kopnenih mina). Handicap International France. Http://www.sac-na.org/pdf_text/bosnia/ BiH_FinalReport.pdf [pristupljeno 203.2009]..

Lawler, A. (2010). *Discovering the Archaeologistst of Europe: Bosnia-Herzegovina*. Leuven 2010. http://www.discovering-archaeologists.eu/national_reports/Discovering%20The%20Archaeologists%20Of%20Europe%20Bosnia%20%26%20Herzegovina.pdf [pristupljeno 20.02.2014].

Lawler, A. (2014). Preliminary Results of the Discovering the Archaeologists of Europe Project. *Radovi nsa konferencije i radionica projekta BIHERIT, Banja Luka (27. 2. 2014), Tuzla (8. 5. 2014), Sarajevo (2.–3. 7. 2014)*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, str. 67 – 72.

Lazić, M. (1997b). Hronologija arheoloških istraživanja prof. Dragoslava Srejovića. In: Lazić. M. eds. 1997. *Uzdarje Dragoslavu Srejoviću*. Beograd: Centar za arheološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, str. 37-71.

Lazić, M. (1998a). Arheološka zbirka Filozofskog fakulteta. *Filozofski fakultet 1838–1998. Period 1963–1998.* Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu. Beograd: Univerzitet u Beogradu, str. 440–445.

Lazić, M. (1998b). Centar za arheološka istraživanja filozofskog fakulteta u Beogradu. *Filozofski fakultet 1838–1998. Period 1963–1998.* Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu. Beograd: Univerzitet u Beogradu, str. 445–456.

Lazić, M. eds. (1997). *Uzdarje Dragoslavu Srejoviću*. Beograd: Centar za arheološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.

Lazius, W. (1561). *Ducatus Carnioale et Histriae vna cvm Marchia Windorum.* 1561

Leake, W.M. (1835). *Travels in Northern Greece.* London.

Linhart, A.T. (1788-1791). *Versuch einer Geschichte von Krain und der übrigen südlich Slaven Österreichs*. Ljubljana.

Lozić, G. (1864). *Adnotationes variae R.P. Gregorii Lozić.* Kupres.

Ložar, R. (1938). Staroslovansko in srednjeveško lončarstvo v Sloveniji. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 20, str. 180–225.

Ložar, R. (1941). Razvoj in problemi slovenske arheološke vede. *Zbornik za umetnostno zgodovino* 17, str. 107–147.

Ložar, R. (1974). Vojeslav Mole, Iz knjige spominov. *Meddobje* 14, str. 132-144.

Ljubinković, M. (1977). Dvadeset i pet godina Saveza arheoloških društava Jugoslavije. *Arcaeologia Iugoslavica* XVIII, str. 61-67.

MacKenzie, G.M., Irby, I.P. (1866). *The Slavonic Provinces of Turkey in Europe*. London.

Makedonska enciklopedija (2006). Vol. I, II. Skopje: Makedonska akademija na naukite i umetnostite.

Malez, M. (1979). Prirodni okviri, rad na istraživanju i nalazišta paleolitskog doba u Makedoniji. *Praistorija jugoslavenskih zemalja I, Paleolit i mezolit*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Centar za balkanološka ispitivanja, str. 407-417.

Mandić, M. (1930). *Bosna i Hercegovina u prethistorijsko doba.Ilustrovani vodić kroz Prethistorijsko odelenje Zemaljskog muzeja u Sarajevu*. Sarajevo.

Mandić, M. (1931). *Führer durch die Vorgeschichtliche Abteilung des Landesmuseums*. Sarajevo: zemaljski muzej.

Mano-Zisi, Đ. (1979). *Caričin grad – Justiniana Prima*. Leskovac, Beograd: Narodni muzej Leskovac i Narodni muzej Beograd.

Marchand, S.L. (1997). *Down from Olympus: Archaeology and Philhellenism in Germany, 1750-1970*. Princeton University Press.

Marchesetti, C. (1903). *I castellieri preistorici di Trieste e della regione Giulia*. Trieste: Museo Civico di Storia naturale.

Marić, R. (1958/59). Bibliografija radova dr. Nikole Vulića. *Starinar* IX-X, str. xv – xxiv.

Marković, Č. (2006). *Arheologija Crne Gore*. Podgorica: CID.

Marković, Č. i Srejović, D. (1985). *Neolit Crne Gore*. Beograd: Centar za arheološka istraživanja Filozofskog fakulteta univerziteta u Beogradu.

Martinović, J. (2011). *Antički natpisi u Crnoj Gori. Corpus inscriptionum Latinarum et Graecarum Montenegri*. Kotor: Matica Crnogorska.

Matijaško, M. (2012). Gipsani odljevi antičkih umjetničkih djela smješteni u prostorijama Filozofskog fakulteta u Zagrebu, *Muzeologija* 46, str. 37-135.

Mavar, Z. et al. (1991-1993). *Katalog dokumentiranosti spomenika kulture stradalih u ratu (izbor)*. Zagreb: Ministarstvo kulture i prosvjete RH, Zavod za zaštitu spomenika kulture - Odsjek za prostorno-planske mjere zaštite.

McGuire, R. (1993). Archaeology and Marxism. In: Schiffer, M.B. ed. 1993. *Archaeological Method and Theory*, Vol. 5, str. 101-157. Tucson: University of Arizona Press.

Medaković, A. (2008). *Feliks Mileker (1858 – 1942), istraživač, publicista i kustos Gradskog muzeja u Vršcu*. Vršac: Gradski muzej.

Merc, V. (2005). Spol in arheologija. Bibliometrična analiza Praistorije jugoslavenskih zemalja. *Arheo* 23, str. 27-34.

Miletić, N. (1988). Naučna djelatnost u oblasti srednjevijekovne arheologije. *Spomenica stogodišnjice rada Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine 1888-1988*. Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, str. 119–137.

Miletin, V. (1989–1990). Bibliografija Milutina Garašanina. *Starinar* XL-XLI, str. 9–24.

Milinković, M. (1998). Odeljenje za arheologiju. *Filozofski fakultet 1838–1998. Period 1963–1998.* Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu. Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, str. 425–440.

Milinković, M. i Tasić, Ne. (1990). Odelenje za arheologiju. *Naučni skup povodom stopedesetogodišnjice Filozofskog fakulteta.* Zbornik Filozofskog fakulteta. Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, str. 375–384.

Milleker, F. (1887-1909). *Archaölogische Funde in Süd-Ungarn aus der Zeit vor der Landname (der Madjaren)*. Neobjavljen katastar arheoloških nalazišta. Gradski muzej u nvršcu.

Mirabella Roberti, M. (1946). Pola: tratto della cinta murale urbana. *Fasti archaeologici* I, str. 241;.

Mirabella Roberti, M. (1947a). Pola. Restauro del Tempio d'Augusto. *Fasti archaeologici* II, str. 45-46.

Mirabella Roberti, M. (1947b). Pola. Edificio fra i templi del Foro (capitolium?), *Fasti archaeologici* II, str. 303-304.

Mirnik, I. (1977a). Uz jednu stogodišnjicu: Viktor Hoffiller 1877 - 1977 . *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske* XXVI/1977, br.2., str. 5-11.

Mirnik, I. (1977b). Viktor Hoffiller – Bibliografija. *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske* XXVI/1977, br.2., str. 12.

Mole, V. (1970). *Iz knjige spominov*. Ljubljana: Slovenska matica.

Mommsen, T. (1873). *Corpus inscriptionum latinorum* III, Berlin: Königlich Preussische Akademie der Wissenschaften zu Berlin.

Mowat, R. (1882). Examples de gravure antique sur verre, à propos de quelques fragments provenant de Dukle (Montenegro). *Revue archéologique* 44, str. 296–297.

Muchar, A. (1825-1826). Das Römische Noricum, oder Oesterreich, Steyermark, Salzburg. *Kärnthen und Krain unter der Römern* I, Theil I-II (1825; 1826[1827]). Graz.

Mujkić, S. (2009). *Možnosti uravnoteženega prostorskega razvoja Bosne in Hercegovine*. Ljubljana: Magistarski rad na Fakulteti za gradbeništvo in geodezijo Univerze v Ljubljani. http://drugg.fgg.uni-lj.si/745/1/PUM_0059_Mujkic.pdf . Ljubljana [pristupljeno 27.011.2014].

Müllner, A. (1900). *Typische Formen aus dem archäologischen Sammlung des Krainisches Landesmuseum Rudolphinum,* Ljubljana.

Munro, R. (1896). On the Roman Town of Doclea in Montenegro. *Archeologia*

LV, str. 33 – 92.

Murray, T. ed. (1999). *Encyclopedia of Archaeology: The Great Archaeologists*, Vols. 1, 2. ABC-Clio.

Murray, T., Evans, C. (2008). *Histories of Archaeology*. Oxford University Press.

Muzeji Crne gore (2007). Podgorica: Ministarstvo kulture, sporta i medija Republike Crne Gore.

Naumov, G., Fidanoski, L., Tolevski, I. i Ivkovska A. (2009). *Neolithic communities in the Republic of Macedonia.* Skopje: Dante.

Novaković, P. (2001). Dežman, Dragotin (1821–1889). In: Murray, T. ed. 2001. *Encyclopedia of archaeology : History and discoveries. Vol. I, II, III*. Santa Barbara: ABC-Clio, Vol. 1, str. 425.

Novaković, P. (2002). Archaeology in Five States – A Peculiarity or Just Another Story at the Crossroads of 'Mitteleuropa' and the Balkans: A Case Study of Slovene Archaeology. . In: P. Biehl, A. Gramsch i A. Marcziniak eds. 2002. *Archäologien Europas/Archaeologies of Europe.* Tübinger Archäologische Taschenbücher, New York/München/Berlin: Waxmann, str. 323–352.

Novaković, P. (2007a). Use of past, ancestors and historical myths in the Yugoslav wars in 1990s. In. Magnani, S. i Marcaccini, C. eds. 2007. *Le identità difficili: archeologia, potere, propaganda nei Balcani.* Portolano Adriatico, anno 3, n. 3). Firenze: Volo, str. 47–64.

Novaković, P. (2007b). The present makes the past : the use of archaeology and chang- ing national identities in former Yugoslavia. In: Rieckoff, S. i Sommer, U. eds. 2007. *Auf der Suche nach Identitaten: Volk–Stam–Kultur–Ethnos.* British Archaeological Reports, int. series, 1705. Oxford: Archaeopress, str. 181–192.

Novaković, P. (2008). Experiences from the margins. *Archaeological dialogues*, 2008, Vol. 15, No. 1, str. 36–45.

Novaković, P. (2010). Nominacija Komisije za zaščito nacionalnih spomenikov Bosne in Hercegovine za European Heritage Prize, ki jo podeljuje Evropska zveza arheologov. *Arheo* 27, str. 151-156.

Novaković, P. (2012a). The "German School" and its influence on the national archaeologies of the Western Balkans. In: Migotti, B., Mason, P. Nadbath, B. i Mulh, T. eds. 2012. *Scripta in Honorem Bojan Djurić*. Monografije Centra za preventivno arheologijo 1. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine, str. 51-71.

Novaković, P. (2012b). Eastern Europe. *The Oxford Companion to Archaeology (Second Edition),* Vol. I. Oxford University Press, str. 445-451.

Oberländer-Târnoveanu, I. (2004). Preventive Archaeological Research in Romania. Legal Aspects and Results Dissemination. In: Katalin Bozóki-Ernyey eds. 2004. *European Preventive Archaeology*. Papers of the EPAC Meeting, Vilnius 2004. Budapest: National Office of Cultural Heritage, str. 167–180.

Orbini, M. (1601). *Il regno de gli Slavi*. Pesaro.

Palavestra, A. (1999–2000). Arheologija u Balkanskom institutu. *Godišnjak Balkanološkog instituta Srpske akademija nauka i umetnosti* 30–31, str. 15–24.

Palavestra, A. (2013). Čitanje Miloja M. Vasića u srpskoj arheologiji. *Etnoantropološki problemi*, n.s. god. 8, str. 681-715.

Pančić, J. (1885). Čovek u predistorijsko doba. *Starinar* 2/1, str. 1–18.

Paškvalin, V. (1988). Naučna djelatnost u oblasti antičke arheologije. *Spomenica stogodišnjice rada Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine 1888–1988.* Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, str. 96–119.

Peckham, R.S. (2000). Map mania: nationalism and the politics of place in Greece, 1870–1922. *Political Geography* 19, str. 77-95.

Pečnik, J. (1904). Prazgodovinska najdišča na Kranjskem. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* 14, 27pp, 125pp, 185pp.

Periša, D. (2007). Mihovil Mandić kao arheolog. *Arheološki radovi i rasprave* 15, 2007, str. 249–283.

Periša, D. (u tisku). *Studij arheologije na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu od 1877 do 1983.*

Petdeset godina Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine 1963-2013 (2013). Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

Petrinec, M., Šeparović, T. i Vrdoljak, B.M. (1999). *Arheološka zbirka Franjevačkog muzeja u Livnu*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika.

Petrov, K. (1975). Po povod 60-godišninata na profesorot Dimče Koco. *Zbornik posveten na Dimče Koco*. Skopje: Arheološki muzej na Makedonija, str. 11–16.

Pichler, F. (1865). *Repertorium der Steirischen Münzkunde*. Graz.

Pichler, F. (1879). *Text zur archaeologische Karte von Steiermark.* Graz

Pintarič, V. i Novaković, P. (2008). *Project Discovering the Archaeologists of*

Europe: Slovenia. Ljubljana: Oddelek za arheologijo, Filozofska fakulteta.

Pizzicolli, C. [Cyriacus Anconitanus] (1436). *Epigrammata reperta per Illyricum* (objavljeno oko 1700. godine).

Polizzotti Greis, G. (2006). *A Noble Pursuit. The Dutchess of Mecklenburg Collection from Iron Age Slovenia.* Peabody Museum Collection Series. Harward University Press.

Praistorija jugoslavenskih zemalja (1979 – 1987). Vol. 1 (*Paleolit i mezolit* – 1979), Vol. 2 (*Neolitik* – 1979); Vol. 3 (*Eneolitsko doba*. – 1979); Vol. 4 (*Bronzano doba*. – 1983), Vol. 5 (Željezno doba. – 1987). Centar za balkanološka ispitivanja, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Sarajevo: Svjetlost.

Praschniker, C. i Schober, A. (1919). Archaölogische Forschungen in Albanien und Montenegro, Schriften der Balkankommission. *Antiquarische Abteilung*, Heft VIII. Wien: Akademie der Wissenschaften.

Predsjedništvo Bosne i Hercegovine (2001). *Odluka o komisiji za očuvanje nacionalnih spomenika*. Http://kons.gov.ba/main.php?id_struct=2&lang=1 [pristupljeno 14.8.2009].

Premerstein, A. i Rutar, S. (1899). *Römische Strassen und Befestigungen in Krain*, Wien.

Premerstein, A. i Vulić, N. (1903). Antike Denkmäler in Serbien und Macedonien. *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien*, Band VI, Heft 1, Wien.

Pribojević, V. (1525) '*De origine successibusque Slavorum*'. Venezia. Prevod: Pribojević, V. (1992), *O porijeklu i zgodama Slavena*. Split: Novi krug.

Primas, M. (1996). *Velika Gruda I. Hügelgräber des frühen 3. Jahrtausends v. Chr. Im Adriagebiet - Velika Gruda, Mala Gruda und ihr Kontext*. Bonn: W. Rudolf Habelt.

Proeva, N. (2006/2007). Who were the authors of the Trebenište culture and the gold funeral masks? *Macedonian Affairs*, Vol. VI, No. 1, str. 73–80.

Proeva, N. (2010). Savremeni makedonski mit kao modgovor na nacionalne mitove suseda: albanski panilirizam, bugarski pantrakizam i grčki panhelenizam. *Zgodovinski časopis* 64, zv. 1-2, str. 176-219.

Proeva, N. (2012). Nacionalnite mitovi vo sovremena Evropa i negiranjeto na makedonski identite. *Slavia meridionalis* 12, str. 107-158.

Puško, A. (1979). Industrializacija Kosova kao inovacioni proces. *Geografica Slovenica* 10, str. 237-250

Rad Dragoslava Srejovića na istraživanju antičke arheologije (2003). Beograd: Centar za naučna istraživanja Srpske akademije nauka i umetnosti, Univerzitet u Kragujevcu.

Rad Dragoslava Srejovića na istraživanju praistorije centralnog Balkana (1997). Beograd: Centar za naučna istraživanja Srpske akademije nauka i umetnosti, Univerzitet u Kragujevcu.

Radics, P. (1862). *Geschichte Krains*. *Suppl. Archäologische Karte von Krain*. Ljubljana.

Radymský, V. i Hoernes, M. (1895). *Die neolithische Station von Butmir bei Sarajevo in Bosnien. Ausgrabungen im Jahre 1893*. Bosnisch-Hercegovinisches Landesmuseum. Wien.

Rapanić, Ž. (1986). O stanju i nekim problemima arheologije u Jugoslaviji. *Arheo* 5, str. 6–11.

Rossos, A. (2008). *Macedonia and Macedonians: a History*. Leland Stanford Junior University.

Rovinski, P.A. (1890). Raskopki drevnei Dioklei proizvedennaya po ukazaniyo i na schet ego vissochestva czernogorskog knyaza Nikolaya, *Zhurnaly Ministrstva narodnega prosvestsheniya*, St. Peterburg.

Rutar, S. (1893). Slovensko-nemška starinoslovska terminologija. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* III, 46pp.

Santonin, P. (1991). *Popotni dnevnik*. Ljubljana.

Sarakinski, V. (2009). Kvazinaučnici ja antiviziraat nacija. *Globus* 115, 30.6.2009. Skopje.

Saria, B. (1925). Iskopavanja u Stobi. *Glasnik Skopskog naučnog društva*, knj. 1, sv. 1, str. 287–300.

Saria, B. (1932). Arheološki zemljevidi. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 13, str. 5-16.

Saria, B. i Egger R. (1929). *Istraživanja u Stobima*. Skopje. Glasnik Skopskog naučnog društva, knj. 5.

Saria, B. i Klemenc, J. (1936). *Archaologische Karte von Jugoslawien: Blatt Ptuj*, Beograd – Zagreb.

Saria, B. i Klemenc, J. (1939). Archäologische Karte von Jugoslawien: Blatt Rogatec. Zagreb.

Schnapp, A. (1993). *La conquête du passe.* Paris: Éditions Carré.

Schönleben, J.L. (1681). *Carniola antiqua et nova sive annales sacroprophani*. Ljubljana.

Sergejevski, D. (1938). Rimski spomenici iz Bosne, Rimski natpisi iz Bosne. *Spomenik*, LXXXVIII, str. 95-131.

Sergejevski, D. (1940). Rimski natpisi iz Bosne, Užičkog kraja i Sandžaka. *Spomenik*, XCIII, str. 13-160.

Siauve, E.-M. (1811). *De Antiquis Norici viis, urbibus et finibus epistola*. Verona.

Sijarić, R. (1992–1995). Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine u ratu 1992/93. godine. *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, Vol. 47, str. 7–39.

Sirmium (1971 – 1982). (serija). Beograd: Institut za arheologiju.

Slapšak, B. (1983). Arheologija in diamat. *Arheo* 3, str. 36.

Slapšak, B. (1993). Archaeology and the contemporary myths of the past. *Journal of European Archaeology* 1.2, str. 191–195.

Slapšak, B. i Novaković, P. (1996). Is there national archaeology without nationalism? Archaeological tradition in Slovenia. In: M. Díaz-Andreu i Champion T. eds. 1996. *Nationalism and archaeology in Europe*. London: University College of London Press, str. 256–293.

Slukan Altić, M. (2006). *Povijesna geografija Kosova.* Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.

Sokolovska, V. (1994). Istorija na arheološkite istražuvanja bo Makedonija. *Arheološka karta na Republika Makedonija*, Vol. 1, Skopje: Makedonska akademija na naukite i umetnostite, str. 7–13.

Spomenica 60 godina ANU BIH 1951 – 2011 (2011). Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

Spon, J. (1678). *Voyage d'Italie, de Dalmatia, de Grece, et du Levant. Fait aux annes 1675 et 1676 par Jacob Spon, Docteur Medecin aggrege a Lyon et George Wheler, Gentil-homme Anglais*. Lyon.

Srejović, D. (1969). *Lepenski vir*: *nova praistorijska kultura u Podunavlju*. Beograd: Srpska književna zadruga.

Srejović, D. (1983). *Gamzigrad: kasnoantički carski dvorac*. Beograd: Galerija Srpske akademije nauka i umetnosti.

Srejović, D. ed. (1997). *Arheološki leksikon: preistorija Evrope, Afrike i Bliskog istoka, grčka, etrurska i rimska civilizacija.* Beograd: Savremena administracija.

Srejović, D. i Babović, L. (1983). *Umetnost Lepenskog vira*. Đerdapske sveske, Posebna izdanja 3. Beograd: Jugoslavija.

Srejović, D. i Lalović, A. (1991). *Felix Romuliana: Galerijeva palata u Gamzigradu.* Beograd: Jugoslovenska revija.

Statistički godišnjak 1934-1935 (1936). Knjiga VI, Beograd: Štamparija Radenković.

Stelè, F. (1932-33). Dr. Anton Gnirs. *Zbornik za umetnostno zgodovino* XII, 1932–33, str. 98 – 99.

Sticotti, P. (1913). *Die Römische Stadt Doclea in Montenegro, Schriften der Balkankommission*. Antiquarische Abteilung VI, Kaiserliche Akademie der Wissenschaftes. Wien.

Stojanov, D. (2014). In search of autochthony: A case study of the Great Migration Period as presented in history textbooks in Macedonia. *Povijest u nastavi* 10, no. 14, str. 33-44.

Stojanović, D. (1996). The Balkans, Wars and Textbooks: The case of Serbia. In: Höpken, W. ed. 1996. *Oil on Fire. Textbooks, Ethnic Stereotypes and Violence in South-Eastern Europe*. Hannover: Hahnsche Buchhandlung, str. 143-159.

Suić, M. (1976). *Antički grad na istočnom Jadranu*. Zagreb: Liber. (Drugo dopunjeno izdanje 2003).

Šafarik, P.J. (1837). *Slovanské starožitnosti*. Prag.

Šašel, J. (1992). *Opera selecta*. Situla 30. Ljubljana: Narodni muzej.

Šmitek, Z. (1987). Arheološka in zbirateljska dejavnost Antona Lavrina v Egiptu (1834-1849). *Arheo* 6, str. 23-26.

Šmitek, Z. (1997). Antropološka misel koprskega polihistorja Gian Rinalda Carlija. *Acta Histriae* 5, str. 25-40.

Tasić, Ne. ed. (2008). *Vinča – praistorijska metropola*. Istraživanja 1908 – 2008: Beograd: Filozofski fakultet, Beograd.

Tasić, Ni. (1998). Uvod u praistoriju, antiku i rani srednji vek Kosova i Metohije. *Arheološko blago Kosova i Metohije*. Beograd: Galerija Srpske akademija nauka i umetnosti, str. 16–29.

Todorova, M. (2006). *Imaginarni Balkan*. Beograd: Biblioteka XX. vek.

Tomičić, Ž. (2002)., In memoriam Mate Suić. *Prilozi Instituta za arheologiju*, Vol. 19, No. 1, str. 7–10.

Tommasini, G.F. (1837). *De commentarii storici-geografici della provincia dell'Istria libri otto con appendice*, (rukopis tiskan u redakciji D. Rossettija u *Archeolografo Triestino,* Vol. IV*)*.

Trigger, B. (1989). *A History of Archaeological Thought.* Cambridge University Press.

Tringham, R. i Krstić, D. (1990). *Selevac: A Neolithic Village in Yugoslavia.* Los Angeles: UCLA.

Tringham, R., Brukner, B. i Voytek, B. (1985). The Opovo Project: A Study of Socioeconomic Change in the Balkan Neolithic. *Journal of Field Archaeology*, Vol. 12, No. 4 (Winter, 1985), str. 425–444.

Truhelka, Ć. (1893). *Hügelgräber und Ringwälle auf der Hochebene Glasinac*. Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-Herzegowinischen Landesmuseum, 1, 1893.

Truhelka, Ć. (1929). Arheološke beleške iz Južne Srbije. *Glasnik Skopskog naučnog društva* V, str. 59 – 85.

Turk, I., ed. (1997). *Mousterienska koščena piščal in druge najdbe iz Divjih Bab I v Sloveniji.* Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni Center SAZU.

Ukrainčik, V. (1991). Kulturna baština i rat na tlu Hrvatske. *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 17, str. 5-8.

Valvasor, J. V. (1679). *Topographia Ducatus Carniolae modernae*. 1679.

Valvasor, J. V. (1681). *Topographia Archiducatus Carinthiae antiquae et modernae completa*. 1681.

Valvasor, J. V. (1689). *Die Ehre des Herzogthums Crain*. 1689.

Vasić, M. (1936a). *Preistoriska Vinča II. Oblici grobova. Mistične oči. Igra na tablu. Datovanje Vinče.* Beograd: Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije.

Vasić, M. (1932a). *Preistoriska vinča I. Industrija cinabarita i kosmetika u Vinči.* Beograd: Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije.

Vasić, M. (1936b). *Preistoriska Vinča III. Plastika*, Terakote Beograd: Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije.

Vasić, M. (1936c). *Preistoriska Vinča IV. Keramika.* Beograd: Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije.

Vasić, M. (1948). Jonska kolonija Vinča. *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu* I, str. 85-224.

Velušček, A. (2002). Ostanki eneolitskega voza z Ljubljanskega barja. *Arheološki vestnik* 53, str. 51–57.

VERGERIO, Pier Paolo. *De situ urbis Iustinopolitanae*. Neobjavljen kraći spis datiran negdje poslije 1400. godine

Veseli, S. (2006). Archaeology, nationalism and the construction of national identity in Albania. In: Bejko, L. i Hodges, R. eds. 2008. *New Directions in Albanian Archaeology. Studies presented to Muzafer Korkuti.* International Centre for Albanian Archaeology Monograph Series No. 1, Tirana: Mali Pleshti Printing House, str. 323-330.

Vodnik, V. (1818). *Römische Denkmähler in Illyrien.* (LW 1818); Archiv f. Geogr., Historie, Staats- u. Kriegskunst 1818.

Vrančič, F. (1606a). *De Slowinis seu Sarmatis.* Dodatak djelu Život nikoliko nizabranih divic. Rim

Vrančić, F. (1606b); *Illyrica historia, fragmenta ex variis historicis.* Rukopis u Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu. .

Vujić, Ž. (2012). Izidor Kršnjavi – pionir muzealne znanosti u Hrvatskoj. *Muzeologija* 46, str. 9-35.

Vulić, N. (1925a). Dardanci. *Glasnik Srpskog kraljevskog društva* CXIV, Beograd 1925.

Vulić, N. (1925b). Das neue Grab von Trebenischte, *Arch. Anzeiger*, Bb. III/IV, str. 276–279.

Vulić, N. (1932). Jedan nov grob kod Trebeništa, *Glasnik Skopskog naučnog društva* XI, str. 1 – 41.

Vulić, N. (1937). *Archölogische Karte von Jugoslawien, Blatt Prilep – Bitolj*. Beograd.

Vulić, N. (1938). *Archölogische Karte von Jugoslawien, Blatt Kavadarci*. Beograd.

Vulić, N. i Premerstein, A. (1900). Antički spomenici u Srbiji, Spomenik 38, 14 – 51.

Vulić, N., Ladek, F. i Premerstein, A. (1903). Antički spomenici u Srbiji. *Spomenik kralj*evske *akademije nauka* 39 (1903), str. 43–88.

Vulić, N., Ladek, F., Premerstein, A.(1903). Antički spomenici u Srbiji. *Spomenik* 39, 43 – 84.

Wilson, D. (1986). Foreword. In: Longworth, I. i Cherry, J. eds. 1986. *Archaeology in Britain since 1945*. London: The Trustees of the British Museum, str. 7–8.

Wiseman, J. (1973). *Stobi: a guide to the excavations*. Titov Veles: National Museum, Austin: University of Texas.

Wiseman, J. i Mano-Zisi, Đ. eds. (1973). *Studies in Antiquites of Stobi*, Vol. 1. Princeton University Press.

Wiseman, J. i Mano-Zisi, Đ. eds. (1975). *Studies in Antiquites of Stobi*, Vol. 2. Princeton University Press.

Wiseman, J. i Mano-Zisi, Đ. eds. (1981). *Studies in Antiquites of Stobi*, Vol. 3. Princeton University Press.

Wiseman, J. i Mano-Zissi, Đ. (1971). Excavations at Stobi, 1970. *American Journal of Archaeology,* Vol. 75, No. 4 (Oct., 1971), str. 395–411.

Wiseman, J. i Mano-Zissi, Đ. (1976). Stobi: A City of Ancient Macedonia. *Journal of Field Archaeology*, Vol. 3, No. 3, str. 269–302.

Zaninović, M. (1992). In memoriam Duje Rendić Miočević. *Opuscula archaeiologica* 16, str. 9–13.

Zaninović, M. (1993). Antička arheologija u Hrvatskoj. *Opuscula Archaeologica* 17, (1994), str. 15–25.

Zekan, M. (2007). Fra Lujo Marun (1857. - 1939.). Utemeljitelj, misionar i vizionar hrvatske arheologije. *Starohrvatska prosvjeta* III/34, str. 9-39.

Žujović, J. (1893). *Kameno doba*. Beograd: Srpska književna zadruga.